

**SZOCIOLÓGIAI
DOLGOZATOK 11**

Bánlaky Pál

**Még mindig oldalnézetből
Újabb esszék és tanulmányok
(1995 - 2019)**

Wesley János Lelkészképző Főiskola

Szociológiai dolgozatok

**A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont
sorozata**

Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor

ISSN 2063-6733

Bánlaky Pál

Még mindig oldalnézetből

Újabb esszék és tanulmányok (1995 - 2019)

Szociológiai dolgozatok

**A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet
sorozata**

Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor

11. kötet.

A sorozat kötetei:

1. Nagy Péter Tibor: Az 1929-ben kiadott Magyar Zsidó Lexikon személysoros adatbázisa
2. Fekete Szabolcs: A pécsi egyetem bölcsészdiplomásainak rekrutációja, 1921-1940.
3. Biró Zsuzsanna Hanna - Nagy Péter Tibor: Bölcsészek és tanárok a 19-20. században
4. Victor Karady: Ethnic and Denominational Inequalities and Conflicts in Elites and Elite Training in Modern Central-Europe. Inégalité et conflits ethniques et religieux dans les élites et leur formation en Europe Centrale moderne
5. Karády Viktor - Nagy Péter Tibor: Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19-20. századi Magyarországon
6. Karády Viktor: Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok
7. Lukács Péter Iskola a társadalomban, társadalom az iskolában
8. B Kádár Zsuzsanna - Nagy Péter Tibor: Az 1929-31-es színművészeti lexikon adatbázisa
9. Nagy Péter Tibor: Vallásszociológiai szöveggyűjtemény - 1
10. Victor Karady - Péter Tibor Nagy : Social sciences and humanities in Hungary 1945-2010 - 1.

Bánlaky Pál

**MÉG MINDIG OLDALNÉZETBŐL
ÚJABB ESSZÉK ÉS TANULMÁNYOK (1995 - 2019)**

**Wesley János Lelkészképző Főiskola
Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet
Budapest, 2020**

A kötet a világ ill. Magyarország legnagyobb virtuális könyvtárában a <http://archive.org> és a <http://mek.oszk.hu> oldalakról indulva is megtalálható

© Bánlaky Pál
© Wesley János Lelkészképző Főiskola
© Imriné Cs Melinda

ISBN 978-615-5048-61-6

ISSN 2063-6733

Felelős kiadó: Iványi Gábor

ELŐSZÓ

Több mint két évtizede (1995-ben) jelent meg egy kis tanulmánykötetem „Oldalnézetből” címmel. Akkor a címet így indokoltam:

Nézem az engem körülvevő világot. Se nem felülről, se nem alulról, középről tán? Vélem, ez se pontos. Nem magam fölé és magam alá próbálok tekinteni. Az egészet próbálom felmérni egy-egy pillantásra, kicsit kívülről, kicsit belülről, amúgy oldalnézetben. Egy-egy pillantásra mondom. Pillantásra csak, ami nem alapos elemzés, nem adatolt szaktudomány, csak jelzése annak, hogy én állampolgár, szociológus, a társadalmi munkamegosztásban mindvégig valahol felülközépen elhelyezkedő értelmiségi – hogyan látom az országnak állapotját, kicsit felülről, kicsit alulról, kicsit kívülről, kicsit belülről. Kicsit tanult társadalomtudósként, kicsit naív álmodozóként. Szóval érző gondolkodó, hangulatokat is megélő s rögzítő, ezt azt észrevevő (és biztosan sokkal több mindent észre nem vevő) emberként, amúgy oldalnézetből.

Ma sem tudok okosabbat. „Még mindig oldalnézetből” szemlélem világunkat. Vagy 20-30 évnyi újabb tapasztalat birtokában; de vajon bölcsebben-e? A megélt nyolc évtized (életem egyfajta mérlegét írtam meg „Megéltem nyolc évtizedet” címmel, megjelent 2018-ban) emez utóbbi nagyjából harmada vajon hozott-e olyan tapasztalást is, amit megfelelőképpen fel is dolgoztam „bölcsülésem” érdekében? Oly kérdés ez, amelyre nem tisztem válaszolni. Én csak mondom, mondom a magamét, a kérdésre a választ, a megítélést az olvasóra kell bíznom (reménykedvén jóindulatában).

Budapest, 2020

Tartalom

I.rész: kultúráról, művelődésről	9
A helyi társadalom, mint kultúraközvetítő közeg	9
A művelődés társadalmi meghatározottsága	30
II. rész: cigánydolgok.....	56
Bölcsőtől a sírig	56
Megöllek, testvérem... ..	88
A térszervező erők kulturális meghatározottsága	103
Cigányok a falu társadalmában.....	107
Adalék az urbanizációhoz.....	113
III. rész: Helyi társadalom, faluproblémák, településszociológia.....	118
Quo vadis... agrárértelmiség?	119
Vázlat a magyar településhálózatról, településrendszerről	147
Mit nevezünk helyi társadalomnak?	189
Sötét ablakok Vázlat egy falu helyi társadalmáról – Márokpapi.....	217
Újra Esztergom.....	249
IV. rész: társadalomelmélet	270
Európai álom - álmaink Európáról	271
Ember a mindennapokban – egy századvégi (ezredvégi) leltár tételei ..	288
A mi uralkodó elitünk.....	298
„Megszaladás” és szociológia. Adalékok az evolúciós megszaladási jelenségek lehetséges szociológiai értelmezéséhez	315
Quo vadis sapiens? (Hová még emberiség?)	344
V. rész: műhely.....	380
Az emlékirás dilemmái	383
VI rész: Appendix; ...valami más.....	419
Sára és Ezékiel (Tanmese, avagy mikro-regény).....	420

I.rész: kultúráról, művelődésről

Olvasótáborokban, szociológia szakkörben, amatőr színjátszóként (e révén egy darabig az Országos Színjátszó Tanács tagjaként), a Népművelők Egyesülete alapító tagjaként (egy periódusban elnökségi tagként is), a Művelődési minisztérium vezetőképző intézetének 10 évig igazgatójaként, a Kultúraközvetítők Társasága törzstagjaként „hivatalos” szakmám mellett volt közöm kultúrához, művelődéshez is. Olykor írtam is az ügyben egyet s mást. Többek között ezeket:

A helyi társadalom, mint kultúraközvetítő közeg

Helyénvaló lesz mindjárt leszögezni két, a címben jelzett fogalmakat érintő dolgot. Egy: a helyi társadalom fogalomnak meglehetősen szűk értelmezését használom; pontosabban itt (ebben a tanulmányban) helyi társadalomnak csak néhány, rögvest felsorolandó eléggé szigorú kritériumnak megfelelő népességegyüttest nevezek. Kettő: a kultúrának viszont a lehető legtágabb, az emberi élet minden elemének minémüségi viszonymozzanatát felölelő értelmezését használom. Utóbbiról többet tán nem is szükséges mondani, hiszen tudjuk jól, a kultúra ott kezdődik, hogy miként kapjuk ölbe és minként etetjük a csecsemőt, és ott ér véget, hogy miként helyezzük örök nyugalomra a végleg távozókat, és hogyan őrizzük emléküket, és

kultúra még mindannak a hogyan-ja, ami a kettő között van. A helyi társadalomról azonban az ígért kritériumokat el kell mondani.

A helyi társadalom fogalmáról (vázlatosan)

Helyi társadalma (maga a megnevezés utal erre) egy településnek (esetleg egy településrésznek) van. A fogalom tehát első soron térbeniséget jelent: a térben – természetesen: a társadalom sajátos terében – jól lokalizálható egység. Mégpedig a társadalom sajátos terében helyezkedik el, így egyben társadalmi egység. („A település a társadalom térbeni megszerveződése” – mondja a településszociológia és a társadalomföldrajz, és megfogalmazzák ezt a másik oldalról is: „A társadalom önmagát a térben a települések formájában szervezi meg.”)

Ennek megfelelően fogalmazhatóak meg azok a kritériumok (ismérvek), amelyek együttes megléte esetén helyi társadalomról beszélhetünk.

És itt, minthogy a bevezetőben „szigorú kritériumokat” ígértem, néhány szót előzetesen is szólni kell a helyi társadalom lehetséges minőségeiről.

Mit értünk egy helyi társadalom esetében a minőségen? Tulajdonképpen – meglehetősen leegyszerűsítve itt a dolgot – azt, hogy mennyire mutatja a helyi társadalmat alkotó embercsoport valamiféle közösség, közösségiség jeleit, mennyire integrált (vagy éppen dezintegrált, atomizált) képet mutat. Ez a minőségdolog azért fontos a számunkra, mert kultúraközvetítő közegként csak egy meglehetősen jól integrált helyi társadalom működhet, mivel csak abban van esélye a kulturális (és természetesen bármilyen más)

hatásoknak a mindennapi élet természetes folyamatában való közvetítődésére. Ezért van szükség arra, hogy a helyi társadalom meghatározásában is már egy szokásosnál szigorúbb kritériumrendszert fogalmazzunk meg; olyant, amelynek teljesülése esetén jó esély van a közösség-jellemzőket is mutató, viszonylag jól integrált helyi társadalom kialakulására.

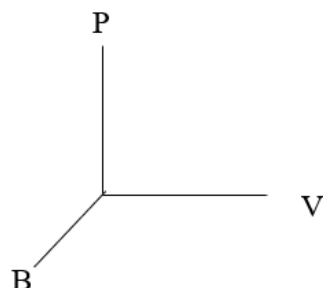
A kritériumok (ismérvek) tehát:

- A mondottak alapján magától értetődő, hogy a helyi társadalom alapja egy térben (földrajzilag) jól körülhatárolható egység. Ez általában egy (kisebb) település; elképzelhető helyi társadalom kialakulása egy nagyobb település valamely térben jó körülhatárolt településrészén is.
- Viszonylag állandó, egy valamilyen lélekszámot meg nem haladó számú népesség. Az állandóság is, a nem túl nagy számosság is azért fontos, mert csak ezek teszik lehetővé a személyes (face to face) kapcsolatok hálózata kialakulását. A határértékek viszonylagos állandóság akkor áll fenn, ha a lakónépesség meghatározó hányada legalább másfél generációnyi időtartamban a településen él. A lélekszám esetében alsó határ gyakorlatilag nincs (teljes helyi társadalom alakulhat ki akár egy 50-60 fős településen), felső határ (nagyon sok tényezőtől függően) 30-40 ezer fő (a kisváros-nagyságrend).
- A személyes kapcsolatok hálózata egyben egy helyi (társadalmi) viszonyrendszer kialakulását is jelenti; ennek megléte tehát a kritérium. A legfontosabb részelemek (akár külön kritériumokként is említhetők volnának): az információs hálózat (amely dominánsan informális jellegű), a (helyi) gazdasági viszonyok, és nem utolsó sorban a helyi hatalmi struktúra.

- Fontos kritériuma (ismérve) a helyi társadalomnak, hogy legyen egy valamilyen közös történet, amelynek alapján létrejöhetnek a hagyományok, a helyi szokások; alkalmasint és az előzőekre építve, azokból táplálkozva egy helyi érvényű érték- és normarend.
- És végül mindezek alapján kialakul(hat) a helyi társadalom embereinek, mint csoportnak a Mi-tudata; az összetartozás, az odatartozás érzései. (Lokálpatriotizmus és vidéke.)

Tegyük még hozzá, hogy a helyi társadalom mindig egy sajátos közvetítő a nagy társadalom (makrostruktúra világa) és a mikrovilágok (egyén és kis csoportjai) között. Az ember nem tud közvetlenül „viszonyulni” a társadalmi egészhez. A mindennapiságban az elsődleges kötődései kis közösségeihez (családja, baráti köre), majd települése helyi társadalmához kötik, és csak ezek közvetítésével a nagyobb egészhez. (Éppen azért, mert ezekben a kisebb közösségekben vannak jelen a személyes kapcsolatok.) A közvetítés tehát a helyi társadalomnak nagyon fontos működésbeli funkciója.

Bennünket persze, az alapkérdésünkre adandó válaszok szükségleteinek megfelelően, elsősorban a viszonyrendszer, érdekel, pontosabban a (település helyi társadalmának) saját szerkezete, a sajátos helyi társadalmi struktúra. Ami – ez a szakirodalom közhelye – nem a „nagy” társadalomszerkezet kicsinyített mása, hanem saját elveken szerveződő entitás. Kérdés, hogy milyen dimenziók (tényezők) mentén szerveződik? Eddigi vizsgálódásaim alapján én egy három dimenziós modellt fogalmaztam meg a következőképpen:

Ahol a dimenziók:

- P: presztízs, tekintély, elismertség. Egy helyi társadalomban ennek sok összetevője lehet: a személyes tudás, a család hagyományozott presztízse, valamilyen különleges teljesítmény, stb.
- V: vagyon, anyagi javak megléte. Elsősorban a felhalmozott vagyon számít (ház, föld, műhely, stb.) de nyilván számításba vevődik az aktuális jövedelmi szint is. Két lényeges megkötés: a vagyon, mint szerkezetalakító tényező, teljességgel relatív abban az értelemben, hogy a vagyonok a helyi társadalmon belül hasonlítódnak össze. (A „leggazdagabb” helybéli akkor is a „leggazdagabb”, ha esetleg vagyona országos összevetésben egészen kicsi is.) A másik megkötés: a vagyon csak olyan mértékben tényező itt, amilyen mértékben látható, ismerhető. Elégge magától értetődő, hogy az a vagyonrész, amiről a helyi társadalom közvéleménye nem tud, az nem számít bele a szerkezetben való „elhelyezésbe”.
- B: befolyás, az, hogy valakinek mekkora szava van a helyi ügyek eldöntésében. És itt természetesen, ezt tudnunk kell, az informális

befolyás lényegesen erősebb szerkezetalakító tényező, mint a formális döntéshozó pozíció.

Mindegyik tényező gyakorlatilag bármilyen értéket felvehet, érdemes azonban néhány szélső értéket külön jelezni: legyen az origo a „0” érték, minden tényezőnek lehet egy (helyi) maximum értéke (jele: max), és adhatunk egy középértéket (med). Így mondható, hogy pl. egy ember helyi társadalmi helyét jellemző értékegyüttes Pmax-Vmax-Bmax, vagy Pmax-Vmed-Bo, stb. A hasonló értékegyüttesű emberek alkotnak egy-egy (helyi) társadalmi csoportot, amelyekből azután létrejön a helyi társadalomnak az a bizonyos sajátszerkezete.

Amely szerkezet azután alapvetően meghatározza, hogy egy helyi társadalom milyen kultúrát és hogyan közvetít. És voltaképpen már meg is fogalmaztuk azt a két fő kérdést, amelyek megválaszolásával megoldható vállalt feladatunk.

Vagyis:

- 1./ Milyen kultúra-elemeket közvetít a helyi társadalom?
- 2./ Milyen módon, milyen mechanizmusok közvetítésével történik a közvetítés?

Nézzük hát ezeket egyenként!

A közvetített kultúra-elemek

Tekintsük magától értetődőnek, hogy egy ilyen aránylag rövid terjedelmű tanulmányban nem törekedhetek a teljességre, minden lehetséges közvetített kultúra-elem jelzésére. „Szemezgetek”; néhány, számomra különösen fontosnak tetsző fő típust emelek ki, a következők szerint.

A tárgykultúra azon elemei, amelyek sajátosan a helyi társadalom közege által közvetítettek. Konkretizálni az altípusokat érdemes:

- Az épített (ember által létrehozott) környezet. Itt van mindjárt a lakóház. Hozzáértő ember csak belép egy faluba, körülnéz, s már mondja is: ez sváb (kultúrájú) település, a másiktól, hogy alföldi kún, a harmadiktól meg, hogy vend (őrségi); a házak, a kerítések árulkodnak. Kisvárosban: ez az utca a „polgárnegyed”, emez a halászok utcája, amaz meg a parasztoké. Ki milyen házat épít magának? Hát amilyent a szomszéd, vagy még inkább (ha módja van rá), amilyent a falu (kisváros; a helyi társadalom) valamely tekintélyes embere épített. S ha nem akarja, hogy megszólják, a helyben szokásostól túlzottan különbözőt nem építhet. És persze ebbe az altípusba tartoznak az olyan kultúraelemek is, mint hogy pl. milyen virágot ültet az ember a kertbe, milyen terményeket termel, stb. Jórészt ezek is a helyi társadalom belső „divatjai” szerint meghatározottak. (Egy korábbi – három évtizeddel ezelőtti – kutatásban a társadalmi innováció terjedésének egyik igen sajátos indikátoraként használták azt, hogy hogyan terjed a futómuskátli. Megfigyelhető volt, hogy az első évben a közvetlenül nyugati határmenti települések házainak ablakaiban tűnt fel, a következő évben már 20-30 km-t terjedt az ország belseje felé, pár év alatt északDunántúl szinte valamennyi településén megjelent, a Dunán azonban már „nem kelt át.” Nógrád helyi társadalmainak kultúrája már nem volt vevő erre az újításra.)
- A mobiliák világa: bútorok, használati tárgyak, dísz tárgyak. Itt nem csak a közismert néprajzi jellegzetességekre gondolok. Hanem például

ilyenre is: egy „rendes” kisvárosban kivagyiságnak, urizálásnak ítélik, ha egy paraszt (legyen bár gazdag nagyparaszt) olyan bőrgarnitúrát vesz (egyébként ötszobás) háza nappalijába, amilyen az orvosnak van. És viszont, habókosnak, komolytalan embernek tekintenék azt az orvost, aki ruhái egy részét tulipános ládában tartaná. A helyi társadalom megszabja, hogy ki (milyen társadalmi pozíciójú) ember hogyan kell, hogy berendezze a lakását.

Érvényes ez természetesen a használati tárgyakra is. Hogy nézne az ki, ha egy paraszt (az iménti gazdagparaszt...) porcelánkészlettel terítene? És hogy nézne ki (régebbi idők helyi társadalmaira gondolok most), ha az orvos cserépbögréből kínálná vendégeinek a bort? A helyi társadalom ugyanis kényesen vigyáz arra, hogy a (helyi) társadalmi különbségek a mindennapi élet kultúrájában (itt konkrétan a tárgykultúrában) is megjelenjenek. (Itt is két érdekesség; egy épp két évtizeddel ezelőtti kutatásból. Az egyik, a faluban az volt a szokás, hogy lakodalom előtt napokkal a rokonok, ismerősök közül asszonyok mentek a lakodalmas házhoz az előkészületekben segíteni. Kialakult ezzel kapcsolatban az is, hogy a segítőknek a háziak kötőt, kötényt, esetleg háziruhamunkaruha félét adtak ajándékba. És megszabott, szokásszerűen, hogy milyen „rangú” családnak, adott nagyságú lakodalom esetén milyen segítőruhát illik adni. A másik, ugyanebből a faluból. Néhány jobbmódú család, amikor új házat építettek, képet is akasztottak a falra. Mégpedig „igazi” festményt. Pár év alatt minden „valamirevaló” család házában megjelent az „igazi” festmény: gyakorlatilag mindenki egy szomszéd faluban élő emberrel, aki jobb művészek képeiről készített meglehetősen gyatra másolatokat

készíttette el. Kulturális normává vált ebben a faluban, hogy ott legyen a falon „X” művész úr képe...)

- Öltözködés és vidéke. A legjellegzetesebb és leglátványosabb kultúraelem természetesen itt is az etnográfusok által oly nagy előszeretettel leírt és elemzett népviselet. Aminek a nagyobb tájegységekre érvényes jellemzőin túl leírják az egyegy településre (egy-egy helyi társadalomra) érvényes sajátosságait is. Én az azonban itt sem csak erre gondolok.
- Fontos (részben még a népviselethez kötődő) elem az, hogy a helyi társadalom normarendje több-kevesebb szigorúsággal megszabja az egyes társadalmi helyekhez (csoportokhoz) tartozó öltözködési normákat. Régibb időkre nézvést például a „nadrágos ember” szindróma. Vannak ilyen normák ma is. Találkoztam olyan kisvárossal, ahol a helyi közvélemény ítélete szerint tilos (elítélendő) volt középiskolai tanárnak nyilvános helyen farmernadrágban mutatkoznia. Más – ugyancsak némiképp konzervatív beállítottságú – faluban férjes asszony az utcán csak szoknyában járhatott. Fontos itt, hogy egy viszonylag jól működő helyi társadalomban a divatok is a belső normák közvetítésével, annak fénytörésében érvényesülnek. Az asszonyok persze – kíváncsian, olykor sóvárgó szemmel – nézik a divatlapokat, a női magazinok divatrovatait, ámde „vigyázó szemeiket” nem ezekre, hanem a helyi társadalom tekintélyes embereire (ha férfi az illető, feleségére, ha nő a tekintélyes ember, őrá magára) vetik. A követendő (mert a helyi társadalom normái szerint elfogadható) mintát tőlük veszik.

Végig tekintve az eddig leírtakat, elmondható, hogy a tárgyi kultúra legfontosabb elemei, olyan esetben, amikor van többé-kevésbé

kifejlett és többé-kevésbé jól működő helyi társadalom, akkor annak a közvetítésével jutnak el az egyénekhez; az emberek (családok) a helyi társadalom erre irányuló normái szerint alakítják tárgyi környezetüket.

Így van-e ez más kultúraelemek esetén is? Miért ne lenne így? Nézzük tovább!

A magatartáskultúra óriási témaköréből ezúttal csak két altípust emelek ki, a következőket:

- A kapcsolati formák (az emberek közötti kapcsolatok, viszonyok mindennapi megvalósulásának, megjelenési formáinak) rendje. Ide például olyan dolgok tartoznak, mint a köszönés, a megszólítás. Erős helyi normák szabják (szabhatják) meg (már persze azon az általános társadalmi normán belül, hogy ugyanis egymást ismerő embereknek találkozáskor valamiképpen jelezniük kell egymás számára az ismertséget és a találkozást), hogy kinek kell köszönni (számos faluban még élő szokás szerint a gyerekeknek minden felnőtteknek, ha ismerős, ha nem, ha falubeli, ha nem köszönni kell), és hogy hogyan. (Találkoztam olyan helyi társadalmi közeggel, amelyben, ha egy férfi egy asszonynak „jó napot”-tal köszönt, az súlyos sértésnek számított, míg egy más közegben a „kezét csókolom” köszöntés volt a sértés.)

A megszólításban pedig – többek között – a tegező vagy magázó forma használata, ennek esetleges egyoldalú vagy kölcsönös volta, esetleges időbeni meghatározottsága és alakulása lehet erős helyi normákkal szabályozott. (És lehet így alkalmasint ismerv, ismertetőjegy is abban a tekintetben, hogy ki tartozik az adott helyi társadalomhoz, ki az, aki ismeri és megtartja a helyi normákat.)

A kapcsolati formához tartozik – igen fontos kultúra-elem! – a társas kapcsolatok formarendje. Szokásszerűen rögzül(het) (és akkor

innentől kezdve normaként funkcionál), hogy pl. a névnapot mely társadalmi csoport tagjai hogyan ünneplik, kit hívnak meg a „buli”-ra (ha van ilyen). Ugyancsak belső normák szabják meg kocsmalátogatás rendjét: kinek, mikor, kivel „illik”, „szabad” efféle sajátos kulturális műintézményben (és melyikben!) megjelenni. Ezeknek a „szabályoknak” az áthágása esetenként igen komoly konfliktusokhoz is vezethet.

- A munkakultúra dolgai. Ez is egy önmagában is sokrétű ügy, s megint csak két általánosabb érvényű részmozzanat kiemelésére vállalkozhatom. Az egyik a munkavégzések formáinak kérdésköre. Mit (milyen munkát; már persze norma csak olyan munkára nézve alakul ki, ami elég nagy gyakorisággal előfordul az adott településen) hogyan kell csinálni? A kereskedőnek „illik-e” sokféle árut megmutatni, vagy várja meg udvariasan, amíg a vevő választ, az orvostól azt várják-e, hogy különösebb „mellébeszéd” nélkül tegye a dolgát, vagy azt, hogy betegségén túli dolgairól is beszélgesse betegével, a kocsis milyen módon biztathatja gyorsabb ügetésre lovát; mindezekről (és még mennyi más munkavégzésformáról!) kialakít(hat)ja a helyi társadalom a maga normáját, ahogyan az adott munka végzését elvárja/elfogadja a helyi társadalom tagjaitól.

A másik mozzanat a munkavégzéssel kapcsolatos normák: különböző munkafajtákban mennyit, milyen intenzitással kell dolgozni, illetve hogy miféle munkák elvégzését várja el a helyi társadalom közvéleménye. (Az idekívánczó eset; ez is egy korábbi vizsgálatból. Fiatal, 30 év körüli falusi pedagógussal beszélgetek, akinek apja is abban a faluban volt iskolaigazgató. Kicsit panaszkodik a sok munkáról, időhiányról, mondja, hogy szombatvasárnap se, néha

hétköznapi délutáneste se pihenhet, „menni kell a szőlőbe”. Értetlenkedem: annyira fontos az a nem túl sok jövedelem, ami a kevéske, néhány száz öles szőlőből kijön? Dehogya, mondja, de „ebben a faluban nem ember, aki nem végez fizikai munkát. Úgy mondják, rendes dolog, hogy én tanítok, de azért „dógozni is köll valamennyit.” Más példa. Van olyan falu (kisváros), amelyben szokásosan a ház előtti útszakasz rendben tartása a lakók dolga, és van, ahol ezt már közösségi erővel (önkormányzat, esetleg kalácsa szervezés, stb.) oldják meg.

A munkavégzés maga természetesen minden emberi közösség normarendjében jelen van, amiről itt beszélek az éppen az, hogy ez az általánosság a helyi társadalmak konkrét közegében más-más tartalmakat öltve konkretizálódik. Nyilván nagyon sok tényező befolyásolja, hogy éppen hogyan (hagyományok, szükségletek, mentalitás-elemek, stb.), de szempontunkból itt csak az a lényeg, hogy a helyi társadalom közegében ez az általános norma is sajátos színeket vesz fel, sajátos ízekkel telítődik; az egyén számára a helyi társadalom ebben a vonatkozásban (is) egyedi és különös társadalmi közegként jelenik meg.

A következő, véleményem szerint fontos elem a politikai kultúra. Egy működő helyi társadalom, amelynek – utalok a fogalom meghatározás kapcsán mondottakra – megvannak a kialakult belső viszonyrendszerei, egészen öntörvényű, a „nagy” társadalom ezirányú dolgaitól alaposan eltérő politikai (közéleti) formarendet alakít(hat) ki.

Mindenekelőtt: jó valószínűsége van annak, hogy ez a formarend nem az országos pártelvek mentén szerveződik. Lehet –

főleg kisvárosokban tapasztalhatni, hogy működnek az országos pártok helyi szervezetei, de ezek gyakorta valójában teljesen más elveken szerveződő helyi érdekcsoportok fedőszervei. (Egy kisvárosban az egyik önkormányzati választás folyamatát vizsgáltuk. Egy jólmenő helyi vállalkozó – akivel más ügyekből kifolyóan évek óta jó ismeretségben voltam – szigorúan nem nyilvánosságnak szánt beszélgetésben elmondotta, hogy ők /egy vállalkozói csoport/ közvetlenül nem akarnak beszállni a /helyi/ politikába. „Kinéztük magunknak – mondotta – a ... pártot, ott volt néhány olyan fazon, akikkel lehetett tárgyalni. Mi vállaltuk, hogy megcsináljuk a pártot /azaz, teszem hozzá, az önkormányzatban erős befolyású pozícióba juttatják/, ők meg vállalták, hogy szavazások előtt konzultálunk.”)

De gyakori az is, hogy ténylegesen erős befolyással rendelkező csoportok, rétegek mindenféle formális megszerveződés nélkül vesznek részt a (helyi) hatalom gyakorlásában. (Hogy milyen eszközökkel tudják érdekeiket érvényesíteni, az már más kérdés, a helyi hatalom természetrajzának kérdése. Valamiképpen persze ez is összefügg a helyi társadalom saját kultúrájával, taglalása mégis szétfeszítené e tanulmány fogalmi kereteit.)

Természetesen az is a helyi társadalom sajátos politikai kultúrájának része, hogy az „egyszerű” lakópolgárok tudják-e, s hogyan szavukat hallatni településük ügyeiben. Milyenek a helyi közvélemény kialakulásának lehetőségei és formái, a formális és informális döntéshozók szükségesnek tartják-e figyelembe venni a közvéleményben megformálódó megoldásmódokat.

Tegyük még hozzá, hogy a politikai kultúra dolgában a helyi társadalom egészen különös „közvetítő közeg”-ként is tud viselkedni.

Előfordul, hogy a lélektanból ismert „ellen-azonosulás” esete áll elő. (Eredetileg az ellenazonosulás például azt jelenti, hogy az alkoholista apa fia, látván az apja szenvedélyéből eredő problémákat, maga elkötelezett antialkoholista lesz.) A politikai kultúrában: a „nagypolitika” működésmechanizmusát látván, „eredményességét” érzékelvén a helyi társadalom (helyi) politikai elitje nekilát a tényleges érdekegyeztetés és együttműködés helyi érvényű formáit kimunkálni. Ez is egyfajta kultúráközvetítés...

Fontosak még a szellemi kultúra elemei. Ebből az óriási halmazból is most csak két részelemet, két altípust emelek ki.

- A viszony a közkultúrához áll talán a legközelebb a szokásosan használt szűk kultúrafogalomhoz; ha „közkultúra” alatt az adott társadalomban (országban) többé-kevésbé általánosan elfogadott kultúrjákat, kulturális tartalmakat értjük. A helyi társadalom sajátos helyi közkultúrája, amit a helyi közvélemény többé-kevésbé sajátjának (is) elfogad, úgy látszik, általában nem más, mint a nagy társadalomé, hanem csak válogat abban. Van, amit elfogad, átvesz, beépít a „helyi kultúrába”, és van, amit nem. (Így jöhetett létre például az az egyébként nehezen magyarázható helyzet, amikor egy tájszínházi előadás látszólag ugyanolyan összetételű közönség előtt az egyik faluban nagy sikert aratott, a másikban megbukott. Konkrétebben: egy olyan darab, amely rejtetten a cigánysággal kapcsolatos előítéletekről szólt, egy olyan településen, amelynek kultúrájában már jelent volt a tolerancia, a másság elfogadása, nagy sikert aratott, míg egy másik településen, ahol egyáltalán a cigánysággal kapcsolatos viszony nem volt jelen semmilyen formában a közgondolkodásban, a darab érdektelenségbe fulladt.) Mindenesetre, és számunkra ez a lényeg, ez a

válogatás, szelekció nem teljesen esetleges: eredményeképp sajátos rendszerré szerveződött helyi közkultúra jön létre. (Amely természetesen kialakulása után már maga fog szelekciós elvet jelenteni.)

Ez a sajátos rendszer azután természetesen megszabja azt is, hogy a rendre megjelenő különböző kulturális ízlésirányok, divatok (az ezeket megjelenítő kulturális termékek) miképpen jelenhetnek meg a helyi kultúrában. Korántsem minden divatjelenség tud „begyűrűzni” a helyi társadalmakba. A szerkezet ugyanis – ama bizonyos „rendszerré szerveződött közkultúra” – lényegesen rigidebb, mint az „össztársadalmi”. (Épp azért, mert „válogatott”, mert szelektált elemekből építkezik, kisebb a lehetséges variabilitása. Például: a múlt század hatvanas éveinek végé fele az „össztársadalmi” közkultúra már befogadta a beat zenét, míg volt olyan kisváros, amelyben /vigyázat! nem a helyi „hivatalosság” tiltása, hanem kifejezetten a helyi közvélemény nyomása miatt/ nem engedték fellépni az egyik akkori vezető zenekart.) Amit viszont a divatjelenségekből, új ízlésirányokból beenged, befogad ez a helyi közkultúra, azt viszont jószerint kötelező érvényű normaként illeszti saját rendszerébe. Legalábbis olyan „kötelezéssel”, hogy „nem muszáj szeretned ezt vagy azt, de rossz szót sem mondatsz rá, mert mi szeretjük.”

- A szellemi kultúra másik itt kiemelendő részeleme a hagyományok, értékek, normák világa. S bár talán ez a legfontosabb olyan kultúraelem, amelyet a helyi társadalom, mint olyan közvetít, mégis, legalábbis ebben a fogalmi keretben erről lehet a legkevesebbet mondani. A hagyományok, sajátértékek és sajátnormák rendje ugyanis az a szféra, amelyben a helyi társadalom minémúsége legmagasabb

szintű kifejeződést nyer, amely valamiképpen összefoglalja és megfogalmazza az adott helyi társadalom sajátminőségét. Ez a szféra annyiban és csak annyiban a szellemi kultúra eleme, amennyiben fogalmi szintre emeli a társadalom életfolyamatában kitermelt „társadalmi tényeket” (Ld. Durkheim) Ez az a pont tehát, ahol a szellemi szféra, a kultúra, azáltal, hogy fogalmi szintre tér át, a szélsőségig eltávolodik a mindennapi életnyilvánulásoktól, ugyanakkor ezen a ponton fordul a leghatározottabban vissza azokhoz, mert innentől kezdve azoknak (a mindennapi cselekvéseknek, tevékenységeknek) vezérlő elvéül és mércéjéül szolgál. A helyi társadalom szellemi kultúrája (közkultúrájának szellemi része) tartalmazza azokat a hagyományokat, rájuk épülő sajátos, a helyre jellemző normákat, értékeket, magatartási (és néhol bizony gondolkodási...) szabályokat, amelyek együttese keretek között tartja a helyi társadalom tagjainak a mindennapi aktivitásait, és így lehetővé teszi a helyi társadalom okszerű működését.

Ezek tehát a közvetített kultúraelemek. (Mármint az a néhány, amelyekről ebben a tanulmányban szólni tudtunk.) A kérdés most már (ez korábban jelzett második kérdésünk), hogy milyen módon, milyen mechanizmusokkal történik a közvetítés?

A közvetítés mechanizmusai

Bevezetőben meg kell ismételni, amit az előző rész elején írtam: Magától értetődő, hogy nem törekedhetek a teljességre, minden lehetséges mechanizmus jelzésére. „Szemezgetek”; néhány, számomra különösen fontosnak tetsző fő típust emelek ki, a következők szerint.

A legfontosabb, bizonyos érelemben minden más mechanizmusban is így vagy úgy jelenlévő közvetítő mód a sajátta modifikálás. Mit jelent ez?

Nézzünk egy példát.

Adva van az osztársadalmi szinten, mint érték, a hazafiság, a nemzethez tartozás tudata. Ennek megvannak a maga összetevő elemei, olyanok, mint a nemzeti történelem pozitív mozzanatai, mint különböző „nemzeti teljesítmények”, és így tovább. A hazafiság, mint érték alapvető funkciója a nemzet relatív egységének az egyéni érzület szintjén való megjelenítése, ezzel egyfajta (meglehetősen általános) közösséghez való tartozás megélésének lehetősége. A helyi társadalom, mivel a relatív egység, a közösségiség megjelenítése számára is kulcsfontosságú, átveszi ezt az értéket. Csakhogy nem teheti meg a változatlan formában történő átvételt, mivel a hazafiság, fő tartalmaiban, nyilván a nemzet egészére vonatkozik. Ezért részlegesen átalakítja, modifikálja az eredeti értéket. A hazafiságból ezzel a modifikációval lokálpatriotizmus lesz, a közösséghez tartozás konkretizálódik (egy helyi társadalom, mint közösség, az egyén számára átlátható, befogható, ismerhető, míg egy ország, nemzet a tagjai számára közösségmivoltában eléggé elvont általánosság), az egyén és közösségének viszonya a hazafiságnemzet elvontságából lakópolgártelepülési közösség mindennapokban is megélhető konkrétságába fordul át. Az eredeti érték, a hazafiság, a helyi társadalmon kívül lévő szférában érvényes, a lokálpatriotizmus a saját közeg értéke. Vagyis a külső (kulturális) közeg tartalmait a helyi társadalom az átvétel során úgy módosítja, hogy a módosult érték a

helyi társadalom saját értéke legyen. Beilleszti azt saját kultúrájának már kialakult rendszerébe.

A sajátta modifikálás így egyidejűleg jelenti a környező világból, a nagy társadalomból való átvételt (ebben az értelemben a közvetítés mechanizmusa), és a saját rendszer dúsítását, ebben az értelemben viszont az alkotás (a helyi társadalom saját kultúrája alkotásának) eszköze.

A sajátta modifikálás nem pusztán egyik, olykor-olykor előforduló mechanizmusa a közvetítésnek. Úgy látszik, csaknem minden esetben, amikor a helyi társadalom átemel a nagy társadalom kultúrájából elemeket, azokat valamilyen mértékben módosított formában teszi. Igen ritka az az eset, amikor mód van a változás nélküli átvételre. (Gondoljunk csak a szelekcióra, a válogatás révén kialakuló szükségképpen rigidebb sajátrendszerre.) A meglévő kultúrarendszerhez, alkalmasint a helyi társadalom sajátos szükségleteihez való igazodás követelménye mintegy kikényszeríti a változtatást. A sajátta modifikálás így egyrészt önálló közvetítő mechanizmus, másrészt csaknem minden közvetítésnek belső tulajdonsága.

Másik fontos közvetítési mód a mintaadás-mintakövetés. Erre jó példa az, amit a divattal kapcsolatban mondtunk: „...egy viszonylag jól működő helyi társadalomban a divatok is a belső normák közvetítésével, annak fénytörésében érvényesülnek. Az asszonyok persze – kíváncsian, olykor sóvárgó szemmel – nézik a divatlapokat, a női magazinok divatrovatait, ámde „vigyázó szemeiket” nem ezekre, hanem a helyi társadalom tekintélyes embereire (ha férfi az illető, feleségére, ha nő a tekintélyes ember, őrá

magára) vetik. A követendő (mert a helyi társadalom normái szerint elfogadható) mintát tőlük veszik.”

Itt egyszerűen arról van szó, hogy némelyek a helyi társadalom tagjai közül átvesznek valahonnan valamilyen kulturális tartalmat, és ezt saját magatartásukban (cselekvésben, viszonyformában, akármiben) megjelenítik. A helyi társadalom más tagjai látván e mintát, saját magatartásukban is követni kezdik azt.

Természetesen a mintakövetésnek kemény feltételei vannak. Az első és legfontosabb: mások csak olyannak a mintáját hajlandók követni, aki valamilyen tekintéllyel rendelkezik. (A falubolondja nyújthat bármilyen mintát, nem fogják követni.) Persze, példánk is mutatja, a tekintély lehet sajátjogú, vagy lehet házastársról átvédő, vagy akár családi eredetű. (Egyes helyi társadalmakban még ma is él a „jó – vagy rossz – család” megítélés, ami azután a család minden tagjára rávetül.) De mindenképpen biztos, hogy csak olyan mintaadó jöhet számba, akinek adnak a véleményére, aki valamilyen értelemben kiemelkedő tagja a helyi társadalomnak. További feltétel, hogy a mintaadó „látható” legyen. Hogy tehát olyan pozíciója, helyzete legyen a helyi társadalomban, amelyben a többiek – vagy legalábbis elég sokak – számára látható, érzékelhető, ismerhető az ő magatartásmódja. És persze fontos feltétel az is, hogy a kínált minta beilleszthető legyen a meglévő szerkezetekbe. (Ld. Mérey Ferenc: Együttes élmény c. tanulmánya: ha a mintaadó – vezető – olyan mintát kínál, ami teljesen eltér az adott közösség addig megszokott cselekvési rendjétől, nem fogják követni.)

Tegyük hozzá, utalva az előző pontban mondottakra és kissé kiegészítve is azt, hogy a mintaadásban-mintakövetésben is az esetek

döntő többségében jelen van a sajátta modifikálás mozzanata. A mintaadó általában nem változatlan formában veszi át a külső közegtől a kulturális tartalmat, hanem eleve módosít rajta; éppen annak az érdekében, hogy a felkínált forma beilleszthető legyen az addig kialakult rendszerbe. (Amikor valamely „tekintélyes személy” rálel egy olyan divatos ruhamodellre, amit szívesen felvenne, többnyire elgondolkodik azon is, hogy mit szólnak hozzá a többiek? És eleve olyan változatot csináltat magának, ami hordozza a számára érdekes újítást, de várhatóan még éppen elfogadható a többiek számára is.)

Egy harmadik közvetítési mód a közvéleményben rögzítődés. Egy új – vagy legalábbis az adott helyi társadalom számára új – kulturális tartalom nagyjából egyidejűleg a közösség jelentős része számára válik ismertté, illetve nem csak ismertté, hanem valamiképpen vonzóvá, érdekessé, fontossá is. Tipikusan ez az az eset, amikor valamilyen tömegkommunikációs csatorna kínál fel ilyen tartalmat. (Jellegzetes példa: TV-s szappanopera vonzó szereplőjének hajviseletét egyszerre igen sokan akarják utánozni.) Jelenvalóvá válhat a (kulturális) közvéleményben, hogy ez a dolog „jó”. Előfordulhat (persze nem hajviseletre, hanem annál komolyabb és lényegibb dologra vonatkozóan), hogy ez a „jó” megítélés normaként, követelményként rögzül a közvéleményben. (Pl. valamilyen hatásra elterjed egy adott település közvéleményében, hogy „jó dolog a német nyelvtudás”. A rögzülés itt azt fogja jelenteni, hogy mindenkinek „illik” valamilyen szinten németül megtanulni.)

Természetesen eme mechanizmus működésének is vannak feltételei. Az egyik nyilván az, hogy a „felkínáló”, adott esetben az a

bizonyos TV, megfelelő ismertséggel és tekintéllyel rendelkezzen. Jó, ha az első átvevők helyben tekintélyes emberek; ebben az esetben a közvéleményben rögzítődés mechanizmusa összekapcsolódik a mintakövetéssel. És természetesen itt is feltétel, hogy az új tartalom beilleszthető legyen a már kialakult kulturális rendszerbe.

Végül említsük még – talán ide tartoznak, talán nem; említésük semmiképp se felesleges – az intézményeket, amelyek bizonyos értelemben szintén a közvetítés „mechanizmusai”, csatornái. Elsősorban a professzionális kultúráközvetítő intézményeket (művelődési ház; mindegy, hogy hogyan hívják, iskola) kell tekintenünk. Ezek, jellegüknél, manifeszt funkciójuknál fogva a „nagy” társadalom kulturális értékeit, tartalmait közvetítik, mégpedig – főleg az iskola – nem jelentéktelen mértékben eleve központilag – a „nagy” társadalom illetékes intézményei által – meghatározott módon és tartalommal. Ugyanakkor azonban, ha jól működnek, mármint abban az értelemben jól, hogy mindegyikük éppen egy adott helyi társadalom intézménye, akkor „felelnek” a helyi igényekre és szükségletekre. Vagyis megkísérlik a „nagy” társadalom értékeit, kulturális tartalmait úgy közvetíteni a helyi társadalom tagjaihoz, hogy ezzel egyben a helyi igényeket és szükségleteket is kielégítsék. Esetükben éppen ez a sajátta modifikálás; ha ezt elvégzik, maguk is a helyi társadalom, mint kultúráközvetítő közeg működési mechanizmusaként funkcionálnak.

Nem kétséges, hogy nagyon sok mindent lehet hozzátenni mind a közvetített kulturális tartalmak, mind a közvetítő mechanizmusok kérdésköréhez. Ha valakinek kedve támad hozzá, és kiegészíti-

módosítja az általam mondottakat, megköszönöm. Hadd okosodjunk együtt!

Felhasznált forrás.¹

A művelődés társadalmi meghatározottsága

Jelzett szakmám szerint szociológus vagyok, akitől általában azt várják, hogy adatok számok, grafikonok, táblázatok segítségével mutassa be a vizsgált társadalmi folyamatokat. Aki ezt várná, annak bizony csalódást - kellemeset-e, avagy kellemetlent; ki-ki döntse el ízlése szerint - kell okoznom. Nem lesz itt szám, adat egy darab sem: ezúttal elméleti szinten (ha tetszik, elméleti szociológiai közelítésben) próbálom átgondolni a művelődés (műveltség, kultúra) és a társadalom viszonyát, ezt a hallatlanul bonyolult, és - hangsúlyozom itt - kölcsönös meghatározottságú viszonyrendszert. Kölcsönös meghatározottságú, mert axiómának tekintem, hogy a művelődés (műveltség, kultúra) épp annyira meghatározója a társadalom egész mozgásainak, mint amennyire meghatározott azok által. Mégis, most a terjedelmi és vállalt cím adta korlátok következtében, nagyrészt a kívülről (a társadalom, felől) a művelődés irányába mutató hatásokról gondolkodom.

Mennyire és hogyan határozza meg az egyén művelődését (műveltségét, kultúráját) társadalmi helyzete?

¹ Megjelent: in: Tér, társadalom, kultúra, Csongrád Megyei.... Szeged, 2006, 72-78.o.

Hajlamosak vagyunk némiképp leegyszerűsítő módon azt mondani, hogy „teljes mértékben”, vagy „nagy mértékben”. Van ebben valami, de talán érdemes kissé „szétszálazni” ezt a gubancot. Az „egyén társadalmi helyzete” ugyanis önmagában sem valami egyszerű, egyképletű dolog, s bizony a „helyzet” különböző dimenzióit tekintve meglehetősen különbözőnek találjuk azt a társadalmi közeget, amely alakítja-befolyásolja az egyén művelődését (műveltségét, kultúráját). Az ember persze - a legszokásosabb szociológiai megközelítésben, alapvető „társadalmi helyzetét” tekintve - tartozik valamelyik (társadalmi) osztályhoz/réteghez.

(Na, ez sem olyan egyszerű! A mai magyar társadalomra nézvést korántsem egybehangzó a szakemberek véleménye arról, hogy milyen osztályokról/rétegekről kell beszélnünk. Van, aki a rég bevált Ferge féle rétegződést modell (vezetőállásúak, értelmiségiek, stb.) valamilyen módosulattal tartja érvényesnek, van, aki szerint ötfokú osztálymodell (elit, felsőközép, stb.) írja le a társadalom tagolódását, vannak más elgondolások is. Kockázatos tehát egyértelmű kijelentés arról, hogy ez vagy az az ember ebbe vagy abba a társadalmi osztályba/rétegbe tartozik. — Ez a kis kitérő csak arra volt való, hogy jelezze a dolog bizonytalanságait; ettől még mondhatjuk, hogy van az egyénnek egy meghatározott helye a társadalom makroszintű tagolódásában, tartozik az egyén egy társadalmi nagycsoporthoz, legfeljebb bizonytalanok vagyunk annak megnevezésében. Vissza az eredeti gondolatmenethez!)

Van tehát az osztályba-rétegbe tartozás, a makrostruktúrában definiálható helyzet. Emellett azonban az egyén számos más, kisebb-nagyobb társadalmi csoportba is tartozik. Számára ezek is érvényes

társadalmi környezetet jelentenek, művelődésére (műveltségére, kultúrájára) éppúgy hatást gyakorolnak, mint az osztály/réteg-helyzet. És, hogy a dolog még bonyolultabb legyen, a mai emberre korántsem csak „saját társadalmának” (saját országának-népének) milyensége/állapota gyakorol hatást, bőven zúdulnak ránk nemzetfeletti, országfeletti tényezők hatásai is. Ha tehát arra kérdezünk, hogy „Mennyire és hogyan határozza meg az egyén művelődését (műveltségét, kultúráját) társadalmi helyzete?”, akkor nem szabad mást tennünk, mint külön-külön szemügyre vennünk a különböző (nagyságban, jellegben, hatáserősségben is különböző) „társadalmi környezetek” hatásait, és az után tekinteni az egyén művelődését (műveltségét, kultúráját), mint ezeknek a hatásoknak az eredőjét.

Lássuk tehát a „társadalmi környezeteket” sorban, kezdve a legnagyobbtól, a „legkülső kör”-től!

A globalizáció (a „globális társadalom”) hatása az egyén művelődésére.

A „globalizált kultúra” dolgában - bennünket most leginkább ez érdekel, a talán legkézenfekvőbb, leglátványosabb jelenség (hangsúlyozom: jelenség, és csak egyik jelenség a sok közül) a könnyűzene („szórakoztató zene”, „populáris zene”) globalizálódása. Itt nem csak és nem is elsősorban arra gondolok, hogy a hallgatott zene igen jelentős hányada a világ más tájairól származik, hanem inkább arra, hogy a zenei nyelv egyneműsödött, vált azonossá-hasonlóvá a világ nagy részén. Ha csak a zenére figyelsz - eltekintesz a szöveg nyelvétől - nemigen mondod meg, hogy a szerző magyar volt-e, vagy amerikai, vagy angol, vagy német, esetleg olasz vagy

francia. Ha szerzőként-előadóként ki akarsz lépni a nemzetközi porondra (és ki kell, hogy lépj, mert igazi elismertséget csak ez jelent), ezt a nyelvet kell használnod. (Tünetértékű, hogy a magyar „Megasztár” versenyben az énekeseknek kötelező volt angolul is énekelni, „nemzetközi” számokat.) És az egyneműsödött dialektus zenei anyanyelvként épül be a felnövekvő generációk tudatába, jó esetben a saját (nemzeti-népi) zenei anyanyelv mellé, rosszabb esetben a helyett. De mindenképpen beépül!

(Saját élmény. [Jó, ha van a szociológusnak is...] Kisfiam hat éves. Egészen kicsi kora óta az esti mese után mindig éneklek is neki, mindig és csakis magyar népdalokat. Szereti és követeli, nem maradhat el. Vannak kedvencei is: ha kérdem, ma mit énekeljek, kéri a „Szivárvány havasán”-t, vagy a „Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok”-at. A játszótéren, vagy ha másutt jön össze magakorabeliekkal, próbálgatják dalolgatni a popzene alkotásait, természetesen az eredeti [angol, francia] nyelven. A szövegejtésük nyilván időnként igen mulatságos, a lényeg azonban az, hogy számukra természetes ez a zenei nyelv is, meg a nem magyar szöveg is. Beépül [zenei] kultúrájukba, nekik [legalábbis remélem, hogy fiam esetében ez lesz] már egy összetett, önmagában is több féleséget tartalmazó zenei anyanyelve alakul ki.)

Vannak nyilván más jelenségek is: az öltözködés-kultúra, a táplálkozás-kultúra, az oktatásügy, stb., stb. globalizálódásai. Mindezek mögött azonban, lényegként, ott húzódik a globális társadalom alakulása: az emberi viszonyok, az emberitársadalmi kapcsolatok, az egyén társadalmi elhelyezkedésének globalizációja. Ha orvos (vagy informatikus, vagy gyógyszervegyész) vagy, helyedet

a világban nem az határozza meg, hogy magyar (vagy német, vagy japán, vagy nigériai) vagy, hanem csak az (vagy mindenekelőtt az), hogy orvos (vagy informatikus, vagy gyógyszervegyész) vagy. Ez az a (társadalmi) alap, amire ráépül a globalizált kultúra. (És persze ne felejtsük el a kölcsönös determinációt sem: a globalizált kultúra maga is hozzájárul, nem is kis mértékben, a globális társadalom konstitúciójához.)

Az egyén művelődését (műveltségét, kultúráját) tehát egyik fontos tényezőként ez a globalizált társadalom, globalizált kultúra befolyásolja, határozza meg. Részben tartalmaiban', olyan műveltségi elemeket sajátít el (nem kis mértékben sajátos kényszer hatására: a tömegkommunikációs eszközök gyakran egészen agresszíven „nyomatják” ezeket az elemeket), amelyek nagyjából azonosak a világ nagy részén, részben formáiban'. olyan megjelenítés módokat (és olyan kapcsolati formákat, magatartásmintákat) tesz magáévá az egyén, amelyek hasonlóvá teszik őt a világ más részén élő emberekhez. Amire szüksége is van, mert ez teszi őt kommunikációképpé (Nem csak verbális értelemben!), ami viszont nélkülözhetetlen ahhoz, hogy jelen tudjon lenni a globális társadalomban.

Az adott ország (nemzet) társadalmának hatásai

A társadalmi környezet „második köre”. Ez az a kérdéskör, amellyel (itt, most) aránylag röviden végezhetünk; sokszok különböző vizsgálatból erről tudunk ugyanis a legtöbbet.

Én ebben a vonatkozásban két dolgot tartok különösen fontosnak.

Az egyik a nyelv (anyanyelv), és mindaz, amit ez még magával hoz. „Nyelvében él a nemzet” mondjuk, és ez igaz abban a vonatkozásban is, hogy az egyén művelődése (műveltsége, kultúrája, művelődési tevékenységei) számára az anyanyelvként használt nyelv jelöli ki azt az elsődleges kommunikációs-információs keretet („tárházat”), amelyből az ismereteket, műveltségének tartalmi elemeit nyeri. Az ember számára a legtermészetesebb, ha anyanyelvén olvas, ha az anyanyelvén kapott információkat „veszi fel”.

Nem mond ennek ellent az sem, hogy a globalizált világban sokan idegen nyelvi környezetbe kerülnek, ott élnek, adott esetben sok mindent idegen nyelven olvasnak már el. Azt mondják a szakemberek, erről szólnak a beszámolók, hogy ha valaki felnőtt korban idegen nyelvi környezetbe kerül, s tökéletesen megtanulja is azt a nyelvet, álmodni mindig az anyanyelvén álmodik. Amikor a nyelvhasználat kikerül a tudatos kontroll alól, amikor a tudat ősvilága (a tudatalatti) lép működésbe, akkor előkerül az anyanyelv. Az idegen nyelv tanulásának első fázisaiban a szöveg megértése törvényszerűen „belső fordítással” történik: értelmezni és „elhelyezni” az idegen nyelvből kapott információkat úgy tudjuk, hogy beillesztjük azt saját nyelvünk kódrendszerébe.

Az emberek többsége azonban jelenleg is saját anyanyelvi közegében él, így számukra az a természetes, hogy az információkat (benne a műveltségi tartalmakat) saját nyelvükön kapják meg. Az adott társadalom nyelvi állapota - az, hogy milyen szintű a tényleges nyelvhasználat, hogy milyen mértékben férhetőek hozzá a szükséges információk az adott nyelven, hogy mennyire vannak jelen a nyelvi kódban (írott vagy íratlan formában) felhalmozott tudások az adott

társadalom mindennapjaiban, hogy fontosnak tartja-e az adott nyelvet használók közössége a nyelv használatát - alapvetően meghatározza azt, hogy az egyének számára mennyire lesz vonatkozási pont saját anyanyelvük. (Mindez különösen fontossá válik a kisebbségi, nemzetiségi nyelvek esetében. Ha a nyelvállapot itt vázolt összetevőinek bármelyike sérül, vagy nincs jelen pl. az adott nyelvet beszélők úgy érzik, hogy hátrányban vannak nyelvhasználatuk miatt, tehát anyanyelvükhöz negatív attitűd járul - elindul a nyelvváltás, a többségi nyelv átvétele, amely az első generáció számára mindenképpen idegen nyelv, annak minden hátrányával együtt. Lásd pl: nálunk a lovári vagy beás nyelveket beszélő cigányok ezirányú problémáit.)

A másik dolog, amit itt különösen fontosnak tartok az, hogy az adott társadalom biztosítja (adja meg, kínálja fel) a művelődés anyagi-infra – strukturális - szervezeti keretrendszerét. Azt, hogy milyen eszközök (közvetítők) állnak rendelkezésre a művelődéshez, hogy milyen az intézményi háttere ennek a folyamatnak, hogy mennyire tud szerves egységet teremteni a művelődés (kultúra) és más társadalmi tevékenységek, létszférák (gazdasági, politikai) között. Az ember csak ahhoz tud hozzájutni, amihez hozzáférhet. (Ez ugyan látszólag tautológia, valójában nem az.) Mert: hiába van meg itt-ott bármennyi információ, ha nincs módom/eszközöm hozzájutni, számomra nem létezik. (A könyvtárban ott lehet az Egri csillagok, de ha olyan drága a könyvtári tagság, hogy nem tudom megfizetni, a könyvet nem tudom elolvasni, „magamévá tenni”.)

Természetesen ebben a dologban a társadalom különböző tagjai egyáltalán nincsenek azonos helyzetben. Van ugyan társadalmi

helyzetüknek egy elvont azonossága, amennyiben - pl. ma Magyarországon - minden állampolgárnak egyformán joga van igénybe venni minden, az országban rendelkezésre álló (kulturális) forrást, a társadalmi helyzetek konkrét különbözősége azonban a hozzáférés tekintetében is komoly különbözőségeket okoz. Éppen ez a társadalmi környezet „harmadik köre”.

A társadalmi nagycsoport (osztály, réteg), mint az egyén művelődését (műveltségét, kultúráját) meghatározó közeg.

Ezúttal is, mint az előző pontban, csak két vonatkozást akarok kiemelni; tartalmunkban is azokhoz hasonlót.

Először is azt kell említeni, hogy az a „társadalmi hely”, amit a társadalmi nagycsoporthoz tartozás jelöl ki, meghatározza azt, hogy a társadalom egésze által használt műveltségből (kultúrából) mekkora (és milyen) szelet az, ami az egyén számára hozzáférhető. Senki sem birtokolhatja a teljességet. És itt nem csak arról van szó, hogy egyetlen ember sem képes arra, hogy minden magyar nyelven írott művet elolvasson, hanem olyasmiről is, hogy egy panellakótelepen felnőtt gyerekek nem lehet (elvileg sem lehet) tényleges ismerete arról, hogyan kell kutyát nyájörzésre betanítani. A „szelet” mérete és milyensége állítható, elsősorban attól függ, hogy milyen konkrét közegben, milyen osztály/réteghelyzetben él az ember. Áll ez elsősorban azokra a műveltségi (kulturális) tartalmakra, és azokra művelődési aktivitás-formákra, amelyek, mint elérhető tartalmak és mindennapokban látott minták az egyén számára adóttak. (Gondolom, nem szükséges itt részletezni, hogy miben különbözik egy elit osztályba tartozó lehetséges műveltségi anyaga akár egy

középosztálybeliétől is, és hogy mennyire különböznek, helyzetből, adódóan szükségszerűen különböznek művelődési szokásaik is.)

Másodjára az említendő, hogy az a bizonyos társadalmi helyzet behatárolja a művelődés (műveltség, kultúra) konkrét feltételrendszerét. Említettem fentebb a helyzeteknek ama bizonyos elvont azonosságát, ami közelebbről azt is jelenti, hogy a művelődés (kultúra) intézményrendszere, infrastruktúrája elvileg az adott társadalom minden tagja számára egyformán rendelkezésre áll. Gyakorlatilag azonban az, hogy ebből mit, mennyit és hogyan tud használni az egyes egyén, az már jórészt konkrét társadalmi helyzete által meghatározott. Bizonyos iskolákat csak az elit gyermekei látogathatnak; természetesen - ma Magyarországon - nem jogi tiltás, „csupán” anyagi feltételek következtében. (Érvényes ez persze a „skála” másik szélén is: vannak olyan iskolák, amelyek csak az alsóbb osztályok vagy romák számára ténylegesen elérhetők; no, nem azért, mert a „felsőbb osztálybeliek” ki volnának tiltva onnan, csak éppen...) A művelődési ház programkínálata - jó esetben - olyan, ami a környezetében domináns társadalmi csoport szükségleteit elégíti ki, az abban a környezetben élő, más társadalmi csoportok tagjai az intézményt egyáltalán nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben tudják használni. (Változat ugyanerre: a kocsmát, mint közösségi teret - nagyon sok faluban megvan még ez a jellege! - értelmiségiközéposztálybeli ember nemigen tudja használni, holott más társadalmi csoportba tartozók számára ez a fajta használat természetes.) Ez a társadalmi helyzet (az osztályba/rétegbe tartozás) tehát konkretizálja, a mindennapiság szintjére „viszi át” a társadalom

egészének művelődést (műveltséget, kultúrát) meghatározó viszonyait.

Színezi, mégpedig szükségképpen színezi a képet a „negyedik kör”.

A helyi társadalom hatása az egyén művelődésére (műveltségére, kultúrájára)

[Ezt a „kör” csak a logikai koherencia kedvéért írtam be jelen anyagba. Az elmúlt évben ugyanis éppen „A helyi társadalom, mint kultúraközvetítő közeg” címmel tartottam előadást, az akkor mondottakat nem tartom szükségesnek megismételni, a netán érdeklődők szíves figyelmébe ajánlom a konferencia anyagait összegyűjtő kötetben megjelent tanulmánykamat.]

Van viszont még egy „ötödik kör”, amiről szólni kell, ami színezheti (feltételes módban, mert csak akkor színezi, ha van) a művelődési viszonyokat.

A szubkultúra (szubkultúrák) művelődésre (műveltségre, kultúrára) való hatások.

Az egyén művelődését meghatározó társadalmi tényezők között kell a szubkultúráról beszélni, merthogy a szubkultúra, nevétől némiképp eltérőleg, valamely társadalmi dimenziók (többnyire és tipikusan kulturális dimenziók; innen a név) mentén létrejött társadalmi (csoport) alakzat.²

² (Lásd.: Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Idézem: „A szubkultúra a társadalom többségének kultúrájától eltérő kultúra. A legegyszerűbb esetek a különböző anyanyelvű, különféle etnikumokhoz tartozó, különböző vallású társadalmi csoportok szubkultúrái. " Osiris Kiadó 2000, 489. p., kiemelés tőlem B.P.)

A szubkultúra tehát mindig társadalmi csoporthoz kötött. Ez azért lényeges, mert az egyén első soron csoporthoz kötődik (lévén társadalmi lény), és a csoporthoz tartozás igénye teszi számára szükségessé (elkerülhetetlenné, természetessé) a csoport normáinak, értékeinek, ezen belül kultúrájának elfogadását is.

Voltaképpen a fogalommal együtt már kimondtuk a bennünket most érdeklő legfontosabb összefüggéseket is. A szubkultúra esetében a kultúra (művelődés? műveltség? igen, ezek is elemei az adott szubkultúrának) egyfelől csoportkonstituáló tényező, ama bizonyos (szub)kultúra a csoport létének kiinduló pontja és egyben folyamatos összetartó ereje. Másfelől azonban a szubkultúra, mint társadalmi csoport, kőkeményen meghatározó társadalmi közege a hozzá tartozók művelődésének (műveltségének, kultúrájának). Ha kialakult egy szubkultúra, a hozzá tartozók nem tehetnek mást (igen erős a csoportnyomás!), mint elfogadják az adott szubkultúra értékeit, normáit, művelődési szokásait, „előírásait”.

Nem ritka persze, hogy a szubkultúra „kötései” csak a kultúra egyes elemeire vonatkoznak. (Sajátos ifjúsági szubkultúráról beszélünk pl. akkor is, ha a fiatalok egy csoportja csak egy bizonyos zenei irányzatot hajlandó elfogadni, és igyekeznek mindennapjaikat e köré, valamint az ehhez kapcsolódó jelek - öltözet, stb. - köré szervezni, miközben lehetnek e csoport tagjai között olyanok, akik számára fontos a tanulás, lehetnek olyanok, akik, épp ellenkezőleg, kerülnek az iskolát, és így tovább.) Ilyenkor kettős (vagy többes) kulturális kötődésről beszélünk; ez azonban átvezet következő fontos kérdésünkhöz, ahhoz ugyanis, hogy

A társadalmi hatások „eredője”, avagy hogyan integrálja

(vegyíti, teszi egymás mellé) a társadalmi hatásokat az egyén

Az elmondottak alapján könnyen belátható, hogy az egyént egyidejűleg különböző, jellegében, minőségében különböző társadalmi hatások, és ezen belül természetesen jellegükben és minőségükben is különböző kulturális hatások érik. (Lásd pl.: „saját élmény” közbevetésem kisfiam zenei anyanyelvének alakulásáról. A családi [és ezzel szerencsére teljes szinkronban levő óvodai] közeg a magyar népdal-kincset közvetíti számára, a tömegkommunikáció [a TV-nézés ebben a korban már kikerülhetetlen] a globalizált kultúrát.) Ezekkel a hatásokkal az egyénnek (jó esetben a család segítségével) kell kezdenie valamit.

Könnyű, vagy legalábbis könnyebb lenne a helyzet, ha az egyén szűkebb környezetétől, a számára belátható szűkebb környezettől - család, rokonságibaráti kör, helyi társadalom kapna valami viszonylag egynemű (kulturális) mintát. Valami olyan műveltségi (művelődési) szerkezetet, amelyben az újabb és újabb elemek, a különböző környezetekből érkező információk és hatások elrendezhetőek, amely az újabb elemeknek kijelöli a helyét a meglévő rendszerben. Csakhogy ilyen minták ma nemigen léteznek; a mai Magyarországon biztosan nincsenek. (Vagy csak elszórtan, egy-egy kisebb közösségben, egy-egy sajátos, zárt szubkultúrában fedezhetők fel; ez azonban minden bizonnyal csak a társadalom egyéneinek töredékére érvényes.) Az egyén tehát magára van hagyva abban, hogy valamilyen rendet (rendszert) teremtsen az őt ért hatások sokaságában. A hatások integrálása így kényszerűen az egyén munkája lesz. Vagyis a hatások feldolgozása, integrálása személy függő.

Ez azonban csak tovább bonyolítja a dolgot. Mert mit jelent az, hogy „személyfüggő”? Egyszerűen szólva - megint egy kicsit tautológikusan - azt, hogy az ember személyiségétől függ. Márpedig tudjuk, hogy a személyiség egyik részben „genetikusan kódolt” személyes tulajdonságokból (képességek, emocionális vagy racionális irányultság, személyiségtípus stb.) tevődik össze, másik részét a szocializációban sajátta tett (interiorizált) értékek, normák, egyebek adják ki. Vagyis a személyiség is jelentős részében társadalmilag meghatározott. Ámde a szocializációról is jól tudjuk, hogy napjainkban meglehetősen zavart, éppen az egyént érő társadalmi hatások sokfélesége miatt. A személyiségfejlődés maga is enyhén szólva nehézkes, az egyént megterhelő, mert az egyén számára a szükségesnél kevesebb társadalmiközösségi fogódzót kínál, folyamat.

Adva van tehát a személyiség, amely maga is bizonytalan, társadalmiközösségi értelemben esetleges, és ennek kell vezérelnie a (kulturális) hatások integrálását. (Amihez, hangsúlyozzuk itt újra, nem kap társadalmi-közösségi mintákat.) Eléggé természetes, hogy ez az integráció is esetleges, kiszámíthatatlan, bármely társadalmi hatáselem szempontjából nézve véletlenszerű lesz. Az eredmény: kimondható, hogy az egyéni „műveltségterképek” olyan módon lesznek eltérő „mintázatnak”, hogy az egyéni eltérések környezeti (társadalmi) tényezőkből egyértelműen nem vezethetők le, nem magyarázhatóak meg. Azaz, bár bizonyossággal állítható, hogy az egyén művelődését (műveltségét, kultúráját) környezeti-társadalmi hatások befolyásolják (határozzák meg), a folyamat olyan sok, a folyamat egésze szempontjából véletlenszerű tényező által befolyásolt, hogy a

művelődés egyértelmű társadalmi determinációjáról nem beszélhetünk. Voltaképpen minden egyén sajátos „műveltségi térképének” elemzésekor (ha erre szükség és lehetőség van) egyénenként külön-külön kell számba vennünk az adott egyénre érvényes személyiség-jegyeket és az éppen rá ható társadalmi-közösségi tényezőket. (Megint példám a „saját élmény”: kisfiam majdani műveltségi térképét hozzávetőlegesen sem lesz lehetséges levezetni abból, hogy apja-anyja magasan kvalifikált, társadalomtudományokkal foglalkozó értelmiségi.)

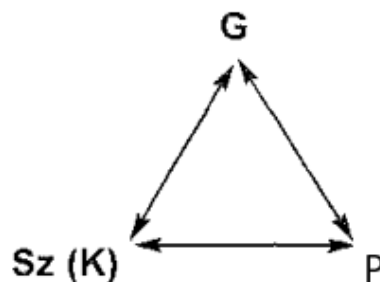
Így állunk tehát azzal a kérdéssel, hogy „Mennyire és hogyan határozza meg az egyén művelődését (műveltségét, kultúráját) társadalmi helyzete?”

Mennyire és hogyan határozzák meg az egyén

(és persze társadalom, réteg/osztály, stb.) művelődését (műveltségét, kultúráját) egyéb társadalmi folyamatok?

Merthogy (közhely) a kultúra nem elszigetelt jelenség, kölcsönös összefüggésben van számos más társadalmi folyamattal. Néhányat a legfontosabbak közül vegyünk most szemügyre!

A társadalom gazdaságának és politikai életének milyensége
Érdemes itt megint elővenni egy kedvencemet, a „háromszög modellt.”

Mit mutat ez? A társadalmi újratermelési folyamatban első fokon három nagy, alapvető létszférát különíthetünk el: „G” a gazdaság (az anyagi javak újratermelése, és az ehhez szükséges teljes tevékenységi és intézményi rendszer, beleértve a javak elosztásának, szállításának, stb. rendszereit is),

„P” a politika (közélet; a társadalmi élet megszervezésének rendszere) és „Sz (K)” a szellemikulturális szféra (a szellemikulturális javak, értékek újratermelése, megőrzése és közvetítése, beleértve az ehhez szükséges intézményrendszert). A modell, a kettős nyilakkal, azt mutatja meg, hogy ez a három szféra kölcsönös determinációs viszonyban van egymással, mindegyik meghatározott a másik kettő által, és mindegyik meghatározza a másik kettőt.

Jelen gondolatmenetünk számára itt most a „G” és „P” szférák „Sz(K)” szférát meghatározó, befolyásoló szerepe a fontos. És most nem arról akarok gondolkodni (ámbár lényeges összefüggések), hogy mennyi gazdasági forrás jut a kultúrára, meg hogy a politika akarja-e és mennyire, hogyan befolyásolni a kultúrát. Amit fontosnak tartok átgondolni (felvillantani), az a „P” és „G” szférák milyensége. Mit jelent ez?

A magyar gazdaság a rendszerváltozás után jellegében átalakult. Az állami tulajdonra épülő, redisztributív, tervutasításos gazdaságból magántulajdonra (tőkés tulajdonra) alapuló piacgazdaság lett. Ez szükségképpen megváltoztatja a gazdaság kultúráját, újfajta készségeket, képességeket, tudásokat, kapcsolati formákat, attitűdöket, értékeket igényel. A pártállami, diktatórikus szerkezetből a demokratikus szerkezetbe való átmenet meg kell(ene) hogy

változtassa a politika kultúráját is, ebben is újfajta készségekre, képességekre, tudásokra, kapcsolati formákra, attitűdökre, értékekre van szükség. Ez pedig szükségképpen alaposan átrendezi a szellemi szféra (kultúra) „térképét” is.

Az új gazdaságpolitikai helyzetnek megfelelő újfajta tudásokat, értékeket, egyebeket a szellemi-kulturális szférának kell megtermelnie (múltbeli, vagy más tájakról vett kultúrahalmokból előbányásznia); a kölcsönös determináció értelmében ez a. dolga, ez a feladata. A politikai és gazdasági szférák (folyamatok) hatása a kultúrára (műveltségre, művelődésre) ebben az értelemben itt és most feladatkielölő („kihívás”) jellegű. A szellemi-kulturális szférának általánosságban véve úgy kell önmagát átalakítania, hogy alapzatát képezhesse az újfajta politikaigazdasági kultúrának. Ez az értékvilág átrendezését (cél- és eszköz-értékek átalakítását, egymáshoz való viszonyuk átszabását), a közvetítendő tudások átszabását, egyáltalán, a kultúra „térképének” átrajzolását követeli meg. Iszonyúan nagy, de a három szféra viszonylagos egyensúlyának követelménye értelmében megkerülhetetlen feladat.

Azt gondolom, a gazdasági és politikai folyamatoknak a művelődésre (műveltségre, kultúrára) gyakorolt hatását tekintve ez mostanság a legfontosabb összefüggés. Nagyon fontosnak tűnő „egyéb tényező” továbbá a Társadalomtörténeti tényezők hatása a művelődésre (műveltségre, kultúrára)

Itt sem tehetek mást, mint hogy kiemelek - és Itt sem tehetek mást, mint hogy kiemelek és még ezen belül is a dolgokat a végletekig leegyszerűsítve - két, számomra különösen fontosnak tűnő

sajátosságot a magyar társadalom utóbbi másfél-két évszázados történetéből.

Az egyik a társadalmunk történetének („társadalomfejlődésünknek”) többszörös megszakítottsága. (Egy korábbi tanulmányomban ezt, utalva a folyamat tartalmaira is, „tördelt polgárosodás”-nak neveztem.) Miről van szó? Egyszerűen arról, hogy a 19. század első harmadában elindult fejlődésnek (polgárosodásnak, a feudális szerkezetből a tőkéspolgári szerkezetbe való átmenetnek; emblematikus történései a reformországgyűlések, emblematikus figurái Széchenyi, Kossuth) nem adatott meg a kifutása, kiteljesedése. Az első nagy törés az 1848/49-es forradalom (és szabadságharc) leverése volt; a 19. század harmadik harmadában újraindult fejlődést az I. Világháború (elvesztése; Trianon) szakította meg. Mire ezt a sokkot (és persze az 1929/31-es gazdasági világválság sokkját) kezdhette volna kiheverni az ország, jött a II. Világháború. A háború utáni (tartalmaiban végre valóban polgári jellegű) újrakezdést pár év után megtörte a pártállami diktatúra uralomra jutása. Majd a többé-kevésbé stabilizálódott (és ezen belül egy furcsa, kisszerű, kvázi-polgárosodást is felmutató) Kádár rendszer becsődölése után jött a megint mindent felforgató rendszerváltás. (Ami, minden valószínűség szerint, történelmileg pozitív változás volt, de, szempontunkból most ezt e jellegét emelem ki - kétségtelenül az addigi társadalomalakulás megszakítását, megtörését jelentette.)

A magyar társadalomnak sohasem volt elég ideje ezeket a változásokat feldolgozni, egyik esetben sem volt arra elegendő idő, hogy a változások nyomán kialakuljon az új integráció. A régi rend - korábbi társadalomintegrációs séma - széttört, új rend - új integrációs

séma - nem tudott kialakulni; egy új integráció kialakulásához ugyanis legalább egy-másfél generációnyi idő szükségeltetik. (Míthogy egy új integrációt csak azok tudnak megalkotni, akik már nem hordozzák alapvető szocializációs mintáikban a régít.)

A másik kiemelendő sajátossága társadalomtörténetünk utóbbi másfélkét évszázadának a következő. A kiinduló pontban - a 19. század elején - Magyarország társadalma egyértelműen és teljes mértékben feudális szerkezetű volt, miközben Európa nyugati felén már túl voltak a polgári forradalmakon, túl voltak tőkés-polgári rendszerváltáson. Ezért is, meg egyéb (hatalmi-politikai, gazdasági) tényezők következményeként is, hazánk Európa periferiájára szorult, jócskán elmaradva a centrum-országok (mindenekelőtt Anglia, Franciaország, Németalföld) fejlődésétől. A reformkor (Széchenyi, Kossuth) fő törekvése nem lehetett más, mint a felzárkózás. Mint láttuk, ez a folyamat elindult, és, alapvetően a 19. század vége felé, már meglehetősen előrehaladt. Ebben az időben Magyarország adott „országállapota” és a fejlődés trendje eléggé egyértelműen arra mutatott, hogy jó esélyünk van a történelmileg belátható időn belüli felzárkózáshoz, a periferiáról a centrumba kerüléshez. Ezt az ívet törte meg a két világháború, meg az azok utáni történések, Magyarország újra és egyértelműen a periferiára került. És ne legyenek illúzióink, ezen a rendszerváltás, sőt az Európai Unióba való felvételünk lényegében nem változtatott. (Árulkodó, hogy felvettek bennünket, mégpedig olyan feltételeket támasztottak - támasztanak mai napig, amelyeket kinnal-keservvel, de jó kisiskolásként teljesítenünk kell, ha jól akarunk. Szó sincs egyenrangú felek egyezkedéséről: az EU [NB! meghatározó országai, Európa centruma!] diktálj nekünk, ha esélyt

akarunk kapni nemhogy a fejlődésre, hovatovább az egyszerű megmaradásra is, a diktátumokat el kell fogadnunk.)

Társadalomfejlődésünk íve tehát, az európai (világ) fejlődési trendek nézőpontjából szemlélve a dolgokat, egy erős felívelést követő visszaesést, stagnálást mutat (a legutóbbi időkben - talán, jó reményeink szerint - egy újabb, jövőbeni felívelés esélyével). Mindenesetre jelenünk e tekintetbeni jellemzője a jellegzetesen a perifériákra jellemző - követő fejlődés', a nálunk fejlettebbek, a centrumországok által elért eredmények átvétele., akár közvetlen tőkebevonás, akár mintakövetés útján.

Mi következik ezekből a társadalomtörténeti jellemzőkből tárgyunkra, a kultúrára (műveltségre, művelődésre) nézve?

Mindenekelőtt az, hogy nem tudott nálunk kialakulni egy valamennyire is egységes, valamennyire is kompakt polgári típusú kultúra. Csak jelzésként, hogy pontosabban mire is gondolok itt. Ady „magyar ugar”-ról beszél, joggal, miközben saját költészetét, úgyszintén joggal, ítéljük a modern polgári gondolkodásmód nagy reprezentánsának. A „magyar ugar” ekkor még jelenvaló (talán domináns) társadalmi valóság, miközben Ady már maga az ezt meghaladó társadalmi forma gondolkodás és mentalitásbeli megjelenítője. Ám Ady még, tudjuk kévéseké. Mint ahogy heveseké a Nyugat is (néhány száz példány!): az a világkép és világérzés (nevezzük egyszerűen polgári kultúrának) jelen van, de még egyáltalán nem hatja át a magyar közgondolkodást. Ami önmagában nem volna baj: az új mindig és törvényszerűen egy kisebbség (ne féljünk kimondani: egy szellemi elit) teljesítménye és sajátja, és idő kell „szétterjedéséhez”. Az az idő, ami a magyar társadalomnak

természetesen e vonatkozásban sem adatott meg. Maradtak tehát, mégpedig szervesen összevisszaságban, (kiérlelés híján ez nem is lehet másként) az új, modern, polgári típusú kultúra-elemek, meg a feudális-rendies kötődésűek, meg a jó isten tudja, még mi minden.

Társadalomfejlődésünk sajátosságainak egy másik következménye az is, hogy kultúránk is - néhány nagy kivételtől eltekintve - alapjában követő jellegű. A nyugat-európában (újabb időkben a globalizációban) kialakult trendek, szellemi irányzatok követő átvétele. Jellemző példa a szociológia tudományának magyarországi története, ami azzal kezdődött, hogy „A századfordulón (a 19.20. sz. fordulóján B.P.) ...egy szociológiai iskola alakult ki, amely igyekezett megismertetni és értékelni Magyarországon a korabeli külföldi szociológiai irodalmat,...”³

Voltak persze originális teljesítményei is a magyar kultúrának (Bartók, Jancsó, Szabó István filmjei, stb.), a jellegadó többség azonban inkább az említett „követő” kategóriába sorolható. A „Vigyzó szemetek Párizsra vessétek”, úgy tűnik nekem, mai napig érvényes. A baj igazán ott van Id. az előző bekezdésben mondottakat, hogy nem volt (nincs) egy olyan szerves fejlődésű saját kultúra, ami magába tudta volna olvasztani, ami integrálni lett volna képes, ami „magába szervesítette” volna a kívülről érkező hatásokat. Nem volt (nincs) egy olyan értékrend, értékvilág, amely értékelte, értéken elhelyezte volna azokat; ez a momentum azonban átvezet következő kérdéskörünkhöz, a harmadik „egyéb tényező”-höz:

³ (Andorka: Bevezetés a szociológiába, Osiris kiadó, 2000, 91.p.)

Az értékvilág alakulása és ennek hatása a művelődésre (műveltségre, kultúrára)

Itt három alkérdést látszik szükségesnek kiemelni.

Az egyik a művelődés - műveltség helye az érték-hierarchiában. Tudjuk ugyanis, hogy az értékek, már persze ha van kialakult értékrendszer (ámbár ilyen-olyan rendszer mindenképpen kialakul), hierarchiába szerveződnek. Eleve „felül” vannak a minden mást meghatározó, vezérlő cél-értékek, aztán az eszközértékek (amelyek funkciója a célelérés módozatainak és eljárásainak vezérlése) is, relatív fontosságuk szerint, hierarchikus rendbe szerveződnek. Ugyanaz az érték az egyéni (vagy társadalmi) értékrendben egészen más „besorolást” kaphat: a személyiség autonómiájának értéke például egy feudális (vagy feudális jellegű) értékrendben igencsak a hierarchia alján kap helyet, míg a polgári típusú értékrend egyik kitüntetett értéke.

A kérdésünk tehát az, hogy a magyar társadalomnak az értékhierarchiájában hol helyezkedik el a művelődés (műveltség, kultúra)? Nos, én úgy látom, hogy nem valami előkelő helyen. Gondoljunk csak az iskolával kapcsolatos attitűdjeinkre (a végzettséget igazoló papír fontos, a mögötte lévő tudás mintha a közfelfogásunk szerint még mindig másodlagos lenne), vagy arra, hogy vajon még „jobb körökben” is kirekesztő bunkóságnak számít-e, ha valaki mit sem tud Bartók (vagy Beethoven, Mozart) zenéjéről? Márpedig, ha ez így van, akkor az értékvilág nem jelent készletet a művelődésre, a műveltség, a kultúra megszerzésére.

Másik alkérdésünk az értékvilággal kapcsolatban az, hogy milyen az individuális és a közösségi értékek viszonya az értékrenden

belül. Természetesnek tartom ugyanis, hogy a művelődésre, egy társadalom kulturális javainak elsajátítására a közösségi értékek adnak indíttatást. (A kultúra, ne feledjük, a környezetünkhöz, közösségeinkhez, a társadalomhoz való viszonyunk minősége, ab ovo közösségi jellegű!)

A különböző értékvizsgálatok egyértelműen azt mutatják, hogy Magyarországon (is) az értékvilág eltolódik a közösségi értékek felől az individuális értékek felé. Ha még ehhez hozzávesszük azt is, amit korábban írtam a különböző hatások integrálásának (sokban véletlenszerű) személyfüggőségéről, és tudjuk, hogy ez ugyanígy működik az egyéni értékrend kialakulásában is (aminek eredménye az egymásra való vonatkozás nélküli magán-értékrendek kaotikus összevisszasága), akkor könnyen belátható, hogy az értékvilágnak ez a jellemzője sem tartalmaz motivációt a művelődésre.

A harmadik alkérdésünk itt az értékrendek homogenitására, heterogenitására vonatkozik. Homogénnek akkor nevezhetünk egy értékrendet, ha a benne található értékek ugyanazoknak az alapértékeknek a mentén rendeződnek el, ha az egyes értékek elhelyezkedése a hierarchiában jól definiálható rendezőelvek szerint történik, ha az egyes értékek egymásra vonatkoztatottak, kiegészítik egymást. Heterogén az értékrend nyilván akkor, ha mindez nincs így, ha egymást kizáró értékek is ott vannak szervesen egymásmellettiességben, ha bizonytalan az értékek hierarchiája (nem tudni, hogy mi a fontosabb, mi a másodlagos jelentőségű).

A magyar társadalom értékvilágára mind társadalmi közösségi szinten, mind az egyének szintjén a nagyfokú heterogenitás a jellemző. (Érdekes lenne például ebből a szempontból elemezni a

legutóbbi választás szlogenjeit. Ahogy én láttam, oly módon szerepeltek egymás mellett tipikusan individuális jellegű értékeket megjelenítő szlogenek és tipikusan közösségi jellegűek, hogy „köszönő viszonyban” sem voltak egymással. A pártok láthatóan egyáltalán nem törődtek azzal, hogy az általuk hirdetett „jövővíziók” valami egységes elv köré rendezettek legyenek, és úgy tűnik, ez a választók számára sem jelentett problémát, hiszen saját értékviláguk is rendezetlenül heterogén.) Ez a heterogenitás tárgyunk szempontjából azt (is) jelenti, hogy voltaképpen véletlenszerű, hogy egy-egy ember értékvilágában a művelődés (műveltség, kultúra) egyáltalán ott van-e értékként, és ha igen, az értékhierarchia milyen pozíciójában.

Végére is - az értékekkel foglalkozó szakemberek jelentős része szerint - nálunk eléggé permanens, és eléggé régóta meglévő értékválság van. Aminek az a következménye (az előzőekben ennek részleteit próbáltam felvillantani), hogy a magyar társadalom értékvilágában nincs a művelődéssel (műveltséggel, kultúrával) kapcsolatos egyértelmű (társadalmi) normarend. Megjelenik ez többek között abban is, hogy teljesen bizonytalan, hogy az állam (a társadalom képviseletében) mikor, milyen kulturális aktivitást támogat és mennyivel és mit nem; megjelenik az oktatásüggyel (a társadalmilag szervezett tudás-átadás!) kapcsolatos hektikus huzavonákban; megjelenik a „közszolgálati” média kulturális „szolgáltatásainak” -enyhén szólva is - bizonytalanságaiban; és még sok minden másban. Mindennek végülis az a következménye - összefoglalóan és részben ismételve korábban elmondottakat, hogy az egyén nem érzékeli, vajon a társadalom (közösségei, környezete) fontosnak tartja-e, elvárja-e a művelődést (a műveltség, a kultúra

elsajátítását). Ami azután azt is jelenti, hogy az emberek jelentős hányada, értelemszerűen a kisebb ellenállás irányában haladva, tevékenységeit „racionalizálva” (azt teszem csak, ami szükségesnek látszik...) lemond a művelődésről.

Azt gondolom, ez az „egyéb tényezők” hatásai áttekintésének summázata.

Láttuk, hogy a művelődésre (műveltségre, kultúrára) ható társadalmi tényezők divergens jellegűek, nem egységesítik, éppen ellenkezőleg, széttagolják, rendezetlenül sokfélévé (és sok tekintetben véletlenszerűvé) teszik az emberek (a társadalom tagjainak) művelődéshez (műveltséghez, kultúrához) való viszonyát, az egyének „műveltségértékeinek” a „mintázatait”. Ebből adódik gondolatmenetem harmadik - röviden érintendő - kérdése:

Az egy társadalmon (természetesen a mai magyar társadalmon) belüli „műveltségi minták” egymáshoz való viszonya

Nézzük először, voltaképpen egy formális logikai közelítésben, hogy elméletileg milyen viszonyok gondolhatók el. Úgy vélem, három alaptípus írható le, természetesen hozzátéve, hogy ezek a társadalmi valóságban sohasem tisztán, mindig átmenetekkel, vegyülve, keverve fordulnak elő. A tendenciák érzékeltetéséhez azonban elegendőnek látszik az alaptípusok rögzítése.

Az első alapvető viszonytípus a toleráns. Ez itt tartalmilag azt jelenti, hogy léteznek a társadalomban egymástól különböző „mintázatok”, akár egyéni, akár csoportszinten. (Réteg vagy osztállyspecifikus kulturális minták, szubkultúrák.) Ezek azonban egy egymásra vonatkoztatott együttélésben élnek egymás mellett: az egyes „mintázatok” hordozói ismerik az eltérő kultúrákat, és elfogadják azok

létezésének jogosságát, önmagában vett értékességét. Alkalmanként még hajlandók átvenni is elemeket a másik kultúrából, de semmiképpen sem negligálják azt, nem törekednek a más kultúra érvénytelenítésére. Egy elméletileg elgondolható optimális változatban még elképzelhető az is, hogy ebben az egymásra vonatkoztatott együttélésben kiformálódik egy közös, az eltérő „mintázatokat” részelemként magába foglaló egységes egész. (Akár egy valamilyen színes, sokelemű, különbözőségeket is természetes módon magába foglaló „nemzeti kultúra”.)

A második viszonytípus (értelemszerűen) az elsőnek az ellentéte, az intoleráns. Ennek lényege, hogy mindegyik kultúra a többit, a sajátjától eltérőket, értéktelennek, elvetendőnek tartja. Ennek megfelelően minden rendelkezésre álló eszközzel törekszik a más „mintázatok” eltörlésére és - ami ezzel szorosan együtt jár - a más „mintázatok” hordozók (legalábbis kulturális, esetleg más természetű) kirekesztésére. Az intoleráns viszonytípus tehát az eltérő kulturális „mintázatok”, az eltérő kultúrák szembenállását, mégpedig szükségképpen ellenséges szembenállását jelenti.

A harmadik viszony-típus a bezárkózó. Ez - használva az első típus leírására alkalmazott fogalmakat - az egyes eltérő rész (vagy szub) kultúrák vonatkozás nélküli egymás mellett élése. Mindegyik bezárkózik saját keretei közé, mintegy tudomást sem véve a többiről, külső-idegennek tekintve azokat. Nem értékeli: sem el nem fogad, sem nem negligál más kultúrákat. Ha tudomásul veszi is létüket, nem alakít ki hozzájuk semmilyen - sem pozitív, sem negatív - viszonyt. „Az én házam az én váram” parafrázisaként: „az én kultúráim az én birtokom, a többihez nincs közöm”, és persze elvárom, hogy a többi se akarjon

beleszólni az enyémbé. Ez tehát nem szembenállás, de nem is elfogadás; tulajdonképpen a más kultúrákkal szembeni közöny, érdektelenség.

Milyen ebből a nézőpontból a mai magyar kultúra (művelődés, műveltség) állapota? Én úgy látom, hogy részben a bezárkózó, részben az intoleráns viszonyok a jellemzőek. Bezárkózó például a zsidó kultúrához való viszony: az érintettek maguk is „élik a maguk életét”, még belelátni sem igen engednek kultúrájukba. (Feltehetően nagyrészt egy védekező attitűd alapján: annyit bántották a zsidóságot, hogy most már csak azt akarják, hagyják békén őket.) De a nem zsidók felől is egyfajta „bezárkózás” (talán inkább elzárkózás) érzékelhető: „maradjanak maguknak, nem vagyunk kíváncsiak rájuk”. Azután jellegzetesen intoleráns a cigány kultúrához való viszony: ha a cigányok be akarnak illeszkedni a „magyar” társadalomba, hagyják el kultúrájukat, vegyék át teljes mértékben a „mi” normáinkat. Ami aztán természetesen kiváltja az inverz reakciót: találkoztam (igaz, csak elvétve) olyan eszmefuttatással, amely a „megromlott, önállótlanodott” magyar kultúránál magasabb rendűnek aposztrofálta a cigányság „ősi, eredeti tisztaságában megőrzött” kultúráját. Példákat lehetne még sorolni (az „elmagyartalonodott” nagyvárosi kultúra szembeállítása a „romlatlan tisztaságú” falusi-paraszti kultúrával, stb.); a dolog ilyképpen mibenlétét határozottan érzékelnem vélem. Az okokról, azt gondolom, nem kell többet mondani, mint amiről az első két kérdéskör kapcsán szó volt; azokon belül is főként a társadalomtörténeti tényezőkre (a „tördelt polgárosodásra”), az értékvilág alakulására (az értékválságra) hívom fel a figyelmet itt is.

Felhasznált forrás.⁴

II. rész: cigánydolgok

Minisztériumi koromban (1991-ben) kollégám s barátom Nyári László indíttatásából s vele együtt nagyobb, 5 megye falvaira kiterjedő cigány család vizsgálatot végeztünk. (Eredményét kis könyvecskében a Minisztérium adta közre.) A téma rajtam maradt: 1997-ben és 2016-ban (ezeket is Nyári Lacival, de már feleségemmel, Kevy Beával is együtt) csináltuk a folytatást. (Ezekből két könyv lett.) Aztán a Főiskola szociotáboraiiban is az egyik fontos kérdéskör lett a (falusi) cigányság; el is készült 7 miniszociográfia, amelyekben ez a témakör is szerepel. Közben a Főiskolán elindítottam – és folyamatosan tartom – egy féléves kurzust, „Szociális munka cigányokkal (romákkal)” címen; ehhez oktatási segédanyagokat készítettem. Az e munkák alapján írott tanulmányfélék szerepelnek itt.

Bölcsőtől a sírig

– a cigányok mindennapi kultúrája

Bevezető megjegyzések

Először is: 'minek nevezzelek'?

⁴ Megjelent: In: Sub fehér rózsá; Kultúráközvetítők Társasága kiadás, 2009; 4563.o.

Gyakran találkozunk, „hivatalosságban”, közbeszédben is a roma megjelöléssel, éppily gyakran a cigány népcsoport névvel. Melyik a helyes, melyiket kell használni.

Bármelyiket. A cigány megjelölés a régebbi (eredete most nem fontos), az Európába évszázadokkal ezelőtt bevándoroltakat ezzel (különböző nyelvekben ennek változataival) jelölték meg. Az évszázadok alatt a szóhoz elég sok negatív konnotáció tapadt, ezért nemzetközi cigány kongresszuson néhány évtizede úgy döntöttek, hogy ajánlják (a saját nyelven ember jelentésű) roma megjelölés használatát. Főként a hivatalos használatban el is terjedt, ám a mindennapi életben vegyes az alkalmazás. Mi dominánsan falusi közegben végeztünk kutatásokat, s ott, az „egyszerű” emberek önmegjelölésként csak a cigányt használták. Így én mindvégig ezt használok, de természetesnek tartom, ha valaki inkább romát mond.

A téma indoklása

„Kultúrák között” – ez a Nyári Egyetem címe és vezérgondolata. Miért fontos e témakörben külön foglalkozni egyetlen népcsoport kultúrájával? Néhány tény, és ezekből eredő megfontolás, amint alább következik, remélem, kellően indokolni fog.

- A cigányság a legnagyobb kisebbség Magyarországon. Létszámuk – különböző becslések vannak forgalomban; az általam leginkább elfogadhatónak tartott, Kemény István által vezetett vizsgálatok adatai alapján – mintegy 650-700 ezer fő, nagyjából tehát minden 15. magyar állampolgár. Ez önmagában is indokolja a külön figyelmet. De ezen túl

- A cigányság elég komoly mértékben kirekesztett kisebbség: erősek a velük szembeni előítéletek, és az ebből következő diszkrimináció, amely lehet nyílt vagy rejtett, megnyilvánulhat abban, hogy cigányt nem vesznek fel munkára, vagy abban, hogy elkülönítik az iskolában a cigány gyerekeket, és sok minden másban.

- Igen nagy hányaduk halmozottan hátrányos helyzetű. A mélyszegénységben élők aránya (a sokféle szegénységdefiníció közül a „legszigorúbb” szerint) országosan 13-14%, a cigányok között, ugyanilyen mércével mérve, 60-70% közötti. Jelentősek a regionális különbségek is: a cigányok (összlakosságához viszonyított arányukat tekintve) lényegesen nagyobb arányban élnek a hátrányos helyzetű (depressziós) térségekben, országrészekben. Részben ebből is következően (másrészt aluliskolázottságukból – aminek okai messzire vezetnek; Forrai R. Katalin előadása részletesen szól erről – is következően) lényegesen magasabb közöttük a munkanélküliek (ezen belül is a tartós munkanélküliek) aránya az országosnál.

- Számunkra különösen fontos (témát indokló) tényező még, hogy van a cigányságnak sajátos kultúrája; pontosabban – ld. majd alább részletesebben – vannak a cigányok többségére többé-kevésbé általánosan jellemző kultúraelemek.

A magyarországi cigányság belső tagoltságáról

Mindenekelőtt figyelniük kell arra, hogy természetesen a cigányságnak is van vertikális tagozódása; legerőteljesebben talán kétféle értelemben.

Az egyik a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hely. Itt – nagyon leegyszerűsítve a dolgot – azt jelzem, hogy vannak

szegény cigányok és vannak gazdag cigányok, és természetesen középhelyzetűek is. Az arányok ugyan mások, mint az országos átlag (ld. fentebb a szegények arányáról írottat), de ez a tagolódás megvan, és természetesen azt is jelenti, hogy a cigányságot ebből a szempontból (sem) lehet egységes tömbként tekinteni.

A másik vertikális tagolódást a települési helyzet jelenti. A cigányság nagyobbik része ma is faluban (vagy városi rangú, de falusias jellegű) településen él, és a faluban élők helyzete (egyébként a nem cigány faluban élők helyzetéhez hasonlóan) sok tekintetben kedvezőtlenebb, mint a városlakóké.

Emellett tagolódik a cigányság horizontálisan is; ezúttal is két tagolódásfajtát tartok szükségesnek itt említeni.

Az egyik a kultúra milyensége, ezen belül is a hagyományokhoz való viszony. Vannak cigányok (cigány csoportok), akiknek (amelyeknek) a kultúrája alapvetően hagyományörző jellegű, míg másoknál már erősebbek a modernizációs hatások. Rengeteg persze az átmenet; itt csak annyit szükséges leszögezni, hogy a cigányság körében (is) megtalálható mindkét szélső pont: a hagyományokat relatív teljességében őrző archaikus jellegű, és a szinte már teljes egészében globalizált jellegű kultúra.

A másik, itt említendő horizontális tagolódás a magyarországi cigányság három nagy csoportjának a megléte és esetenkénti elkülönülése (nem ritkán és több tekintetben egymással szembeni szembenállása is).

A romungrók nyelvükben teljesen elmagyarosodott cigányok, anyanyelvüként – többnyire már generációk óta – a magyart beszélik, a cigány nyelvet nem értik és nem használják. Nyilván kultúrájukban is

kevesebb a hagyományos elem: a nyelvváltás együtt kellett, hogy járjon a környezet kultúrájával történő szorosabb egymásra hatással is. Ők, létszámukat tekintve, hazai cigányság zömét (becslések szerint 60-70%-át) jelentik.

A másik nagy csoport az oláh cigányok (egyesek, nyelvük alapján, lovári cigányoknak is nevezik őket). Alapvető jellemzőjük, hogy anyanyelvük és használt nyelvük cigány nyelv, pontosan (legtöbbjükénél) a cigány nyelv kárpáti dialektusának lovári nyelvjárása. Részben a nyelvhasználat következtében, de azért is, mert bevándorlásuk későbbi, ők a romungróknál jóval többet megőriztek hagyományaikból, „hozott” kultúrájukból.

A harmadik csoport a beás cigányok. Ők a beás nyelvet beszélik; amiről tudnunk kell, hogy nem cigány, hanem egyértelműen román nyelv. Ők a legkésőbbi bevándorlók: a 19. század második felében, a 20. század elején jöttek (részben Szerbián át) a román fejedelemségek területeiről. Erősen őrzik nyelvüket és hagyományaikat, kultúrájukat.

Látható tehát, hogy a magyarországi cigányság önmagában is (több dimenzió mentén is) erősen tagolt népcsoport. Ami jelen témánkat illeti, ez azt is jelenti, hogy egységes, komplex cigány kultúráról, főként abban az értelemben, hogy az közös lenne minden hazánkban élő cigánynál, nem beszélhetünk. Sajátos kultúraelemekről lehet szó, amelyek közül (részben a szakirodalom anyagai, részben saját kutatási tapasztalataink alapján) itt azokat emelem ki, amelyek egyrészt a többé-kevésbé hagyományőrző cigányoknál (cigány csoportoknál) találhatóak meg, másrészt többé-kevésbé közösek-általánosak a magyarországi cigányok körében. Teszem még hozzá

(további korlátozásként), hogy itt csak a mindennapi kultúra (szokásrend, stb.) elemeivel foglalkozom, a népművészeti kérdéseket (tánc, zene, népmesék, stb.) nem is érintem. (Az utóbbiak problémavilága egyrészt szétfeszítené az írás – előadás – kereteit, másrészt kompetenciámat is meghaladja.)

Megjegyzendő még, hogy az itt jelzendő kultúraelemeknek egy nem jelentéktelen része, ha általánosabb elméleti keretben szemléljük azokat, nem cigány specialitás. Általánosabb dolgokról van szó: az archaikusabb jellegű, természetközeli életmódot folytató társadalmak (mint például még a 19. századi magyar parasztság) sajátos kultúraelemei ezek. Amiért mégis a cigány kultúra elemeiként említem őket, az az, hogy a cigányság, éppen mindenekelőtt évszázados társadalmi peremre szorítottsága következtében, máig megőrizte azokat.

Még egy utolsó bevezető megjegyzés a gondolatmenetem logikájáról:

A dolgokat az életszakaszokhoz (az élet jelentős eseményeihez) fűzöm. Lehetne más logikát is találni; nekem ezt tűnt a legegyszerűbbnek. Ám, mivel nem lehet mindent ebbe a keretbe szorítani, estenként kitérek általánosabb, nem szorosan az adott életszakaszhoz tartozó elemekre is. Remélve, hogy így is meglesz valamilyen íve a gondolatmenetnek...

És akkor a lényeg:

A bölcső előtt: jöhet a gyerek (és mennyi?)

Az egyszerű válasz: persze, hogy jöhet a gyerek, és annyi, „amenynyit az Isten ad”. Az archaikus kultúrákban (a természeti

népeknél; és természetesen tovább, akár az eredeti magyar parasztkultúrában) nincs születésszabályzás. (A két világháború közötti szociográfiai irodalomban oly részletesen tárgyalt egykezés mindenképpen történetileg sajátos módosulat, korabeli szerzők szerint eléggé egyértelműen a „paraszterkölcс megromlásának” a jele.) A hagyományos cigány kultúrában ez a felfogás, ez az attitűd érvényes ma is. A (hagyományos cigány kultúrában nevelkedett) cigány asszony nem azért szül sok gyermeket, mert műveletlen, nem tud a születésszabályzás lehetőségeiről, nem anyagi okokból (habár ez utóbbi tényező mint másodlagos motívum megjelenhet), hanem egyszerűen azért, mert kulturális nonszensz számára a gyermek nem vállalása. Jellemző, hogy a modernizációval érintett (városba költöző, vagy modernizáltabb életvitelre átálló, magasabb iskolai végzettséget elérő, magasabb társadalmi státuszba kerülő) cigány családokban hirtelen, egyik generációról a másikra, radikálisan csökken a gyermekszám. A sok gyerek tehát, a hagyományos cigány családmódelben, kulturálisan meghatározott jellemző.

A „bölcső”, a szülés-születés

Mindenekelőtt azt kell említeni, hogy a születés-szülés ebben a kultúrában nagyon természetes, a mindennapiságba ágyazott történés. A gyermeket váró asszony jószerint az utolsó pillanatig végzi a maga mindennapi tevékenységeit, főz, mos, takarít; ellátja a családot. Amikor megérzi, hogy eljött az idő, egy szomszédasszonytól, rokontól, esetleg bábától kér segítséget, aki megmelegíti a fürdető

vizet, segít az újszülött ellátásában. A szülés után legfeljebb néhány napig kap segítséget, utána megint teljes mértékben ellátja a házkörüli teendőket.

Fontos kultúraelem az, hogy az újszülött csuklójára – többnyire piros – szalagot kell kötni a rontás ellen. Ehhez kapcsolódó – újabb keletű – norma, hogy a gyereket minél előbb meg kell keresztelni, mert a „keresztvíz leveszi róla a rontást.” (Ámbár ez utóbbit, mint kicsit később szólunk róla, „felülírhatja” a keresztelővel kapcsolatos szokásrend.)

Itt, a „rontás” és annak megelőzése kapcsán érdemes máris egy kitérőt tenni a cigányok hiedelemvilága és valláshoz való viszonyuk tárgykörében.

A cigányok hiedelemvilága nagyon sokat hordoz egy archaikus, animisztikus jellegű hiedelemrendszerből. Mélyen hisznek a természetfeletti erők létezésében, és azok befolyásolhatóságában. Számukra ezek az erők a mindennapokban jelenlévők, mindig, szokásrendbe illeszkedően, figyelni kell arra, hogy a rossz hatásokat elhárítsák, a jó hatásokat kiváltsák. Nagyon fontos számukra a lélek halálon túli élete; erről a maga helyén bővebben szólunk.

Erre az archaikus hiedelemvilágra – eléggé érthetően az európai kultúrához való illeszkedésként – ráépül az európai értelemben vett vallásosság. Mély és erős az istenhitük, a vallást közvetítőnek tekintik a transzcendencia és az evilágiság között. De a vallások dogmarendszere, a „tételes vallás” minémősége már kevésbé lényeges, szinte véletlenszerű számukra. Ha katolikus környezetben élnek – katolikus templom van a közelben – , akkor katolikusok, ám ha valami oknál fogva (például átköltözéssel) más közegbe kerülnek,

akkor könnyen „váltanak” a református, vagy más vallásra. Előfordul az is, hogy a korábbi – indiai eredetű – vallási képzeteket „átfordítják” keresztényre: ősi hitvilágukban kitüntetett szerepe volt Káli istennőnek, ez behelyettesítődik NyugatEurópában Szent Sára, nálunk inkább (ez is környezeti hatás!) Szűz Mária kultuszával. A rendszeres vallásgyakorlás (pl. vasárnapi istentisztelet) nemigen van meg náluk, a vallás ebben az értelemben inkább az ünnepnapok kultúra része, mindennapjaikat inkább az archaikus hiedelemvilág megmaradt elemei befolyásolják.

Visszatérve most már a „bölcshöz”, a keresztelezéshez.

A keresztelő a cigány szokásrend szerint nagy közösségtársadalmi ünnep. Korántsem csupán vallási aktus, inkább a gyermek közösség általi befogadtatása. Ezért a keresztelőn részt kell vennie a rokonoknak, ismerősöknek; természetesen nem csak magán a szertartáson, hanem az ezt követő – és a cigányok számára ez a fontosabb történés! – lakomán, mulatozáson is. A csecsemőt gyakran kiteszik az asztal közepére, köszöntik, áldomást isznak rá, körülötte folynak az események.

Éppen a keresztelőnek ez a közösségi társadalmi jellege, ennek feltétlenül szükséges, megtartandó volta „írja fölül”, mint korábban jeleztem, a gyors keresztelő más szempontból való szükségességét. Ha ugyanis a családnak adott pillanatban – a gyerek születésekor – valamiért nincs módja a közösségi rítus megszervezésére (például nem tudnak elég pénzt összeszedni a vendéglátáshoz), akkor inkább elhalasztják az eseményt. (Egy alkalommal interjú készítése során említette az alany – fiatalasszony – , hogy a következő héten lesz a gyerek keresztelője. Értetlenül kérdeztem rá, mert nem láttam

csecsemőt a házban. Ó, mondta, a kicsinek – akkor három éves volt – lesz a keresztelője. Amikor kérdeztem, hogy miért csak most, elmagyarázta, hogy amikor megszületett, nem volt pénzük a keresztelőre, mostanra tudták összegyűjteni, szombatra kibérelték a közeli kocsmát, lesznek vagy 100-an, 120-an, „ezt, értse meg, nálunk így kell csinálni”.) Lehet eladósodni, lehet gyűjteni; a keresztelőnek a hagyomány szerinti közösségi eseménynek kell lennie.

Lépünk tovább az egyik legfontosabb, sok mindent meghatározó korszakhoz!

Csecsemőkor, gyermekkor

Vegyük sorra a legfontosabbnak tűnő elemeket!

1. Kezdjük mindjárt a legfontosabb, általános jellegű jellemzővel. A cigány családokban a gyerek – különösen nem cigány szemszögből nézve – igen nagy szabadságban nevelődik. Miben nyilvánul ez?

Kezdődik mindjárt azzal, hogy a csecsemőnek nincs semmilyen időben korlátozott „napirendje”. Akkor eszik, amikor éhes: anyja, ha felsír (éhséget jelez), azonnal megszoptatja, „tértől is időtől függetlenül”. Ha nincs otthon, úton van, keres egy megfelelő helyet, vagy eltakarja magát kendőjével (mert fedetlen mellét nem mutogatja! az e tekintetben való szemérmesség szintén a cigány kultúra eleme), és azonnal megeteti gyermekét. Nem „altatják” a kicsit, „majd alszik, ha álmos lesz”, nem igyekeznek semmilyen napi ritmusra rászoktatni. Ide tartozik az is, hogy a gyerek, ha akar, addig szopik, amíg az anyának van teje. Nem ritka, hogy a két-három éves gyerek, akinek esetleg már

van pici testvére, még időnként anyja mellére keredzkedik, és anyja magától értetődően szoptatja még őt is.

Voltaképp ennek e jellemzőnek a kiterjesztése a későbbi gyermekkorban is az azonnali szükségletkielégítés. A gyerek bármilyen szükségletét (igényét), ha arra technikai lehetőség van, azonnal (a technikailag lehetséges legrövidebb időn belül) ki kell elégíteni. A mobiltelefont – hogy csak legújabbkori, elég szélsőséges példát említsek – , ha nagyon kell neki, akkor is meg kell venni a gyereknek, ha az esedékes villanyszámlát nem tudják kifizetni. A cigány családmódel ugyanis alapvetően gyermekcentrikus, a gyerek van a középpontban, az ő érdeke mindent megelőz. És ebből következik az a norma is, hogy a „gyereknek a családban a helye!”. Akkor is, ha a hatóság (gyámhivatal) bármi okból ki akarja emelni a gyereket a családjából; egy „rendes” (hagyományos értékek szerint élő) cigány család foggal-körömmel ragaszkodik hozzá, hogy otthon maradjon a gyerek, családjában. De „családban a helye” a gyereknek akkor is, ha – mondjuk – nyári tábort szervez az óvodaiskola, vagy művelődési intézmény. Cigány gyerekek számára szervezett olvasótáborok (cigány!) szervezői mesélték, hogy a tábor megszervezésének legnehezebb feladata volt a szülőket rávenni, hogy engedjék el gyerekeiket.

Fontos következménye (velejárója? kiterjesztése? – nehéz a pontos fogalmat megtalálni) a gyermekcentrikusságnak a gyerek családon belüli helyzetének sajátossága. A gyerek a cigány családnak kezdettől fogva egyenjogú tagja. Részt vesz a család életében; abban az értelemben is, hogy el kell végeznie azokat a teendőket, amire szükség van, és amire már képes (a 8-10 éves cigánylány eteti,

pelenkázza kistestvérét, az ugyanilyen korú fiú, ha lókereskedő családban él, ellátja a lovakat, stb.), de abban az értelemben is, hogy „szava van” a családban. Bármiről elmondhatja a véleményét, meghallgatják, soha nem mondják neki, hogy „kicsi vagy még, ne szólj bele a felnőttek dolgába”, legfeljebb azt, hogy „butaságot beszélsz, ez nem úgy van, hanem így”. Ez persze azt is magával hozza, hogy a cigány gyerek hamarabb válik felnőtté. 12-15 éves korára már mindent tud, tudnia kell, ami az önálló, felnőtt élethez szükséges. (A „minden” alatt nyilván az értendő, ami az adott kultúrában való felnőtt élethez szükséges. Ha tovább akar lépni, ha illeszkedni akar a többségi társadalom viszonyai közé, akkor természetesen sok mindent – szakmát, stb. – kell még megtanulnia; ez azonban már más kérdés.)

Még mindig a szabadsághoz, szabad neveléshez tartozik a szocializációs mechanizmus sajátossága. A hagyományos cigány kultúrában a szocializáció alapvetően a mintakövetésen alapul. Nagyon kevés, szinte semmi verbális „eligazítást” nem kap a gyerek. Nem mondják neki, hogy ezt szabad, amazt meg nem szabad, és persze nagyon kevés a tiltás. A gyerek, saját és mások fizikai biztonságának határain belül, azt tesz, amit akar. Ha helytelenül – az adott közösség normáitól eltérően – cselekszik, egyértelmű jelzést kap cselekedetének helytelenségéről (nonverbális vagy verbális jelzést, de csak arról, hogy az adott cselekvés helytelen volt), és nem mondják el neki, hogy mit kellett volna (mit kell hasonló helyzetben) csinálni, ezt a többiektől, a felnőttektől kell eltanulnia.

2. Egy következő elem a beszéd, a beszédtanulás sajátosságai.

Nagyon fontos általánosabb dolog – ez ismét egy „kitekintés” – az eredeti cigány gondolkodásmód logikai szerkezetének sajátossága. Miről van itt szó?

Az európai típusú gondolkodás (nagyon-nagyon leegyszerűsítve, és csak egyetlen alapjellemzőt kiemelve) a vagy-vagy logikájára épül. Valami vagy fehér, vagy fekete, egy tárgy vagy mozog, vagy áll, ugyanez a dolog vagy van, vagy nincs, egy állítás vagy igaz, vagy hamis. Valakit vagy szeretek, elfogadok, vagy nem szeretek, elutasítok. Az Arisztotelész által megfogalmazott logika egyik alapvető posztulátuma a „kizárt harmadik elve”. (Igaz, már a görög filozófiában is megjelenik valami más: Hérakleitosz eléggé közismert nyílpéldázatában azt mondja, hogy a kilőtt nyíl mozgását éppen az jelenti, hogy a nyílvesző ugyanabban a pillanatban itt is van és nincs is itt, és hasonló gondolatokat találunk később például Hegelnél is. Az európai – típusú – gondolkodás azonban meghatározóan az arisztotelészi logikára épül.)

Ettől radikálisan eltérően a keleti típusú (ezen belül például az indiai; ahonnan a cigányok származnak) gondolkodás az is-is logikára épül. Egy állítás lehet igaz, és lehet igaz az ellenkezője is, attól függ, hogy honnan nézzük. Valakit egyidejűleg és teljes érvényűen szerethetek is, gyűlölhettek is, mindkettő egyformán érvényes. (Az európai – típusú – pszichológia azt nevezi ambivalenciának, ami szerint rendkívüli, feszültségkeltő állapot. A keleti típusú gondolkodás ezt az érzelmi isist természetesnek, normálisnak fogja fel.) Ez a logikai szerkezet (ami, jegyezzük meg zárójelben ezt is, abszolút toleráns az eltérő nézetekkel, világfelfogással, véleményekkel szemben) megengedi azt is, hogy

akár egyetlen mondatban ugyanarról a dologról két különböző állítást tegyünk. (A szociális munkás ezt hallja cigány kliensétől: „köszönjük szépen, nagyon jól vagyunk, nincs semmi gondunk, és kérek szépen rendkívüli segílyt is, mert holnap nem tudok a gyerekek enni adni”. A két tagmondat számára teljesen ellenmondó, a kép sehogy sem áll össze. A cigány asszony logikája szerint viszont az a természetes, hogy – saját alapvető értékeink szerint – rendben is vagyunk, és a segíly is kell.)

Iménti példánk már jelezte, hogy az eredeti cigány kommunikáció logikai szerkezete a keleti típusú logika dominanciáját mutatja. Ezt a szerkezetet pedig a gyerek a beszédtanulás során sajátítja el, teszi magáévá. – Számos félreértés, meg nem értés forrása a logikai szerkezetek e különbségének nem ismerése, figyelembe nem vétele.

Ugyancsak a beszédhez, beszéd-tanuláshoz tartozik a nyelvi kód kérdésköre. Az amerikai nyelvész, Bernstein elmélete szerint létezik az úgynevezett korlátozott kódú beszédmód, és a kidolgozott kódú. Az előbbi szigorúan tárgyhoz, szituációhoz kötött gondolkodást és beszédmódot jelent, az utóbbi a fogalmakkal, absztrakciókkal dolgozik. Általánosságban megfigyelhető, hogy a tárgyakkal manipuláló, egyszerű fizikai munkát végzők többnyire a korlátozott kódú beszédmódot, míg a dominánsan szellemi erőfeszítést igénylő tevékenységet végzők a kidolgozott kódút tudják használni. Nyilvánvaló, hogy a korlátozott vagy kidolgozott nyelvi kód használata nem cigány – nemcigány különбözöség, de, mivel tudjuk, hogy a cigányok többsége aluliskolázott, csak nyers erőt igénylő munkát tud végezni, bár komoly megszorításokkal, de mondhatjuk,

hogy a cigány kultúra egyik jellegzetessége a korlátozott kódú nyelvhasználat. Ami, többek között, komoly hatással van a cigányok iskolához való viszonyára, a cigány gyerekek iskolai pályafutására nézve is; ld. ehhez Forrai R. Katalin anyagait.

Ide – a beszéd-beszédtanulás kérdésköréhez – tartozik még egy sajátosság, a beszéddinamika. Gyakori az a „vád” – jobb esetben csak észrevétel – , hogy a cigányok mindig „kiabálnak”, hangosan beszélnek, és ezt nem ritkán erőszakosságuk jeleként értékelik. Holott gondoljuk meg a következőket. A cigányok – többségének – lakáskörülményei (részletekről itt nem szólhatunk; nem ez a fő témánk) olyanok, hogy igen nagy az átlagos laksűrűség. (Egy szobás lakásban 6810 fő, olykor nem csak a szorosan vett családtagok; erről még később részletesebben szólunk.) Gondoljuk ehhez hozzá a gyerekkorról mondottakat, jelesül azt, hogy a gyerek is teljesjogú családtag, mondhatja, ha van mondanivalója. Természetesen a felnőttek is mondják a magukét. Állandó a zshivaj, a gyerek, ha azt akarja, hogy anyja meghallja, mit akar, hangosan kell szólania. Rászokik a hangos beszédre. (A mechanizmus ugyanaz, mint amikor a gyerek – cigány, nem cigány, mindegy – óvodába kerül, és az addig „szép csendesen” beszélő gyerek egyszer csak otthon is kiabálni kezd. Persze, hiszen az óvodában megszokja, hogy a huszonvalahány gyerek zshivajában az óvónéni csak akkor hallja meg, ha hangosan szól.) A gyerekeknek szabad szólni, kérni, szükségletet jelezni, véleményt nyilvánítani, adott fizikális környezetben ez csak hangosan szólva lehetséges (többek között azért is, mert az általános zshivaj miatt a felnőttek is kénytelenek hangosabban beszélni; ezt látják

természetesnek a gyerekek is), az erős beszéddinamika tehát mindennapi kultúrában meghatározott szocializációs minta.

Ha már a szocializációs mintákat említettük, nézzük ezeket kicsit részletesebben is!

3. Tehát a szocializációs minták, részben a családi életre vonatkozóan. Néhányról, itt, a gyerekkorról szóló részben érdemes szólni, noha nyilván nem csak erre az életszakaszra vonatkoznak; ezek is bizonyos értelemben kitérők lesznek tehát.

Az egyik ilyen sajátos kulturális jellemző az időkezelés sajátossága. Jelezzük mindjárt, hogy ez egyáltalán nem cigány sajátosság: a természeti (természetközeli) népek (társadalmak) időkezelése ez.

A modern (főként a valamilyen mértékben iparosodott) társadalmakban szükségszerűen kialakul az idő szigorúan kötött tagolásának a szükséglete. Az ilyen társadalom nem működhet másként. Egy gyár csak akkor termelhet normálisan, ha műszakkezdéskor minden dolgozó egyszerre áll munkába. Az iskolában csak akkor lehet a sok gyereket rendesen tanítani, ha meghatározott időpontban minden gyerek a tanteremben van. A vasúti közlekedés lehetetlen pontosan meghatározott menetrend nélkül. Mindenhová meghatározott időpontra kell érkeznünk, jól meghatározott időtartamban végezzük (akár munka, akár kulturálisszórakozó társadalmilag szervezett) tevékenységeinket. (Pl. a művelődési ház klubfoglalkozása is 6-9-ig tart!) Enélkül felborulna társadalmunk kialakultkialakított rendje; társadalmunk, a „nagy szervezetek társadalma”, működésképtelenné válna.

A természeti (természetközeli) népek (társadalmak) életében ez a kötött időtagolás nem létezik, mert szükségtelen. A tevékenységek maguk jelölik ki saját idejüket. A paraszt nem azért kel fel hajnalban, mert csörög a vekker és időre munkába kell érní, hanem azért, mert bőg a jószág, meg kell etetni. A vadász nem azért indul el alkonyattájt prédát lesni, mert órájára néz, és az megmutatja neki, hogy itt az ideje indulni, hanem azért, mert tudja, hogy bizonyos állatokat szürkületkor lehet becserkészni. Az idő számukra tagolatlan egészként létezik, amelyben a teendők megtevése nem úgy helyeződik el, hogy megteszünk valamit egy jól definiált időpontban, hanem úgy, hogy megteesszük, amit kell, de akkor, amikor éppen sor kerül rá, amikor maga tevékenység „mondja azt”, hogy meg kell tenni.

A cigányság körében – társadalomból, tehát a modernizációs folyamatokból való kirekesztettségük miatt – máig fennmaradt ez a fajta, a mi szemszögünkből „kötetlen, laza” időkezelés. Számukra, a hagyományos cigány kultúrában nevelkedettek számára, teljesen idegen az időstruktúra szigorúan tagolt megkötése. Ezért természetellenes – tehát nagyon nehezen megszokható – számukra a szigorúan kötött munkaidő, ezért természetellenes az iskolába kerülő cigány gyerek számára a kötött órarend; ezért nehezen kezelhető számomra az a cigány (értelmiségi) barátom, aki kéthárom órás késéssel érkezik meg az időpontra rögzített munkamegbeszélésre, számára ugyanis az a természetes, hogy jön, mert elintézni valónk van, és odaér akkorra, amikor, akkorra, mikor még biztosan aznap el tudjuk intézni az elintézni valókat. Csak a tevékenység tartalma a lényeges számára, az időpont érdektelen.

Egy másik fontos szocializációs minta az étkezési szokások. Itt nem elsősorban arról szólok, hogy mit esznek hagyományosan a cigányok. (Vannak természetesen sajátosan cigány ételek: a vakaró – lisztből, vízből gyúrt, lapon sült lepényféle – , a túróscsuszás kakaspörkölt, effélék, de ez nem igazán jellemző, lehetőségektől függően igen változó.) Számomra fontosabbnak tűnik, inkább kultúraelemnek látszik az étkezések hogyan-ja.

Alapdolog, hogy – nyilván az időkezelés fent jelzett sajátosságából következően – az étkezéseknek nincs időbeni rendszere. Naponta legalább egyszer kell főtt ételnek készülnie, úgy nagyjából déltájra, koradélutánra. Amikor az asszony úgy látja, ideje főzni, nekilát. Elkészül, amire elkészül. Amikor kész, aki éppen otthon van, asztalhoz ül és eszik. Ha együtt van a család, a gyerek kap először, aztán a férfi, majd az öregek, végül az asszony. Ezen túl meg mindenki akkor eszik – ha van mit... – amikor éppen éhes.

Nagyon fontos kulturális norma, hogy ha az étel elkészültekor vendég – rokon, ismerős – is ott van, magától értetődő természetességgel ő is együtt eszik a családdal. Nem kell külön „meghívni”, nem szokás visszautasítani; természetes, hogy aki ott van éppen, az eszik a többiekkel együtt. (Előfordult, hogy interjúzás során épp a beszélgetés közepén voltunk, mikor elkészült az étel. Az asszony csak annyit mondott, hogy „most hagyjuk abba egy kicsit”, aztán kérdés nélkül, automatikus mozdulattal adta nekem is a tányért.) Ugyanígy természetes az is, hogy az udvaron a sajátokkal együtt játszó gyerekek is kapnak az elkészült ételből. (Ez egyébként más étkezésre is érvényes: a szomszédban játszó gyerek, ha megéhezik, nem kell hazamennie, ott is kérhet enni.)

Az előzővel nagyon rokon kulturális minta a cigány családok – fizikai értelemben is vette – nagyon nagy nyitottsága. A lakás ajtaja – képletesen mindig, jó időben fizikai értelemben is – nyitva van. Rokon, ismerős, barát, ha arra jár, betérhet. Nem kell kérdenie, zavar-e, egyszerűen és természetesen ott van, és kész. Az idegent is, (ha és ameddig ki nem derül, nem jó szándékú), szívesen látják. Beszélgetni bármikor be lehet menni egy cigány családhoz. (Interjúzni, adatfelvételt végezni már bonyolultabb játszma; ámbár kutatásaink során több száz interjút készítettünk, manifeszt visszautasítással összesen, ha tíz esetben találkoztunk.)

Úgy gondolom, a család nyitottsága (is) a cigány kultúra közösségi jellegére mutat. Arra, hogy a cigányok (mármint, hangsúlyozandó itt is, a hagyományörző cigányok) számára a családnál tágabb közösség (törzs, klán, kumpánia; nincs rá egységes megnevezés) nagyon fontos, talán olykor a szűk családnál is fontosabb társadalmi egység. Érthetően. A vándorló életformában az együtt vándorlók közössége, a letelepedés után a társadalom peremére (fizikálisan: a települések peremén cigány-telepekre) szorultak közössége egyszerűen szólva a **meglét** feltétele volt. – A közösség dolgára más vonatkozásban még később visszatérünk. Itt még azt kell hangsúlyozni, hogy a cigány gyerek erre a nyitottságra, erre a közösségiségre szocializálódik. Egyébként az által is, hogy a gyereket a közösség neveli: ha a gyerek „rosszat csinál”, a közösség bármely felnőtt tagja „helyre teheti”; ez nem csak joga, kötelessége is. A gyereket az anyja dühödten védi minden (valós vagy vélt) bántástól, de ha közösségbeli felnőtt „helyre teszi”, akár fizikai fenytéssel is, az természetes. A gyerek egy, a családjánál tágabb, de elég pontosan

lehatárolt közösség tagjaként nő fel, az lesz számára az egyetlen igazán érvényes, domináns társadalmi közeg, minden, ami azon kívül van, idegen, annak normái rá nem érvényesek. Ezért oly nehéz egy ilyen közösségben felnőtt cigány embernek más közegbe a „beilleszkedés”.

Ennyit tehát, többszörös kitérőkkel, a gyermekkorról. Jöjjön a következő nagy életszakasz.

Felnőtté válás

Ezúttal is olyan elemeket veszünk sora, amelyek vagy sajátosan ennek az életszakasznak a jellemzői, vagy ebben az életszakaszban válnak különösen fontossá.

Talán a legfontosabb dolog az, hogy a felnőtté válás eléggé korán, 12-14 éves korban bekövetkezik. (Egyébként ez sem cigány sajátosság. A természeti népeknél nagyjából ebben az életkorban történik meg a rituális felnőtté avatás, a zsidó hagyományban is az ilyen korú fiúknak van a bármicvója.) Erre az életkorra a cigány fiatalnak képesnek kell lennie a neme szerinti önálló tevékenységre. Lókereskedő család fiának már kell tudnia alkudni, lovat eladásra felkészíteni, zenész család gyerekének játszania kell valamilyen hangszeren. A lányoknak a családanya szerepre kell felkészülniük: tudnia kell főzni, mosni, gyereket ellátni. Önállóan kell tenniük, amit tenni kell, és önállóan kell dönteniük is mindennapi életük dolgaiban. Ezért olyan problematikus gyakran iskolai pályafutásuk: az iskola, jellegénél fogva, gyermekszerepben tartja a tanulókat (a cselekvések tartalmát és hogyanját is a tanár szabja meg), miközben a cigány gyerek saját közegében már felnőtt szerepben van. Sajátközegű

önállósága, autonómiája bázisán nehezen viseli az iskola autoriter kívülről irányítottságát.

Érdekes kérdés a felnőttkorra rögzülő testi higiénia mikéntje. Gyakori eleme a cigányokkal szembeni előítéletnek, hogy „koszosak, mosdatlanok”. Ez így egyszerűen nem igaz. Lehetőségeiknek megfelelő formákban (ne feledjük, a falusi cigányok igen jelentős hányada ma is vízvezeték nélküli lakásban él!) kényesen vigyáznak a tisztaságra. Sőt, nem ritkán ők mondják „undorítóan tisztátalanoknak” a gádzsókat (nem cigányokat). Például azért, mert a gádzsók képesek kádban fürödni, holott, mondja a cigány, „ahová seggem áztatom, nem mosom az arcom!”. Ennek megfelelően szigorúan külön választják a felső, illetve az alsó testre használatos törülközőt is. Persze, a cigány gyerek ruhája estére rendszerint koszos, hiszen (ld. szabad nevelés!) sohase mondják neki, hogy ezt vagy azt ne játszd, vigyázz a ruhadra. De anyja rögtön kimossa, és ha egyáltalán van rá lehetőség, reggel tisztát ad rá.

Ide tartozik a cigány emberek kötelező szemérmessége. Ellenkező neműek egymás előtt nem öltözhetnek-vetközhetnek, egymás előtt házastársak sem mutatkozhatnak ruha nélkül. A nők (akik számára egyébként kötelező a vágatlan, hosszú hajviselet) mások szeme láttára nem fésülködhetnek. Ha más is van a helyiségben, és muszáj fésülködni, akkor kendőt kell a fejre borítani, és az alatt végezni el a műveletet. Hagyományosan a cigány nő (lány) csak szoknyát viselhet, nadrágban nem mutatkozhat. Gyakori konfliktus adódik ebből az iskolában is: a cigány lány tornaórára sem húzhat nadrágot, szoknyában meg nem lehet az előírt tornagyakorlatokat elvégezni. (Lehet erre a konfliktusra /is/ megoldást

találni, ha a tornatanár, az iskola képviselője, hajlandó tudomásul venni ezt a kulturális tiltást, és hajlandó külön, szoknyában is végezhető gyakorlatokat tervezni a cigány lányok számára.)

A felnőtt korra kell elsajátítani a közösség normarendjét is: mit és hogyan kell, szabad csinálni az adott közösségben, és melyek a tiltott magatartásformák. A normarend betartását a közösség keményen megköveteli, és a normák megsértését adott esetben komolyan szankcionálja. Ennek eszköze a romano kris, a „cigány törvény”, ami hagyományörző közegben ma is megtalálható. Lényege az, hogy nem rögzített (akárcsak szóban is rögzített) szabálygyűjtemény, inkább, talán legpontosabb úgy jelölni, hogy sajátos intézmény, eljárásmod. A szabályokat (normákat) ugyanis a közösség minden felnőtt tagjának magától értetődően ismernie, tudnia kell, erről nem kell beszélni. A romano kris tehát olyan közösségi intézmény (eljárásmod), amelynek lényege az, hogy normasértés esetén a dolgot közösségi fórum elé viszik. A közösség legtekintélyesebb tagjai, nagyjából és tipikusan az öregek (általában az öregebb férfiak) a fórum tagjai. Nem választják, nem kijelölik őket, az adott közösségben mindenki természetes módon tudja, hogy kik az „illetékesek”. Többnyire van egy kiemelkedő tekintélyű férfi, olykor vajdának is nevezik, aki kézben tartja és irányítja a folyamatot, és aki végül kimondja, megfogalmazza a végső verdiktet. (A „vajda” egyébként nem eredeti cigány tisztség és megnevezés. Eredetileg – valamikor a 18. században – a „felsőbbtség” nevezett ki a kumpániákba, saját soraikból, vajdákat, akik sajátos közvetítő szerepet játszottak, és dolguk volt a „felsőbbtség” akaratának érvényesítése a közösségben. Innen ment át közhasználatba a „vajda”

megnevezés, mint egyegy cigány közösség vezetőjének megjelölése. Ma már számos cigány közösség is használja a szót ebben az értelemben, de egyáltalán nem törvényszerű, hogy egy cigány közösségnek legyen vajdája.) A romano kris működése során tehát az ügyet az említett közösségi fórum elé viszik (kezdemenyező lehet akár valamely érintett fél, akár a közösség bármely felnőtt tagja), és ott minden érintett elmondhatja a magáét. A „fórum” tagjai alaposan megvitatják az esetet, és javaslatokat mondanak (azokat is megvitatva) az alkalmazandó szankcióra is. Amikor már elég egyértelműen kirajzolódik a közös álláspont a megítélés és a szankció tekintetében is, a „vajda”, a legtekintélyesebb ember megfogalmazza azt, kimondja az ítéletet. Ami innentől kezdve megfellebezhetetlen. (Az ítélet maga nagyon sokféle lehet, a legsúlyosabb – közösségi jellegű társadalomról van szó! – a közösségből való időleges vagy végleges kitisztítás.) A normákat kell tehát ismernie, a szankcionálásnak ezt a módját kell elfogadnia felnőttként a cigány közösség tagjának.

A felnőtté válás teljesérvényű befejeződése természetesen a saját család alapítása. Tekintsük tehát ezt a következő életszakasznak!

Párválasztás, házasság

Az eredeti cigány kultúrában a párválasztás alapvetően a szülők dolga. (Akárcsak Indiában, ahol ma is gyakori, hogy a fiatalok csak az esküvőn látják egymást először.) Ha nem is általános, de ma sem ritka, hogy a szülők már az érintettek gyermek korában megegyeznek a házasságról, akár az anyagiakról is. (A lányért fizetendő összeg; ami egészen komoly konfliktus forrása is lehet. Alig néhány évvel ezelőtti – Budapesti! – történet: még picik voltak a

gyerekek, amikor a szülők megegyeztek felőlük. A fiú szülei, megegyezés szerint, folyamatosan fizettek. Ám amikor a gyerekek felnőttek, s nyélbe kellett volna ütni a dolgot, a lány – modern idők! – megmakacsolta magát, hogy ő nem megy hozzá ahhoz a fiúhoz. A fiú szülei visszakövetelték a pénzt, akkor már milliós nagyságrendű összegről volt szó. A lány szülei közölték, nem fizetnek: ők nem szegik meg a szavukat, ott a lány, vigyék, intézzék el vele. Hónapokig tartó, nagy verekedésekkel tarkított vita lett; a végkimenetről, sajnos, nem szólt informátorom...)

Gyakori természetesen a saját párválasztás is. A cigány kultúrában azonban nem sok helye van a szó szokásos értelmében vett „udvarlás”-nak. A fiatalok ugyanannak a közösségnek a tagjai, együtt nevelkednek, ismerik egymást. Nem kell sokat beszélni róla, kialakul a vonzalom. Amikor a fiú úgy érzi, ideje van, elküldi rokonát „kéretni” a lányt. Ha a lány – és szülei! – részéről is rendben van a dolog, nincs akadálya a házasságnak. (És persze a lagzinak, ami ismét fontos, nagy közösségi ünnep.) A házasság egyébként manapság sem elsősorban a „hivatalos”, anyakönyvvezető, pap közreműködésével történő esküvőt jelent. A közösség a saját – közösségenként, nagyobb cigány csoportonként egyébként eltérő – rítusai szerint szentesíti az együttélést. A – hagyományőrző – cigány közösségekben ez az igazán érvényes házasság. Újabban persze elmennek az anyakönyvvezetőhöz is; ennek azonban inkább csak technikai jelentőséget tulajdonítanak: a családhoz kötődő kedvezmények, juttatások megszerzése érdekében kell a hivatalos papír. Valódi értéke azonban ekkor is csak a közösség saját normái szerint szentesített együttélésnek van.

Jelen van még napjainkban is a cigány kultúrában a lányszöktetés intézménye. Erre leginkább akkor kerül sor, ha a szülők valami okból nem akarnak beleegyezni a házasságba. (Például a lány szülei annyi pénzt kérnek, amennyit a fiú, vagy szülei nem tudnak kifizetni.) ilyenkor a lány, megbeszélte időpontban, elszökik otthonról, a fiúval együtt elmennek 2-3 faluval odébb, rokonhoz, ismerőshöz. Ott megtörténik, aminek meg kell történnie, aztán pár nap múlva – esetleg már közvetítők révén letárgyalva a dolgot – hazatérnek. A szülők, mást nem tehetvén – a cigány kultúrában a lány szüzessége kitüntetett érték! – tudomásul veszik a dolgot; még az is lehet, hogy ez után rendes lagzit is tartanak. (Merthogy a lagzi is, mint mondtuk, közösségi ünnep, és ez fontosabb lehet, mint a lányszöktetés okozta presztizs-vesztés.)

Létrejött tehát az új család, most az következik, hogy ki kell alakítani az új családot, manifesztálni kell a családi szerepeket.

Család, családi szerepek a cigány kultúrában

A gyermek családban elfoglalt helyéről fentebb már részletesebben szóltunk. Itt tehát a felnőtt családtagokról lesz szó.

Mindenekelőtt a férfi – nő kapcsolatról. A cigány családban, kívülről nézve, egyértelműen a férfi a domináns. Látványosolható megnyilvánulása ennek az, hogy az utcán a férfi megy elől, mögötte az asszony. (A modernizációval megérintett – főleg a városi – cigányoknál ez már nem így van; ezúttal is a hagyományos cigány kultúráról beszélünk csak.) Nyilvános helyen, mások előtt (például boltban, bevásárláskor is) mindig a férfié az utolsó szó, övé a döntés joga. Egészen más a helyzet „házon belül”. A családi élet mindennapi

dolgaiban egyértelműen az asszony a domináns, az ő szava a döntő. Nem is lehet ez másként: a családi munkamegosztásban a háztartásvezetés, gyerekkel való foglalkozás (már amennyi kifejezetten gyerekkel való foglalkozás egyáltalán van – lásd a szocializációs mechanizmusokról fentebb írottakat) teljes egészében az asszony feladata. Esetenként a mindennapi betevőről gondoskodás is: van olyan cigány közeg (közösség), amelyben a férfinak nem kötelező „hazaadni” keresményét, szabadon gazdálkodik vele, és az asszony dolga, hogy más forrásból – alkalmi munka, egyéb – megszerezze az ennivalót. Ebből a férfinő viszonyból következik azután az is, hogy kiterjedtebb cigány családban a „főnök”, minden dolgok tudója és megmondója, a család igazi összetartója a legidősebb nő. Talán ennek az alapján lehet találkozni, szakirodalomban is, olyan megállapítással, hogy a cigányok társadalmi formája matriarchátus. Holott erről szó sincs. A leszármazást természetesen férfiágon tartják nyilván, a közösség dolgaiban – lásd romano kris – a férfiaknak van meghatározó szerepe. A nők illetékességi területe a családon belüli ügyek; ezt is sajátos nemek közötti munkamegosztásnak mondhatjuk.

A cigány családok, a családszerkezetet tekintve, tipikusan vagy többgenerációs, vagy úgynevezett kiterjedt családok. A nagyszülők általában együtt élnek valamelyik gyerekükkel, olykor több gyerekkel (és persze azok gyerekeivel, unokáikkal) is. (Még több, pl. négy generációs család elég ritka. De nem azért, mert magukra hagynák az öregeket, hanem egyszerűen azért mert – és ez egy igen fontos demográfiai adalék! – a cigányok átlagéletkora 12-15 évvel kevesebb, mint a nem cigányoké. Tehát nagyon kevés cigány ember éli meg azt az életkort, amikor dédunokái lehetnének.) Az idősek családban

történő ellátása, és ezen túl, az idősök nagyfokú tisztelete a cigány közösségek kulturális normája. (Éppúgy, mint általában a természeti népeknél.) A közösségnek, ezen belül a családnak ugyanis szüksége van az idősök tudására, tapasztalataira, ők a hordozói, megőrzői, továbbadói, aktuális érvényesítői a közösségi tudatban felhalmozott praktikusmateriális és szimbolikus értékeknek, hagyományoknak, tudásoknak. (Ebből /is/ következik egyébként, hogy idősotthonokban csak elvétve találkozunk cigányokkal.) A fentebb említett nyitottság egy további megjelenési formája az, hogy a cigányok között eléggé gyakori a kiterjedt család. Ez azt jelenti, hogy a családban, családtagként, életvitelszerűen, nem csak a vér szerinti leszármazottak vannak jelen, hanem távolabbi rokon (valamelyik házasság testvére, unokatestvére, rokon család gyereke, stb.) is. A valamiért magára maradt, segítségre szoruló cigányt a közösség nem hagyja magára, rokon család természetes módon befogadja.

Voltaképpen a nyitottsághoz tartozik a cigány közösségekben természetes módon jelenlévő kölcsönös segítségek rendszere is. Ha az asszony valamiért (pl. betegség) nem tud főzni, egészen természetes, hogy valamelyik nővére, sógornője besegít. Ha a gyerek ellátatlanul maradna (pl. anyja halála miatt), rokon család természetes módon fogadja be, és sajátjaként neveli tovább. Ha a férfi (ezért, azért, többnyire verekedésért, garázdaságért) börtönbe kerül, családja eltartásába a rokonság magától értetődően besegít. Ha építkezésre, lakásbővítésre kerül sor, az természetesen kalákában történik. (A legutóbbi szóhasználat – kaláka – is mutatja, hogy ez sem cigány specialitás. Minden olyan társadalomban, amelyben a meglét

alapvetően a közösséghez kötődik, törvényszerűen alakul ki a kölcsönös segítségének rendszere.)

Nincs itt mód a cigány kultúra felnőttkori elemeinek további részletezésére, ugorjunk az élet végére.

Halál, temetés a cigány kultúrában

A legfontosabb, a halállal, temetéssel kapcsolatos minden szokást, normát meghatározó momentum a cigányok hiedelemvilágából következik. (Ennek néhány fontos eleméről korábban, a születéssel kapcsolatban már volt szó.) Jelen témánk szempontjából a lényeg az, hogy a cigányok hite szerint a halott ember lelke nem egyszerűen tovább él a túlvilágban, hanem valamiképpen kapcsolatban marad az ittmaradottakkal. Olyképpen is, hogy segíthet vagy árthat („rontást hozhat”), és olyképpen is, hogy a család, a közösség hosszú időn keresztül változatlanul jelenlévőnek tekinti az elhalálozottat.

A halott lelkének a túlvilágon megnyugvást kell találnia. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az ittmaradottak által történő elbúcsúztatása megfelelő módon, a hagyományos rítusok szerint történt meg.

Az első lépés a virrasztás vagy virrasztódás. Az eredeti hagyomány szerint a halottat saját házában, saját ágyában kell felravatalozni, és a virrasztás a temetés előtt három napig tart. Ez alatt az idő alatt, a teljes időben, tehát éjjel-nappal a család, kisebb-nagyobb időtartamban a rokonok, ismerősök is, a halott körül vannak. Beszélgetnek, a hosszú idő alatt természetesen esznek-isznak, eközben hangoznak el a siratóénekek is. Egyes közösségekben ez idő alatt a

beszélgetéseknek a halottról kell szólnia, felemlégetik tetteit, a vele kapcsolatos emlékeket; természetesen ilyenkor csak a pozitív mozzanatokról lehet szó. Más közösségek hagyománya szerint ilyenkor a halottról nem szabad beszélni, mindenféléről lehet, főleg persze olyasmiről, ami kapcsolatban volt, van a halottal, de magáról a halottról nem. Előfordulhat az is, hogy a siratóéneken kívül is énekelgetnek, ebben az esetben viszont általában a halott kedvenc nótáit éneklik. Újabb időkben – közegészségügyi szabályok! – ritkán van mód a „szabályos” virrasztódásra: a halottat néhány órán belül kötelező elszállítani a lakásból. Többféle technika alakult ki a hagyomány és az előírások egyeztetésére. Az egyik – egy kisebb faluban találkoztunk ezzel – az, hogy a halál beálltakor megegyeztek a halotti bizonyítványt kiállító orvossal (nyilván megfelelő honorárium ellenében), hogy a halál időpontjaként a valóságosnál három nappal későbbi dátumot tüntessen fel. Így gond nélkül mód volt a szabályos virrasztásra. Egy másik megoldás az (ezzel is faluban, kisvárosban lehet találkozni), hogy magában a temető ravatalozójában történik a virrasztás. Aztán – városi közegben, ahol erre sincs mód – lehet úgy is, hogy a halott saját lakásában elkészítik a ravatalt, kiteszik rá a halott legszebb ruháját (amiben majd eltemetik), a fej helyére fényképet tesznek, és e mellett a halottat szimbolizáló „ravatal” mellett végzik el a rítus megkívánta dolgokat.

Maga a temetés szintén közösségi rítus. Amíg a háznál, otthon történt a virrasztás, a temetés napján a halottat a család, rokonok, ismerősök kísérték ki a temetőbe. Ha csak egy mód volt rá, a menetet cigányzenekar kísérte, menet közben is muzsikáltak, részben a sirató énekeket, részben a halott kedves dalait játszották. Ha a temető

ravatalozójából történik a temetés, a rítus ugyanez, ilyenkor a ravatalozótól a sírig kell halottat hasonló módon kísérni. (Egészen sajátos megoldással találkoztunk egy nagyobb városban. A halott tekintélyes, vagyonos ember volt, hagyománytartó zenész cigány család feje, maga is jeles primás. Halála után testét természetesen el kellett vinni a város ravatalozójába. A család ott tartotta a virrasztást, a temetés napján lovak vontatta halottaskocsira tették a testet, visszavitték saját házához, és onnan indult az „igazi” temetési menet. Körbejárták a várost, minden olyan helyet érintettek, amely a halott számára fontos volt /előző lakhelyeit, gyerekei lakását/, így jutottak el a temetőhöz. Menet közben három „banda” húzta felváltva, többszáz fős tömeg követte – többnyire gyalog, de, modern idők! sokan autóval – a kocsit. Az útvonalat, útlezárásokkal, elterelésekkel tarkítva, a rendőrség biztosította. Ezt a halottat egyébként – ez csak nagyon gazdag cigányok szokása és kiváltsága – üvegkoporsóban temették.)

Maga a temetési szertartás bővelkedik erősen kifejezett, nagy érzelmi megnyilvánulásokban. (A cigány kultúrában egyébként is erősek, nem cigányok számára „látványosak” az érzelemkifejezések.) A hangos jajgatás, a ruha megtépeése, a felfokozott gesztusok természetesek. Nem ritka az sem, hogy a halott házastársa „utána akar ugrani” társának a sírba, a rokonoknak kell „lefogni” őt. És ez nem színjáték, nem csinált dolog, noha valójában mindenki tudja, hogy ténylegesen az illető nem akar öngyilkos lenni. A rítus része ez is, az erős érzelem, a súlyos gyász megmutatásának rituális formája.

A sír kialakításának is megvannak a rituális, hagyomány szabta formái. A sír oldalát – ha ásott sírról van szó – ki kell falazni. Erre a falazatra kerül majd a koporsó feletti (többnyire) deszkafedél. A

koporsóra közvetlenül ugyanis nem szabad rászórni a földet, mert az „megnyomja a halott mellét”, nyugtalan lesz és visszajár a lelke. (Az ásott sír méretének meghatározásakor ezt a momentumot figyelembe kell venni: a „szabványosnál” valamivel nagyobb sírgödröt kell ásni!)

A halottal nagyon sok mindent vele kell temetni. Kedvenc tárgyait, ékszereit (értéküktől és attól is függetlenül, hogy esetleg a családnak nagy szükséges lenne értékükre) vele kell adni, és gondoskodni kell a dohányról, megfelelő enni és innivalóról is. Ismerünk olyan kriptás temetést, ahol a halottnak szabályosan berendezték hálósobáját: saját ágyára került a koporsó, mellé tették az éjjeli szekrényt, öltöző szekrényt, széket, dohányzó asztalt, szőnyeget, és természetesen az ezekhez tartozó tárgyakat.

A temetés után következik a halotti tor. Ezen a szűk családon kívül természetesen részt vesznek a közelebbi rokonok, ismerősök is; éppúgy, mint a keresztelőn. Az ételeket gyakran egy rokon vagy ismerős főzi úgy, hogy mire a temetésről megjönnek, készen legyen minden. A halottnak is készítenek terítéket; és ez nem csak jelképesemlékező gesztus, hitük szerint a halott lelke ott van velük.

Fontos tudnunk, hogy mindezek a békés búcsúzásnak nélkülözhetetlen rituális kellékei. Ha tehát azt látjuk, hogy egy cigány család „erején felül költ” a temetésre, halotti torra (esetleg, ez is előfordul, rendkívüli szociális segílyt kér erre a célra, mert másképp sehogys tudja a rávalót előteremteni), akkor ez nem „kivagyiság”, nem felelőtlen „mulatozásvágy”, hanem a hagyományos cigány kultúra, benne a nagy erejű hiedelemvilággal, kötelező normája.

Ide tartozik még – mintegy az élet meghosszabbításaként; s így rövid áttekintésünk utolsó pontjaként – a sír külső kialakítása és gondozása.

Először is azt rögzítsük, hogy a cigány kultúrában – éppen a halottakhoz való fentebb leírt viszony következtében – erős követelmény a sír megfelelő kialakítása és gondozása. Amennyire csak lehet – nagyobb kriptá esetén elég látványosan – igyekeznek a halott korábbi környezetéhez hasonló sírt kialakítani. Láttam olyan kriptát, amelynek kerítése – valamivel kisebb méretben – pontosan utánozta a halott lakóházának kerítését, pontosan ugyanolyan növényeket ültettek a kriptára, mint az otthoni udvarra, ugyanolyan kerti lámpákat helyeztek el a temetőbe, mint amilyen otthon van a kertben. A sírt természetesen mindig rendben kell tartani. Ha csak lehet, friss virágnak kell lenni rajta, de halottak napján – vagy a halál évfordulóján – külön fel kell díszíteni. Ilyen alkalmakkor kimennek a sírhoz, visznek ételt, italt is, az ételből tesznek a sírra, az italból locsolnak rá. A halott, ebben a kultúrában, nem csak emlék, hanem jelenvalóság, a mindennapi élet része. A közösség halottaiban is él, a közösség élők és evilági életből távozottak – hitük szerint – valóságos közössége.

A Bevezetőben feltettem a kérdést: miért szükséges a cigány kultúrával (annak elemeivel) megismerkednünk. Az elmondottak, reményeim szerint, megmutatták, hogy vannak ennek a kultúrának olyan sajátosságai, amelyek ismerete szükséges a kölcsönös megértéshez, a különböző kultúrák toleráns egymás mellett élésének elősegítéséhez.

Felhasznált forrás.⁵

Megöllek, testvérem...

Tanulmányfélének álcázott jajkiáltás

(Ördögh Szilveszter emlékére /is/, akivel jónéhányszor beszélgettünk – várbéli szerkesztőségi szobácskájában – órák hosszat; kishazánk állapotjáról.)

⁵ (A Közművelődési Nyári Egyetemen /Szeged, 2008/ tartott előadás írásos változata)

Bánlaky Pál – Kevy Bea: „...szülötte földön helyünk legyen” (Agroinform Kiadó, 2000)

Diósi Ágnes: Szentől szemben a magyarországi cigánysággal; Pont Kiadó, 2002.

Fiáth Titanilla: A magyarországi roma népesség általános iskolai oktatása; in: A romák esélyei Magyarországon (szerk.: Babusik Ferenc), Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 2002.

Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: Cigányok, iskola, oktatáspolitikai; Oktatókutató Intézet – Új Mandátum, Bp. 2003.

Kalányos István: Cigánynak születtem; szerző kiadása, Kaposvár, 2005.

Kemény – Janky – Lengyel: A magyarországi cigányság 1971-2003; Gondolat MTA Etnikainemzeti Kisebbségkutató Intézet, Bp. 2004

Spéder Zsolt: Változások az ezredfordulón; in: Andorka: Bevezetés a szociológiába, Osiris, Bp. 2006.

„...míg én rólad mindent, te rólam semmit se tudsz...” ; szöveggyűjtemény, szerk.: Nyári László, Bp. 2007.

Nemes Antalné: Kiskúnhalasi cigányok temetkezési szokásai; szakdolgozat, 2008, WJLF könyvtárában

Rostás Farkas – Karsai Ervin: A cigányok hiedelemvilága; Pécs, 1990

Száraz Miklós György: Cigányok; Helikon, Budapest, 2007.

Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája; PANORÁMA, Budapest, 1999.

Váradí Gusztáv: „Erre is emlékezem...” Adalékok a keceli cigányság történetéből; sokszorosított kézirat, é.n. (2002 körül)

Fentieken túl saját adatgyűjtésünk anyagait is használtam. 1998-ban és 2007-ben módunk volt kutatást végezni falusi cigányok körében, 2000 és 2004 között évente szociotáborot szerveztünk (a táborok szakmai vezetői szerző és Kevy Bea voltak) a Wesley János Lelkészképző Főiskola szociális munkás szakos hallgatói számára, egyegy település cigányságát vizsgálva. A két kutatás és a szociotáborok alkalmával összesen mintegy 400 mélyinterjú készült falvakban élő cigányokkal. Az interjúk kisebb része megjelent az idézett könyv (Bánlaky Pál – Kevy Bea: „...szülötte földön helyünk legyen”; Agroinform Kiadó, 2000) mellékleteként, a többi a Főiskolán dokumentálva.

Előhang (Kevy Beával)

Az Előhang az „Itthon vagyunk?” című könyvünk Előhangjainak részlete:

Az (egyik) cigány eredetmonda szerint a cigányok régen madarak voltak, szálltak, röpdöstek mindenfelé. Egyszer nagyon jó helyet találtak, ahol sok volt az ennivaló. Ott maradtak. Elkezdték gyűjtögetni az élelmet, később már kunyhókat is építettek a téli hideg ellen. A monda így fejeződik be:

„Munka közben apródonként megvastagult a lábunk, elfásult a szárnyunk és kar lett belőle. Vége lett a szép világnak, repülésnek egyik világból másik világba.

De hát mink oláh cigányok madarak vagyunk még most is. Ha völgybe vertünk sátrat, fel a hegyre kíváncozunk, s ha fönny állunk a leghegyin a hegynek, le a völgybe szállnánk. Csak ám nekünk lábon kell jutni odáig.

Ezért nem is élünk mink túnyán, kuporgatósan, mert mink egy szép napon madárnak visszaváltozunk.⁶

Tudható – a monda az monda – madárnak visszaváltozni nem lehet. A cigányok – a **magyar** cigányok – itt élnek, a többiekkel együtt, úgy öt évszázada; a legutóbb jöttek is vagy százkétszáz éve. Itt élnek a többiekkel együtt, itt születtek, itt halnak meg, apáik, nagyapáik, ükapáik teste ebben a földben nyugszik. Ez a hazájuk. És mégis:...

⁶ (Bartos Tibor: Sosemvolt Cigányország. 23-25. Old.)

Megjelenés előtt álló a könyvünk (azóta – 2016ban – megjelent, „Itthon vagyunk?” címmel) szerves folytatása a 2000ban megjelent (1998-as kutatásaink alapján készült), „...szülötte földünkön helyünk legyen” című munkánknak. Az akkori cím egy cigány asszonnyal készült interjúból származik, vágyat és óhajt fogalmaz meg. A vágy és óhaj azóta kérdőjellé görbült: **„Itthon vagyunk?”**

A kérdés, amelyet a könyv címéül adtunk, immár nem csak a cigányok kérdése, nekünk magunknak is meg kell kérdenünk, összeszoruló gyomorral, **„Itthon vagyunk?”**. Itthon vagyunk abban a világban, melyben hagyományörzőnek mondott szélsőjobboldali félkatonai szervezet alakulhat, megvédendő „minket, magyarokat”, a bűnözésre predesztinált cigányoktól? Itthon vagyunk ott, ahol cigánybűnözésről beszélnek, ahol a média, álságosan, személyiségi jogokat tiszteletben tartva, egy bűnügy kapcsán Sz.J.-ként említi a nem cigány származású gyanúsítottat, és Bogdán, Kalányos, Orsós, Raffael, vezetéknévvel illeti a cigány származású gyanúsítottat. Úgy tűnik, rájuk nem vonatkoznak a személyiség, illetve az ártatlanság vélelmére megfogalmazott jogok.

Amikor e könyv megírására vállalkoztunk, úgy terveztük, hogy 2007-ben elvégzett vizsgálatunk adatait egyszerűen összehasonlíthatjuk előző, 1998-ban készült, hajszálpontosan azonos dimenziók mentén elvégzett kutatásunk eredményeivel. A terepmunka során már érződött a nagymértékű változás, ám akkor, két év előtt, még inkább csak arra gyanakodtunk, hogy mi lettünk a témára érzékenyebbek. Most, 2009 tavaszán, amikor sor kerülhetett a könyv szövegének véglegesítésére, inkább úgy látjuk, hogy talán csak

homokba dugott fejjel szebbnek szeretnénk volna látni a valóságot. Az elmúlt két év történései erős fénycsóvaként világítanak rá arra, hogy azok a jelek, amelyeket két év előtt hajlamosak voltunk érzékenységünk növekedésének számlájára írni, kőkemény valóságok. És akkor, fájón, aggódva, némiképp bizonytalankodva is, de fel kell tennünk a kérdést:

„Itthon vagyunk?” Itthon vagyunk ott, ahol, ha megnézzük a családfánkat, svábként, horvátként, magyarként, franciaként is „etnikum” lehetnénk. De, akik vágyják, hogy „szülőtte földjükön helyük legyen”, őrölk mondják-mondjuk: „etnikum.” Úgy tűnik, mintha az etnikum fogalma átértékelődne, átfogalmazódna. „Etnikum” egyenlő cigány. Ezek szerint „etnikum” az, aki nem rendelkezik anyaországgal? Vagy hogyan van ez? Ha „etnikum” említődik, mondja már valaki, melyik? Melyik etnikum? Honnan tudom, ebben nagy évszázadokon átívelő történelmi kavarodásban, hogy melyik a sok közül?

Akkor vagyunk itthon, ha azt érezzük „nekem szülőhazám...” Radnóti gyönyörű sorai... Őt miért ölték meg? Nem, nem cigány volt, zsidó – és magyar.

Van hatalom, mely rám erőltethet identitást? Van erő, mely elveheti tőlünk (magyartól, cigánytól, svábtól, zsidótól, szerbtől, románától, szlováktól; bármelyiküinktől, akik itt születünk és itt élünk ezen a kilencvenháromezer négyzetkilométeren) a hovatartozás érzését?

Ha ők (cigányok, svábok, zsidók, románok, szlovákok) nem lehetnek itthon, akkor mi, magyarok (akiknek felmenői között – e sorok írói között legalábbis – vannak svábok, morvák, franciák, és

még ki tudja, mi minden) sem lehetünk itthon. Itthon akarunk lenni. Ezért íródott ez a könyv.

... és most jön a tanulmányfélének álcázott jajkiáltás...

Ugye tudják, hogy a cigányok egymást, és olykor nemcigány barátjukat is „testvérem”-nek szólítják?

A napokban régnemlátott cigány ismerősömmel (mondhatni, nem nagy túlzással, barátommal) futottam össze, véletlenül. Megörültünk egymásnak, mindjárt hosszas beszélgetésbe bonyolódunk. Egyebek között, nyilván, szokat szólottunk jelen országállapotainkról is. Egy ponton ezt mondta: „... nagy baj lesz itt, testvér! Nem lehet mást, fegyvert fogunk mi is... Akkor egymásnak esünk... És akkor, hiába szeretlek, nem lehet másként, TÉGED IS MEGÖLLEK, TESTVÉREM...”

Amikor ezeket a sorokat írom (szükséges pontosítani: 2009 szeptember első napjaiban), épp ott tartunk, hogy elfogták a cigánygyilkosságok vélelmezett tetteseit. És akkor minden rendben van?

Múlt szombaton tett esküt –jogerős bírói ítéletnek fittyet hányva – az „újjáalakult” Magyar Gárda jó sok tagja.

Olvasom, hogy a most megjelent (újra kiadott?) középiskolások számára készült Történeti Atlaszban cigányokról, zsidókról, más nemzetalkotó etnikaikisebbségi csoportról (és persze: holokausztról, porrejmusról) szó sincs.

Minden rendben van?

Hát nagyon nincs.

Próbálom megérteni. (Minthogy afféle társadalomtörténetbe is olykor belekontárkodó szociológusnak ez az első dolga, természetesen.)

A dolog önmagába véve, csak az „itt és most”-ot véve tekintetbe, érthetetlen, mert értelmetlen. Muszáj, elméletileg is és történetileg is, valaminő „kályhához” visszamenni.

Jó néhány éve a Tekintet közölt (tőlem) egy tanulmányt a magyar polgárosodásról. („Tördelt polgárosodás”, 1991/2, 85-95. p.) Meg pár évvel később egy másikat, Európához való viszonyunkról. („Európai – álmaink Európáról /Európai kultúra – Európai Únió”, 1995/34, 120-134. p.) Az első megtalálható az „Oldalnézetből” kötetben is, a másodikat jelen kötet IV. részébe illesztettem.

A lényegük; a gondolatmenet épsége érdekében ide kell írnom.

Az elsőben azt írtam le, hogy, ahogyan én látom azt, hogy a magyar társadalom polgárosodó fejlődése nem csak hogy nem egyívű folyamat, hanem új meg új nekilendülések után mindig újra meg-megtörik. A reformkor '48-as forradalomban kicsúcsosodó lendületét a '49-es bukás annullálja. A kiegyezés után újrainduló, és nagy léptekkel előrehaladó kapitalizálódást-polgárosodást az 1. Világháború és a forradalmak kataklizmája akasztja meg. A két világháború közötti időszakban egyébként is igen visszafogott a fejlődés, de a bethleni konszolidációval mégiscsak polgárosodás felé történő újra mozdulást a II.Világháború természetesen megállítja. 1945-48 között megint elindul valami, úgy tűnik, teljesen új alapokon is (ld. pl. földosztás, ami – többek között – megnyitja az utat óriás tömegek parasztpolgárosodása előtt), az 1948/49-es fordulat ezt a kezdeményt zárja le; beleértve természetesen a hagyományosabb –

iparoskereskedő kispolgárság – tovább fejlődésének lehetőségét is. A kádári „konszolidáció” után felemásan, felszín alá szorult formákban, eléggé csökkenten, de mégiscsak újraindul, folytatódik valamiféle kvázi-polgárosodás (háztáji gazdaságok, maszekolások, kispolgári jellegű magánvilágok kiépülése), 15-20 év alatt valamiféle rendje is kezd a dolgoknak kialakulni, ezt a mozgást a rendszerváltás akasztja meg. Az azóta elmúlt két évtized túl zaklatott, túl nyugtalan, túl sok bizonytalanságot halmozó volt ahhoz, hogy komolyabban előre haladhasson egy tartalmas – a polgári értékvilágot a mindennapiságban megjelenítő – fejlődés. Nekiindulások voltak, de az egymást követő történelmi traumák miatt egyszer sem volt elegendő idő arra, hogy „átdolgozódjanak” a társadalom mélyben rejlő alapszövevei. A társadalom alapvető megváltozása (többek között Hajnal István elemzéseiből is tudjuk) hosszú, több nemzedék munkáját felemésztő folyamat, hiszen a makroszerkezetek átalakításán túl mulhatatlanul szükség van a mindennapi emberi viszonyok, szokásszerűségek, kapcsolati formák, tevékenység-automatizmusok teljes átalakulására is. Erre a lassúsodrású, attitűdöket, normákat, értékeket is átformáló „mélymunkára” nem adatott meg a magyar társadalomnak egyszer sem az idő.

Erős kapcsolatban van mindezzel (bár nyilván nem ugyanaz) a másik gondolatkör, az Európához való viszonyunk. Itt a lényeg – szerintem – az, hogy Magyarország gyakorlatilag a törökkortól Európa perifériájára szorult, kiesett az európai fejlődés fő sodorvonalából. Először, a török hódoltság korában, egyszerűen maga az ország hatalmi-katonai-politikai helyzete vágott el bennünket a nyugateurópai fejlődéstől, később a Habsburgok tudatos politikája

(Magyarország legyen a birodalom éléskamrája) szorított ebbe a helyzetbe. A periférián való elhelyezkedés egyik következménye, hogy az ország fejlődése csak követő jellegű lehet. Ha közeledni akar a centrumhoz, a fejlettebb régiókhoz, át kell venni az ott elért eredményeket. Kell, mert a perifériának kapcsolódnia kell a centrumhoz, szüksége van a centrumra; persze, ha nem akar minden szempontból teljesen leszakadni. Igaz, és korábbi tanulmányomban erről is szóltam, a centrumnak is szüksége van a perifériára: piacként, relatíve olcsó munkaerőforrásként; többféle kisegítő-kiegészítő szerepkörben. Csakhogy ez, és számomra ez a legfontosabb, egy természeténél fogva aszimmetrikus viszony. Nagyon egyszerűen szólva, a centrum mindig felettes helyzetben van a perifériával szemben. Tízvalahány évvel ezelőtt illúziónak láttam azt a várakozást, hogy ha befogadtatunk az Európai Unióba, ez egycsapásra azt fogja jelenteni, hogy bekerülünk a centrumba. Úgy tűnik nekem, igazam volt: az EU befogadott bennünket, befogadott belső perifériaként. (Mások a félperiféria kifejezést használják; a lényeg ugyanaz.) Szükség van ránk, tehát, ha baj van, megvédenek rendes kölcsönrel az összeomlástól, de azért, ha baj van, a centrumbéli (német, francia, angol) cég először az itteni telephelyéről vonja ki a tőkét.

Hogyan kapcsolódik ez a két dolog össze?

A perifériás helyzet, mint mondtam, szükségképpen követő fejlődést tesz csak lehetővé, mintakövetést. Mégpedig, természetesen, nem csak a gazdaságipolitikai szférában (ld. ehhez pl Széchenyi: Hitel; a nyugateurópai hitelrendszer átvételének szükségessége), hanem a társadalmi (polgári!) formák szférájában is. („Vigyázó szemetek Párizsra vessétek” írja a költő, valamint megint Széchenyi, a

kaszinó alapításokkal.) Csakhogy nehéz (mondjuk inkább lehetetlennek) a mintakövetés úgy, hogy az embernek rendre „befogják a szemét”. A polgárosodás egyegy megakadása azt (is) jelentette, hogy lehetetlenné vált az éppen aktuális minta (a centrumországok fejlődésének éppen aktuális állapotának) követése. Mire újra „kinyílhatott a szemünk”, odébb már tovább haladtak a fejlődésben, megváltoztak az igazodási pontok. Kellett volna igazodni, de már máshoz, mint ami az emlékekben élt; újra meg újra összezavarodott minden. Átvettünk elemeket, a polgári gazdaságnak, politikának, gondolkodásmódnak, értékvilágnak az elemeit, de ezek nem tudtak relatíve homogén egységgé szervesülni.

A társadalomnak azonban működnie kell. Dolgozni kell, termelni, kereskedni, közlekedni, élni a mindennapi életet, eközben természetesen kapcsolatba kell kerülni más emberekkel, ezeknek a kapcsolatoknak is kell valamilyen rendjét kialakítani, a dolgokról, kapcsolatokról valamilyen szinten gondolkodni is kell, véleményt alkotni azokról. Ha nem alakulnak ki, nem működnek új mintázatok, nem lehet másként, vissza kell nyúlni régebbiekhez, fenn kell tartani régebbieket. Ám itt is csak elemeket. A kompakt egész viszonyrendet a meg-meglóduló fejlődés szükségképpen feltöri, egységesként nem funkcionál már, de maradnak, kényszerűen, elemek. (Például: a '48-as jobbágyszabadság után a feudális szerkezet /király, főnemes, nemes, jobbágyszabadság/ már érvénytelen, de a föld nélkül szabaddá tett paraszt /uradalmi cseléd, zsellér, summás/ és a földesúr /gazdatiszt/ egymáshoz való viszonya igen sok elemet továbbvisz a korábbiából. – Ld. ehhez többek között Illyés Gyula: Puszták népe)

Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar társadalom mélyrétegeiben (mentalitás, szokások, attitűdök, kapcsolati minták, normák, értékek) számos utófeudális jellegzetességet, utófeudális elemet találunk. Milyen elemekre gondolok itt? Csak néhányat említek, a legfontosabbak közül.

Fontos elem a kapcsolatok (mindenféle kapcsolat, beleértve a gazdaságipolitikai kapcsolatokat is) perszonális vezéreltsége. A történéseket nem a dolgok belső logikája vagy a valamilyen módon rögzített eljárás mód igazítja (ez volna ama bizonyos „tárgyi szakszerűség”, ami a polgári szerkezetek működési elve), hanem a történésben részt vevő személyek egymáshoz való viszonya (az „uralmi szakszerűség”, avagy a patrónuskliens viszony, ami a feudális szerkezet működési elve.). Kissé laza megfogalmazásban: „nem az a lényeg, hogy mit mond, hanem az, hogy ki mondja”.

A perszonális vezéreltség továbbá – és ez a következő fontos elem – elvezet a jogrend relativizálásához. Ha a perszonálisan vezérelt viszonyok a dominánsak, akkor nem kell igazán komolyan venni azt a joganyagot, ami ezen a viszonyrenden kívül van. Aki önmaga sorsának alakulását alapvetően egy másik ember jóindulatától függőnek látja, nyilván ezt a jóindulatot igyekszik megnyerni-megőrizni, és kevésbé tartja fontosnak más, e viszonyon kívüli erők rosszallásának elkerülését. (Ha van egy jó emberem a rendőrségen, hajthatok gyorsan, majd kimos a haver. Ha elég jó viszonyban vagyok pártom vezérével, megtehetem, hogy jogerős bírói ítélet ellenére nem bontatok szobrot, nem forog veszélyben polgármesteri székem.) A „kisember” azt látja, hogy a „nagyok” nyilvánvaló disznóságba sem buknak bele, valahogyan megvédik egymást, természetes módon fogja

úgy gondolni, hogy ő meg lecsal az adóból, amennyit lehet, mehet nyugodtan biciklivel a járdán. A perszónálisan vezérelt viszonyok sui generis informalitása – formalizálhatatlansága – törvényszerűen vezet el a más elvű viszonyok informalitásához, megformálatlanságához.

A magyar társadalom egy további, eléggé sajátos utófeudális jellegű eleme valami „arisztokratikus etnocentrizmus”. Mi legyen ez? Azt gondolom, az igen hosszú életű (önmagát sokak szerint bőven túlélte) magyar feudális szerkezetben erőteljesen jelen volt a „magyar nemesi öntudat”. S ebben egyképpen fontosnak látom, hogy magyar és hogy nemesi. Évszázadokra visszanyúló – jellegzetesen feudális – ideológia szerint a nemesség a „nemzetalkotó elem”. Erre, talán leginkább már a Habsburgokkal való szembenállás időszakában, ráakódott, hogy a magyar nemesség a magyar nemzetalkotó elem. A polgárosodás azonban, bármennyire is tördelttöredékes volt, de, mondtuk, azért lerombolt korábbi szerkezetiségeket (tudati alakzatokat is). A jobbágyfelszabadítás, majd az ipari munkásság, egyéb polgári egzisztenciák nagyszámú megjelenése lehetetlenné tette, hogy egy társadalmi csoport (nemesség) más magyar társadalmi csoportokat kizárjon a „nemzettest”-ből. Létrejön egy furcsa fogalom összecúsztatás: az értéket, társadalmi kiválóságot, fennebbvalóságot tartalmazó „nemesember” jelentéstartományát mintegy belecsúsztatják, beleolvasztják a „magyareMBER” jelentéstartományába. Akinek így (lévén nemes) előjogai vannak a vele kapcsolatban álló nem magyarokkal (lévén ők nemnemesek) szemben. Az előjogok vindikálása, a társadalmi fensőbbtség tételezése miatt nevezem ezt az attitűdöt nem egyszerűen nacionalizmusnak,

hanem (a jelzővel is érzékeltetni kívánván feudális eredetét) arisztokratikus etnocentrizmusnak.

Ezekre az alapján feudális jellegű elemekre rétegződnek rá – már alapvetően a rendszerváltás utáni időkben, noha persze nem korábbi előzmények nélkül – a (vad)kapitalizmus társadalmi mintázatának elemei is. Ezek közül is csak egyet-kettőt, a jelen gondolatmenet alapkérdéséhez leginkább idetartozókat, mondom.

A polgáripolgárosodó szerkezet, ez egyik alapjellegzetessége, az individuumra, az individualizmusra épül, egyik alapértéke a személyiség autonómiája. Csakhogy, tudjuk, ez az autonómia két alappillére épülhet rá. Az egyik a (relatív) gazdasági autonómia: az egyén, a polgár önmaga tevékenységére támaszkodó egzisztenciális biztonsága. Ebből eredhet (relatív) függetlenségéből táplálkozó polgári öntudata. A másik pillér az autonóm személyiség olyan értékvilága, amely, bár természetesen a társadalom (közösség) által kínált mintákból épül fel, végülis az egyén saját, személyes, autonóm, belső viszonya a világhoz (közösségeihez, társadalmához, a többi emberhez).

A rendszerváltás pillanatában e két pillér egyike sem volt adottság. A pártállam időszakában sem, de a korábbi, évszázados társadalommozgásokban sem tudott kialakulni a polgári szerkezetiségek alapját képező autonóm (gazdasági) személyiség. (Ld. „tördelt polgárosodás”.) Nyilván nem formálódhatott ki, különösképpen nem a mindennapi életvilágban, a polgári értékvilág sem. A rendszerváltás villámgyorsan lebontotta a kádárkorszak említett „rend”-jét. A kialakuló új szerkezet azonban nem engedte meg sem a gazdaságiegzisztenciális autonómia kialakulását

(nagy mérvű munkanélküliség, kényszervállalkozások sokasága, az agrárszerkezet szétesése), sem a polgári értékvilág megerősödését (utófeudális elemek jelenléte). Jellegzetes anómiás társadalomállapot (Durkheim) állt elő. Csökkentek a társadalom kohéziós erői, többek között azért is, mert a szélsőséges individualizálódást nem ellensúlyozta (nem ellensúlyozza máig sem) a szolidaritás-elv beépülése; ami egyébként a kifejtett polgári értékvilágnak szerves alkotóeleme. (Már csak a polgári racionalitás miatt is: a polgár józanul kiszámítja, hogy saját boldogulása csak akkor lehetséges, ha a többiek is boldogulnak. Haszon csak akkor van, ha a terméket el lehet adni, ha van fizetőképes kereslet.) Csökkentek így a társadalom integratív erői. És megtörtént a korábbi szerkezet értékvilágának érvénytelenedése, de nem vette át helyét valami más; lehet ezt az állapotot értékválságnak, vagy értékhiányos állapotnak nevezni. A lényeg mindenképpen az, hogy a társadalom nem kínál az egyéneknek megfogható teljességű értékrendeket, az ember – megint egy kissé laza megfogalmazással – „nem bírja tudni, hogy hol lakik az úristen”.

Része, de szempontomból kulcsfontosságú része ennek a helyzetnek a közösségek hiánya, a közösségi formák kiüresedése. Nem új dolog ez: Hankiss Elemér már a '70-es évek végén fontos tanulmányt írt „Közösségek – válság és hiány” címmel. A pártállami szerkezet ugyanis, hirdetett ideológiájával poláris ellentétben, gyakorlatilag közösségellenes politikát folytatott. A rendszerváltás utáni anómiás társadalomállapot csak „rátett egy lapáttal” a közösségellenes trendre. (Megint, illetlenül, magamat idézem. Egy 1994-es faluszociográfiámban /”Riadt tunyaság. Egészen szubjektív szociográfia Tiszasasról”, Juss, 1994/ feltettem azt a kérdést, hogy

vajon az a szétesés, amit akkor a faluban láttam, a 19. században elindult faluközösségbomlás folyamatának a zárakkordja-e, vagy talán valami új közösségforma előjele? Akkor ezt kérdeztem. Ma válaszolnék rá: az első „forgatókönyv” jött be...) Az egyén tehát magára maradt. Vezérlő értékek, egzisztenciális biztonság, eligazodhatást lehetővé tevő világ hiányában, szolidaritást nem tapasztalva, megtartó közösség nélküli, magányosindividuális létben.

Az ember azonban sui generis közösségi lény. Kettős értelemben is. egyrészt aktuálisan, mindennapi életében szüksége van a közösségben létezésre, másrészt virtuálisan, az eszmék, a gondolatok forrásaként, a mentális egyensúly biztosítékaként szüksége van a valakikhez tartozás tudatára. Az ember, nem tehet mást, keresi a kapaszkodókat. Keresi aktuális és virtuális közösségeit, keresi azokat az embereket, akikkel együtt tud lenni, és keresi azokat az eszméket, amelyek eligazítást kínálnak számára.

És talán éppen itt jutok el – legalább rész szerint – ahhoz a megértéshez, minek érdekében „vissza kellett menni a kályhához”.

A feszítő, mert erős hiány okozta közösségigény ugyanis, ha, mint nálunk, nincs adott belső tartalma (ld. „tördelt polgárosodás” és perifériás helyzet), sok mindennel kitöltődik, kitölthető. Kitölthető például – és ez a jó esetek közé tartozhat – vallási tartalmakkal: az egyházi kisközösségek valódi és pozitív értéktartalmakon nyugvó közösségi élményt adhatnak tagjaiknak. De kitölthető egészen másfajta eszméken nyugvó egészen másfajta közösségélményt adó módon is. Például az arisztokratikus etnocentrizmus eszme és értékvilágán nyugvó közösségformákkal: Magyar Gárda és a többi hasonló. Ez utóbbiak, a dolog belső természeténél fogva agresszívek:

míg a példaként említett vallási kisközösségek alapcélja saját tagjaik (közösségi) szükségletkielégítésére irányul, és alapértékeikből következően a többiek iránti viszonyukat a szolidaritás vezérli, addig az arisztokratikus etnocentrizmus eszméje mentén szerveződő közösségek alapcélja szükségképpen a többiek (a nemmagyarok /nemnemesek/, mindenki más) legyőzése, alávetése. Önmagukat alapvetően másokkal szemben határozzák meg, az öndefiníció (saját identitás) lényeges eleme a másokkal szembeni fensőbbiség abszolút érvényű elfogadása. (Csak zárójelben jegyzem meg, mert, bár nagyon fontos elem, nem tartozik jelen gondolatmenet fő sodrába, az ugyanis, hogy az itt leírt arisztokratikus etnocentrizmus terjeszthetőségének igen jó táptalaja a magyar társadalom minden vizsgálatban jól kimutatható erős előítéletessége a zsidókkal, cigányokkal, „pirézekkel”, mindenféle mással szemben.)

A virtuális és valós közösség hiány jelentős része tehát kitöltődhet a természeténél fogva agresszív, mert alapideológiájában kirekesztő, létformájában cselekvésorientált (a határozottan megfogalmazott céllal rendelkező közösségek természetesen törekednek a cél magvalósítására), mégpedig ezúttal a másokkal szembeni cselekvésre kondicionált formákkal. Ahol a cselekvés formái: együttlét, együtt mozdulás (menetelés), jelszavak agresszív hangoztatása, szembenállók fizikai erővel történő eltávolítása az útból, a mások („magukfajták”) megverése, a mások likvidálása (megölése) csak fokozati különbségek, egy „fejlődési folyamat” egymást szigorú logikával követő állomásai.

Itt tartunk.

Értem, hogy miért?

Valamennyire.

De ez nem vigasztal

Mert ha cigány testvérem („...téged is megöllek, testvérem”!) rám fogja a puskát, mit teszek? Puskát ragadok én is? Vagy odatartom a mellem, lőjj? Vagy könyörögni kezdek az életemért? Egyiket sem tenném szívesen. Jobb lenne inkább szót érteni. Cigány testvéremmel, honfitársammal, tudom, még biztosan lehet. De azokkal?

Úristen, azokkal lehet szót érteni...?

...Utóirat

A Népszabadság 2009 október 8.-i számában, a 15. oldalon rövid cikk jelent meg „Rasszista romák vertek meg egy fiataalt?” címmel. Idézek belőle:

„Romák vertek meg egy magyar fiataalt Budapesten, a józsefvárosi Tavaszmező utcában ...A fiatal férfit durva beszólásokkal illették, majd amikor el akart futni, tizenöten körbevették és ütni kezdték. 'Hogy mersz bejönni a mi utcánkba?', 'Megdöglesz', ilyen és ehhez hasonló kijelentéseket kiabáltak ... A rendőrség öt büntetett előéletű támadót elfogott. A négy férfit és egy nőt közösség tagja ellni erőszakkal, vagyis rasszista bűncselekménnyel gyanúsítják.”

Elkezdődött?...

[A térszervező erők kulturális meghatározottsága](#)

- jelesül a cigányság esetében

(A 75. születésnapom alkalmából rendezett tudományos ülészen elhangzott hozzászólásom tézisei)

Előhang

Szakmai (kutatói) életemnek három nagy vonulata volt:

- helyi társadalom; kapcsolódóan település ügyek
- művelődés, kultúra; elsősorban társadalmi meghatározottság
- cigány ügyek; életkörülmények, előítéletek

Itt az ideje, hogy a hármat összekössem; ezúttal a három témakörnek egy sajátos metszéspontját véve szemügyre.

Kiindulópontok I.

1. (A társadalomföldrajz és településszociológia axiómája:) A társadalom (és azon belül minden közösség) megalkotja (létrehozza) saját terét. (A térszervezés a társadalom egyik szerveződési formája.) A „megalkotás” („létrehozás”) természetesen valamiféle aktivitás. Következésképp:

2. Kell lennie egy „térszervező erő”-nek. Ami természetesen nem eleve adott, hanem a társadalom (közösség) életfolyamatában kialakul, maga is társadalmi termék. Akkor viszont azonnal felmerül a kérdés, hogy melyek

3. A térszervező erőt meghatározó tényezők. Nagyjából a következők:

3.1. Az adottságok tudomásul vétele. Ezen belül:

3.1.1. Annak számbavétele, hogy mik a közösséget körülvevő, a közösségi élet lehetséges kereteit meghatározó környezeti tényezők;

3.1.2. És melyek a téralakítást (is) meghatározó társadalmi jellegű tényezők (meglévő, készen talált objektívációk, meglévő „közösség-környezeti” viszonyok; ez utóbbiak az adott közösség környezetében található más közösségek).

3.2. Az adott közösség szükségletei. Ezen belül: a termelő tevékenységhez kötődő térszükséglet, a fogyasztás térszükséglete, a közösségi élet és a magánszféra térszükségletei.

3.3. Az adott közösség kultúrája; ezen belül a térszervezésre vonatkozó hagyományai. (Amelyeket – mármint a hagyományokat, kialakulásukban – természetesen az előző tényezők is befolyásolnak.)

A három meghatározó tényező közül az első a lehetőségmezőt jelöli ki, a második a kell, a sollen szintje, a harmadik tartalmazza egyrészt a hagyományozódást (a szorosan vett kulturális hagyományok), és az aktualizálást (ami az 1. és 2. tényezők konkrét helyzetre való transzformációja). Így végül a harmadik tényezőn, tehát a kultúrán belül alakul ki a tulajdonképpen cselekvésvezérlő tényező, ama bizonyos „**térszervező erő**”.

Kérdésünk: hogyan jelenik meg mindez a mai Magyarországon a cigányságnál?

Kiinduló pontok II.

4. A cigány kultúrának a „térszervező erő” szempontjából releváns elemei:

4.1. A cigányság kultúrája alapjellegében közösségi kultúra.

4.2. A cigány kultúrában – több évszázados peremhelyzet!!! – sok az időben is távolról hagyományozott, archaikus mintázatú elem. (Márkus István szerint feudalizmus előtti elemek.)

4.3. A cigány kultúra kialakulásának időszakában – amely időszak elemei hagyományozódnak! – a cigányság vándorló életformában élt; ennek szükségleteire kellett felelnie a térszervezésnek. (Sátras szekerek utazásnak megfelelő berendezése, letáborozáskor s szekerek elrendezése.) Ide tartozik még, hogy a letelepedéskor sem volt szükségük arra, hogy átvegyék a környezet térformáló elveit és technikáit. Ugyanis a falvak (amelyek határában a cigányok letelepedtek) parasztsága a földművelés-állattenyésztés szükségleteinek megfelelően formálja meg tereit. A cigányok a letelepedés után is olyan foglalkozásokat űztek, amelyek nem igényelték a parasztihoz hasonló térhasználatot.

Következésképpen:

5. A cigányság térhasználati elvrendszere, „térszervező ereje” az alábbiak szerint alakul:

5.1. A cigányság térszervező erejében jelen vannak a következők:

5.1.1. A közösségiség: nyitottság, „kerítésnélküliség”, az intim szféra szükségletelensége. A „kerítésnélküliség” azt (is) jelenti, hogy a közösség (a cigánytelep, az utca közössége) az általa belakott teret a közösség terének tekinti. Ez egyértelmű a „klasszikus”, szétszórt putrikból álló cigánytelepeken, de valamiképpen érvényes ott is, ahol „utcában” laknak; a ház udvara nem szigorú „magánterület”.

5.1.2. A mindennapi élet tereinek minimalista kialakítása; a vándorló életforma ugyanis csak a minimális teret engedi meg, ez a „norma” öröklődik, hagyományozódik a kultúrában. Ez végletekig leegyszerűsített, funkcionalista térhasználatot jelent.

5.1.3. A tér multifunkcionális használata, vagyis az, hogy egyes életfunkciókra nincs külön kijelölt tér. (Ez egyébként így van az archaikusabb – pl. feudalizmuskori – parasztkultúrában is.)

5.2. A cigányság térszervező erejében nincsenek jelen az alábbi tényezők; ám e hiányok, amelyek viszont a környező társadalom térszervezésében jelen vannak, éppoly jellemzőek.

5.2.1. A kötött funkciójú közösségi terek (utcák, közintézmények) szükséglete, tehát nincs jelen az ezek alakításához szükséges térszervező erő.

5.2.2. A közösség letelepedése helyszínének kiválasztására vonatkozó normák. Ott telepednek meg, ahol éppen helyet találnak, a hely kiválasztását mind a természeti környezet, mind saját gazdasági tevékenységük csak kis mértékben determinálja.

5.2.3. A kötött funkciójú magánterek kialakítása. A vándorlások időszakában a sátoros szekérben természetesen minden együtt van, nem lehetséges „elkülönített magántér”.

Talán efféle megfontolások segíthetnek megérteni (például) a telepfelszámolási programok némely nehézségét, és segítenek hatékonyabban megtervezni ilyen, a cigányság térbeni integrációjának elősegítésre irányuló programokat.

Cigányok a falu társadalmában

(Adalék a problémavilághoz)

Mint a II. rész felvezetőjében jeleztem, a cigány-problémákról a **szociotáborokból** is vannak ismereteink. A szociotáborról itt elég annyit elmondani, hogy nyaranként 7-10 napra a Főiskola erre vállalkozó hallgatóival (alkalmanként 15-20 fő) többnyire kisebb

faluba megyünk el. A hallgatók számára ez valóságélményt jelent, közben dolgozunk: a szociológia eszközeivel (kérdőív, interjú, megfigyelés, dokumentumelemzés) próbáljuk megismerni a falu társadalmát, azon belül a cigányság helyzetét. A táborokról beszámoló és az információk elemzése készül; egy kötetre való készen van. Az egyik tábor Felsődobszán volt 2012-ben, az annak alapján készült tanulmány a „Még élünk valahogy...” címet kapta. Ennek azt az alfejezetét, amelynek címe itt is címként szerepel, iktattam ide.

Az írás elején az élet külső kereteit (lakásviszonyok, lakásberendezés) mutattuk be, és ez volt az összegzés: „A külső keretek tehát falusi viszonyokat tekintve nem elfogadhatatlanok, a faluban élő cigányok helyzete sem tér el nagy mértékben a nem cigányokétól. Ez is tükröződni fog abban a fejezetben, ahol a cigányok – nem cigányok viszonyáról (is) szólni fogunk.”

A fejezet tehát:

Érdemes néhány hallgatói vélemény idézésével kezdeni.

Egy többékevésbé várható, nem meglepő megfogalmazás:

„A romák és nemromák közötti viszonyról más-más véleményekkel találkoztunk. A nem romák nagyobb részénél ellenséges hozzáállás érződött a romákkal szemben. Véleményük szerint reménytelen az arra való törekvés, hogy a társadalom pereméről vissza tudjanak illeszkedni.”

Egészen más helyzetet érzékeltet a következő kettő:

„Ebben a faluban nincs nagyobb feszültség a cigányság és a magyarok között...”

„Ám a származási és kulturális ütköztetés ellenére az itt élők összetartanak, jól ismerik egymást, békésen élnek együtt.”

Talán az is hozzájárul ehhez, hogy, mint azt a korábbi fejezetekben láttuk, a létviszonyokban (lakáshelyzet, jövedelmi viszonyok, stb.) nincs igazán jelentős különbség a cigányok és nem cigányok között. Megjelenik ez gondolati síkon is. A kérdőívben kérdeztük (csak a cigány megkérdezettektől; ld. 28. kérdés), hogy az elmúlt 5-6 évben hogyan változott a cigány, illetve nem cigány családok helyzete. A válaszok: a cigány családok helyzetéről 4-en mondták azt, hogy javult, és 23-an, hogy romlott. A nem cigány családokra vonatkozóan helyzetjavulást 9-en vélelmeztek, romlást 17-en. Mintha valami olyasféle vélemény látszana itt, hogy „a mi helyzetünk nagyon romlik, de ők se állnak sokkal jobban”. Elégge hasonló attitűdöt mutat egy másik kérdésre adott válaszsor is. Ebben (szintén csak cigányoktól kérdeztük) azt kértük, hogy mondják el, véleményük szerint milyen volt és hogyan változott a cigány és nem cigány családok egymáshoz viszonyított helyzete. A leggyakoribb válasz (26-ból 9) az volt, régebben a cigány családok rosszabb helyzetben voltak, és a különbség nem változott. Vagyis, ha romlik a helyzet, az egyaránt érinti a cigány és nem cigány családokat. „Közös a sorsunk” – mondta egy beszélgető társunk.

Bár az is igaz, hogy érvényesül valamelyes szegregáció:

„A roma családok általában a falu szélén élnek, illetve a faluban, bizonyos utcákban...”

A pontosabb elemzés – amikor az interjúk alapján a cigány családokat bejelöltük a falu térképén – valóban az iménti megfogalmazás szerinti képet mutatja. De az is látható volt, hogy szigorú, tömörszerű szegregáció nincsen. A folyóparti, árvízzel elsősorban veszélyeztetett utcában gyakorlatilag csak cigányok élnek,

ez azonban nem több mint 10-12 ház. Az ezzel párhuzamos utcában és a kettőt összekötő kisebb utcákban már többnyire nem cigányok laknak. Van még egy inkább cigányok lakta utca, a faluközpontból indul a hegy felé, ennek külsőbb részén szintén szinte csak cigányok laknak. De már az utca elején nem cigány családok élnek. És előfordul, ha nem is sok, a falu más részein is cigányok lakta porta. Ha összehasonlítjuk az itt látottakat akár csak a két előző szociotábor helyszínein tapasztaltakkal is, egy közbülső helyzetet látunk. Gemzsén a kemény, térben is erősen elkülönülő szegregáció, Beregdarócon a teljesen vegyes elhelyezkedés – itt van valami elkülönülés, de nem gettószerű. Nyilván ez azzal is jár, hogy a mindennapi interakciókban óhatatlanul gyakoriak az etnikumközies, ez vezethet oda, hogy „...jól ismerik egymást, békésen élnek együtt.”

Ebben a faluban is megjelent azonban a másutt elég sok helyen tapasztalt „beköltözöttszindróma”:

„Állítása szerint régebből itt élő cigányokkal nincs problémája, bennük megbízik, de a közelmúltban Ózdról idekerült cigány családok sokszor csúnyán beszélnek vele, éjszaka is hangoskodnak, ezért fél tőlük.”

„...van egy alcsoprot a cigányságon belül, akiket mind a fehér bőrű és mind a roma társadalom becsmérel, ezek pedig azok a romák, akik nem is olyan régen költöztek ide a településre, főleg Ózd környékéről. ...”

Úgy látom, ez itt is – éppúgy, mint másutt – reális probléma. A „betelepültek” szinte kivétel nélkül úgy kerülnek új lakhelyükre, hogy korábbi helyükön életfeltételeik ellehetetlenültek. Nem véletlen, hogy ebben a faluban éppen Ózd környékéről érkeztek. Többnyire hosszabb

ideje munkanélküliek, alulképzettek, a valamikori „szocialista ipar” segéd munkásai voltak. Munkájuk természetesen nincs (mint láttuk, a helybelieknek sincs), újonnan jöttek, tehát nem tagjai a még meglévő kölcsönös segítségék rendszerének, nincsenek rokonaik, ismerőseik a faluban. Nem tudnak beilleszkedni a falu helyi társadalmának valamiképpen kialakult viszonyrendszerébe. De élni akarnak, és úgy érzik, hogy a „tősgyökeresek” nem hagyják őket – ha alkalmi munka adódik, eléggé érthetően a régebbi ismerősöket hívják – , és ez könnyen átfordulhat agresszióba.

De, és saját élményeim, tapasztalataim is inkább ezt látszanak alátámasztani, alapvetően a cigány – nem cigány viszonyra ebben a faluban az a jellemzőbb, hogy

„A tősgyökeres romákról a faluban élők viszonylag jó véleménnyel vannak és visszafelé is ugyanezt el lehet mondani. Sőt romák ezt mondták a legtöbb helyen ahol voltunk és beszélgettünk velük, hogy ’egy vérből valók vagyunk’ vagy például ’ugyan itt élünk egyforma szegénységben’, tehát nem érzik azt, hogy ők egy külön nemzet lennének, azonosnak tekintik magukat az itt élő magyarokkal.”

Inkább csak érdekességként érzékeltetem, hogy mennyire nem egyszerűek ezek a dolgok, álljon itt egy rövid idézet egy beszélgetésleírásból:

„Szidták a cigányokat, hogy dologtalanok, lusták. Az asszony különösképp...Míg az asszony a házban volt a férfi elmondta, hogy az asszony is roma." Hát így...

Ámbár talán azért is akarta cigányságát a neofiták túlzó buzgóságával megtagadni az asszony, mert ő is megélte korábban a nem cigányok részéről a megkülönböztetést. Mint legtöbben. A

kérdőívben rákérdeztünk, hogy „...milyen dolog ma Magyarországon cigánynak lenni?” Azt, hogy nem fontos, cigány-e az ember, (24-ből) 2-en mondták, 20 válaszoló szerint rossz cigánynak lenni, mert általában lenézik, háttérbe szorítják őket, és szintén 2 szerint jó cigánynak lenni. Mint ahogy ugyanígy 20 válaszoló mondta egy másik kérdésben, érezte már úgy, hogy rosszabbul bánnak vele azért, mert cigány.

És ehhez még valami. Feltételeztük (elméleti megfontolások alapján), hogy adott esetben a cigányokban is megjelenhetnek előítéletek, sztereotípiák a nem cigányokkal szemben. Ezt próbáltuk, legalább jelzésszinten bemérni a kérdőív 39. kérdésével. („Vannak-e olyan tulajdonságai a nem cigány embereknek, amiket nem szeret bennük?”) 21 választ kaptunk, ebből 1 értelmezhetetlen. 4 válasz kifejezetten azt tartalmazta, hogy nincs ilyen tulajdonság, összesen 3 kifejezetten negatív tulajdonság említés volt („nem őszinték, pozícióharc, ha buliznak, lopnak”). Legtöbben, 13-an, a cigányokkal szembeni magatartásformákat sorolnak a „nemszeretem” tulajdonságok közé. (Ilyeneket pl: „nem köszönnek vissza”, „nem akarnak kapcsolatot teremteni”, „rasszisták”.) Nem önmagában vett negatív tulajdonságokat tulajdonítanak tehát a nem cigányoknak, hanem – enyhe többséggel – kifejezetten a relációt, a cigány – nem cigány viszonyt értékelik itt is. Tulajdonképpen, egy más megközelítésben, erre utal az is, hogy egy olyan kérdésre, amiben azt firtattuk, hogy szerinte mit kellene tenni ahhoz, hogy a cigányokról alkotott negatív sztereotípiák megváltozzanak, a leggyakoribb „javaslat” a mindennapi helyzetekben való együttlétet ajánlja. (Pl: „munka, szabadidő szórakozás közbeni ismerkedés”, „közös

társaságban élni”). Ennek az együttlétnek egyik alapvetően fontos terepe lehet természetesen az iskola. Ám hogy miként, hogyan, ez már más felől megközelítendő kérdés.⁷

Adalék az urbanizációhoz

2017-ben a városi önkormányzat megbízásából kutatást végeztünk egy Budapesthez közeli kisváros cigányságáról. Ennek egy kis részlete következik itt. (Kérdőívvel is dolgoztunk, az itt szereplő adatok abból származnak; összesen 89 értékelhető anyag van.)

Néhány alapadat. Az egyik a családösszetétel. Az adatok a következők:

(Egyszerű gyakoriságokat közlünk, % számításnak ekkora esetszámnál nincs értelme.)

2 felnőtt (szülők) gyerek(ek)kel	49
1 szülő (apa vagy anya) gyerek(ek)kel	22
2 felnőtt (szülők), gyerek(ek), nagyszülő	3
1 felnőtt (szülő), gyerek(ek), nagyszülő	2
Más összetétel (benne pl. pár, egyedül él)	13

(Megjegyezzük, hogy ez lényegesen kevesebb változatot tartalmaz, mint amit az egyébként szakmailag megkívánt logikai teljesség jelentene – nincs például „nagyszülő gyerekkel” kategória –

⁷ In: B.P.: Élmény és valóságismeret; MEK kvtár, 19700/19779, 19-21.o.

a kitöltött kérőívek áttekintése alapján elegendő volt ezeket a kategóriákat használni.)

Mielőtt megkísérelnénk értelmezni ezt az adatsort, érdemes megnézni a családnagyság adatait is (hány személyből áll a család):

Család létszáma		Esetek száma
1	fő	5
2	fő	14
3	fő	22
4	fő	26
5	fő	6
6	fő	11
7	fő	1
8	fő	2
9-nél több	fő	2

Emeljük ki hangsúlyosan a legfontosabb adatokat! Messze a leggyakoribb a teljes nukleáris család (szülők + gyerekek; 49 eset, az összesnek több mint fele), és a második gyakoriságú kategória az egyszülős család (1 szülő + gyerekek; 22 eset, az összesnek éppen negyede). A család nagysága szerint pedig legtöbb a 3 és 4 fős családból van, a kettő együtt ($22 + 26 = 48$ eset) az összesnek éppen fele. Érdekes még megnézni a két adat összefüggését is:

A legfontosabbnak az látszik, hogy a teljes nukleáris családok között igen jelentős az egy gyermekes családok száma (16 eset, a 3 fős

családok), és alig több a két gyermekeseké (18 eset, a 4 fősek), van még valamennyi három és négy gyermekes is (4 és 8 eset; az 5 és 6 fős családok), ennél nagyobb gyermekszám csak elvétve fordul elő.

Mire utalnak ezek az adatok?

A legfontosabb az, hogy az adatok egyértelműen urbanizált, modernizációs jellegű családstruktúrát mutatnak. Domináns a kevés gyermekszámú nukleáris (vagy egyszülős) család, és rendkívül kevés a többgenerációs együttélés. (Mindössze 5 esetben van jelen a családban nagyszülő.) Ezek az adatok azt mutatják, hogy ebben a cigány közegben egy nagyon jelentős kultúraváltás ment végbe. Jelentősnek kell mondanunk, mert a cigány kultúrában (is) központi jelentőségűek a családra vonatkozó kulturális normák, és kultúraváltásnak, mert az eredeti cigány kultúrában (egyébként az archaikusabb jellegű társadalmakhoz, például a korábbi magyar paraszttársadalomhoz teljesen hasonlóan) egyértelműen a nagy (sokgyermekes) és többgenerációs családszerkezet volt a norma. Hozzá kell tennünk, hogy a „volt” csak részben igaz: a kedvezőtlen helyzetben lévő (például depressziós térségekben) falusi cigány közegekben még ma is érvényesek az eredeti normák; ezt mutatják saját korábbi falusi cigány családok körében végzett kutatásaink is. A gyermekszám csökkenése és a többgenerációs forma csaknem eltűnése egyértelműen az urbanizációval és modernizációval vannak összefüggésben; erre mutatnak többek között a budapesti cigányság vonatkozó adatai is.

Ez a kultúraváltás eléggé valószínűen nagyjából a mostani felnőtt generáció élménye. (Csak valószínűsíthetjük, mivel vizsgálatunk korábbi családtörténetekre nem tért ki.) Márpedig a

kultúraváltás törvényszerűen mindig (első lépésben, az első érintett generációban) az eredeti értékvilág bomlását, elbizonytalanodását (is) jelenti; nyilván nem csak e téren (a családdal, családszerkezettel kapcsolatos kulturális normák), hanem az élet gyakorlatilag minden területén. Egy új kultúra kialakulása (átvétele) pedig szükségképpen hosszabb, legalább másfélkét generációs folyamat. Ez – szempontunkból – azt jelenti, hogy nem várható el tőlük a „modernizált világ” – a többségi társadalom – normáinak teljesértékű átvétele. Különösen nem akkor, amikor maga ez a „többségi” normarend (a mai magyar társadalom átlagának általános normarendje) is súlyosan értékválságos, értékbizonytalanságot mutató állapotban van; nincs tehát egy olyan erős társadalmi normarend, amihez igazodni lehetne.

Ehhez tartozik még a következő. A kultúrát tipikusan a szocializáció folyamatában sajátítja el, teszi magáévá az ember. A modern társadalmakban a szocializációnak a család mellett legfontosabb színtere az iskola. Az iskolai végzettség tehát nem csak tudásszintet jelez, hanem a szocializáltság mértékét is. A vizsgált cigány populációnak a modern társadalom szükségleteihez képest igen alacsony az iskolai végzettsége, különösen figyelemre méltó, hogy középiskolai és felsőfokú végzettség egyáltalán nem fordul elő:

Megkérdezettek iskolai végzettsége:		
8 ált alatt:	2	ő

8 általános:	1	ő
szakmunkásképző:		ő
középiskola:		ő
felsőfokú:		ő

Az életkori adatokból kiderült, hogy 18 év alatti megkérdezett nem volt, tehát mind a 22 fő 8 általánosnál kevesebb végzettségű már nagykorú. A válaszolók nagyjából fele (együtt a most 19-30 évesek és a 31-45 évesek kategóriának becslés szerint kb. 2/3a, akik most 40 éves kor körül vannak) már a rendszerváltás után járt iskolába. (A most 40 évesek is 1990-ben már 13 évesek voltak.) Oktatási rendszereink – és ebben, ha más mértékben is, de mindenképpen felelőssége van minden rendszerváltás utáni kormánynak – a cigányok „felzárkóztatása”, integrálása dolgában ennyit tudtak teljesíteni. És – hangsúlyozzuk még egyszer, mert rendkívül fontosnak tartjuk – ez nem csak tudáshiányt, hanem a társadalom által elvárt érték és normarend átadásának-kialakításának a hiányát is jelenti. Holott esetünkben városi cigányokról van szó, tehát magának az iskolai közegnek (ami nyilván nem csak a tananyagot jelenti) is a modernizációs értékvilágot kellett (volna) közvetítenie.

Adalék csupán ez, de azért elég pontosan jelzi, hogy a cigányságnak azok a csoportjai – elsősorban a városokban élők –, amelyeket „megérintett” a modernizáció, ezen belül az urbanizáltabb

életforma, már kilépnek abból az archaikus mintázatokat tartalmazó kultúrából, ami e kötetben a „Bölcsőtől a sírig” tanulmányban bemutattam. Kultúrájuk – talán megengedhető ez a kitekintő általánosítás – már nem cigány-kultúra, de még nem valami más; és mindenekelőtt azért nem, ezt nagyon fontosnak tartom kihangsúlyozni, mert a környező („többségi”) társadalom nem képes többé-kevésbé egységes és használható értékmintát felkínálni.

III. rész: Helyi társadalom, faluproblémák, településszociológia

Mint a rész címéből látható, többféle problémavilág ez. Közös bennük, hogy mindegyik valamiféle közelítésben a „vidékiség”-ről, leginkább a kisvárosról szól. A helyi társadalom fogalmát körüljáró írás is, a településtipológia is: ezekre is csak azért volt szükségem, hogy a kisváros és faluproblematikát egy nagyobb összefüggésrendszer keretei között tudjam értelmezni. Mert persze igazából a faluról, a falvak átalakulásáról szól a „Quo vadis ... agrárértelmiség” is.

Lássuk őket!

Quo vadis... agrárértelmiség?

Portrévázlatok, kevéske kommentárral

Rómában tombol a keresztényüldözés, aki csak gyanúba keveredik is, halál fia. Péter menekülésre kényszerül. Kiérvén a városból szembejön vele Jézus. Péter boldogriadtan rogy elé: „Quo vadis, Domine?” (Hová mész, Uram?) „Elhagytad nyájamat, megyek pásztorolni.” Péter magábaszáll, visszatér Rómába, térít, kereszttel, hirdeti Krisztust; teszi a dolgát. Megölik őt is. A rámerített sorsot vállalnia kell.

(Sienkiewicz: Quo vadis c. regénye alapján)

Előhang: „Találkozás egy fiatalemberrel”

Nyárelő, borongós alkonyat: Konferenciaterem hallja, csillogás, pezsgő, frakkos pincérek, hullámozó, elegáns tömeg. Egy arc tűnik fel. Ismerős. Észrevesz, mosolyog. Üdvözlés. A közömbös fejek között egymás felé mozdulunk. Látom az arcát: jó ötvenes, rajta kemény évek nyoma, most elsimult, elégedett vonások.

Felsejlik mögötte a 30 év előtti szem. A parázsló, izzó lángolás: a föld szerelme, a 'valamit alkotni keik lebíráhatatlan akarása. Az életbe épp kilépő, végzős egyetemista világhódító önbizalma. Megcsendül bennem akkori búcsúszava: „Főnök, majd eljössz hozzám 10 év múlva, meglásd, olyan gazdaságot csinállok, a Nap is nevet majd.” ' .

És vált a kép. Vagy 10 év előtti találkozás emléke villan. Barázdált, cserzett arc, fehérfalú magtár előtt. „Nézd, főnök, ez lett a birodalmam. Vigyázz, ha lépsz,' még szarba léphetsz. De nézd: a magtárunk teli. A traktoraink köhögnek-zörögnek már, de megy mind!

A traktorosaim néha berúgnak, de a termések a szövetkezetemben (főagronómus volt akkor) jobbak, mint az országos átlag, olykor verjük a dánokat is. Emlékszel, búcsúkor azt ígértem, Napnevető gazdaságot csinállok. Nem az. A Nap, ránk nézve, sokszor ráncolja homlokát. De megélhető gazdaság lett. Mi csináltuk. Jobb kéne legyen. „Dolgozunk rajta. Dolgozunk, érted? Helyem van itt” A 10 év előtti arc barázdált, fáradt, mélyen a szem csillogó.

Most egymáshoz érünk. Felmérem újra. Csokornyakkendő, Grifföltöny, aranytoll és rádiótelefon, elsimult arc, magabiztos (talán kicsit homályos?) szemek. „Helló, főnök! Örülök, hogy látlak. Sorry, mindjárt mennem kell, tárgyalás...” Kérdelem: „Mi van a gazdasággal, mi van veled?” „A gazdaság? Kipurcant, mint a többi. Időben leléptem.. A megyei kamara főnöke vagyok.” „A ' föld szaga, traktor zörgése, termés; nem hiányzik?”

„Tudod jól, az volt az életem. Elmúlt. Tőled tanultam egykor: tempóra mutantur. A föld szaga? Olykor nosztalgia: kertemben megforgatok néhány ásónyomnyi földet. Ennyi.” Megy tárgyalni. Ennyi?

Utánanézek. Egyszerre látom - egymásra másolt fénykép - az útnak induló fiatalembert s a beérkezett férfit. Ide indultál, fiatalember? Értem én, persze, hogy értem, a csokornyakkendőjét. Mégis megkérdem - halkán, magamtól- , erre való tudása, ezért gyűjtötte tapasztalatait, ehhez kell hite, (ha van még)? Ez is egy út. S a többi?

Bevezetés: miről is lesz szó?

Idézet a jövőből, egy 2020-beli történelemkönyvből: „Az 1989 /90-ben elindult változások átrendezték a mezőgazdaságot is. A termelőszövetkezetek felbomlottak, és egy átmeneti időszak után, amelyben a termés erősen csökkent, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jelentős része kiszorult az ágazatból, az ágazatban maradtak körében pedig erős vagyoni polarizáció ment végbe új, az európai rendszerbe illeszkedő egyensúlyi állapot állt be.” Ennyi. A történelem számára. S azoknak, akik átéltek? Arról lesz itt szó, ami a jövőbeli történelemkönyv számára csak egy gondolatjelek közötti közbevetett megjegyzés, de sokaknak, akik kortársaink, az élet. Ennyi.

1996 nyarán az MTA RKKATI Társadalomkutató Csoportja megbízásából — egy nagyobb kutatás részeként — interjúorozatot készítettünk agronómusokkal. Az érdekelt, hogyan élte meg ez a sajátos értelmiségi csoport az agrárszférában történt változásokat. Mi történt velük, milyen többé-kevésbé tipikus utak és sorsok rajzolódnak ki. Anyagunk „tudományosabb” feldolgozása az „A falu” c. negyedéves folyóirat '96 decemberi számában jelent meg. Ám nekem hiányérzetem maradt: a szigorúbb fogalmi rend követelményei folytán valahogy kimaradni éreztem az emberit. Akinek hite van, indulata van, aki örül annak, ami történt, vagy szenved tőle. Most ezt a hiányt próbálom pótolni. Úgy érzem, tartozást rovok le, tartozásomat azokkal szemben, akik bizalommal nyíltak meg előttünk. Hogy ne csak „adatközlő” mivoltukban jelenjenek meg...

Portrévázlatok ezek, olykor szükségképpen egyszerűsítéssel, összevonással. Mindegyik modellje egy-egy ember, de megengedtem magamnak annyi szabadságot, hogy néhány vonást elhagyjak, másokat kiegészítsek. Ezért is jelölöm csak keresztnévvel őket.

Olyanokat választottam, akiknek útja-sorsa valamilyen szempontból tipikusnak tekinthető; ezért vélem megengedhetőnek, hogy az egyes portrékat követő „kommentárban” ilyképpen is mondjak valamit.

István, a vállalkozó

Földes mellékutca, csizmának való sár:.. tegnap, tegnapelőtt is esett. (Esős nyár az idei...) Keressük István házát, mondták a házszámot is, csak hogy falusi mellékutcákban ritka módi a számok fölfestése. Célirányosabbnak bizonyul a másik eligazítás: „az a porta, ahol sok gépet látni.” így már igen, találjuk.

A kiskapuban mérges kutya fogad. Akkorácska csak, legfőnnebb bokámba tudna marni, de hangja, házőrző öntudata rengeteg. Bentebb, láncon, az anyja (ez később tudódik), napozz nyugodtan, csak ottlétét jelzendő mordul egyet. Bölcsen figyel: ha beljebb mennénk, a házajtó felé, hatókörébe érnénk, akkor... No, ezzel nem próbálkozunk.

Öregember jön elénk. Kopott. Arcán, kezein évtizedek hagyták immár soha nem múló nyomuk. Görnyedt háta botot kívánna támaszul. A kapuig csoszog, kutyára nem ügyel, bennünket vizsgál inkább. Vizsgál? Nemigen. Emberek, amit tudni érdemes, rég tudja róluk. Megnéz csak, várja, mit akarunk? Nagyot hall kissé, * nehezen érti, kit keresnénk. István, a fia, munkán van, mondja. Ha úgy, tán hazajön déltájt.

Déltájban visszatérve immár István fogad. Jó ötvenes férfi, kemény. Testes, sűrű. Mozgása célszerű: mindig amennyi kell. Kezében, ahogyan kézfogásra nyújtja, szinte eltűnik az én írásra,

effélére képzett kezem. Most ráér, mondja, délután már nem várják sehol.

Mondom, a gépekről találtuk a házat Kérdem, övé-e mind? Az, mondja, de mindjárt magyarázza is (kicsit hadarósan, mintha magyarázkodón, mentegetőzve szólna), fele se ép. Az ablakhoz hív, nézzem, mit látok? Mondom, három traktor. Kicsit nevet. Nem úgy, egy csak az. Mert csak egy olyan, ami megy. A másik kettőt alig több mint ócskavasáron vette, alkatrésznek. Új gépre, mondja, nincsen pénze, vesz néhány lefutott, selejtezett masinát - vigyázón, válogatva, mind egy típus legyen! kettőből-háromból bütyköl egyet. Ért hozzá. A téeszben is gépész volt, a végén már gépes üzemág vezető.

Különben paraszti sarj, apja 10 hold körüli földdel volt kisparaszt. (Ő mondja így.) Életútja pár szóban összefoglalható, mondhatni tipikus. Apja '59-ben a téeszbe lép. Ő akkor suttyó legényke. Addig kétfelé tanult: az iskolában írást-olvasást, meg amit még kellett, apja mellett a földet tanulta, növényt, állatot. A téesz nem kellett neki, ki akart lépni a mezőgazdaságból is. Gépésznek ment, gépszerelőnek. Aztán még néhány rokonszakmát kitanult, végtére felsőfokú technikumot végzett. Dolgozott iparban többfelé, ám ahogy megerősödött valamelyest a téesz, csak visszajött.

Nem várta meg a téesz szétesését. A változásokkor ráérezett, valami egészen, más világ jön itt. '90-ben kiváltotta a vállalkozói igazolványt, azóta „mezőgazdasági szolgáltató kisvállalkozó”.

Földje alig van. Pár hektár tagi földet jussolt, pár hektárt apja kárpótlásából „örökölt”. (Örökölt, mondja, noha apja él még. Csak hát az öreg magabíratlan már, s bár nevén a föld, István már tulajdonosként bírja.) Nem gazda hát István igazán. Alighogy annyit

termel, amennyi a ház körül kell, pénze - áruja – nem - igen van a földből. Másoknak végez bér munkát, és maga ül a gépen. (Alkalmazottat nem tart, segítőt csak akkor hív, ha olyan a munka, hogy egyszerre ketten-hárman kelljenek.)

És mégis, a falu közvélekedése Istvánt a nagyobbféle gazdák közé számítja. Kevés a gép, a néhány hektáros „újgazdáknak” semmi eszközük. Itt az a furcsa világ van, hogy a „munkaadó” a kiszolgáltatott. István, a „bér munkás”, diktál. És nem csak az árat. Döntése az is, csinálja-e? Ő dönti el, mikor, kinek megy a földjére. Monopolhelyzetben nincs ugyan, de a munka több még, mint a gép. Ő válogathat, nem őt választják.

István nem gazdag ember. Munkák idején nagyon keményen dolgozik. Ő az agrárátalakulás „nyertesének” tartja magát: bőven van munkája, és a téeszidőhöz viszonyítva, igencsak megnőtt a jövedelme. Hogy „dologidőben” napi 14-16 órát ül traktoron? Vele jár. Több pénz - István paraszterkölcse szerint - több munkát kíván. Akkor van rendjén a dolog, ha sok munkáért be is jön a pénz. Most így van. A jövő?

István jól látja: a néhány hektárosoknak, akiknek most ő dolgozik, „Nem sok kilátásuk van.” Tudja, hogy azoknak drága a gép, egyéb munka, amit ő végez nekik. Drága a mag is, minden. Ilyen ráfordítással „Ha nincs igen jó termés, nem nagyon sok marad.” S ha nekik nem megy majd, neki sem lesz megrendelője. „Hát aztán, hogy később mi lesz, nem tudom” - summázza. Már mint a mezőgazdaság dolgát. Mert hozzáteszi még: „Magam nem féltém. Van szakmám elég, legfeljebb eladom mind a földhöz való gépet, és valami ipart kezdek megint.”

Búcsúzunk, menet még eltűnődöm: István a földhöz meg a „föld gépeihez” ért igazán. Tapasztalt tudása ebben van, Ha kell, persze meg tud csinálni mást is. De jó-e neki, és jó-e nekünk, ha mást csinál?

István az átalakulás útjai egy jellemző típusának egyede. A vállalkozó, aki a mezőgazdaságban akart maradni. Földje, tőkéje nem volt ahhoz, hogy kialakíthassa ama bizonyos farmertípusú gazdaságot. (Szegényparaszti származék!’ Lehet — szólítlak mesterem, Márkus István —, hogy az „ismeretlen főszereplő” szegényparaszti ősök árnya hetediziglen újra meg újra, új meg új formákban rávetül a maradványokra?) Megszerzett szaktudását hozhatta csak, kisebb mértékben kapcsolati tőkéjét, amennyiben korábbi kapcsolatai révén tudhatta, hol, mikor lehet felszámolás alatt álló gazdaságokból olcsón még használható gépeket szerezni.

Mégsem igazi vállalkozó. Dominánsan saját munkájára épít, más számára munkaalkalmat nem teremt. Életformájában — mutatis mutandis — a parasztok formáihoz tér vissza: dologidőben látástól vakulásig munka, télen némi ház körüli, gépek körüli bütykölés, meg az állatok. S hangsúllyal mondom, visszatérés, visszalépés ez. Mai „vállalkozói” tevékenységében felhalmozott tudásának, tapasztalatának töredékét használja csak, életmódjában, gondolkodásmódjában, világra-nyitottságában a nehezen kiküzdött többé-kevésbé értelmiségi szintről visszalép a magavilágába zárt paraszti szintre. .

További útja bizonytalan. Nem ura sorsának. Rajta kívüli erők szabják meg, mi lesz vele. Fordulhat úgy is, hogy valamiképpen mégis újra szükség lesz tudására, de fordulhat úgy is, hogy közepes

iparosként — vagy egyéb nem mezőgazdasági munkán — el lesz valahogy. Neki se mindegy...

Mihály, a juhász

Elhagyjuk a falut. A nagykanyarig, amit tájékozódásul mondtak, rendesen megyünk; aztán lassítok. Keressük a tanyát. Fák közt néhány épület, ez lenne az? Közelébb megállunk, nézzük alaposan. Nem jó lesz: kihalt is, nagy is. Persze, jut eszembe (mondták), ez a volt téeszistálló. Jó téglaépület, pár éve 120 marha lakta. Most üres. Ablakai kitörve, ajtaját már elvitte valaki, beljebb nem megyek, képzelhetni, mit látnék. Megyünk tovább.

Megint facsoport, tanyaház. Útját meglelni nem könnyű, a rétek között alig taposott nyom. Hálát adok az égieknek: tegnap, s ma is hétágra süt a nap, legalább sárral nincs bajunk. (A hálába némi káromkodás vegyül, mikor egy alattomos kátyú fejemhez koppantja Trabantunk tetejét...) A ház körül nem látni senkit, (később majd kiderül, nem is ez a juhász tanyája, az odább van), de az út másik oldalán, valamivel odább, birkanyáj legel. Juhászát keressük úgyis.

Kiszállunk. Mihály - mert ő az - felénk lépdel. Kuttyáját maga mellé inti, várakozón néz ránk. Próbálom fölmérni.

Nem olyan nagykönyvben előírt juhász-fazon. A gumicsizma még hagyján, sokszor láttam mostanság, úgy látszik, a juhászoknak újabb kori egyenviselete. A farmer Bermuda-nadrág, a póló, a vászonsapka viszont sehogy se illik a képbe. Görbe bot, furulya sincs, tarisznya helyett vállán elemes rádió. S az ember ezekben? A nyílt, tiszta, meleg szempár fog meg legelébb. Ha úgy adódna, aggály nélkül bíznam rá magam. Napbarnított arc (milyen is lehetne más? intem magamat közhely-kerülésre), határozott, de nem erőszakos kézfogás.

Középkorúnak nézem (az is), ahogy látom, olyan sokat kibíró fajta (később kiderül, ez is áll).

Mondjuk, kit keresünk, mondja, ő az. Mondjuk, miért keressük, mondja, jó, áll elébe az interjúnak. Mikor? Holnap, delelő idején. Valahogy nincs kedvünk csak így, ennyiben maradni. Nekünk se, neki se. Letelepszünk az árokpartra. Ráérős beszélgetés. Ez még nem az interjú. A kutyáról szól, az útról, a melegről; csupa, a szavak szerint, lényegtelen dolog. Darab idő után mennie kell az állatok után, nekünk dolgunkra. Ahogy utána nézek, érzem, ez az ember közel került hozzám...

Másnap delelő, juhásztanya. Hodály az állatoknak, egy épületke (tán 2x3 méter lehet) az embernek. Egy öreg íróasztal (mert adminisztrációja ekkora üzemnek is van jócskán), priccs, ha netán kint kell aludni, vaskályha, lavór, kényesebb szerszámok. Tisztaság, amennyire egyáltalán lehet.

Mihály élete egyívű pálya, legalábbis pár év előttig. Itt élt a faluban mindig, kivéve nyilván az iskolákat meg a katonaságot. Első munkahelye a téesz, állattenyésztő gyakornok. Emellett végzi el a felső iskolát. Diploma után telepvezető (szarvasmarha és juh), '88fcól állattenyésztési ágazatvezető. Egészen 1992-ig. Eddig az „egy ív”.

'92-ben a téesz - ismerős sors - felszámolódott. Mihály, a kétdiplomás (valamikor a nyolcvanas években gyűjtötte be a másodikat), időközben a külkereskedelemben is jártasságot szerzett agrárszakember, munkanélküli lett. Földje alig: pár hektár a kárpótlásból (kisparaszti család!), pár hektár tagi juss. Munkára sok, megélhetésre kevés. Az osztozkodásba - felbomló téesz vagyonának kivásárlása - induló tőke híján nem tudott, magyarázható belső gát

okán nem is akart beszállni. („Én a téesz összerakására tettem fel az életem, a széthordással magam életét húztam volna át") Megvette ezt az olyan-amilyen tanyát, bérli a környező legelőt, vett innenonnan nagyjából 200 birkát; juhász lett.'

Egyedül van a nyájjal, mindent maga csinál. Napra nap, szüntelen. Itt nincs ünnep, Húsvét, Karácsony, az állat enni, inni kér. Ügyet intézni - orvost hívni, ha kell, takarmányt venni, gyapjút, állatot eladni, papírokkal bajlódni - akkor ugrik be a faluba, mikor a jószág delelőn van. Biciklivel jár, ha a sár vagy hó engedi, az öreg Wartburg csak akkor kerül elő, ha messzebb kell menni, vagy nagyon szorít az idő.

Nehéz megélhetés. 200 birkája sokfelől került, nem egységes, nem igazán, jó minőségű állomány. (Erre volt pénze.) Cserélni kéne, jófajta tenyészállatokra. Nem is igen van (legtöbb helyen a téesz szétesése nem kímélte meg az állatállományt sem), ami van, Mihály számára elérhetetlenül drága. Lassan forog a pénz: a téli takarmányt ősszel meg kell venni, pénz csak következő tavaszon nyáron lesz, belőle. Az inflációt is beleszámítva haszon alig marad. És még ez is mind bizonytalan: ha az olaszok úgy döntenek (mint-idén tavaszon is), nem veszik át a bárányt, összedől a kicentizett számítás. Mihály csinálja, nem tehet mást

S belül mi van? '

„Készültem én erre az időszakra", mondja, de mégis emberpróbáló volt a váltás. Mi volt a legnehezebb?' Talán a magány, az emberi, közegből való kihullás. „Én mindig emberek között mozogtam. Eleinte az volt nehéz, ez a zártság, ami ebben a pillanatban van." - Zártság, figyeljünk! Ott áll tanyája a soktízhektárnyi legelő

közepén, körültekint a síkon – a föld három falu tornyát pásztázza, fák is ritkán törik meg a végtelenbe nyitott rónaságot, Mihály ide bezártnak érzi magát. Belül vannak a falak, a lélek klausztofóbiája. Nem csak zárás ajtók zárhatnak be embert, éppoly szorító korlát a hiány, a társak, az együtt munkálkodó társak hiánya.

És az emberek, a falu népe... Mihály, az agronómus, a „főnök” szemükben bukott ember. Szavak nemigen esnek erről; annál Mihályt, a közülünk valót jobban becsülik, de a szemek, a tétova elfordulások, a feleség a boltban, a gyerek az iskolában... Mihály - szemérmes férfi - nempanaszolja. Inkább csak félszavakkal jelzi: „A családnak is nehéz... nem csak az anyagi részt... elviselni ((jövedelme most jóval kevesebb még)). A pozícióvesztés egy családon belül is... a falu szemében... főleg a férfi...”

Válthatott volna. Két éve hívták, jó állásba. Messzire, más vidékre. Nem ment. Itt született. Itt épült családjának háza. Itt élnek szülei, feleségei is. A temetőben a többi felmenők. A gyökereket nem bírja eltépni. Inkább kínlódik 200 birkájával.

A jövő? Talán, ha a szükséges fejlesztéseket meg tudná csinálni. Ha fel tudná hozni az állományt 5-600-ra. Ha tudna gépesíteni. Ha korszerű, nagyjából nagyüzemi féle állattenyésztést tudna csinálni. Ha így, és nem mindent magának kellene már csinálnia. - Sok a „ha”. Lesz-e belőlük „akkor”? Talán igen. Mihályban van erő és tudás és akarat. És akkor... akkor tán kinyílik valamelyest megint a világ...

És akkor minden rendben lesz? Kérdelem, nem sajnálja kicsit a régit? „Van bennem ilyen érzés. Az változatosabb volt, többféle tevékenységet igényelt, amit tapasztaltam, megtanultam, nagyobb

részét használtam. Ez, még ha sikerülnek is a fejlesztések, kicsit beszűkült világ."

Mihály is jellemző típus képviselője. Úgy mondanám, ő a mezőgazdasági kényszervállalkozó. Az e típusba tartozók közül számosan kiváló szakemberek, olykor szakmájuk megszállottjai. Nem akartak, tán épp szakmai megszállottságukból adódó, másfajta kapcsolatrendszerekből való kimaradásuk okán nem is tudtak az újonnan alakuló, vegyes profilú, olykor ügyeskedésektől sem ment kft-kbe, egyebekbe beszállni. És mindenképp a föld közelében akartak maradni. Tőkéjük, ígyúgy örökölt vagyonuk se volt, így aztán csaknem üres kézzel kényszerültek elindulni az önállóság útján.

Náluk figyelhető meg egy termelés szerkezeti sajátosság is. Míg a hasonló nagyságrendű gazdasággal rendelkező „közemberek” — a nem magasan képzett mezőgazdasági kényszervállalkozók — igyekeznek a hagyományos kis-közép gazdaságok mindenttermelő struktúráját reprodukálni, addig a szakemberekből lett parasztok gazdaságukban a korábbi szakterületükről hozott specializált termelési profilt alakítanak ki.

És ez valami jövőbeni esélyt ad.' Ők őrzik a *szakmát, érzik jelen tevékenységük korlátozottságát; ha valamikor valakinek szüksége volna igazi tudásukra, akkor...*

Sándor, az ifjú kertészmérnök

Kellemesen hűvös szoba, kicsit régimódi (olyan hatvanas évekbeli; úristen, már ez is régimódinak számít?...), kopottas bútorok, stabil és szolid rend és rendezettség. Sándor szüleivel él, rendjén való,

bőven 30 év alatti még. Elég vékonydongájú fiatalember, ámbár nem törékeny, inkább a szívós fajta.

Óvatos némiképp a szó formálásában, érthető. Nem tanulta még meg, mikor, kinek, mennyit mondhat el, de annyit már tud, hogy'nem akármikor, nem akárkinek, nem akármit. Lassacskán azért mégis minden kiderül, ami bennünket igazán érdekel.

Faluja szülöttje ő is. ((Mintha tipikus volna: a mostani generációkban már a falu maga termelte volna ki saját (agrár)értelmiségét. István is, Mihály is, most ez a Sándor, meg majd én már tudom, az olvasó meg hamar látni fogja - mind, akik itt szerepelnek, szülőfalujukban éltek boldogulásukat-hanyatlásaikat. Lehet, véletlen műve csak, lehet, arra a - tájegységre jellemző csupán, amit jártunk, de hátha több? Hátha másutt is érvényes tendencia, és' akkor jelent valamit. Érdeemes volna utána nézni. Vagy mindegy most már?) Itt végezte az általános iskolát. Már akkor is a kertészet vonzotta, noha, mint mondja, „...családi hatás pályaválasztásomban nem játszott szerepet.” Értendő úgy, hogy szülei - amúgy rendes falusi kispolgárok - nem mezőgazdasági foglalkozásúak, ámbár kertjük, állatuk természetesen mindig volt.

Mezőgazdasági szakiskolát járt, utána főiskolát. 1992-ben végzett, utána katonaság, aztán haza. És itt?

Többértelmű mondat a válasz: „A rendszerváltás mást hozott, mint amit várni lehetett.” Azt jelenti-e, hogy, az ő élete másként fordult, mint életre készülődése idején várta? Azt-e, hogy a változásoktól mást várt, mint ami bekövetkezett? Talán ezt is, azt is.

Ő főiskolásként arra készítettett: majd a téészen kertészmérnök lesz. És nem csak az oktatás készítette így: nyaranta

(már: középiskolásként is) faluja téeszében dolgozott, a vezetők mindegyre azt sorolták, várják őt vissza *mérnöként* is. S mire az ígéretek beváltódhattak volna? Sándor megjött a katonáskodásból, hozta friss diplomáját, talált egy szétesett, felszámolás alatt lévő téeszt. A vezetőknek, akik hitették, egy része már kft-kben ügködött (ahol neki, a zöldfülű, pénzzel kapcsolatokkal nem bíró kezdőnek nem volt helye), más része magángazdaságát építgette, Sándor hoppon maradt. Földje, tőkéje semmi, mit csináljon?

Szerencséje volt, kapott állást. Épp akkor készült el a faluban a „tornacsarnok”. (A tornaterem-építési akció keretében szerzett a polgármester elegendő pénzt ahhoz, hogy 'nemzetközi mérkőzésekre is alkalmas' objektumot építtessen az 1200 lelkes faluban...) Sándor ennek (az egyébként az iskolához tartozó) tornacsarnoknak lett a megbízott vezetője. Milyen lelkülettel?

Megint egy kettős jelentésű válasz: „Tetszett, érdekes munkának tűnt, hirtelen nem volt jobb.” Nem szakmabéli munka, köze sincs ahhoz, amit tanult, arról se sok sejtelemmel, mit is kéne itt csinálni; hirtelen nem volt jobb. Létkényszer. De Sándor nem, még önnönmagának sem vallhatja be megcsalatottságát; tetszett, érdekes munkának tűnt. - Sándor most éppen ott tart, hogy kerüli az egyértelmű megfogalmazásokat. Körülményei késztetik? Rész szerint biztosan. Meg fog-e tanulni igent, és nemet mondani? Talán...

Aztán 2 éve elkezdett fóliázni, paprikával. Más szálakon is futó történet ez, érdemes elmondani.

A falut az „agrárátalakulás” meg az egész „rendszerváltás” - jó alaposan megrázta. A téesz - az egyetlen számba vehető helyi munkaadó - szétesett, a kárpótlás vontatottan ment, s egyébként sem

kínált megoldást: kisparaszti falu volt ez, kinek-kinek néhány hektár jutott, nem gazdaság, a környező városok ipara leépülvén, az ingázókat hazaszuppolta, abban az időben ('93, '94 körül) a fél falu (csaknem szó szerint értendő: szakmailag mondva 40 valahány %) munkanélküli, terjedő megélhetetlenség. A polgármester (valaha tanár, egyébként olyan „huncut” fajta), az alpolgármester (egyébként korábban TV-szerelő és gazdálkodó) gondoltak egyet. Összehívtak néhány embert (a falu valamirevaló szakmailag is, más tekintetben is valamirevaló -agrárszakembereit), összedugták a fejüket. A polgármester azt akarta, hogy csináljanak valamit, a szakemberek kitalálták, hogy csináljanak paprikát (fólia alatt). A polgármester felhajtotta az ilyen-olyan kedvezményes hitelekét, a szakemberek (többségük volt-tévesz-vezető...) mozgósították korábbi piaciüzleti kapcsolataikat. Az üzlet beindult. Idén már vagy harminc jókora fóliasátor alatt érik a paprika kora tavasztól késő ősziig. Gyönyörű és finom. (Pár napig részben azon élünk...) És jól fizet. Mármost azoknak, akiké a sátor. És kevésbé jól, de fizet azoknak is, akik szükség szerint napszámban dolgoznak benne.

Ebbe az üzletbe szállhatott be Sándor. Egy kertészmérnök *szakember* nem jön rosszul. Sándor az induláshoz kellő saját részt szüleitől kérte kölcsön, autóját eladta, minden gyűjtött pénzét beleölte. Bejött. Már azért is, mert néki „kettős a jövedelme”. Más állása nem lévén, az összes munkákat maga végzi, napszámost nem fogad. Annak bére is az övé. Két év alatt visszatermelte a befektetést.

És a *mérnöki* tudásnak, a főiskolán tanultaknak hasznát veszi-e? „Nagyon” - mondja) mert „nekem egy csomó dolog, ami a többieknek új, nagyon természetes.” Szép, gondolom, de, mert hitetlen

Tamás vagyok, tovább kérdezek: a tanultaknak vajh mekkora hányada hasznosul ilyenképpen? A válasz (bizony, bizony, - megint annak a fránya kettős értelműségnek egy, ezúttal inkább öntudatlan megnyilvánulása) ilyféle: „ami gyakorlatot tanultunk abból nem sok, az elméleti rész olyan 30%-a.” Ha számba vesszük, hogy a főiskolai (üzemmérnöki) képzés alapvetően gyakorlatorientált...

Sándor nem érzi az ellentmondást Most indul az életnek. Múltja nincs, jövőjét akarja hinni. Megtanulta még csak a szakmát, nem élte. Ha nem lehet csinálni úgy, ahogy tanulta, hát nem lehet. Csinálja másképp. Látja a zűröket, kikerülhetőnek véli: „Próbálok alkalmazkodni a helyzethez. Van az embernek annyi tudása, hogy tud váltani, alkalmazkodni.”

Rugalmasság, nyitottság, vállalkozó szellem? Vagy a kényszerűségek elfogadása némi belső ön-erőszak árán? Ez is, az is. Sándor nem megszállott és nem megalkuvó. Ember (fiatalember!), aki élni akar, ahogy lehet. Mi lesz a diplomával, a megszerzett tudással? Nem rá tartozik, nem érdekes. Tényleg nem?

Sándor is, ha tetszik, típus. A *kényszervállalkozó* újabb típusa. Kényszervállalkozónak mondom, mert eredetileg eszébe se volt „vállalkozni”. Arra készült, hogy mezőgazdasági nagyüzemben dolgozzon. Azt tanulta. A vállalkozáshoz tőkéje se, földje se, semmije se volt.

De az agrárium megmaradt szerelemnek. Ő — ez a típus — nem akart kereskedelemmel, bankkal, biztosítóval „érdekházasságot” kötni. Mit tehetett? Elkezdte két kézzel kaparni a földet. Kikaparja belőle magának a megélhetést.

De csak azt. Belőle — belőlük — egyhamar nem lesz se „farmer”, se más efféle. Mert ami hasznot ma egy ily módon művelt mezőgazdaság hoz, azt feléli maradéktalanul; nem is túl magas igényszinten. Felhalmozni, tőkét gyűjteni, nagyobbra jutni úgyszólván lehetetlen. Az e típusba tartozók — azt hiszem, nincsenek kevesen! — nagyralátó terveket nem szövögethetnek. (Vagy ha teszik, illúzió.) Belátható sorsuk mindennapi harc a megmaradásért,

S tudásuk? Az a bizonyos „hasznosuló” 30% csak-csak, a többi 70 hamar lekopik. A tudás nem ruha. Az, szekrényben óvón őrizgetvén, jó ruha marad. Emezt csak használat tartja épen. Nem tudom, csak magánügy-e? Amikor tanult — jórészt a mi pénzünkön tette! — befektetésnek szántuk, nekünk (is) kamatozzon. — Most téged szólítlak, Mezei András: ilyen gazdagok vagyunk?

József, a gazdajegyző

Picit szemerkél az eső. (Mondom, esős nyár az idei.) Nyálkás az út, olykor ködpamacsok is bosszantanak. Épp az az idő, amikor legszívesebben behúzódna az ember, orrát se dugná kifelé a házból. Azért csak menni kell. Nekünk. Az úton, a földekért ember alig. Betakarítás ideje van, mégse. Ázott a föld, ázott a fű, ázott a gabona, nem lehet hozzányúlni.

Érjük a várost, ahová igyekszünk, Józsefhez. Muszáj megállni, kérdeződni: főtérre megyünk ugyan, mégis a sok egyforma görbe utca közül melyik visz oda, ki tudja?

Mezővároska, földből alig kinőtt; emeletes háza, talán ha kettő-három. Az utcán - eső! - ember alig, az is nyakába húzva fejét siet, felénk nem fordul. Végre valaki megszán, eligazít.

A gazdajegyző irodája az egyik emeletes házban búvik meg, odafönt a folyosó végén, több más irodák között. Fontosak lehetnek, köztük van a földhivatal is, az egyetlen ismerős, amit meg tudtam jegyezni a portán szigorú őr kér igazolványt, telefonál fel Józsefnek, mehetünk-e? (Kuncogva kérde bennem kisördögöm: és ha ügyfél jön, tanácsot kérni a gazdajegyzőhöz, innentől nem fordul-e vissza?) József vár; őt megnyugszik, mehetünk.

Iroda. Kopott, sivár; jellegtelen és hangulattalan. A rég festett falra szakadozott szélű térkép rajzszögezve. Ennyi a díszítés. Egy cserépben növényféle kókad, szomorúan hiányolja az ápoló kezét. Fáradt íróasztal, néhány kézikönyv, közlönyök, dossziék. Tárgyalóasztal, körötte három (háromféle) szék. József kávéval kínál, termoszból tölti. (Otthonról hozta, asszony főzte.)

József alacsony, kissé köpcös, 50-55 éves lehet. Régebben, talán csak pár év előtt, valószínűleg fürge, higanymozgású ember lehetett; egyegy villanásnyi mozdulat erre utal. Most... most nem tudom, a „hivatalnok” magára kényszerített „méltósága”, fáradtság vagy megereszkedett közöny teszi-e lassabbá s feszélyezetten kimértté mozdulatait. A szeme- nehéz olvasni belőle: alig néz rám, az íróasztalt vagy a szoba fejem mellett látható sarkát fixírozza.

Magamagáról, életéről alig mond valamit, annyit tudunk csak, egy közeli faluban született, ott él ma is. Világéletében állattenyésztő volt - mondja. Legutóbb sertéstelep vezető. A téesz először ezt adta fel. Néhány kollégával kiváltak, maguk próbálták tovább csinálni. Igazából kisüzemi - „kézműipari”, mondja - módon; egyiküknek sem volt tőkéje komolyabbat kezdeni. A húspiac - „mint tudjuk”, mondja - összeomlott, 3 év vergődés után abbahagyták. Így lett gazdajegyző.

Amiről hajlandó beszélni, az agrárpolitika, a mezőgazdaság általában. „Innen elég jó rálátásom van.” Úgy véli, az agrárgazat kényszerpályán van. Az európai csatlakozás egyértelműen kényszerpályát jelent: nem mi határozzuk meg saját fejlődésünk irányát, „az EU urak diktálnak nekünk, persze, ahogyan nekik jó”. Mégis, azt mondja, a '90 utáni változásoknak „a pozitívuma sokkal több, mint a negatívuma.” El kellett kezdeni új pályára állítani az egészet. (Mintha szakembervolta és „hivatali optimizmusa” ellentmondásba keverednék. Rendben, új pálya, szerkezetváltás, stb. kellett már, de ha diktálják nekünk ennek irányát...)

Birtokstruktúra változása? Hogy látszik innen? „Azt látom, hogy a kicsik nem lesznek életképesek. Nem tud versenyképes maradni... Idén sok kis parcellán, ahol búzát vetettek, annyira gyomos, rossz vetőmag, rossz művelés, növényvédő szer hiánya miatt, hogy learatni se érdemes. Valószínűleg jövőre sokan vetni se tudnak. Ha nem tudja valakinek bérbe adni a földjét, nem fog tudni vele mit csinálni.”

Próbálom - végtére alapvetően mégiscsak erre volnék kíváncsi - az agrárértelmiségre terelni a szót. Gondolván - s mondva is - ő értől elég sokat tudhat, hiszen most elég nagy terület „agrárgazdája”. József kiesik a hivatalnokszeréből. Most már látom a szemét, élet gyúl benne. Érteni vélem az eddigi Józsefet: száraz szakembersége hűvös kívülállás. A dolgát végzi, amiért fizetést kap, az ügy nem az övé. Most viszont róla van szó, érintett. Ellazul, mozgása gyorsabb, hangjában immár érzelem van: keserűség. Szóval az agrárértelmiség, a szakértelem?

„Az, a fele, akinek tőkéje volt, az meg tudott szakembernek maradni. A másik fele, akinek nem volt tőkéje, az felszívódik, vagy eltűnik, vagy megpróbál másutt elhelyezkedni." Vajon - kérdem - a mostani sikeresség és a szaktudás között van-e kapcsolat? „Az okosabbja, vagy a jobbja nem mindig sikerült, hogy volt vagyona. meddő maradt, kihasználatlan,, elcsúszott, köti az életbiztosítást, holott szakmailag jobb volt. Sokról tudom, hogy jó szakember volt, és most már nem jegyzik." Lehet, hogy József véleményét saját sorsörése diktálta? Bizony lehet. Mégsem volna helyes még hallatlanná tenni szavát: „Elég keveset foglalkozom az állattenyésztéssel. *A tanult profilomat, azt teljesen fölthagytam.* Az állattenyésztésbe már nem tudok visszamenni. Ez a mostani munkám... Kényszerpálya. Az. Hát igen. Ad ez a munka is örömet, de nem ez volt a szívem vágya. Ez az adott helyzet, ebben vagyok."

József asztalán — telefonhoz hívják, illetlenül turkálók könyvei közt - sertésszakkönyv. De valahol alul. Fölötte a gazdajegyző kézikönyvei...

Megyünk, az eső változatlanul cseperész. Ezért-e, másért, elég nyomott a hangulatom. El kéne helyezni magamban Józsefet. Ügyetlen ember-e, nem igazán kvalitásos szakember, aki maga okozta sikertelenségét vetíti másra? Vagy csak nem elég „ügyes" a némiképp (?) zavaros körülállások lehalászásában? ((Nem képzavar ez esetleg? - tán mégis érthető.)) Olyan szakember talán, aki az éppen tudását - és csak azt! - igénylő, rendezett viszonyok között tud csak teljesíteni? Nem tudom eldönteni. Mindenesetre remélném, „szaglásom" nem téved -, ha volna száz disznóm, nyugodtan kezére bízám. Azt hiszem, jól járnánk vele mind a ketten...

József szavai közt ott van a kulcsszó: kényszerpálya. Az e típusba tartozók életútja a nagy átrendeződés során valamiképpen megtört, amit addig csináltak, folytathat atlantiak bizonyult. Önerőből — vagy örökölt, ügyeskedéssel, egyéb módon szerzett erőből — nem tudtak újat kezdeni.

Nem merem eldönteni, mekkora hányaduk az, akinek a törés saját rovására, tehetetlensége, gondolati merevsége, gyávasága, szükségesnél kisebb tudása rovására írható. Es mekkora hányad az, akiről bizton elmondható: a viszonyok áldozata. Biztosan bőven van ilyen is, olyan is. De további útjuk mindenképpen kényszerpálya, mert nem maguk választotta módon élnek, számukra „ez az adott helyzet, ebben vagyok...”.

Közülük elég sokan az agráriumban maradtak, mint József, a gazdajegyző. Csak éppen a földtől-állattól távolodtak el, valamiféle adminisztratív jellegű munkakörbe, ami legtöbbjük számára „nem az, amire vágytam”. Elég sokuk kényszerpályája, vezetett a mezőgazdaságon kívülre (szólt róluk József is), talán soha vissza nem térően. Hasznos munkát végeznek? Biztos. Es — talán, bízunk benne — szükségeset is. Csak éppen nem azt, amit tanultak, tudnak, szeretnek. Vélem, többségük ilyen-olyan fokon megkeseredett ember. Mit kezdjünk velük?

Zsigmond, akinek agrárüzeme van

Harmadjára állok a kertkapuban. Megint, mint tegnapelőtt, meg azelőtt két gyönyörű kutya eszi a kerítést. (Nem tudom, milyen fajtájúak. Nagyok. Karcsú, izmos testük, fénylőn fekete szőrük villan. Elegáns halál, gondolom, ahogy ujjnyi fogaik a rácson át felém kapnak.) A kerítés, ahogy nézem, 12-es betonvasból készült

(effélékben járatlanabbak kedvéért: 12 mm átmérőjű rudak ezek), biztonságból gyönyörködhetem az állatokban.

A kerten is van mit nézni. Szokatlan kép, falusi utcán. Diszkért, pihenőkert az egész. Ápolt díszbokrok, tervezett virágágyások, szépen nyírt gyepek, hinta-pad, meg egy kosárlabda-palánk. Veteményes, haszonállatok sehol. (Illetve valahol biztos van, csak nem itt a lakóház mellett.) Itt csak a kutyák. A ház is érdemes figyelmünkre. Semmi különös, semmi extrém, semmi „divatos”, csak széparányú, messziről is kényelmesen lakhatónak látszik, térés-tágas lehet. Tán épp erre kell felfigyelni.

Végre Zsigmond térül. Szabadkozik a várakoztatásért, mondja, lepihent. Kemény napjai vannak: betakarítás, a sok eső miatt nem lehet mindennap menni, mikor az idő engedi, hajtanak nagyon. Most már három napja engedi, megfáradt. A kutyák halk szóra visszakoznak, Zsigmonddal megyek, kezem is nyalják. Hús teraszon metszett kancsóban bor (mi is lehetne más, saját termés!), kaskában vászonterítő alatt pogácsa (az asszony sütötte délre), így készülünk sokféle szókra.

Zsigmonddal nem első találkozáskor ez. Pár év előtt hosszú délutánon latoltuk, mi lesz, hogy lesz, mi várható? Hozom magammal akkori beszélgetésünk leírását, szembesítésre. Nem kerül elő, másként kanyarog ma a szó. . .

Onnan indul, miért nem találtam tegnapelőtt, azelőtt, holott jó üzenethordozók közvetítettek megegyezést. Elmondja újra, mint van a dolog. Mármint a dolog, a munka. Ha lehet menni, hajnaltól késő éji óráig megy a gép. Egyik vágja, hordja mindjárt a másik, meg ne ázzon. Zsigmond hol gépen ül, hol mellette vigyáz, hol autóján

egyik táblától másikhoz hajt (hajt, úgy ám!), valahol mindig ott kell lennie. ’ .

Feszül az erő benne. Javakorabeli férfi, a szó igaz tartalma szerint javakorabeli. És eredetileg is nagy-erős. Tíz év előtt egyszerre járta a környéket háztartásokban lelhető mindenféle gép szerelőjeként, tartott disznókat, bikákat hizlalásra, művelte apja megőrzött két hold szőlejét, kaszált többholdnyi, ártéren bérelt réteket.

Egyébiránt - előző találkozásukból tudom - apja közép-, vagy inkább nagyparaszt volt. 30 hold jó szántó, valami erdő meg rét, és minden, ami ehhez kell és dukál. A téesz vitte el, csak maradt - kézen-közön, tán a két szülő meg az akkor még élő nagyszülő jogán, háztájinak betudva - a két hold szőlő. Zsigmond a téeszt nem szívelte, ipart tanult. Később - az ősök vére! - csak elvégezte az agráregyetemet. Jó darab ideig állami gazdaságban dolgozott. Tapasztalata alapján ezt se szívelte. Így aztán ahogy tehetette, maszek lett, ipari szakmájában, s amellet tette, amit főntebb írtam.

Pár év előtt - idézem újra - nagy volt benne a várakozás. Mennyit, mit kap vissza kárpótlásból, mit kezd majd vele, honnan lesz eszköz, egyebek.

Zsigmond jól forgolódott. Apja földjét, a *jó szántót, mind visszaszerezte*. Nem kis dolog: a falu határában kevés a föld, soknak volt jogos jussa rá. (A földkiosztó bizottság elnöke azt mondta nekem, kétannyi a jogos igény, mint amennyi a föld. Kínlódtak is az elosztással rendesen, egy jó nagy táblán per van még ma is.) Hogyan csinálta Zsigmond? Csak úgy, mint mások: öregektől, másuvá szakadtaktól vett kárpótlási jegyet, bőven, a licit során jó pozícióból alkudott. (Mint mások, ő se a hivatalos liciten igazán. Előtte napokon

más sokjegyesekkel egyezkedtek; mindenik jól járt. A kevés jegyesek? Más kérdés.)

Szerzett gépet is. Csakúgy, mint István, felszámolódo téeszék félselejt masináit vette ócskavasáron. (Igaz, megkönnyítette dolgát más sokjegyesek - kik eladdig téeszék vezető emberei voltak - sűgása: mit, hol, mi kór lehet és érdemes.) Neki se gond háromból összerakni egyet. Csakhogy ő saját földjére viszi gépét. S ha már, ha gépe többét is bír, mint sajátját, ő bérel hozzá újabb holdakat. Nem másnak szánt, a föld, amit művel, neki terem.

Zsigmond hajtástól fáradtan bár, de magabíron ül velem szemben, súlyosan. Keze nem rezdül, amikor tölt, a metszett kristályüveg nyaka, otthonosan simul csavarkulcsot, villát is megfelelőképp szorítani tudó markába. Barázdált, kimunkált arc („az ember negyven éves kora felett felelős arcáért”), most nagyon nyugodt. Úgy érzi, helyén van. Apjától öröklött helyén. Ami az övé, mert ő csinálta meg magának.

Öröklött, s ő csinálta; hogy van ez? Apjának volt helye; gazdaságban, faluban egyaránt. Elvették tőle. Neki, Zsigmondnak járt volna a hely apja jussán. Nem engedték bele. O most megszerezte. Visszaszerezte jussát. Megharcolt érte. Az örökségért. Örökség, ő csinálta; így van ez.

Egyszóval, helye van a faluban. Tekintélyes ember. A közvélekedés szerint nagygazda. De Zsigmond nem paraszt. Igazából nem is gazda, már-ahogyan ezt érteni szoktuk. (Tévedtem abban is, amikor kertjét nézve úgy vélelmeztem, van tyúkja, disznaja másutt. Nincsen. A húst boltban veszi. Pénzért. Amit az árujáért kap.) Vállalkozása, belső természete szerint, nem „gazdaság”. Üzem. Mint

bármilyen más gyár. Csak éppen - igazából, a dolog lényege szerint véletlenül - nem számítógépet készít, hanem búzát. Specifikum, hogy Zsigmond maga is gépre ül? Nem hiszem: még ráül a gépre. Ford is az első autóját maga rakta össze.

Meddig jut Zsigmond? Mindegy. A dolog logikája ez.

Fogytán az üvegben a bor, fogytán a szó is. Magunkban fűzvéen gondolataink szövődékét tovább, hallgatunk egyet-egyet. A második szomszédból kutya vakkanása hallatszik, egy ember indul el. Felénk tart. A kapunál megáll, beköszön, kérdi: „Főnök, reggel hol kezdjek?” Zsigmond eligazítja, s mondja nekem: az egyik emberem. Munkása, alkalmazottja (állandóra is 4-5 főt foglalkoztat, ilyenkor dologidőben 15-20-an is dolgoznak neki); ő még így mondja, emberem.

Zsigmond elindul egy úton. Kászálódom, indulok haza. Az enyém másfelé vezet...

Típus megint, igen. Polgárparaszt (mint Erdei Ferenc nevezte), parasztpolgárosodás? Valami efféle, csak persze félszázaddal később másként megyén már. Az elindulás is más.

Anno, valamikor, ha indult valaki, léte a parasztléteből formálódott át polgári életkeretté. Őrizve, tovább víve sokat a parasztiét forma- és normarendjéből. Más lett, átalakult, de abból nőtt ki, mondhatjuk, szervesen.

A Zsigmondok útja más. Apjuk örökségét elveszítették, akárhogy vesszük is, megszakadt. A Zsigmondok, nézzük bárhogyan, nem-paraszti létben éltek, inkább évtizedekig, mint évekig. Visszaveszik az örökséget, de nem tovább viszik. Máshonnan hozott gondolatok vezérlik tetteik. Másként számolnak. Másként terveznek

jövőt. Ami nem volna baj, ha saját talajából nőtt volna föl. így? Nem tudom.

A Zsigmondok az erős, az „igazi” vállalkozók. Komoly tőkével tudtak elindulni. (Honnan a tőke? Alig tudhatón, bizonytalanul sokfelől: öröklött, gyűjtött, szerzett; a gazdajegyző szerint „manapság nem illik kérdezni”.) Többségük elég sok földdel bír (50—200 hektár körül), nagyrészt sajáttal, de bőven van benne bérlet is. Gépeik vannak, eszközeik. Köztük vannak azok, akik tényleg a farmertípusú gazdálkodást folytatják, saját földön, saját gépekkel, családi munkaerővel; okszerű gazdálkodással. A többségük mégis a féltőkés típusú vállalkozó. (Féltőkés még csak, mert maga is gépen ül, meg azért is, mert embereit inkább napszámosként, mint munkásként dolgoztatja.)

A jövő az övék? Lehet. Mindenesetre ma ők a meghatározók. Ok szabják meg a falu arcát. Olyanra e, amilyenre szeretnénk? Ki- ki döntse el maga.

A többiek, akik - „portrén kívül maradtak”

Békés nyáresti kocsmaasztal. Légy száll a sör felé, lusta kézlegyintéssel intem, nem övé. (Ám nem sajnálnék tőle egy légynyi kortyot, de én tudom, úgyis csak belefúlna. Jobb néki távozni inkább.) Lombok közt - kertben vagyunk - rigó figyel. (Tán csak nem sörre vágyik?)

Csönd és nyugalom. Két-három asztalnál ülnek csak, halk beszélgetések. A hosszú műszak, után (dologra való idő volt ma is) megtárgyalandó a napi történéseket. Például azt, ki milyen bérért dolgozott aznap. (Napszámban fizetnek a vállalkozók, különbözőképpen, napi alku szerint; itt egyeztet a „munkavállalói

oldal": mi legyen holnap az induló licit.) Meg minden más egyébről szó kerül, ami fontos dolog a faluban esett

Asztalát megosztja velünk Lajos, a polgármester. Aki csak részben az, tiszteletdíjas. Főbb részben gazda. A téesznek volt utolsó elnöke, a felszámolás óta fiával viszik a családi „farmot”. 25 hektáron gazdálkodnak, gépeikkel a „kicsiknek” is dolgoznak. (Olykor furcsa helyzet: délelőtt a hivatalban valami engedélyt ad ki annak, akinek földjén délután bérbe szánt. Nem könnyű, így Lajos, a dolgokat rendjére szálazni.)

Éppenséggel róla is lehetne portré. Nem lett, ízes beszéde másfelé kanyargóit, nem hagyta magát kérdéseimmel becserkészni. Portréhoz keveset. De más dolgokról annyit, hogy - ugyan másoktól hallottakat is egybevetve - a „többiekről” a legtöbbet tőle tudom.

Mert vannak más utak is, úgy látszik. Ilyenfélék:

A téeszek átalakulásának - avagy ahogyan agrárosaink konzekvensen, jószerint kivétel nélkül mondták: szétverésének - időszakában a romokon igen gyakran kft-k, egyéb jogi formájú kisebb termelő és szolgáltató szervezetek állottak elő. Néhány, nagyjából közös jellemzőjük leírható. Az egyik az, hogy alapító magjukat a volt' szövetkezetek vezérkarának egy része alkotja. A mezei tagok közül csak keveset, a legjobbakat, legmegbízhatóbbakat vitték magukkal. Másik, hogy saját földjük általában kevés. Bérelnek, nagyrészt a néhány hektárhoz jutott volt téesztagoktól. A bérleti díj ritkán több sokkal, mint amennyit a téesz a bevitt föld után adott. Eléggé közös az is, hogy gépeiket, eszközeiket a téesz felszámolásakor vették. Nem rossz áron; olykor - tán nem is ritkán, ki tudja - közülük kerültek ki a felszámolók. Szóval, jól indultak. És többnyire jól prosperálnak.

Szaktudás bőven, „kapcsolati tőke” amennyi kell, piacismeret leginkább náluk, miért ne menne a szekér? Nem az ő dolguk. Néhányat talán még alkalmaznak is (ha másként nem, napszámba), a többivel törődjön a... akárki.

Vannak aztán, akik magángazdává lettek. Kevés földdel vállalkozáshoz, de megélhetésre elég. (Olyan 10-20 hektár körül.) Ők, legalábbis most éppen, újraélesztik a középparaszti gazdálkodást. Tudásuk alapzatán ugyan okszerűbben, mint apáik, de mégis nagyjából akképp. Sok mindent termelnek - álljon több lábon a gazdaság -, megélnék napról napra, előre jutni nincs kilátás. De megvannak legalább.

Aztán vannak, akik kiestek. Egy részük csak a mezőgazdaságból: biztosítási ügynök, bankember, italkereskedő, efféle lett belőlük. Csak az agráriumból hiányoznak; már persze, ha ez érdekel egyáltalán valakit. Más részük a munkából (az életből?) esett ki. Ha kora engedte, nyugdíjba ment, szemléli kívülről immár nyűglődéseinket. (Hogy belső békében-e? Ne kérjük. Nem is tudhatom, közülük eggyel se beszéltünk.) S ha a nyugdíjat nem engedte kora? Munkanélküli lett, kallódik. Alkalmi munkából él, nem keveseknél az alkohol. (Ilyennel találkoztam. Asszonya többször rejtette előlem italos urát, végre a boltban egyszer találkoztam vele. Szóképes állapotban nem volt. Másoktól tudom, nem volt rossz szakember. A kiesést nem tudta feldolgozni. - Most hirtelen rálátok kissé önmagamra, és megriadok. „Feldolgozni” - használom én is magától jövőn s aggálytalan lélekbúvárok szakzsargonját. De mondd, ki olvasod, lehet-e „feldolgozni”, ha kifordítanak életedből? Túlélni,

talán. Ha nagyon erős vagy. És ha nem? Elítélhető? Nem merném. Mit tehetek? Leírom.)

Aminthogy leírhattam csak mindazt eképpen, amit az agrárértelmiség útjairól meglátni véltem. Mint szokás, kellene még valami összefoglalás.

Amit tudok, okos summázathoz kevés. Valami, mégis, elég biztosan látszik.

Volt itt, nem oly rég, egy agrárértelmiség. Az értelmiségi rétegen belül sajátos csoportot alkotott. Voltak érdekei, értékei, voltak — nagyjából közös — törekvései. Mondhatni bizvást, lassan már — használva bátran saját szakmám szakzsargonját társadalomszerkezeti egységgé alakult. A változások ezt, úgy tűnik, szétzilálták. Azok, akik ebbe a csoportba tartoztak, külön-külön utakon, egyenként (mondhatni, társtalan?) haladnak tovább. A kérdés csak: hiány-e a hiány?

Ha józanul gondolkodunk, nehéz tagadni: a magyar gazdaságnak egyik lába mindenképp az agrárium. Ennek tán legfontosabb, mindenképp legkorszerűbb szellemi bázisát szétesni hagyni; azt hiszem, hiány. Ki tehet róla? S ki tehet ellene?⁸

Vázlat a magyar településhálózatról, településrendszerről

(A településhálózat és településrendszer kategóriák tartalmi különbségére TÓTH József lektorom hívta fel figyelmemet. Eszerint a

⁸ Tekintet, 1997/23., 32-53.o

településhálózat alapvetően csak a települések közötti horizontális („síkbani”) kapcsolatokat jelenti, míg a településrendszer kategória tartalmazza a tartalmi („mélységi”) összefüggéseket is. Az éppen adott tartalmú szövegösszefüggéstől függően fogom egyik vagy másik kategóriát használni.)

(A vázlat eredetileg – évekkel ezelőtt – a településszociológia tárgy oktatásának adalékeként készült, előadásomhoz használt „cédulának”. A „műfaj” jellegéből következően nem tartalmazott forrásokat, hivatkozásokat. Most, amikor úgy döntöttem, munkámba beillesztem, már képtelen vagyok a források rekonstrukciójára. Egyébként is elég feleslegesnek vélem: ez a vázlat nem szorosabban vett tudományos igényű tanulmány. Évtizedek óta foglalkozom – különböző intenzitással, különböző közelítésekben – a helyi társadalom, azon belül különösen a kisvárosok helyi társadalmának kutatásával, a dolog természeténél fogva a települések társadalomtörténetével is. Ez idő alatt nyilván nagyon sok témába vágó szakirodalmat olvastam. Erős hatással voltak rám Erdei Ferenc, Enyedi György, Granasztói Pál, Beluszky Pál, Csatári Bálint, Tóth József, Böhm Antal, Hidy Péter, Pál László, Szent Tibor; rajtuk kívül is felsorolhatatlanul sokak – például a Politikatudományi Intézet és az MTA Regionális Kutatások Központja munkatársainak gyakran csak kézíratos – munkái. És „használtam” a szépirodalmat is: Hanák Péter inspirációjára Jókai, Mikszáth, Babits, Kosztolányi és mások regényeit, novelláit olvastam újra „szociológus-szemmel”. Ez a vázlat, tartalma szerint, olyasmi, ami bennem összerakódott az olvasmányokból. Nyilván rengeteg szubjektivitást, óriási tévedési

lehetőségeket tartalmaz ez a munkamód. Fogjuk fel talán sajátos, egyszemélyes brain stormingnak /ötletrohamnak/; hátha van benne valami...)

A mai településhálózat, településrendszer „eredeti állapotának”, kiinduló pontjának az I. István államszervező munkássága nyomán a körülbelül 11 – 12. századra kialakult és rögződött szerkezetet kell tekintenünk. Úgy látszik, nagyon leegyszerűsítve a képet, hogy ekkorra egy lényegében 3 pólusú, 3 alapvető településtípust tartalmazó szerkezet alakult ki. Ezek:

- A királyi várak körül kialakult városok, amelyek főként a vár ellátásának funkcióit, illetve iparoskereskedelmi központ funkciókat láttak el. Lakói jórészt a tágabb értelemben „várnép”, a várat (a királyt) ellátó szolgaszemélyzet, illetve részben szintén szolga-állású, részben önállóan dolgozó iparosokkereskedők. Ezek mellé a városok mellé nem sokkal később csatlakoztak a „királyi városok”, amelyek közvetlen uralkodói fennhatóság alatt voltak, és a későbbiekben egyre erősödő részleges belső autonómiával rendelkeztek.
- A második típus azok a mezővárosok (oppidumok), amelyek jelentősebb közlekedési utak találkozásánál, alkalmas folyami átkelőhelyeken alapvetően kereskedelmi funkcióval alakultak ki. Népességük zömmel mezőgazdasági, kisebb részben kereskedelemkiszolgálói; magát a kereskedést nem a városlakók végezték. A tágabb értelemben vett városfunkciók (kisirégió központ) ezekben csak korlátozott mértékben, dominánsan inkább csak a kereskedelemközlekedés dolgaiban

jelennek meg, az ipari, szellemi, stb. „szolgáltatások” igen kis mértékben.

- A harmadik típus a falvak sűrű hálózata. A falvaké, amelyek egyértelműen földesúri fennhatóság alatt álló jobbágy-falvak, szinte kizárólag mezőgazdasági népességgel, jószerint önellátó, önmagára utalt zárt világgal. Kis, legfeljebb néhány tucat családot tartalmazó települések ezek; a korabeli termelési és közlekedési technika – a megművelendő földet ésszerű időn belül el kell érni, nem lehet naponta több órát csak a munka helyére való odaéréssel tölteni – nagyobb határú település kialakulását nem engedi meg. A viszonylag jól művelhető területeken tehát egymáshoz elég közel jöhettek létre a falvak, így alakult ki a sűrű településhálózat.

A településrendszer első nagy átalakulása a török hódoltság idején megy végbe, mégpedig, érthetően, a hódoltsági területeken (legerőteltesebben az Alföld térségében). Ám ez így nem egészen pontos. Már a kézirat lezárása után került kezembe egy könyv, ami némiképp más megvilágításba helyezi az átalakulást.

Hegy megmutatja, hogy a változás már a 14. században elkezdődött. Az apró, önálló fejlődésre képtelen falvak népe elkezdett „összeszaladni”, és kezdtek kialakulni a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon a mezővárosok. Így nagy területek maradtak pusztának, és a földesurak és a mezővárosok a nagy határokat legelőként és kaszálóként kezdi használni, nagy volumenű állattenyésztést kezdtek. A 16. század külső és belső változásai azután a mezőgazdaság fejlődését ebbe az irányba tolták: a Magyarországról elérhető ausztriai, délnémet és morvaországi városok, Észak-Itáliában pedig

Velence hosszú évtizedekig szinte korlátlan piacot jelentettek a magyar szarvasmarha számára. A mezővárosok népe (is) élt ezzel a lehetőséggel. A falvak elnéptelenedésének folyamata, ekkor már a török hódoltság következtében is, ezidőtt gyorsult fel, és alakult ki az Alföldön a jól ismert mezővárosi szerkezet.

A Dunántúlon, a Felvidéken és Erdélyben maga a településhálózat kevésbé változik, inkább hangsúlyeltolódás van (ámbár a Dunántúl hódoltsági részein is megfigyelhető volt a falvak elnéptelenedése). A várak, várkörüli városok, az önmagukat inkább megvédeni képes királyi városok a korábbiaknál nagyobb jelentőségre tesznek szert, a falvak népe számára ideiglenes menedéket is nyújtanak, de maguk a falvak nem néptelenednek el, egy-egy „vészhelyzet” elmúltával az ottlakók visszatérnek és folytatják rendes falusi életüket.

Más a helyzet a hódoltsági területen. Az állandósuló bizonytalanság, a török haderő folyamatos jelenléte a falvak normális életét ellehetetleníti. A termés megmaradása bizonytalan – a portyázó török csapatok rendre rekvirálnak – az állatokat (olykor az embereket is) elhajtják. A falvak népe, ha és amíg és ahol lehet, menedéket keres a csak általuk ismert szittyókban, nádasokban, végsőleg azonban rákényszerülnek, hogy falujukat elhagyva nagyobb településekre „összszeszaladjanak”. Meglévő, vagy éppen az „összszeszaladás” révén kialakuló mezővárosokba tömörülnek, amelyek már alkuképes pozícióban vannak a török igazgatással szemben, amelyek valamelyes biztonságot adnak az ott lakóknak. Kialakulnak tehát a viszonylag nagy, zömmel mezőgazdasági népességű, és igen nagy, olykor több tízezer holdas nagyságrendű határral rendelkező városok. (Jellegzetes

példái ennek a fejlődésnek a „háromváros”, Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét.) A török kor másfél évszázada alatt ez a szerkezet megszilárdul, a korszak végén sem történik meg a falvak visszatelepülése. Létrejön egy viszonylag ritka, de nagyhatárú és elég nagy népességű sajátos mezővárosokból álló településrendszer, amelynek van néhány funkcionális sajátossága.

Az első, a többit is meghatározó sajátosság, hogy ezeknek a településeknek a mezőgazdaság a városalkotó tényezője. A klasszikus városfejlődésben, az ókori nagybirodalmak városaitól kezdődően, tipikusan hatalmiigazgatási funkciók mentén formálódnak a városok, a mezőgazdasági termelés a városközpontnak alávetett „vidék” feladata. (Lényegében így van ez a görög városállamok fejlődésében is: maga a városmag a hatalmi-igazgatási-ipari-kereskedelmi központ, az élelmiszertermelés a „városrész-jogállású” – az ott élő szabadok a város teljes jogú polgárai, a városmagtól olykor 10-15 km távolságban lévő település-részekén történik.) Az Alföldön kialakuló mezővárosba az „összeszaladó” népesség természetesen „hozza magával” a földművelő funkciót, hiszen ez megélhetésének alapja; a városba költözés (menekülés) nem jelent tevékenységváltást, csak lakhelyváltást, ezzel együtt magától értetődően a tevékenység formáinak a szükségszerű megváltozását. Éppen ez a forma-váltás jelenti a további funkcionális sajátosságok alapját.

Az egyik ilyen sajátosság településszerkezeti jellegű: a lakóhely és a termelés – a munkavégzés – helye sajátos módon, részlegesen elválik. Az eredeti falu-szerkezetben a kertészeti termelés, a termény-tárolás, az állattartás is a lakóházhoz tartozó telken volt; a legeltetett-makkoltatott állatok istállója-ólja is a lakóházhoz

csatlakoztatott, vagy annak udvarán volt kialakítva. Csak a szántóföld és a legelő volt a „határban”. Ezekben az újonnan alakult mezővárosokban a belterületi lakóházban már csak leginkább a kisállatokat tartják, a terménytárolás, a számosállatok ellátása, a nagyobb volumenű kertészeti termelés (pl. szőlő) a szorosan vett városmagot körülvevő külső övezetekre kerül. A városmagtól távoleső, nagy kiterjedésű területek pedig a rideg állattartás színhelyeivé válnak. Természetesen a szántók is egy külsőbb, távolabbi övezetbe kerülnek.

Ez utóbbi tényezők alakítják kis ezeknek a városoknak egy, a későbbiekben is fontossá váló térszerkezeti sajátosságát. Sem a rideg állattartás, sem a városmagtól távolabbi szántók művelése nem képzelhető el a lakóhelyről történő napi kijárással. Szükség van olyan ideiglenes szálláshelyekre, ahol az éppen szükséges munkák idején hosszabb-rövidebb időre meg lehet húzódni. Ezek lesznek a tanyák, amelyek tehát eredetileg ideiglenes szálláshelyek, a tulajdonos tulajdonképpeni lakóhelye a városi ház. Életvitelszerűen ott lakik a tulajdonos, és természetesen állandó jelleggel ott lakik családja: a tanyán csak azok – és addig – „tanyáznak”, akiknek – és ameddig – éppen dolguk van. A későbbi fejlődésben azután különböző tanyatípusok alakulnak ki, amelyek többékevésbé egy fejlődési sort, időbeni egymásutániségot is jelentenek. Eredetileg tehát csak ideiglenes szálláshely a munkavégzés időtartamára. A következő típust az jelenti, amikor már olyan állandóbb lakhelyet építenek, ahol a fiatal felnőttek (újonnan házasodottak) élnek kinn, de ünnepekre, betegség esetén, vagy ha a gyerekek nőnek, hazamennek a városi házba. Másik változat az, amikor a tanyán cselédek élnek

életvitelszerűen, ám korosodván, amikor munkavégző képességük lecsökken, ők is a városba költöznek haza. (Addig is a város a tulajdonképpeni otthonuk: oda járnak templomba, ünnepekre, magától értetődően tagjai a város helyi társadalmának, közösségének. Odavalósiak.) További változat az olyan állandó lakhely, ahol az aktív élet nagy részét, egészét kint éli a tulajdonos családtagja (gyermeke), és csak az öregek halálakor (vagy magatehetetlenné válásakor, amikor már folyamatos ellátásra szorulnak) költöznek haza. Ám ebben az esetben is a család (értelemszerűen a nagycsalád) „otthona” a városi ház. Végül – inkább már csak a 18–19. században – a tanya állandó, városi „bázis” nélküli lakóhellyé válik. Ez azonban már nem az „igazi” tanyás szerkezet, itt ugyanis a tanyai lakos már csak jogi értelemben „városi polgár” (ott anyakönyvezik, stb.), de már csak nagyon korlátozott mértékben tagja a város közösségének; a tanyán önálló, elkülönült, lényegileg csak önmagára vonatkoztatott életet él. Ám a tanyák még ekkor is egyértelműen a városhoz tartoznak, a város alkotórészei. A város és tanyavilága együtt alkot egy településhálózati, településrendszerbeli egységet.

Ennek a sajátos szerkezetiségnek a leírása-elemzése vezette el ERDEI Ferencet ahhoz az illúzióhoz, hogy modern (polgáritőkés jellegű) civilizatórikus fejlődési energiák bekapcsolódásával kialakulhat egy (sajátosan magyar) újtípusú város. Amelynek jellemzője, hogy a városalkotó tényező az agrárium, a lakóhelymunkahely szétválása részleges (mert az infrastruktúra – főleg a közlekedés – fejlődésével a tanya és a magtelepülés napi kapcsolata megoldódik, és az infrastruktúra más elemeinek fejlődésével a tanyákon is kialakítható egy „urbanizált” életvitel), s

amelyben így, az előbb mondottak következményeképp, a tanyák népe egyértelműen a város helyi társadalmának – „közösségének” – részévé válhat. Illúziónak mondom ezt az elképzelést, két okból. Az egyik az, hogy ekkorra – Erdei ezt az elképzelését az 1940-es évek elején fogalmazta meg; ld. Magyar város c. könyve – már a tanyák többsége nem csak egyszerűen állandó lakhelyként funkcionált, hanem olyan szegényparaszti népesség – kényszerből elfogadott – állandó lakhelye, amelyben, éppen létviszonyai következtében, nem volt meg az említett civilizatórikus fejlődési energiák belső energiahányada. A másik ok pedig az, hogy az összeurópai (pontosabban európai típusú; ide kell ekkor már érteni Amerikát is) fejlődésben a gazdaság hangsúlya áttevődött az iparra, az ezt kiszolgáló ipari jellegű urbanizációra (a modern város nélkülözhetetlen tényezője az iparosodás). Ebben a fejlődésben a mezőgazdaság, bármily fontos is egyébként, szorosan vett gazdaságtani értelemben alárendelt jelentőségű, így önálló városalkotó tényező már nem lehet. (Más kérdés, hogy a megmaradt – egyébként főleg a 20. század második felében erősen fogyatkozó számú – tanyák bázisán egyes szakértők szerint kialakulhat valamiféle „farmergazdálkodás”. Ez azonban még a jövő kérdése, és – a lényeges szempontunkból inkább ez – mindenképpen más településszerkezeti típus, nem a tanya mezőváros továbbfejlődése.)

Visszatérek most az általánosabb magyar településrendszer fejlődéséhez.

A 19. században – főként a kiegyezés után, a század harmadik harmadában – Magyarországon is elindul a „klasszikus” polgári-tőkés urbanizáció. (Ld. az urbanizáció szakaszairól írottakat Enyedi Györgytől.) Ennek magyar sajátossága, a gazdaság- és társadalom-

szerkezet sajátosságaiból következően, hogy a fejlődés nagyon kevés városi centrumra korlátozódik. (A magyar sajátosságok legfontosabbjai: fejlődésünk követő jellegű, Nyugat-európai minták alapján, erős függésben a mintatétstől történik, ez, többek között, a közlekedési hálózat olyan kialakítását kívánja meg, amely kevés gyűjtőponttal Nyugateurópához köti az országot. A követő jellegű fejlődésből is következik, hogy a gazdaság fejlődése dominánsan külső tőkére alapul, a bejövő tőke pedig természetesen oda települ, ahol már megvannak a szükséges feltételek.) Kiugró szerepű természetesen Budapest (illetve eleinte a három város: Pest, Buda és Óbuda együttese), mellette néhány „vidéki” város (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, kicsit kisebb mértékben Újvidék) szerepe válik jelentőssé. Van persze néhány kisebb város is, amelyiknek ebben a folyamatban (esetleg csak időlegesen) speciális szerepe adódik (pl. Baján a gabonakereskedelem; a város a délvidéki gabonatermő területek gyűjtő és közvetítő központja a vasút kiépüléséig, Debrecen a Tiszántúli területek hasonló funkciójában, Győr – hajózás! – kereskedelmi központ, a 19. sz. végefelé Miskolc, vas- és acélgyártás). Ezek a fejlődő városi központok azonban inkább csak „szigetek”: a településrendszer zöme, a falvak és a kisvárosok többsége, mondhatni, érintetlen marad. Pontosan leképezve így a településrendszerben, térben is (ne feledjük: a településrendszer – és persze a településhálózat, valamint az egyes települések belső szerkezete is – a társadalom térbeni megszerveződése!) a feudálkapitalista Magyarország „kettős társadalmát”. A centrumvárosok, mint a polgári-tőkés fejlődés telephelyei, a falvak

(kisvárosok), mint a feudális típusú szerkezetiségek (mutatis mutandis) továbbélései.

Az 1. Világháború utáni időszakban a szerkezet alapjellege (minthogy a társadalom egészének alapjellege változatlan marad) nem változik, de jelentős funkcionális módosulások történnek.

A legfontosabb: mint jeleztem, a tőkés fejlődés felgyorsulásának idején (még a Világháború előtt) Budapest mellett, annak mintegy „antipólusaként”, komoly fejlődésnek indul néhány korábban is regionális centrum szerepű város. Egy idő után kiépül egymás közötti vasúti összeköttetésük is, mintegy „külső gyűrűként” övezve a centrum-Budapestet. A trianoni határok levágják ezt a gyűrűt, mind a városokat, mind az azokat összekötő vasutat határon kívülre helyezve. (Az utóbbi évszázados hatású: a legutóbbi időkig megmaradt a vasúthálózat olyan sugaras jellege, ami az országhatárba fut bele, az újabb regionális centrumok összekötése nélkül; nézzünk rá a vasúti térképre: nincs Pécs Győrrel vagy Szegeddel összekötő vasúti fővonal.) Pozsony, Kassa, (Ungvár), Nagyvárád, (Újvidék) határon kívül marad; helyettesítésükre, részben mesterséges felfejlesztéssel, feljönnek a mai „vidéki nagyvárosok”. (Mesterséges felfejlesztés pl. a kolozsvári egyetem Szegedre, a pozsonyié Pécsre „telepítése”.) Szükség van rájuk „antipólus-város”-ként is, regionális centrumként is. Szintén politikai indíttatású az új határral „elvágtott” megyékből itt maradt részeken korábban legfeljebb kistérségi vonzasközpont szerepű települések megyeszékhellyé kinevezése. (Berettyóújfalu, Mátészalka, Szikszó)

Ugyancsak Trianon hatására komolyabb fejlődésnek indulnak új, hangsúlyosabban regionális szerepet kapó városok (pl. Salgótarján,

Kecskemét, Székesfehérvár, Veszprém, Nagykanizsa, Szombathely). Ezek a kapitalizálódás első dinamikus korszakában (19. sz.) nem tudtak – nem volt rá szüksége ennek a fejlődésnek – a változások élvonalába kerülni, most azonban, a lecsökkent országterületen, amelyről jelentős iparikereskedelmi térségek (gondoljunk csak az északi bányá- és iparvidékekre) szakítottak le, megnövekedett relatív fontosságuk. (Kecskemét ekkor kezd kiemelkedni a „három-város” mezővárosiasságából, Nagykanizsát az olaj, Veszprémet a hadiipar, Salgótarját a szén teszi fontossá.) Trianon hatása az is, hogy néhány várost (jelesül, talán legmarkánsabban, Baját és Esztergomot) a revizionista rezsim kifejezetten politikai okból, hangsúlyozandó a javarészt elcsatolt területű megye meglétének folytonosságát, megkísérli valódi gazdasági-társadalmi jelentőségét túl is „futtatni”. Tudjuk, Baja 19. századi gazdasági jelentősége abból fakadt, hogy a bácskaság mezőgazdasági terményeinek gyűjtő központja volt, ez a szerepe kiesett. Esztergomban pedig a legnagyobb birtokos, az érsekség birtokainak javarésze határon kívül maradt, holott korábban ezek biztosították „egy vékony papi és hivatalnok- és pedagógusréteg viszonylagosan jó megélhetését” ; és ezen túlmenően is a jelentős „városkörnyéki” területek határon kívül kerülése alapján roppantotta meg a város saját-gazdasága teljesítőképességét is. Ezeket a súlyos gazdasági tényezőket a politikai akarat nem volt képe ellensúlyozni.

A harmadik fontos módosulat az, hogy felerősödik a falvak differenciálódása. Ezt a folyamatot több tényező befolyásolja. A legfontosabbak: fejlődő vagy nem fejlődő városok mikrorégiójához

való tartozás (ezen belül hangsúlyosan hátránytényező, ha, mint a keleti országrész számos települése esetén látható, a korábbi kistáji vonzasközpont-város határon kívül maradt), a közlekedési hálózatban elfoglalt hely, ipari centrumok közelsége-távolsága, a kényszerűen változó mezőgazdasági termelés (export-piacok szűkülése, illetve átalakulása: immár kevésbé a gabona, inkább a zöldség-gyümölcs a kurrens cikk!) követelményeihez való igazodás lehetősége-képessége. Ezek a tényezők határozzák meg, hogy mely falvak tudnak alapvetően váltani. Ilyen váltás például bányászfalvak (pl. Dorog), vagy egy-egy nagy ipartelep „kiszolgálására” szakosodó falvak (pl. Almásfüzitő) megjelenése. Másokban meg tud indulni a (Erdei Ferenc szóhasználatával) „parasztpolgárosodás”, a kifejezetten árutermelésre átalált mezőgazdasági termelés (pl. a Budapest környéki sváb falvak). És vannak, amelyek kimaradnak mindenféle fejlődésből (pl. az ipari centrumoktól távolabb fekvő aprófalvak, a városoktól távolabbi, közepes vagy gyengébb termelési potenciállal rendelkező mezőgazdasági települések).

Lényeges azonban, hogy ekkor még az ország népességének zöme (nagyjából kétharmada) falusi lakos. Az urbanizáció városszámnövelő jellege (a városodás) még nem hatja át a magyar társadalom egészét. (Nem is szólván az urbanizáció másik részéről a városiasodásról; a falvak civilizatórikus városiasodása ebben a korban jószerint még el sem kezdődik.) A kapitalizálódó városiasodó szegmens még ebben a korban is szigetszerű, az ország kisebbsége. Egészen sajátos képlet ebből a szempontból az, hogy a falusi népesség aránya az egyébként fejlettebb, nyugatiasabb országrészekben /Dunántúl, északi országrész/ magasabb, mint az elmaradottabb alföldi

régióban: a töröktől kevésbé érintett, európaibb fejlődési részeken /Budapest nélkül számítva/ 84% a falusi népesség aránya, az Alföld valamikori hódoltsági területein épp kétharmad. A másik oldalról is megfogalmazva: az „európaibb” Dunántúlon 16%, a „paraszti” Alföldön 34% a városi népesség. Nyilván, és ez már a falvak differenciálódásának kérdéséhez is odatartozik, egészen más jellegű város mondjuk Kőszeg, mint a vele ekkor közel azonos nagyságrendű Cegléd, és egészen más jellegű az ekkor még falu Ajka, mint, mondjuk, Fülöpszállás.

Érdemesnek látszik, minthogy korban elég közel vagyunk a mához, felvázolni (jórészt Erdei Ferenc nyomán) az ekkor létezett település-típusokat; ezt immár szabályos kategóriális rendbe szedve.

Mielőtt ezt megtennénk, szükségesnek tartom ezen ponton egy metodológiai bekezdés beiktatását. Hangsúlyozni kell ugyanis, hogy a tipológia alapvetően kvalitatív jellegű megfontolásokon alapul. Több tényező, amit egy tipológiához használni lehet, eleve kvantifikált (a települések népességszáma, korösszetétele, területe, stb.), mások, könnyebben vagy nehezebben, de jól számszerűsíthetőek (gazdasági fejlettség, gazdaságdinamika, egészségügy, innovációs potenciál; utóbbihoz ld. Rechnitzer János elemzéseit), vannak azonban számomra lényeges, elvileg sem kvantifikálható tényezők (elsősorban a különböző mentális momentumok, mint a történettudat, a lokálpatriotizmus jellege és mértéke, stb.), és vannak olyanok, melyek ugyan elvileg kvantifikálhatók, csak nagyon bonyolult, településenként külön-külön elvégzendő mérésekkel (a helyi társadalom állapotára vonatkozó tényezők). Minthogy számomra a kvalitatív – nem kvantifikálható – tényezők éppoly fontosak, mint a

számszerű adatok, nem tehetek mást, mint lemondok a számok, adatok „egzakt” nyelvéről, és megkísérlek – tudva az eljárás bizonytalanságait, a „bizonyítóerő” gyengébségét – a minőségi (kvalitatív) különbségekre figyelni. Fontos még, hogy – Bourdieu nyomán – nem csak az éppen adott állapotot, hanem a fejlődésváltozás dinamikáját, irányát is figyelembe veszem. Ő mutatta ki, az egyének társadalmi helyének elemzésekor, hogy az éppen adott helyzet jelentése, jelentősége nagyban függ attól, hogy a pályáív honnan hová tart, emelkedő, vagy süllyedő fázisban van-e. Úgy gondolom – és ezt igyekeztem a tipológia (tipológiák; később az ezredforduló korszakának a tipológiáját azonos elvek mentén fogom leírni) megfogalmazásakor – érvényesíteni, hogy települések esetében is érvényes ez a dinamikus szemlélet. Fontos tehát a trend, az, hogy a település az országos változásokhoz és önmaga korábbi állapotához képest milyen változási irányban halad. Látszólag (pl. objektív mutatóit tekintve) azonos jelenlegi helyzetben lévő települések esetében lényegi minőségi különbséget jelent, hogy az egyik település „feljövőben”, a fejlődés fő áramába csatlakozóban vane, vagy éppen ellenkezőleg, „leszálló ágban”, a fő vonaltól leszakadóban. Ezt a – szintén legfeljebb csak részlegesen kvantifikálható – tényezőt is megkísérlem tehát figyelembe venni.

Mindezek figyelembe vételével lássuk tehát a 2 háború közötti Magyarország településtipológiáját (illetve, legyünk pontosak, e tipológia egy – szerintem – lehetséges változatát).

1. Városok

1.1. Nyugati – európai – típusú városok

1.1.1. A „polgárvárosok”. Ezeknek jellemzője, hogy hagyományosan jelentős kézműiparral, komoly kereskedelemmel rendelkeznek. Kiépült igazgatási struktúrájuk van, nagyhagyományú (mikro)regionális oktatási és kulturális centrumok. Mentalitásukban őrzik a polgári (előpolgári, polgárosodó) értékvilágot, ám kevésbé nyitottak a „modern világ” hagyományait megkérdőjelező hatásaira. Gazdaságuk dominánsan előpolgári-kispolgári jellegű, a tőkés nagyipar fejlődése elkerülte őket. Többségük olyan, tulajdonképpen labilisnak mondható állapotban van, hogy megfelelő külső hatás elindíthatja őket a teljes értelmű modernizálódás felé, de más külső hatás teljesen visszavetheti fejlődésüket. (Ilyen például Baja, Sopron, Veszprém, Balassagyarmat, Eger.)

1.1.2. Az „iparvárosok”. Jellegzetesen az új kapitalista ipar telephelyei. Gazdaságukat egyértelműen az újonnan betelepült, vagy a meglévők felfejlesztésével kialakuló nagyvállalatok dominálják, és ez meghatározza társadalmi arculatukat is. A felfejlődő ipar (tőkés szerveződésű nagykereskedelem, stb.) nagyszámú munkaerőt vonz a környékről vagy távolabbról (beleértve természetesen a szellemi foglalkozásúakat, értelmiségieket is; ők a városok szellemi arculatát fogják alaposan átformálni!), megváltoztatva ezzel természetesen a település társadalmi összetételét, társadalmi képét is. A korábbi helyi társadalom szerkezetiségei széttöredeznek, az új szerkezetek csak nagyon lassan alakulnak ki. (Tudjuk, egy „összeszerveződött” helyi társadalom kialakulásához legalább másfél generációnyi idő szükséges.) Gazdasági értelemben dinamikusan fejlődő, társadalmi értelemben részben széttöredező, részben éppen alakulóban lévő településekről van tehát szó. (Ilyenek: Miskolc, Ózd, Salgótarján.)

1.1.3. „Politikai városok”. Azok az új megyeszékhelyek, amelyeknek jelentősebb városi múltjuk nincs, vagy alig van. (Berettyóújfalu, Mátészalka, Szikszó) Az irredenta politika, amely ebben is manifesztálni akarta, hogy igenis megtartja a „történelmi” vármegyét”, az itt maradt résznek megyeszékhelyet jelölt ki. Aktuálpolitikai szándék, nem pedig szerves fejlődés tette „székhelyvárosokká” ezeket; úgy tűnik, valóságos várossá fejlődésük eléggé korlátozott érvényű maradt.

1.1.4. Városok „leszálló ágban”. Nagyhagyományú városok ezek, több értelemben is. Korábban, még a feudális korban, jelentős (mikro)regionális gazdasági centrumok voltak, és ennek alapján (is) a környék, „vidékük”, településeinek társadalmi-szellemi vonzasközpontjaként is funkcionáltak, egyesek közülük korábban országos jelentőséggel is bírtak. A kapitalizálódás-polgárosodás dinamikájából azonban – különböző okokból – kimaradtak, jelenüket gazdasági téren az országos fejlődéshez képesti folyamatos lejjebb csúszás, egyébként pedig a „dicső múlt” ápolása-élesztése dominálja. (Archetípusok: Esztergom, Kőszeg, Gyula, Pásztó.)

1.2. „Mezővárosok” (Idézőjelben írva; Erdei szóhasználatát átvéve, de ezek nem mindegyike a szabályos mezőváros.)

1.2.1. „Klasszikus”, de az új idők új követelményeire jól reagáló tanyás mezővárosok. Klasszikusnak mondom ezeket, mert évszázados (mező)városi előzményekkel rendelkeznek, és ebben a korszakban is alapvetően az agrárium bennük a domináns tényező. De átalakuló mezőgazdaság ez, mind a termelés gazdasági logikáját tekintve (tőkés, árutermelő gazdálkodás elterjedése), mind termelési struktúráját tekintve (a változó piaci viszonyoknak megfelelően a

zöldség-gyümölcs termelés hangsúlyossá válása). Város-társadalmuk is alakul: dominanciára jutnak a polgárosodó parasztok. Igaz, a tőkés ipar fejlődéséből nagyrészt kimaradnak, de változtatásra alkalmas belső energiáik megléte jó esélyt teremt számukra a változó viszonyok közötti fejlődésre. (Jellegzetesen ilyenek Kecskemét, Nagykőrös, Makó)

1.2.2. Stagnáló mezővárosok. Az előzőekhez hasonló múlttal rendelkeznek, de valami okból nem tudtak „váltani”. A változatlanság pedig – ld. Bourdieu! – ebben a korban már egyértelműen elmaradást jelent. A városok jelentősége – önereje és térszervező ereje – csökken, fejlődési esélyük is egyre kevesebb. (Példa: Törökszentmiklós.)

1.2.3. Átalakuló mezővárosok. Az előzőekhez hasonló mezővárosi múlt, a jelent azonban valamilyen más városalkotó tényező alakítja. Ez lehet a korábbiakhoz képest megnövekvő kereskedelem, lehet a közlekedési (ekkor még egyértelműen vasúti) gócponttá alakulás, lehet ipar (nyilván elsősorban élelmiszeripar) odatelepülése. Város-társadalmuk alakulása nagyban hasonló az 1.1.2. pontban leírt „iparvárosok”éhoz. (Szolnok, Hatvan)

2. Falvak

2.1. „Szabályos” falvak. Azokat a falvakat nevezem „szabályosnak, amelyek többé-kevésbé megfelelnek a hagyományos falu-fogalomnak. Tehát amelyek relatíve zárt belső világgal rendelkeznek, amelyeken a helyi társadalom szerkezetei (beleértve a lokális hagyomány- és érték-rendszert) még fellelhetők, amelyek gazdasága hagyományoszerűen alapvetően a mezőgazdaságra épül. Ezen belül azonban nagyonis különböző típusok írhatók le.

2.1.1. „Ősfalvak”. Ezek még Árpádkori eredetűek, és templomukban, a templomhoz (is) kötődő hagyományaikban őrzik ezt az „ősiséget”. Sem az eltelt évszázadok viharai, sem a „modern kor szelei” nem érintették meg őket igazán. Élik a maguk nemzedékek sokaságán át kiformalódott életüket, általában tudomásul sem veszik, vagy ha igen, figyelembe nem veszik a világ változásait. (Földrajzilag is „eldugott” tájegységeken találhatunk ilyeneket, talán leginkább az Őrségben, a Dunántúl egyes vidékein /Göcsej/, Somogyban, Nyírségben.)

2.1.2. „Jobbágyfalvak”. Eredetileg teljesérvényűen földesúri fennhatóság alatt álló falvak, amelyek a jobbágyfelszabadítás – tehát a földesúri fennhatóság jogi megszűnése – után sem szabadultak meg a gazdasági kiszolgáltatottságtól. Lakóik többsége zsellér (uradalmi cseléd), kisbirtokos paraszt, néhány középbirtokos parasztgazdasággal. Élik, alapjellegük változása nélkül, a maguk magukba-zárt, csak magukra orientált életét. (Megtalálhatók minden olyan térségben – kistérségben –, amelyet nem érintett meg a kapitalistapolgári modernizáció.) (Ezek mintegy párhuzamaként említ Erdei „nemesi falvakat”, amelyek eredetileg földesúri fennhatóságnak nem alávetett kisenemesek falvai voltak. Én eddigi ismereteim alapján ezeket nem sorolom külön típusba.)

2.1.3. Telepesfalvak. Mint tudjuk, a 18. században a török időkben elnéptelenedett területekre külföldről is hívtak be telepeseket, akik természetesen, ha nagyjából együtt jöttek, együtt is telepedtek le, gyakran új településeket hozva létre. Évszázadokon át is megőrizték nyelvüket, sajátos kultúrájukat, hagyományaikat; erős, a környezettől olykor jelentősen eltérő belső világot alakítottak maguknak. Ebben a

korszakban még komolyabban nem tört meg ez a belső világ, hagyományszerűen élik a maguk, környezetüktől több tekintetben eltérő életét. (Tipikusan ilyenek a sváb falvak, mint pl. az Alföldön Hajós, vagy a Dunakanyarban Dunabogdány, de van ilyen szlovák falu is a Pilisben.)

2.1.4. „Polgárosodó” falvak. Többnyire ipari góc városok közelében alakulnak ilyenné. Jellemzőjük, hogy jellegadó nagyságrendű népességük részese annak a „parasztpolgárosodásnak”, amely áttérést jelent a specializált árutermelő (nyilván az adott ipari góc szükségleteire válaszoló termelési struktúrájú) tevékenységre. Társadalmi arculatukban is „nyitnak”: napi kapcsolatban lévén a modernizálódó városaikkal, befogadják (részben persze magukhoz idomítva) annak hatásait, gyerekeiket (a városban) taníttatják, életvitelükben is kilépnek az archaikus paraszti létforma kereteiből. (Főleg, érthetően, Budapest környékén találni ilyeneket: Budakalász, a Pilis...-falvak, a Duna túloldalán pl. Vecsés.)

2.1.5. „Romlott falvak”. Azokat a falvakat lehet így nevezni, amelyek, a létviszonyok ellehetetlenülése következtében, feladták a „paraszterkölcst”, és valamilyen devianciába süllyedve próbálják meg a túlélést. (Jellegzetesen ilyenek az egykézű falvak Göcsejben vagy a Tiszántúlon, és ilyen az a *Szabó Zoltán által /a „Cifra nyomorúság”ban; ld. 103.-104. oldalak/* leírt nógrádi falu, amelynek asszonyai, lányai férjeik, szüleik és a falu!/ tudtával és kvázi jóváhagyásával testük áruba bocsátásával keresték meg a betevő falatot.)

2.2. Apró parasztfalvak. Olyan kicsi, mezőgazdasági tevékenységi jellegű falvak ezek, amelyek még az önálló településtől

elvárható minimális funkciókat sem tudják teljesíteni. A kapitalizálódó-polgárosodó fejlődés természetesen meg sem érinti ezeket, hagyományszerűen és magukra maradottan élik alig több mint vegetáció-szintű életüket. (Észak-Borsod és Baranya aprófalvas területein vannak ilyenek.)

2.3. „Szabálytalan” falvak. Azokat a településeket nevezem így, amelyek vagy új alakulásként, vagy teljes (funkcionális) átalakulással nem „eredeti” falu-funkciók mentén jönnek létre. Valamilyen speciális tevékenység mentén (bányászfalvak), vagy speciális táji adottság kihasználásával (üdülőfalvak) alakulnak ki. Jellemzőjük, hogy teljesen beilleszkednek a modernizálódó fejlődésbe (nyilván, mivel éppen az adja meg számukra fejlődési energiát), nincsen hagyományszerű helyi társadalmuk, többnyire eléggé homogén a népességük, de társadalmi „összeszerveződésük” még éppencsak elkezdődött. (Az éppen felfejlődő bányavidékeken – Nógrád, tatai medence –, meg természetesen a Balaton, Velencei tó mentén találunk ilyeneket nagyobb számban.)

Látható, hogy a típusok közötti különbségeket alapvetően az ország kapitalizálódó-polgárosodó fejlődéséhez viszonyítva lehetett leírni. Maga a **településhálózat** ebben a korszakban alig változik: aránylag igen kevés új település jön létre, és nem szűnnek meg települések. A **településrendszer** annál inkább: a hangsúlyok, a települések jelentősége változik, és nagyon erős minőségi (vagy inkább minémiségbeni), a települések **belső jellemzőit** érintő változások történnek. Ám ha csak a térképet nézzük, a térszerkezet – a társadalom térbeni megszerveződésének külső kerete! – lényegében változatlanak látszik, a mélyebbre, a belső mozgásokra tekintő

pillantás vesz észre alapvetőnek tűnő változásokat. (Ezekre utaltam a tipológiában.) Igaz ez akkor is, ha a térképen nem csak a „pöttyöket”, a településeket nézzük, hanem az azokat összekötő vonalakat (közlekedési hálózat, vonalas infrastruktúra) is. A vasút- és úthálózat a 19. sz. végi állapothoz képest csak annyiban változott, amennyiben Trianon eltorzította ezt, komolyabb fejlesztés nyomát nem látjuk. A közműhálózat (villany, víz, csatorna; a vonalas infrastruktúra közhasznú térképeken nem látható elemei) alig fejlődött, s ha igen, inkább csak a városokban. A településhálózat dolgában tehát, mint az ország-fejlődés egyéb területein is, egy majdnem-stagnáló, alig-fejlődés képét látjuk; a településrendszer mélységi tartalmai változnak.

Nézzük mármost, hogy mi történt a II. Világháború után!

Ezt a korszakot – noha teljesen nyilvánvalóan több, egymástól alaposan eltérő részre lehet és kell bontani – ezúttal egyben kezelem. A településrendszer alakulása ugyanis olyan hosszútávú folyamat, amelyben néhány év alatt nem tudnak jelentős változások történni.

A korszaknak a települések szempontjából jelentősebb fejleményei egyértelműen a pártállami időszakra esnek; valójában a pártállam településpolitikájának következményei. (Magáról a településpolitikai fogalmáról és sajátosságairól kicsit később részletesebben szólok.)

Ebben a korszakban a településhálózat is, a településrendszer is számbaveendő mértékben módosul (ld. majd később: tanyaközpontok/új falvak alakítása, „csinált városok”), az igazán lényegesek természetesen a belső, tartalmi, funkcionális módosulások. Ezek közül a legfontosabbaknak a következőket tartom:

1. Az urbanizáció igen gyors előrehaladása. (Itt az urbanizációnak a városodás, tehát a városok lélekszámának növekedése értelmét veszem. Ámbár kétségtelen tény az is, hogy a városiasodás, a civilizatórikus fejlődés értelmében vett urbanizáció is előrehalad ebben a korszakban; ld. falvak villamosítása.) A városi népesség arányának gyors növekedésében két tényezőnek volt kitüntetett szerepe. Az egyik a klasszikus folyamat: a migráció, a városba vándorlások. A „szocialista iparosítás” – amely, ha tágabban vesszük a fogalmat, voltaképpen az ipari forradalom sajátos formában történő magyarországi végbemenetelét jelenti – óriási munkaerő szükséglete nagyléptékű migrációt is kiváltott. (Igen gyakori volt a „többlépcsős” migráció: falvakból kisebb városokba, kisvárosokból nagyobb városokban, ezekből Budapestre települtek az emberek.) A „szocialista iparosítás” továbbá új iparvárosok építését is jelentette (pl. Dunaújváros), amelyekre természetesen jelentős részben „új városlakókat” kellett telepíteni. Az urbanizáció másik jelentős tényezője a települések várossá nyilvánítása. A magyar településhálózat – Szelényi Iván és Konrád György 1971-es tanulmányának megállapítása szerint – „városhiányos” volt. Valóban, 1945-ben alig több mint félszáz városi jogállású település volt az országban, és még a ’70-es végén is alig haladta meg számuk a nyolcvanat. Ezen próbáltak meg nyolcvanas években felgyorsult folyamatban a várossá nyilvánításokkal segíteni. (Mára a városok száma háromszáz fölött van.) Ami nyilván azt jelenti, hogy alaposan megnőtt (ma már egyértelműen statisztikai többségben van) a városlakó népesség aránya. Más kérdés, hogy ez – a Szelényiék által tartalmilag leírt – funkcionális városhiányon segítette? (Jó néhány

települést lehetne említeni, amelyet várossá nyilvánítottak igazi városfunkciók megléte nélkül. Nekem a kedvenc példám Visegrád: nem egész kétezres lélekszámú település, csak átmenő forgalommal, egy db általános iskolával, általános orvossal, semmilyen, más településeket is érintő munkahellyel. Városfunkciónak nyoma sincs. Miért kellett várossá nyilvánítani? Lehet rajta töprengeni....)

2. A gazdaság szerkezet átalakulása. Itt a meghatározó jelentőségű a már említett „szocialista iparosítás”. Lehet vitatni ennek módját, jellegét, a megvalósítás erőltetett ütemét; valaminő szükségességét azonban aligha. Az ország modernizációs felzárkózásának az európai (típusú) fejlődés centrumaihoz, ami elindult a 19. század végén, tulajdonképpen megakadt a 2 világháború közötti időszakban, alapkövetelménye volt a radikális gazdaság szerkezeti átalakulás. Szempontunkból maga a tény a lényeges: a mezőgazdasági dominanciájú gazdaság egyértelműen ipari (később ipari-szolgáltatási) dominanciájúvá alakult. (Talán a leglátványosabb adat: 1949-ban – Népszámlálás – a mezőgazdasági népesség aránya még kicsivel 50% felett van, 1990-ben kevesebb, mint 10%)

3. Az előző két tényezőtől együttesen következik egy harmadik nagy átalakulás: a falvak népének foglalkozásszerkezeti alakulása. A falvak korábban, még a két világháború közötti időszakban is, tipikusan a mezőgazdasági népesség telephelyei. (Ámbár már Erdei Ferenc felhívta a figyelmet arra, hogy a „paraszt” és a „falusi” fogalmak nem azonosak. És láttuk azt is /fentebbi tipológia/, hogy megjelennek már a különös falvak is, mégis, a tipikusnak, úgy látom az volt tekinthető, hogy a falvak zöme

mezőgazdasági népesség által lakott volt.) Ez a vizsgált időszakban megszűnt. A falvakban is megjelentek másféle foglalkozások (például a termelőszövetkezetek melléküzemágaiban), de a talán igazán nagy változást ebben a dologban az jelentette, hogy tömegessé vált az ingázás. (A falusi lakos a közeli – vagy távolabbi – városban, iparban dolgozik; a '70-es évek végén ez nagyjából egymillió munkavállalót érintett.)

4. És végül mindezek következtében teljesen átalakult a falvak (és persze nem kis részben a városok) társadalomszerkezete, a helyi társadalom viszonyrendszere. A falvakban az archaikus (feudális) típusú, zárt, erős belső normavilággal és jól kialakult belső szerkezettel rendelkező viszonyok már természetesen a kapitalizálódás-polgárosodás idején, a 19. században kezdenek megbomlani, ez a bomlásfolyamat gyorsul fel rohamossá a vizsgált korszakban. Nyilván – mutatis mutandis – ezek a folyamatok a városokban is végbemennek; a pártállam de facto közösségellenes politikája a városközösségek felbomlását is kiváltja.

Nyilván, ezeket a folyamatokat keményen befolyásolja a korszak településpolitikája.

Szükségesnek látszik itt egy rövid közbevetés általában a településpolitikáról.

A településpolitikát természetesen nem új találmány: amióta a politika – mint a társadalom önszerveződésének relatíve elkülönült létszférája – létezik, van településpolitikája is. Ne feledjük, a település a társadalom térbeni megszerveződése, a társadalomszervező politikának értelemszerűen dolga van a településekkel is. Az államalapítás korában a királyi várakvárosok létrehozása jellegzetesen

politikai – társadalomszervező – indíttatású, mint ahogy kicsit később a szabadalmas királyi várossá nyilvánítás is minden esetben politikai célokat (is) követ. (Más társadalmi közegből látványos példa, amikor Egyiptomban Ehnaton fáraó vallási reformot vezet be – ami természetesen a társadalom-szervezés átalakítását is magával hozza – szükségesnek tartja új székváros építését.) A kérdés tehát nem az, hogy vane a hatalomnak (az éppen regnáló politikai erőnek) településpolitikája, hanem csak az, hogy milyen ez a településpolitika.

Max Weber nyomán a településpolitika két alaptípusa írható le. Ezek:

Tranzaktív településpolitika. Ez azt jelenti, hogy a települések relatív autonómiával rendelkeznek. A központi hatalom csak az állam (birodalom, stb.) egészére vonatkozó döntések jogát tartja fenn magának, és csak az államegész működtetéséhez szükséges forrásokat vonja el – tipikusan adók formájában – a településekről. A települések belső dolgaikat teljesen maguk intézik, a közös dolgokban pedig tárgyaló (tranzaktív) viszonyban vannak a központi hatalommal.

Redisztributív településpolitika. Ebben az esetben a települések szinte teljes mértékben alávetettek a központi hatalomnak. A döntéseket – a települések belső életére vonatkozóakat is – a központi hatalom hozza meg. Ennek alapját az képezi, hogy a forrásokat szinte teljes mértékben központosítják, és ebből – a központi akarat döntéseinek megfelelő arányban! – osztanak vissza a településekre.

Magyarországon a vizsgált időszakban – tisztán az 1949 és 1990 közötti két évtizedben – alapvetően redisztributív jellegű

településpolitika érvényesült. Leírható ennek tartalmaként a központi akarat néhány településpolitikai alapelve, alapértéke.

- A város prioritása a faluval szemben. A sztálinizáltvulgarizált marxizmus egyik társadalomelméleti alaptétele az volt, hogy a társadalmi fejlődés vezető ereje az ipari proletáriátus, annak pedig természetes „telephelye” a város. A város tehát, társadalmi értékesség tekintetében is, „felsőbbrendű” a faluval szemben, a falut ez a szemlélet „elmaradottnak”, a feudális szerkezetek zárványának tekintette. A városokat kell tehát a falvak rovására fejleszteni.

- A fent említett társadalomelméleti alaptételből továbbá az is következett, hogy az ipari, új értéket előállító tevékenység magasabb rendű, fontosabb, mint a kereskedelmi (amely „csak” az elosztást végzi), vagy a mezőgazdasági (amely „csak” közvetlen fogyasztási javakat állít elő) tevékenység. Ebből következően e szerint a településpolitika szerint az ipari jellegű településeket kell elsődlegesen fejleszteni, a mezőgazdasági vagy kereskedelmi jellegű településekkel szemben.

- A centralizált hatalmi logikából továbbá az is következik, hogy minden települést érintő kérdés közvetlenül politikai kérdés, ennél fogva, e logikából következően, minden ilyen kérdést a (döntéshozatali) központokban kell megoldani.

- Ugyancsak a centralizált hatalom logikájából következően a településpolitikában is egy lineáris, többlépcsős, szigorúan hierarchikus irányítási szisztémát alakítottak ki. Ahol az alsóbb szint – például a falu – egyértelműen alárendelt (nem pedig

„tárgyalásos”) viszonyban van a felette lévő szinttel (egy ideig a járás, később csak a megye) szemben.

Ennek az alapelv-együttesnek természetesen megvoltak a konkrét intézkedésekben megtestesülő megjelenésformái is. A legfontosabbak:

- A fejlesztési források nagyvárosokra-városokra koncentrálása. A falvak a központi fejlesztési forrásokból alig részesültek, kivéve az olyan, propagandisztikusan is jól kihasználható dolgokat, mint a faluvillamosítás. (Lásd Lenin: szocializmus egyenlő proletárhatalom plusz villamosítás.)

- Az egyenlőtlenségek megjelenítése a jogban: építési tilalom a tanyákon, a falvakban az építkezésekhez nem lehetett OTP kölcsönt felvenni, a (természetesen központilag meghatározott) közüzemi díjak (villanyáram) olcsóbbak a városban, mint falun.

- A településhálózat alakulásának központi tervezési eszközökkel való befolyásolása. Ide tartozik a tanyarendszer felszámolására való törekvés, többek között tanyaközpont-falvak létrehozásával, és ide tartozik az „új szocialista városok” (Szirmai Viktória érzékletes kifejezésével a „csinált városok”) építése (Dunaújváros /Sztálinváros/, Tiszaújváros /Leninváros/, illetve korábban jelentéktelen települések „szocialista várossá” fejlesztése (Tatabánya, Ajka, Kazincbarcika).

Mindez tulajdonképpen kicsúcsosodik az 1971-ben törvényerőre emelkedett Országos Településhálózat Fejlesztési Koncepció-ban. Ennek legfontosabb tartalma az volt, hogy a településeket „szerepkör” szerint rendelte besorolni. (A kisebb falvak a „központi szerepkör nélküli települések”, nagyobb falu lehetett

„részleges alsófokú központ”. Aztán volt alsófokú központ, részleges középfokú központ, és így tovább Budapestig, amely „kiemelt felsőfokú központ” minősítést kapott.) A szerepkör szerinti besorolás azért volt különösen fontos, mert a fejlesztési forrásokat egyértelműen a szerepkörökhöz kötötték: minél magasabb szinten volt a rangsorban egy település, annál több (arányaiban is több) forrásra volt jogosult. A korszak második felében, a hetvenes években megjelent – természetesen szigorúan a vázolt logikán belül – a decentralizáció elve és részleges gyakorlata is. Ez szempontunkból azt jelentette, hogy a fejlesztési források jelentős hányada feletti rendelkezés jogát a megyékhez telepítették. Ami – a fentebb leírt alapelveket és a hierarchikus szerkezet logikáját ismerve egyáltalán nem meglepő módon – azzal járt, hogy a megyére jutó források nagyobb részét (megyéenként eltérő mértékben, de egyes kirívó esetekben túlnyomó többségét is) a megyeszékhely város fejlesztésére fordították. (Így újjult meg Kecskemét vagy Veszprém belvárosa, miközben Baja vagy Pápa egészen minimális mértékben kapott fejlesztési lehetőséget.)

1990 után a településpolitikát elvileg radikálisan megváltozott. Az új önkormányzati törvény egy alapvetően tranzaktív rendszert vezet be. Igaz, ezt – a társadalom demokratizálásának érthető lázában – számos szakértő szerint túlhajtja: több, mint 3200 „egyenrangú” önkormányzat (ahol a félszáz lakosú Detk önkormányzatának ugyanolyan jogai és kötelezettségei vannak, mint a kétmillió Budapestnek) működésbeni nonszensz. Lehetetlen, hogy a központ – kormány vagy parlament – tranzakcióban (tárgyalásos viszonyban) legyen 3200 partnerrel. És nyilvánvaló az is, hogy egészen más a tárgyalási helyzete (alkupozíciója) Detknek, mint Budapestnek. Az

azonos jogi állás korántsem jelent azonos társadalmi pozíciót. (Hasonlóképpen, mint az egyének életében: a munkaadó és a munkavállaló azonos jogú szerződő felek, de nyilvánvaló, hogy egy munkaszerződés megkötésekor egyáltalán nem azonos súllyal tudják érdekeiket érvényesíteni.)

Minden bizonnyal a mondottak is hozzájárulnak ahhoz – minden hatalom természetes belső logikája mellett –, hogy a településpolitika gyakorlatában 1990 után is eléggé erős redistributív tendenciák érvényesülnek. Elegendő csak a Személyi Jövedelem Adó sorsára gondolnunk. Eredetileg – 1990-ben – a településen lakók által befizetett SzJA egészében a településen (a település önkormányzatánál) maradt, a helyben maradó rész elég gyorsan csökkent, a '90-es évek végi 15%-ra. Ennek (is) köszönhetően az önkormányzatok költségvetésében ma is meghatározó rész (70-90%) a normatív vagy nem normatív, de célzott „állami támogatás”, így a települések, különösen az egyébként is hátrányos helyzetű, depressziós térségekben lévő települések önálló mozgástere erősen korlátozott. A különbség csak az, hogy ez a korlátozottság nem jogi eredetű, hanem „csupán” a források korlátozottságából származik. (A szegény gyereknek is joga van süteményt enni, nem tiltják ki a cukrászdából, csak pénze nincs hozzá...)

Ugyancsak a települések közötti egyenlőtlenségek megmaradására, illetve esetenként növekedésére ható tényező az is, hogy az öröklött országon belüli regionális egyenlőtlenségek, minden deklarált politikai szándék ellenére, az 1990 óta eltelt időben sem csökkentek, sőt inkább több mutató (pl. az egy főre jutó GDP) szerint

inkább növekedtek. Ez is hozzájárul a településrendszer belső minőségének az alakulásához.

Mindezek figyelembe vételével lehet megkísérelni, leírni a mai (pontosabban némi kiegészítéssel az ezredforduló körüli) településtipológiát. (Szem előtt tartva természetesen azokat a metodológiai megfontolásokat, amelyeket a két világháború közötti időszakra alkotott tipológia felvezetéseként leírtam.)

1.Városok

1.1. Tradicionális városok

1.1.1. „Tradíció és dinamika”. Olyan nagy múltú városok ezek, amelyek élő erőként őrzik hagyományaikat, ugyanakkor, részben éppen hagyományaikra építve, dinamikus fejlődést tudnak felmutatni. Színes paletta, többféle újabbkori fejlődési úttal. A valahai székesváros (Székesfehérvár) gondosan ápolja István-kori eredetének emlékeit, miközben újabb fejlődésének motorja a legmodernebb híradástechnika (Videoton); mellette persze egyéb iparikereskedelmi dolgok. Egész más Sopron útja, amely – a pártállami idők kényszerű elzártságából kiléphetve – kihasználja a határközelségéből adódó lehetőségeket, és, évszázados hagyományokra építve, idegenforgalmi (nem utolsó sorban „egészségügyi turizmus”) centrummá növi ki magát.

1.1.2. „Múlton merengő városok”. Ugyanúgy nagy hagyományú települések, mint az előző típusúak, de, különböző okoknál fogva, valamilyen szinten megrekedt fejlődésük. Büszkén őrzik a hagyományokat, van is nem csekély mikroregionális szerepük,

de az utóbbi évtizedeket inkább a stagnálás jellemzi. (Ami, mint tudjuk, lényegében lemaradást jelent.) Jellegzetesen ilyen például Pápa vagy Szécsény. Pár éve még ide soroltam Esztergomot is, az utóbbi években (már inkább az ezredforduló után) mintha mozdulna a város; ámbár az idegenforgalomra koncentráló fejlesztések nekem egyelőre inkább csak „kirakatépítésnek” tűnnek.

1.1.3. „Megkopott fény”. Olyan tradicionális városok ezek, amelyek a hagyományokat is csak korlátozottan bírják őrizni, mozgástrendjük egyértelműen lefelé ívelő ágat mutat. (Népességfogyás, gazdasági jelentéktelenedés.) Leginkább a keleti országrészben találhatók ilyenek. (Sátoraljaújhely, Csongrád)

1.2. Újabb városalakulatok

1.2.1. A „csinált városok”. Azok, amelyeket a pártállam településpolitikája a semmiből, vagy majdnem semmiből hozott létre. (Dunaújvároson a hagyomány szerint az első kapavágást egy kukoricatáblán tették.) Ezek, civilizatorikus értelemben, urbanizált települések, megtervezett településszerkezettel, mindegyikük alapvetően egy nagy termelő egység „kiszolgálására” épült. (Természetesen a későbbiekben sok kiegészítő tevékenység is települt ezekbe is.) Fontos jellemzőjük, hogy népességük sokfelől érkezett, valamiféle helyi társadalmi szerkezetiség legfeljebb csak egy-másfél generáció idő alatt, olykor csak napjainkra kezd kialakulni. (Nagyon jellemző, hogy a Miskolczi Miklósnak hetvenes években született, Dunaújvárosról szóló szociográfiája azt a címet viseli, hogy „Város lesz, csakazértis”.)

1.2.2. „Felfújt városok”. Ezek is a korábbi településpolitika termékei. Abban különböznek az előző típustól, hogy meglévő településeket (gyakran városokat) az akkori (elsődlegesen politikai) célok érdekében „felfuttattak”. Akár úgy, hogy több kisebb település összevonásával, átépítésével, új városrészek hozzátoldásával alakították ki az „új várost” (Tatabánya, Kazincbarcika), akár úgy, hogy meglévő városmaghoz toldottak hozzá létesítményeket is, lakónegyedeket is (Miskolc, Salgótarján), akár úgy, hogy megnövelt közigazgatásipolitikai jelentőséghez növesztették fel az egyébként eredetileg nem túl jelentős települést (Zalaegerszeg, Nyíregyháza). Társadalmi képletük – lévén ezek népessége is jórészt „összeterelt” – nagyban hasonlít az előző típushoz, azonban komolyan módosíthatja a képet, hogy ezek közül több önmagában tradicionális település, tehát található egy olyan hagyományrendszer, amelyet egy újabb helyi társadalmi szerveződés magjaként használni lehet.

Meg kell itt jegyezni, hogy ezeknek az újabb városalakulatoknak az 1990 utáni útja nagyon különböző. Eredetileg – tehát közvetlenül a rendszerváltozás után – csaknem mindegyik depressziós jellegű lett. Érthetően, hiszen az éppen széteső „szocialista nagyipar” fellegvárai voltak. Az ezredforduló tájára azonban útjaik nagyonis elváltak. Egyesek, részben kedvező földrajzi elhelyezkedésük (pl. Tatabánya), részben ügyes, tudatos helyi várospolitikai (pl. Nyíregyháza), vagy más tényezők alapján új fejlődési pályára tudtak lépni, mások tartósan leszálló ágba kerültek (Ózd, Salgótarján, bizonyos mértékben Miskolc). A későbbiekben valószínűsíthetően újabb típusokat fognak alkotni, vagy

„átsorolódnak” más típusokba. Például abba, amelyet harmadikként még az „újabb városalakulások” között említeni kell:

1.2.3. Az új (1990 utáni) polgárosodás dinamikájába csatlakozó városok. A rendszerváltozás után Magyarországon folytatódott (újrakezdődött?) az 1948/49ben (megint egyszer...) megszakított polgárosodáskapitalizálódás. Volt (van) mit behozni: a több évtizedes „blokkolás” alatt a centrum (a nyugat-európai országok és az európai típusú fejlődésű más földrészekén lévő országok) fejlődése nyilván folytatódott; mégpedig természetesen nem csak gazdasági, hanem társadalmi területeken is. (A „jóléti társadalmak” kialakulása, a globalizált kultúra létrejötte, stb.) Ezekből a folyamatokból a magyar társadalom nagyrészt kimaradt, így a 20. század közepén is megvolt centrum-periféria különbség jelentős mértékben növekedett. A rendszerváltozás után ezt a megnövekedett elmaradást kellett (volna) behoznia az országnak. Valahogy úgy, mint egy évszázaddal korábban, ez a nekilódulás is inkább csak „szigetekben” indult el. Egyes települések (olykor kisebb térségek), a különböző tényezők szerencsés együttállása következtében vonzották a beáramlani kezdő külföldi tőkét (éppúgy, mint száz éve), a többiek, a többség kimaradtak ebből. Városok, amelyek túllépve a „szocialista romokon”, teljesen új fejlődési pályára tudtak lépni. (Győr, Szombathely a legtipikusabbak; talán ide tartozik Debrecen is.)

1.3. Mezővárosok – parasztvárosok.

Az előző korszakban is külön típusba soroltam az alapvetően agráriumra (legfeljebb élelmiszer-iparra) alapozódó mezővárosokat, bizonyos értelemben sajátos jellegük mára is megmaradt. Igaz, altípusokat ma már nehéz lenne elkülöníteni: jószerint mindegyiket a

stagnáló-helykereső állapot jellemzi. A pártállami időszakban létalapjukat a „szocialista” nagyüzemi mezőgazdaság, és a nagyrészt arra épülő állami tulajdonú (tehát költség-érzéketlen, tehát mindenképpen működtetett) élelmiszer-feldolgozás adta. (Természetesen a „vidéki ipartelepítés” programja-szlogenje keretében ez időben került oda némi ipar is, ám teljesen szervetlenül helyezkedve el a település gazdaság-szerkezetébe, így jelentősebb tovább vihető hatást sem fejthetett ki.) Az a fajta mezőgazdaság szétesett, az élelmiszer-ipar csaknem egészében külföldi tőke kezébe került (és mára nem csekély mértékben felszámolódott), az egyéb ipar természetesen a „szocialista nagyipar” sorsára jutott; ezek a városok tartósan labilis, helykereső állapotban vannak. (Példák: Nagykőrös, Makó, Csongrád)

1.4. „Alig-városok”.

Sajátos típus ez, némi joggal nevezhetnénk őket „nem-város városok”-nak is. Olyan települések ezek, amelyeknek komolyan vehető város-funkciójuk csak nagyon korlátozott mértékben van (ld. a már példaként fentebb idézett Visegrád), de településpolitikai („városhiány” oldása) vagy hatalompolitikai (presztizs) okból városi jogállásúvá nyilvánították őket. A városok között kell – a tipológiában is – említeni őket, hiszen hivatalosan azok, noha jórészüik funkcionális, társadalmi-gazdasági értelemben is inkább falu. Van közöttük nyilván jónéhány olyan, amelyben benne van a teljes értelmű várossá fejlődés esélye, de van olyan is, amelyről tudható, hogy (például földrajzi elhelyezkedése okán: környékbeli települései hagyományosan más mikroregionális centrumhoz vonzódnak) sohasem lesz „igazi” város. (Hogy mit tud ezekkel kezdeni a

társadalom-földrajz, meg az urbanisztika, amelyek természetes adatbázisként használják a statisztikát, az már más kérdés...)

2. Falvak (hivatalos megnevezéssel községek; én maradok a falu kategória használatánál)

2.1. Hagyományos falvak

2.1.1. „Zárvány-faluk”: többnyire földrajzi elzártság jellemző rájuk. Aprófalvas térségekben, másutt zsákfaluként találunk ilyeneket. Jellemzőjük, hogy konzerválódtak bennük az archaikus viszonyok. Zárt belső világ, hagyományos érték- és normarend, alapvetően „paraszti” életforma. Nyilván, az országos trendektől való elmaradottság következtében relatív (vagy nagyonis abszolút) szegénység, a fejlődés, az előbbre lépés esélye nélkül.

2.1.2. Paraszt-falvak. Domináns tevékenységként megmaradt a mezőgazdaság; a rendszerváltozás utáni időkben ismét előtérbe kerül a családi méretű gazdálkodás; természetesen elég sok helyen megjelenik a modernizált (gépesített, kevés állatot tartó, stb.) kisgazdaság. Belső világukat az új (vagy újratermelődő) egyenlőtlenségek jellemzik: a '90-es évek mezőgazdasági átalakulásában a kisgazdaságok mellett (felett?) újra megjelentek a többszáz hektáron gazdálkodó mezőgazdasági vállalkozók, részben teljesen új emberek, részben a korábbi nagyparasztok utódai. Így természetesen újjá-alakulóban van ezeknek a falvaknak a helyi társadalma is; milyensége (vagy változatai) még nem nagyon láthatók.

2.2. „A polgárosodás útján”.

2.2.1. Vállalkozói falvak. Főleg az agglomerációs övezetekben (már középvárosok környékén is) kialakul a mezőgazdaságra épülő

kereskedelmi tevékenységek dominanciáját mutató gazdaság szerkezet. Polgárosodó típus ez, mert alapvetően nyitott, a tágabb környezeti hatásokra érzékenyen figyelő, tevékenységeit a vállalkozói (tőkés-polgári) logikában megszervező életet jelent. (Helyi) társadalomszerkezetére is ez a nyitottság, változékonyság, a rögzült formák elvetése; a helyi társadalomszerkezet nagymérvű mobilitása a jellemző.

2.2.2. Urbánus (urbanizálódó) falvak. Ezekben az ipari kereskedelmi tevékenységek jutottak abszolút dominanciára, beilleszkedve természetesen az országos (olykor nemzetközi) munkamegosztás rendszerébe. Erős civilizatórikus fejlődés látható bennük, helyi társadalmuk alakulása az előző típushoz hasonló.

2.2.3. Lakófalvak, szuburbiumok. Nyilvánvalóan az agglomerációs övezetekben kialakulnak a „klasszikus” lakófalvak, amelyek népességének java a közeli városban talál megélhetést, faluját csak lakóhelynek tekinti. Nem ritka ezekben az a társadalom-életi sajátosság, hogy éppen a betelepültek kezdeményezik valami újfajta lakóhelyi közösség (újtípusú helyi társadalom?) alakítását-formálását.

2.3. Új falvak.

A pártállami hatalom egyik településhálózat-formáló alapelve az volt, hogy fel kell számolni a tanyarendszert. Ennek egyik eszközeként alkalmazták azt az eljárást, hogy a tanyás térségben kijelöltek egy központot (többnyire olyan helyet, ahol egyébként is sűrűbben voltak a tanyák), e köré telepítették a környező tanyák lakóit, majd ezt az új település-egységet külön községgé nyilvánították. Több közülük idő közben valóságos faluvá fejlődött,

mások megmaradtak részlegesen funkcionáló tanya-központnak; mindenképpen olyan település-típus, amelynek további életére-fejlődésére oda kell figyelni.

2.4. Különleges falvak.

Az eredeti falu-funkciótól teljesen eltérő tevékenységszerkezetre épülő falvak ezek. Ilyenek az üdülőfalvak, a tisztán idegenforgalomra építő falvak (pl. Hollókő). Bizonyos értelemben (közigazgatási besorolás, népességszám, stb.) egyértelműen falvak ezek, de kérdéses, hogy funkcionális településrendszeri értelemben vajon a falu kategóriába tartoznak-e.

2.5. Haldokló falvak.

Jellemzőjük a népességszám folyamatos és elég gyors csökkenése, az ottlakó népesség elöregedése, a település-funkciók kiürülése (pl. az iskola megszűnése). Számosságuk miatt (az aprófalvas térségekben több száz ilyent találunk) kell külön típusba sorolni ezeket. És azért is, mert – ez településpolitikai kérdés! – kérdéses a jövőjük. Fenn kell-e tartani őket, megkísérelve a revitalizációt, vagy sorsukra hagyni, tudomásul véve pusztulásukat? S ha azt mondjuk, hogy egy részüket meg kell tartani, másokat sorsukra hagyni, ki meri vállalni a „válogatás” felelősségét? – Ezek azonban messze jelen gondolatmenet keretein kívülre mutató kérdések. De kérdések, amelyekre előbb-utóbb választ kell adni...

2.6. Cigány falvak.

Amikor ezt a vázlatot először papírra vettem, még nagy kérdőjelet tettem a típus mellé: kérdezve, van-e ilyen egyáltalán, és ha

igen, sajátos típus-e. Mára a kérdőjel (bennem) határozott felkiáltójellé egyenesedett. Azért is, mert statisztikailag releváns, mérhető számban vannak olyan falvak, amelyek lakosságában domináns többségben (kétharmad-háromnegyedes arány fölött) vannak a cigányok. És azért is, mert ezek a falvak társadalmi szempontból is rendelkeznek típus-alkotó sajátosságokkal. Csaknem kivétel nélkül „halmozottan hátrányos helyzetűek”: munkalehetőség gyakorlatilag nincs bennük, a mezőgazdasági tevékenység (részben a cigány kultúrából eredő speciális szakértelem-hiány, részben az abszolút tőke és eszköz-hiány miatt) elenyésző jelentőségű, iskoláik (ha még megvannak egyáltalán) tipikusan gyengébbek az átlagnál. Mindez nem véletlen: a cigány falvak általában népességcserével alakulnak ki úgy, hogy a depressziós ágba lévő faluból az eredeti nem cigány (paraszti) népesség elköltözik, helyüket pedig olyan cigány családok foglalják el, akiknek élete a korábbi lakhelyen (alkalmasint a közeli városokban) teljesen ellehetetlenült. Sajátos, etnikailag is determinált településszintű lepusztulás (a településszociológia által városnegyedek sorsára vonatkozóan használt slum-ösödés) megy végbe, amelyben a társadalmi tényezők (szegénység) és etnikai tényező (cigány mivolt) egymásra rétegződnek, létrehozva egy települési és egyéni szinten egyaránt kilátástalan, perspektívátlan helyzetet. A cigány falvak száma ma még lassan, de gyorsuló ütemben növekedni látszik, előre vetítve ezzel nagyon komoly, a magyar társadalom egészét érintő feszültségek fokozódását.

Ezúttal is, mint az előző tipológia után tettük, érdemes egy rövid összefoglaló leírása.

Az előző összefoglalóban azt írtam, hogy „...a típusok közötti különbségeket alapvetően az ország kapitalizálódópolgárosodó fejlődéséhez viszonyítva lehetett leírni.” Víznyítási alapunk ezúttal kettős: dominánsan az ország pártállami időszakban történt mozgásait kellett tekintenünk, de természetesen figyelembe kellett venni a rendszerváltozás utáni folyamatok hatásait is. Azt látjuk, hogy ebben az időszakban a településhálózat is nem jelentéktelen mértékben változik. (Bár az alapszerkezet – hol található a térben a települések, mennyi település van az országnak – csak kevésbé módosul: nem sok új „pötty” van a térképen, és a régebbiek közül nem tűnik el egy sem, a létrejövő új települések száma azonban nem elhanyagolható.) Igazán nagy változást azonban a településrendszerben láthatunk: számos település jellege módosult, egyrészt sok közülük faluból várossá lett (a városok száma nagyjából – attól függően, hogy konkrétan melyik évet vesszük víznyítási alapnak – négyszeresére nőtt), másrészt (például) mezőgazdasági jellegű településből iparivá alakult. Ezen belül e minőségükben teljesen új középvárosok jelentek meg, mindenekelőtt a „csinált városok”, mellettük olyan régebbi városok, amelyek ebben az időszakban váltak középvárosi funkciójúvá; pl. Zalaegerszeg. Ezek a változások nyilvánvalóan átrendezik a településrendszer funkcionális szerkezetét. (Olyan változásokra gondolok itt, mint például azoknak a Dunaújváros környéki falvaknak a dolga, amelyeknek korábban más város volt a mikroregionális vonzásközpontja, a „szocialista város” felépülte után pedig egyértelműen ahhoz kötődnek.) Erőteljesen változott tovább a hálózatot megjelenítő infrastruktúra. Térképre nézve is látványosan: megépült az sztrádák, autóutak hálózata, a vasúti fővonalakat

kétvágányúvá építették át, igen jelentősen fejlődött az összekötő utak (és a településeken belüli úthálózat) pormentes burkolattal történő ellátása. Ugyancsak nagyon jelentős volt a civilizatorikus infrastruktúra fejlődése (villamosítás, vezetékes víz, vezetékes gáz, telefonhálózat, csatorna), ami megadja a városiasodás (mondjuk így: a minőségi urbanizáció) alapvető feltételrendszerét. Úgy tűnik azonban, a tipológia erre utal, hogy a települések – s így a településrendszer – belső, minőségi alakulása lassabb, a látványos fejlődés-elemektől jócskán elmaradó ütemű. Hiába van egy faluban villany, vízvezeték, vezetékes gáz, aránylag jó minőségűen burkolt utak, ha nincs munkalehetőség, ha a település lakói jövőjüket másutt, elvándorlással gondolják el, ha, jó iskola, közösségi terek, közösségi cselekvések híjján „kiürül” a helyi társadalom, akkor, sajnos, a település változatlanul „leszálló ágban” marad. Ha ez így van, akkor nem kerülhető meg a kérdés – ami ugyan a jelen vizsgálatára „szerződött” szociológus számára bizony síkos terep – hogy mi várható, melyek a településrendszer változásának előrelátható trendjei?

Ami teljesen biztos, az annyi, hogy a településrendszer alakulása nem lezárt folyamat. (Miért is lenne az? – kérdezi az eredetileg filozófusnak tanult énem. „Panta rei”, minden folyik, mondja Hérakleitosz; nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni. A változás az egyetlen „állandóság” a világban; miért lenne kivétel épp a településrendszer?) Merre változik, ez itt a kérdés. Tudni nyilván nem lehet, de egy-két dolog sejthető:

- Az urbanizáció (a mennyiségi, a városok növekedése) várhatóan csökkenő ütemű lesz. (Ld. Enyedi, az urbanizáció szakaszai, a relatív dekoncentráció fázisa.) Azért is, mert csökken –

néhány nagyváros esetében már egyértelműen múlt időben: csökkent – a városba irányuló migráció, és azért is, mert feltehetően végéhez közeledik a várossá nyilvánítások hulláma. (Végképp nincs már várossá nyilvánítható település.)

- Az előzővel párhuzamosan, nyilván lényegi összefüggésben azzal, valószínűsíthető újabb szuburbiumok, lakófalvak alakulása-fejlődése-növekedése. Ami természetesen a (helyi) társadalmi viszonyok átrendeződésével is jár: a korábban említetteken túl azzal is, hogy a szuburbiumokba tipikusan a felsőbb (középosztályi) rétegek költöznek, és ez felgyorsíthatja egyes városrégiók (településrészek) lepusztulását.

- A falvak világában erős differenciálódás várható. Egy részük, nyilván a településhálózatban földrajzilag is, funkcionálisan is jó helyen lévők, civilizatorikus tekintetben (városiasodás; a minőségi urbanizáció) eléri a városokat. Más részük e tekintetben (is) leszakad, rögzül elmaradottsága, ennek minden következményével együtt.

- A regionális (országrészek közötti, illetve azon belül mikroregionális) egyenlőtlenségek rövid távon nem csökkennek, és nagy kérdés, hogy hosszabb távon is mikor és milyen szintű és jellegű változásokat lehet indukálni. (Megítélésem szerint egyébként ez az ország fejlődésének egyik alapkérdése.)

- Várható – talán ez a legvitathatóbb, és különböző okoknál fogva legkevésbé „kimondható” előrejelzés –, hogy az aprófalvak jelentős hányada néhány évtized alatt eltűnik a térképről. A „Gyűrűfű-szindróma” – amit, az adott helyen, éppen egyedisége folytán, és nagyon komoly, célzott, és az egyediség okán mozgósítható erőfeszítésekkel sikerült visszafordítani – jelentős

számosságúvá, tehát kivételes, egyedi eszközökkel kezelhetlenné válhat. A folyamatot, most úgy látszik, lassíthatja a „cigány falvak” megjelenése, ez azonban valójában csak a problémák más síkra terelődését jelenti.

A gondolatmenetet csak egy nagyon szubjektív megjegyzéssel tudom zárni: nagyon érdekelne, hogy milyen lesz Magyarország térképe 2050 táján.⁹

Mit nevezünk helyi társadalomnak?

A helyi társadalom fogalma, sajátosságai

A helyi társadalom fogalmáról

A helyi társadalom fogalmának meghatározásáról az 1980-as évek elején folyt érdemi vita.¹⁰ Az azóta eltelt időszakból kifejezetten fogalomértelmező írásokkal nem találkoztam; úgy tűnik, a téma szakértői kielégítőnek és használhatónak tartják az akkor kialakult értelmezéseket. Értelmezéseket mondok, többes számban, mert a vitában korántsem jött létre konszenzus, nem alakult ki egységes álláspont. Úgy látom, az történt, hogy, mivel a különböző álláspontok – mint látni fogjuk – nem tértek el egymástól alapvető elveikben, nem

⁹ In: Mellékvágányon – két kisváros társadalomtörténete (Baja és Esztergom) MEK kvt. 19700/19779, 7-40.o.

¹⁰ Ld. 2. sz. lábjegyzet. Ezúttal is az abban a „műhely”-ben folytatott viták anyagait használom; természetesen a maguk helyén megadott részletes hivatkozásokkal.

volt feltétlenül szükséges a tisztázó vita végigvitele. A *konkrét empirikus kutatások* során a fogalomértelmezés különbözőségétől függetlenül lehetett közös nevezőre jutni.¹¹ Saját értelmezésem kialakításához szükséges áttekinteni az akkori vitát.

Markáns álláspontot képviselt SZIRMAI Viktória.¹² Így ír: „A helyi társadalom a társadalmi totalitás szerves része, meghatározott társadalmi és gazdasági, politikai szerepköröket betöltő funkcionális alrendszere. A helyi társadalom tehát egyfelől 'leképezi' a társadalmat, másfelől helyi társadalmi-gazdasági-politikai funkciói, valamint sajátos belső viszonyai és interakciós folyamatai szerint módosítja a társadalmilag jellemző viszonyokat.”

A meghatározásnak – olvasatom szerint – két lényegi eleme van. Az egyik az, hogy a helyi társadalmat az össztársadalom alrendszerének, tehát az össztársadalmi viszonyokba szorosan betagozódó entitásnak tekinti. A másik, hogy ezeket a viszonyokat a helyi társadalom közege *módosítja*. Az utolsó szót nem véletlenül emeltem ki. Úgy látom ugyanis, hogy Szirmai *dominánsnak* tartja az össztársadalmi viszonyok hatásait, a helyi társadalom belső mozgásait csak *módosító* tényezőknek tekinti, nem pedig *öntörvényű* alakulásnak. Erre utal következő megfogalmazása is: „A helyi társadalom mindenekelőtt vertikálisan meghatározott alrendszerekből szerveződik; alrendszerei az össztársadalom rendszereit: a gazdaságait, a politikait, a társadalom rétegződését, az ökológiát

¹¹ Jól mutatja ezt a 2. lábjegyzetben említett kutatás-sorozat, amelyben, állíthatom, harmonikus együttműködésben dolgoztunk együtt Bóhm Antallal, Pál Lászlóval, akiknek az enyémtől eltérő fogalomértelmezéseiről rövidesen szólok.

¹² Szirmai Viktória: A helyi társadalom fogalma. In: Helyi társadalom I., Bp. 1983, 31-52.p. A következő idézetek helye 42-43.p.

(infrastrukturálist) és a tudati-ideológiai viszonyait funkcióik szerint reprezentálják.” E felfogás szerint a helyi társadalom *belső szerkezetét* (a helyi társadalom „alrendszerei”) alapvetően a makrostrukturális hatások determinálják.

Vitatja, pontosabban kiegészítendőnek tartja ezt a felfogást PÁL László.¹³ Szerinte „A helyi társadalmaknak e funkcionális meghatározása s rendszerelméleti kezelése Szirmai Viktória fontos hozzájárulása a helyi társadalom-problematika elméleti kibontásához. Az általa megadott fogalom azonban túl elvont – ... – s így túlzottan az általánosság szintjén marad... Azaz nem tartalmazhatja a helyi társadalmiság, a lakónépesség helyi társadalommá konstitualizálódásának lényegi folyamatait,...” Holott ezek Pál szerint igen fontosak: „...felfogásunkat a kérdésben már jeleztük és felvázoltuk, amikor a lakóhelyi népességet a társadalmi magatartásukat kifejező dimenziók szerint megkülönböztettük: *az amorf populáció szintű együttéléstől, a működő – és helyi – sajátos dimenziókon szerveződött társadalmak alakzati formáin át a magasabb szintű koherenciát mutató és közösségként funkcionáló formákig.*” (Szerző kiemelése) Az utóbbi idézetből megint két lényegi elemet tartok fontosnak kiemelni. Az egyik az, hogy Pál határozottan „helyi”, „saját” dimenziók mentén szerveződőnek látja a helyi társadalmat. A másik az, hogy tételezi a helyi társadalom *szerveződése minőségének* különbségeit. („Amorf populációtól” a „községként funkcionáló” szerveződések.)

¹³ Pál László: A helyi társadalom fogalmának artikulációjához. In: Helyi társadalom III. Bp, 1985, 5-26.p.; az idézett helyek 10. és 9.p.

Ez az utóbbi mozzanat kap különösen erős hangsúlyt az én felfogásomban.¹⁴ Idézem: „Helyi társadalma tehát településeinknek egyszerűen és ab ovo van. Helyi társadalomszerkezete minimálisan annyi, hogy többé-kevésbé áttételesen megjeleníti a társadalmi egész, a mai magyar társadalom szerkezetének fő mozzanatait. Most azonban azt a többletet keressük, amitől a helyi társadalom *lokális közösségé* formálódik.”¹⁵ (Kiemelés az eredetiben. – Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a kötet szerkesztői /Böhm Antal és Pál László/ éppen a mondat után tartották szükségesnek szerkesztői megjegyzésben rögzíteni, hogy „A kötet szerkesztői a helyi társadalom szerveződését az itt kifejtettektől eltérően értelmezik.”) Még pontosítottam, hogy mit értek lokális közösségen: „... *én lokális közösségnek a helyi társadalomnak egy társadalmilag megformált, a mindennapi gyakorlatban realizálódó, bizonyos fokon tudatosodott és a közösség tagjai számára bizonyos értelemben viszonyítási alapul szolgáló alakzatát értem.*”

Most úgy látom, hogy van értelme vizsgálni a helyi társadalmakat *kialakultságuk, társadalmi megformáltságuk, integrációjuk foka és minősége* szerint, és ez igen fontos *elemzési szempont*. Ily módon beszélhetünk – most csak a szélső pontokat jelzem – kialakult, jól integrált, és a másik végleten amorf, szerkezetelen, dezintegrált helyi társadalmakról. Nem tartom azonban indokoltnak (eltérően korábbi véleményemtől) az elsőre külön

¹⁴ Ld. B. P.: Helyi társadalom – lokális közösségek. In: Helyi társadalom II., Bp. 1984, 51-84.p. Idézett helyek 53. és 52.p.

¹⁵ Megjegyzem itt, hogy a „lokális közösség” fogalomhasználat az angolszász szakirodalomban a kutatások egyik irányzata megjelölésére használt „local community” részben magyarított átvétele. Ott azonban lényegében a helyi társadalom értelmében használják; ld ehhez H. Newby: The Challenge of Rural Sociology

kategória, a „lokális közösség” fogalom használatát, mert tisztább és egyértelműbb fogalomhasználatnak vélem, ha minden esetben egyszerűen helyi társadalomról beszélünk, és akkor, amikor erre szükség van, jelezzük szerveződésének minőségét.

Hivatkozott tanulmányomban egyébként definiáltam a helyi társadalom fogalmát is: „... én olyan társadalmi egységet nevezek helyi társadalomnak, amely a) geográfiai, településföldrajzi kategóriákkal relatíve pontosan körülhatárolható (faluk, városok, pontosan körülírt városrészek, stb.); b) amelynek népessége meglehetősen állandó; c) s amelynek kialakult valamiféle belső struktúrája. Ebben az értelemben tulajdonképpen minden településen, amely valamennyi idő óta önálló településként létezik, megvan a helyi társadalom.” Látható, hogy itt három eléggé konkrét *definicionális ismerv* szerepel, amelyek, úgy látom, jól *operacionalizálhatóak* is, konkrét kutatásban jól használhatók, ezért ezeket – vagy változataikat, természetesen kibővítve-kiegészítve – jelenleg is használni fogom. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy ezek az ismérvek semmit sem mondanak a helyi társadalom szerveződésmódjáról, belső szerkezetéről, holott véleményem szerint egy részletezőbb, kifejtőbb definíciónak ezeket is tartalmaznia kell.

Éppen ebben a vonatkozásban tartalmaz többet BÖHM Antal és PÁL László közös meghatározása:¹⁶ „Első megközelítésben helyi társadalomnak nevezzük azt a társadalmi képződményt, amely térben elkülönült, sajátos minőségekkel, érdekszerkezettel, hierarchikus tagoltsággal rendelkezik. Érdekeit képes az adott társadalom

¹⁶ Böhm Antal – Pál László: Helyi társadalom. Előtanulmány. In: Helyi társadalom I., 11-31.p. Idézett hely: 14.p.

gazdasági és társadalmi intézményrendszerén belül több-kevesebb autonómiával kifejezni. Tagjait alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyok, kliensi kapcsolatok szövevénye és az adott lokalitással kapcsolatos identitástudat jellemzi. ...” Ezúttal két olyan mozzanatot emelek ki, amelyek lényegi tartalmukat tekintve fontosak, de az itt adott értelmezésüket vitathatónak tartom. Az egyik ilyen elem a helyi társadalom tagjainak viszonyaira vonatkozik, és ezeket Böhm és Pál „kliensi kapcsolatok szövevénye”-ként értelmezik. Azt gondolom, hogy a belső viszonyok egésze több ennél, korántsem minden viszony „kliensi kapcsolat”, ugyanakkor ezek a kapcsolatok meglátásom szerint egyáltalán nem esetlegesek (a „kliensi kapcsolat” kifejezés *egyediséget, személyhez kötött* esetlegességet jelez), hanem *rendszerre szerveződnek*. (Részletesebben ezt majd a következő alfejezetben fejtem ki.) A másik elem a „lokalitással kapcsolatos identitástudat”. Én ezt nem tartom definicionális ismérvnek, úgy vélem, hogy ez csak a helyi társadalom szerveződésének magasabb szintjén, a valamennyire integrált helyi társadalomban alakul ki, és ebben az értelemben *minősítő kategória*.

Az elmondottak figyelembe vételével rögzítem, hogy jelenlegi felfogásom szerint mit értek a helyi társadalom fogalma alatt.

Annyi bizonyosnak látszik – ebben minden szerző egyetért –, hogy a helyi társadalom *településekhez*, esetleg településrészekhez kötődik. A településekről viszont tudjuk, hogy a *társadalom térbeni megszerveződésének* elemei. A társadalom ugyanis természetesen térben is létezik, mégpedig nem akármilyen térben, hanem a saját maga által, szükségleteinek megfelelően kialakított-szervezett térben. (Csak ismétlem, hogy ez a tér-alakítás természetesen természeti-

földrajzi, gazdasági és egyéb tényezők által szabott korlátok-feltételek között történik.) A helyi társadalom az így kialakult (társadalmi) térelemek, a települések lakóinak együttsége, mondhatjuk így – első és legáltalánosabb közelítésben –, hogy ***a helyi társadalom a társadalom térbeni megszerveződésének társadalmi alakzata***. Lényegében ugyanezt a tartalmat megfogalmazhatjuk kissé kézzelfoghatóbban is: *egy településen (vagy településrészen) lakó emberek valamilyen szintű közösségi megszerveződését nevezzük helyi társadalomnak; az adott település (településrész) helyi társadalmának.*

Ezzel azonban még nem mondtunk eleget, csupán a helyi társadalom elméleti (ha tetszik, társadalomfilozófiai) szintű elhelyezését végeztük el a társadalmi jelenségek sokaságában. Tovább kell lépünk, és megkeresni azokat a *kritériumokat*, amelyek alapján a gyakorlatban (a kutatási gyakorlatban is) megmutathatjuk, hogy éppen egy helyi társadalomról van szó.

Mindenképpen szükségesnek tartom – külső keretként – a *térbeni lokalizáció* megjelölését. Helyi társadalom *földrajzilag jól körülhatárolható tér-egységen* alakulhat ki. Ez mindig egy település (amelynek megvannak a térben pontosan kijelölhető határai), vagy településrész (amelyet az adott település más részeitől elegendő pontossággal el tudunk különíteni). Szükséges ez a kritérium azért is, mert a mindennapokban működő emberi közösség (együttség) kialakulásának feltétele a térbeni, fizikális kapcsolatok lehetősége. (Elszórt tanyavilágban nem jöhet létre helyi társadalom.)

Második fontos kritérium a *viszonylag állandó ottlakó népesség*. Bármiféle társadalmi szerveződés létrejötte *időigényes folyamat*, a kapcsolatok kialakulásához, a viszonyok formálódásához

idő kell. Ha egy településnek állandóan cserélődik a népessége, soha sincs idő az összeszerveződésre. (Ezért van egyébként, hogy az egyszeri, tudatos aktussal létrehozott települések – pl. az ú.n. „szocialista városok”; Szirmai V. érzékletes kifejezésével a „csinált városok” – emberei-lakói csak hosszabb idő alatt, egyes kutatások szerint másfél-két generáció ideje alatt, tudnak valamiféle helyi társadalommá szerveződni.) Ehhez kapcsolódó lényeges kritérium a *népességszám*, pontosabban annak felső határa. Akármekkora település, településrész nem tud relatíve egységes szerkezetű helyi társadalommá szerveződni, mivel túl nagy lélekszám esetén az emberek közötti kapcsolatok, viszonyok olymértékben távoliak, annyira közvetítettek, hogy részeire, elemeire töredezik a szerkezet. Számos vizsgálat és elméleti megfontolások is arra az eredményre vezetnek, hogy a helyi társadalom kialakulását lehetővé tevő maximális népességszám 30-40.000 fő körül van. (Nem utolsó sorban emiatt mondjuk, hogy a *kisváros* nagyságrendi határa éppen ez: kisvárosnak azt a várost nevezem, amelyben még lehetőség van a helyi társadalom kialakulására.)

A harmadik – immár tartalmi, minőségi jellegű – kritérium *kialakult (helyi érvényű) viszonyrendszer*. Azok a *társadalmi hálózatok*, amelyek megszabják-megmutatják azt, hogy az egyes emberek (családok) kikkel milyen kapcsolatban vannak, az a viszonyrendszer, amelyben való elhelyezkedés *kijelöli* az egyén (család) *helyét a helyi társadalomban*. (Az ezt kifejező pozícióról a harmadik alfejezetben lesz szó.) A kritérium tehát a viszonyrendszer *megléte*.

Negyedik kritérium – szorosan ráépülve az előzőekre – a *kialakult (helyi érvényű) érték- és normarendszer*, illetve a tágabb (össztársadalmi) közeg érték- és normarendjének helyi érvényű módosulatai. (Amelynek megjelenési formái a helyi közvélemény, a korábban említett életmódminták, és hasonló jelenségek.) Kritérium ez, mert szociálpszichológiai közhely, hogy minden tartósabban együtt élő és együttműködő emberi csoport kiformálja saját belső normarendjét, valamennyire is integrált helyi társadalom sem lehet működőképes e nélkül: a viszonyok (kapcsolatok) működtetése csak az adott viszonyokra (kapcsolatokra) kidolgozott működési szabályok alapján lehetséges.

Az ötödik kritérium – ami a történetiséget, az időbeniséget tekintve lehetne harmadik a felsorolásban, logikailag azonban inkább itt a helye – a *valamilyen közösen megélt történet*, az ebből származó, a történet csomópontjait örökítő *hagyományok*. A múlt, a kollektív emlékezetben megőrzött múlt (legyen az mitikus, vagy valóságos) beépül a jelenbe, és ez a „beépült múlt” olyan *integratív erő*, amely nélkülözhetetlen.

Végül a hatodik kritérium eléggé sajátos jellegű. Ez ugyanis nem definícionális jellegű, tehát megléte nem feltétele a helyi társadalomnak, hanem tisztán minőségi mutató. Egy jól kialakult, jól integrált, markáns helyi érték- és normarenddel rendelkező, hagyományait megtartó-őrző helyi társadalomnak kialakul(hat) egy sajátos *MI-tudata*, az a kollektív tudati alakzat, hogy MI vagyunk ennek a településnek a polgárai, a MI településünk (települési közösségünk) más, mint a többi. A pozitív MI-tudat lesz azután az

alapja a *lokálpatriotizmusnak*, ami a településsel, a település közösségével való azonosulás cselekvő változata lehet.

Úgy gondolom tehát, hogy a gondolatmenetem elején adott elméleti megfogalmazással, az arra alapozott, azt kibontó itt leírt kritériumok mentén lehet megragadni általában is, és konkrétan egy-egy település esetén is a helyi társadalom lényegét.

A helyi társadalom szerveződésmódja

Korábban (a könyv más részében) jeleztem, hogy a helyi hatalmi mechanizmus kettős elven: a hivatalos-formális és az informális-befolyásolási szerkezeteken épül fel. Most hozzáteszem, hogy ez a kettősség nem csak hatalmi struktúrára, hanem általánosabban a helyi társadalom belső szerveződésére is érvényes. Hogyan? Nézzük először a hivatalos-formális szerkezeteket!

A szorosabban vett *politikai szférára* nézve kimutattam, hogy a kisvárosok és falvak helyi társadalmainak ezirányú működése jelentős mértékben *kívülről vezérelt*. A helyben hozott döntések meghatározó hányada nem elsősorban helyi érdekek artikulációján alapul, hanem külső, a helyi társadalmon kívüli szempontok érvényesülnek. Azt mondhatjuk tehát, ebben a szférában – tehát jelen gondolatmenetünk fogalmi hálóját alkalmazva a *helyi társadalom hivatalos-formális politikai szerkezetében* – dominánsak a *makrostrukturális hatások*.

Ezt egyébként eléggé természetesnek kell tartanunk. Szirmai Viktóriának (korábban idézett helyi társadalom definíciójában) teljesen igaza van abban, hogy a helyi társadalom *részrendszere* (alrendszere) az „össztársadalom”-nak. Nyilvánvaló, hogy a politikai szférában – amely, hangsúlyozzuk itt, a társadalmi újratermelési

folyamat három nagy létszférája, a gazdasági, szellemi-kulturális és a politikai szférák közül éppen az, amely a társadalom *megszervezését* végzi – a társadalomnak *egységesnek* kell lennie. A szervezőelvek, az ezeket konkretizáló szabályok és normák, a szervező mechanizmusok és eljárások heterogenitása esetén a társadalom szétesne. A *jogbiztonságnak* például, ami a hatékonyan működő politikai szerkezet egyik kiemelkedő jelentőségű rendező elve, nyilvánvalóan ugyanazt kell jelentenie minden településen, *ebben* nem fogadhatóak el „helyi ízek”, helyi modifikációk. A kérdés itt számunkra az, hogy vajon a makrostrukturális hatások érvényesülnek-e más területeken is?

A válasz természetesen az *igen*. A helyi társadalom részrendszer-mivolta nyilván mindenben megmutatkozik. Tekintsük itt a legátfogóbb ösztársadalmi tagolódási formát, a *társadalomszerkezet* (társadalmi struktúra, az osztály- vagy rétegtagoltság) kérdését.

A társadalomtudományokban évszázados, meg-megújuló vita folyik arról, hogy milyen kategóriákkal lehet egy társadalom tagolódását leírni. Vannak, akik az *osztálytagolódást* tartják meghatározónak (és ezen belül is alkottak három vagy több osztályos modelleket), mások *társadalmi rétegekről* beszélnek (és ezen belül számos különböző rétegződési modellel találkozunk), előfordul a *státuszcsoporthoz* kategória is. Nem feladatom itt e vita áttekintése, számomra csupán annyi a lényeg, hogy abban kétségtelenül egyetértenek a legkülönbözőbb szerzők és irányzatok, hogy *vannak* társadalmi nagycsoportok, és azok milyensége és egymáshoz való viszonya alkotja a társadalomszerkezetet. Ami, tegyük ezt mindjárt hozzá, történelmi korszakonként alapvetően megváltozik. Egészen

más a feudális társadalom szerkezete (amely a hűbériségre épül), mint a kapitalista társadalomé (amelynek legfontosabb, egyesek szerint kizárólagos rendező elve a tőkeviszony), és megint más a pártállami társadalom-szerkezete (ahol egyrészt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, másrészt a redistributív hatalomhoz való konkrét viszony határozza meg az egyének elhelyezkedését a társadalomban). Ezek a nagycsoportok természetesen *leképeződnek* a helyi társadalomban is. Ha a makrostruktúrában beszélünk egyik társadalmi réteggént (a magyar szociológiában leginkább használatos Ferge Zsuzsa féle rétegződési modell kategóriájával) *vezetőállásúakról*, akkor természetesen megjelennek, bizonyos mértékig sajátos arculatú *társadalmi csoportként* a vezetőállásúak a helyi társadalom közegében is. Igaz, és ez már a helyi társadalom modifikációs hatása, egy-egy konkrét helyi társadalomban más és más súlya, jelentősége lehet a „vezetőállásúaknak”. (És természetesen minden más társadalmi réteg helyi „leképeződésének”.)

Érvényes a „leképeződés” természetesen nem csak az osztály- vagy rétegszerkezetre, hanem a társadalom minden más tagolódási formájára is. Létezik például az *etnikai tagolódás*, és a németek, románok, cigányok, szlovákok a helyi társadalmakban is németként, románként, cigányként, szlovákként vannak jelen. És érvényes az is, hogy egyes helyi társadalmakban nagyon eltérő belső (településen, a település helyi társadalom-szerkezetén belüli) helyzete, súlya, jelentősége van az ott élő németeknek, románoknak, cigányoknak, szlovákoknak. Ugyanez elmondható a *vallási tagolódásról* is.

A lényeg itt számunkra az, hogy az osztársadalom szerkezeti formái *megjelennek, leképeződnek* a helyi társadalmakban, és, a modifikációs hatások következtében, kialakítanak egy, az osztársadalmi formák által dominált (ebben az értelemben „*kívülről vezérelt*”), de konkrét megjelenésében *egyedi, az adott helyi társadalomra jellemző* viszonyrendet. Így, habár tudjuk, hogy ez a formarend a makrostruktúra által meghatározott, a maga konkrétságában mégsem érthető meg, nem vezethető le abból, *meglétének milyenségét* minden egyes esetben konkrét elemzésekkel lehet megmutatni. Lényegében ez az, amit a helyi társadalom „hivatalos-formális szerkezetéről” mondanunk kell.

A másik szerkezetiség az informális-befolyásolási mező. Ennek elemzésekor szükséges egy kissé távolabbról, elméleti megfontolásoktól elindulni.

A kérdés az, hogy melyek azok a *működésbeni formák*, amelyekben a helyi társadalom látható módon megjelenik, és amelyek működésükkel egyben *konstituálják* (megalkotják) a helyi társadalom sajátos minőségeit. Más fogalomhasználattal nevezhetjük ezeket a helyi társadalom *integrációs mechanizmusainak*, mivel e formák működése hozza létre a helyi társadalom tényleges integrációját.¹⁷

¹⁷ Az integrációs sémák fogalmát Polányi Károly vezette be. Ő ezt történetfilozófiai kategóriaként használta, nagy történeti-társadalmi korszakok jellegzetességének leírására. (Nála a három nagy séma: az archaikus társadalmak reciprocitás-elve, az ókori nagybirodalmak és az ázsiai és európai feudalizmusra jellemző redisztribúció /amit egyébként Szelényi Iván sajátos módosulattal az állampárti szerkezet integrációs elvének is tekint/, és a kapitalista forma piaci integrációja.) Itt én Polányi *logikáját* követve a fogalmat kitágított-konkretizált értelemben használom oly módon, hogy nem csak integrációs *elvet*, hanem az integráció konkrét megvalósulási mechanizmusait is értem alatta.

Úgy találtam, hogy négy, részben egymásra épülő működésbeni formát, integrációs mechanizmust lehet leírni. Ezek:

- a helyi társadalmat átszövő *információs-kommunikációs hálózat*;
- az ennek működése révén kialakuló *helyi közvélemény*, mint kollektív tudati alakzat;
- a *helyi érdekek*, illetve a helyi társadalom egyes csoportjainak *egymásra vonatkoztatott csoportérdekei rendszerének* valamilyen formában való politizációja;
- közvetlenül közösségi vonatkozású (helyi közösségre vonatkoztatott) *cselekvéseknek, cselekvésrendeknek* a kialakulása.

Ezek a formák, hangsúlyozzuk még egyszer, egyidejűleg és együttesen *létrehozói* (a konstituálás értelmében), *fenntartói* (a meglét értelmében), *megjelenítői* (a láthatóvá tétel értelmében) és *termékei* (létezésük folyamatos lehetővé tétele értelmében) az integrált helyi társadalomnak. Bármelyikük hiánya esetén a helyi társadalom nem tud integrálódni, nem tud magasabb minőségű szerveződésformát kialakítani.

Nézzük ezeket egyenként, alapvetően működésük jellege szerint.

Hogyan működik a helyi társadalom *információs-kommunikációs* rendszere? Szecskő Tamás információs csatorna tipológiájában¹⁸ többek között szerepel a *szervezeti kommunikáció* és a *szóbeszéd*. Ugyancsak ő állapítja meg (Angelusz Róbert és Váradi

¹⁸ Szecskő Tamás: Bevezetés. In: Szecskő T. (szerk.): Az információtól a közéletig. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973, 8-9.p.

László kisvárosokban végzett vizsgálataira alapozva), hogy „a helyi kérdésekkel foglalkozó információkban ... [tehát a helyi társadalom információs rendszerében – B. P.] *csupán* a szervezeti kommunikáció és a szóbeszéd csatornái funkcionálnak.”¹⁹ (kiemelés tőlem – B. P.) Mit jelent ez? A *szervezeti kommunikáció* egyértelműen a formális-hivatalos szerkezet kommunikációs rendszere; ehelyütt nincs vele dolgunk. (Ha csak az nem, hogy megállapítjuk, hogy *ebből* a kommunikációs hálózathoz a lakópolgárok többsége kiszorul, a „hivatalos” iratok többsége az emberek többsége számára nem hozzáférhető. Ami persze egyben azt is jelenti, hogy a polgárok többsége a hivatalos-formális *döntési struktúrára* sem tud hatást gyakorolni; erről azonban a társadalmi mozgásterek kapcsán már szóltam.) Érdekesebb kérdés itt a *szóbeszéd*. (Ami, hangsúlyozzuk itt, nem azonos a közkeletű szóval pletykának nevezett *magán-információk* áramlásával. Bár tartalmaz/hat/ ilyen elemeket is, amit itt a szóbeszédnek nevezünk, az alapvetően a *közösség ügyeiről* szóló élőlészavas információ-áramlás.)

A szóbeszéd, amint erre ugyancsak utaltam már, a kommunikáció, az információ-áramlás *perszonális* (személyek közötti), *élőszóban történő* formája. Kimutatható az is, hogy a (valamennyire is integrált) helyi társadalmakban ezek a csatornák (a szóbeli információ-áramlás csatornái) *határozott szerkezetiséget mutató hálózattá rögzülnek*. Lényeges azonban, és ezt kell itt hozzátennünk az elmondottakhoz, hogy ez a hálózat szükségképpen *informális jellegű* marad. Noha az emberek jelentős része ismeri (legalább elemeiben, az őt személyesen érintő részét mindenesetre, de

¹⁹ U.o. 19.p.

gyakran a csak másokat érintő hálózat-részekről is van tudomása) ezt a hálózatot, noha tudják *használni* is azt, a hálózat *manifeszt* rögzítése (leírása, más rögzített formában való közreadása) sohasem történik meg, ez benső lényegének mondana ellent. Ez a szerkezet tehát – lételméleti jellegét tekintve – *kollektív tudati objektiváció*. Amely van, működik, hat, szerkezetet alakít, de mindvégig a rögzítetlen, látens informalításban.

Könnyen belátható, hogy a szükségképpen az információ-áramlásra alapuló (*helyi*) *közvélemény-alakulás* maga is az informalításban alakul ki, és marad is abban. Kivételesen ugyan láthatóvá manifesztálódhat (egy-egy tüntetés, a helyi sajtóban megjelenő közlemény formájában), de tipikusan a természetesen véleményeket is közvetítő szóbeszéd csatornáiban.

A harmadik működésbeni forma (integrációs mechanizmus) a *helyi érdekek politizációja*. Az érdek-politizáció (a politológia egyik kulcsfogalma) röviden azt jelenti, az érdek *megfogalmazódik* (felszínre kerül, kimondatik, manifesztté válik), *beemelődik* a döntési struktúra erőterébe (az érdek mentén – mellette vagy ellene – döntésnek kell születnie). A modern társadalmakban az érdek-politizációnak *intézményes formái* alakultak ki, mindenekelőtt (össztársadalmi szinten) a *politikai pártok*, mellettük esetenként más *érdekképviselői szervezetek* (pl. a szakszervezetek, a munkaadók szervezetei, stb.) Elvileg lehetséges, és más társadalmakban, elvétve nálunk is, gyakorlati példákat is látunk arra, hogy *helyi* érdekpoltizációt megvalósító *helyi* hatáskörű intézményes formák is létrejönnek. (Ilyen például a korábban említett kisvárosi egyesület, amely polgármestert állított.) Magyarországon azonban még ma is az

a tipikus (és az általunk vizsgálandó korszakok közül a pártállam időszakában teljesen általános), hogy helyi érdekű – nevezzük így – *mikro-politikai szervezetek*, olyanok, amelyek *érdemi* érdekpolitizációra alkalmasak, nincsenek. Fogalmazzunk egyértelműen, noha talán kissé sarkosan: *a (magyarországi) helyi társadalmakban nincsenek jelen az érdekpolitizáció intézményes formái*. Érdekek (helyi érdekek) azonban vannak, és ezeket a (helyi) döntéshozatali mező számára politizálni kell. A kérdés, hogy hogyan történik ez.

Nem lehet meglepő, ha azt állítom, hogy a helyi érdekpolitizáció (érdek-érvényesítés) döntően *informális-befolyásolási csatornákon* történik meg. Maga az érdek-megfogalmazás, azután a döntéshez szükséges információk áramoltatása, a lehetséges döntési alternatívák megfogalmazása, az eltérő érdekekről szóló információk, az érdekek ütköztetésének érvei mind mind a fentebb bemutatott (informális) kommunikációs-információs hálózaton „keringenek”. És éppen itt jön a képbe a *befolyás*. Vannak, akiknek az érvei nagyobb súllyal esnek latba, mint másokéi, vannak, akik – nagyon különböző okokból; a befolyásnak sokféle alapja, összetevője lehetséges – át tudják vinni saját akaratukat másokra, érvényesíteni tudják saját, vagy csoportjuk érdekeit. De mindez nem nyílt-nyilvános vitában – ennek ugyanis nincsenek meg a szervezeti keretei –, hanem az informális mezőben történik. És az sem lesz meglepő, ha azt mondom, hogy ennek az (informális) érdek-politizációs folyamatnak is kialakul az *(informális) szerkezete*. Rögződnek a *befolyás-kapcsolatok*, rögződik tehát (és az informális mezőben *tudottá* válik), hogy kinek, milyen kérdésben, mekkora „szava van”.

A működési formákról (integrációs mechanizmusokról) eddig mondtak alapján természetesnek kell tartanunk, hogy a negyedik működési forma, a helyi érdekű *cselekvésrend* is az *informális jellegű* formákban működik. E cselekvések alapvető tartalmi motivációja, lényegi tartalma nyilvánvalóan nem lehet más, mint az előbb leírt helyi érdekek valamelyike. A cselekvési struktúra ugyanis azért és annyiban közösségi jellegű (s itt, a helyi társadalom dolgainak elemzésekor éppen a közösségi jellegű, közösségre vonatkoztatott cselekvések a fontosak számunkra), amiért és amennyiben valami közösségi cél (ami természetesen lehet egy helyi társadalmon belüli csoport-cél is) megvalósítására irányul. A közösségi cél pedig semmi egyéb, mint az érdekek konkrét megfogalmazása.

A cselekvéseket továbbá a fentebb bemutatott hálón terjedő információk váltják ki és vezérlik. Mármint láttuk azt, hogy a (helyi) információs-kommunikációs hálózat lényegileg az információáramlás informális csatornáiból tevődik össze, láttuk, hogy ennek alapján a vélemények alakulása (közvélemény-alakulás, de természetesen a lehetséges és szükséges cselekvésekre vonatkozó közös vélemények alakulása is) mind kialakulásában, mind létezmódjában informális marad, és láttuk azt is, hogy a (helyi) érdek-politizáció (a cselekvéseket megelőző döntési folyamat) is az informalitásban történik, így nyilvánvalónak látszik, hogy maga a cselekvésrend is az informalitásban marad. Nincs arról manifeszt (nyilvánosan rögzített, megfogalmazott) döntés, hogy kinek, mikor, mit kell tennie, ezt egyszerűen „tudni kell”, és, ami az igazán fontos, *egy jól integrált helyi társadalom tagjának tudnia is lehet.*

Végeredményben azt kell tehát mondanunk, hogy a *helyi társadalmak legfontosabb rendező elve (integrációs elve, szerveződésmódjának alapja) az informalizmus*. Hangsúlyozzuk itt még egyszer, hogy az informális működésmód, az informalizmus önmagában nem a helyi társadalmak sajátossága, jelen van a nagyobb települések, az országos mozgások működésében is, de *szervezetalkító rendező elvként* csak a falvak-kisvárosok helyi társadalmában van jelen.²⁰

Kérdés még, hogy mindezek alapján *milyen szerkezete* alakul ki a helyi társadalomnak. Erről túl sokat nem lehet mondani, mivel, éppen a szervezetalakulás jellege következtében, minden település helyi társadalmának szerkezete egyedi, csak ott érvényes alakulás. Egy korábbi megfogalmazásomban (saját és mások kutatásaira alapozva) egy nagyon általános, koncentrikus köröket tartalmazó sémát írtam le.²¹ Eszerint legbelül van egy meglehetősen szűk csoport, a (helyi) döntésekre érdemi befolyást gyakorolni képes emberekből álló „belső kör”. Jellegzetessége egyrészt, hogy korántsem csak a hivatalos-formális szerkezet döntéshozatali jogú emberei tartoznak ide (ők nem is feltétlenül; előfordul, hogy egy település formálisan első embere, a tanácselnök vagy polgármester sem tartozik a belső körbe), másrészt jellegzetessége az is, hogy a belső kör tagjai mindig *személyes kapcsolatban* vannak egymással. A „belső kör”-t veszi körül e séma szerint a „holdudvar”, ahová azok tartoznak, akiknek, személyes kapcsolatban állván a „belső kör” valamely tagjával,

²⁰ Érdemes itt utalni arra, hogy hasonló következtetésekre jutnak Lynd and Lynd: Middletown című könyvükben.

²¹ Ld. B. P.: Értelmiség egy kisvárosban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1990, 169 és kvk. p.

módjuk van egyszeres közvetítéssel, tehát még eléggé hatékonyan befolyásolni a döntéseket. A „holdudvar”-on túl, esetleg további koncentrikus körökben, vannak azok, akik egyre több közvetítéssel, tehát egyre kevésbé hatékonyan vehetnek részt a döntési folyamatban, akiknek csupán a végrehajtásban, a (közösségi) cselekvések kivitelezésében jut szerep. Nagyságrendeket is említettem: eszerint a „belső kör” nagyjából 10-30 emberből szokott állni, a holdudvar számossága (kisvárosban) egy-két száz ember lehet (faluban természetesen kevesebb). Mindez azonban teória, a tényleges szerkezetet adott helyi társadalom konkrét vizsgálata alapján lehet csak leírni.

Az egyén a helyi társadalomban

Amikor az egyén (a helyi társadalom tagja) és a helyi társadalom (ami az egyén számára mindenképpen társadalmi-közösségi közeget jelent) viszonyát vizsgáljuk, alapjában két irányból közelítve, két kérdésre keressük a választ. Az egyik az, hogy mit jelent a helyi társadalom *az ember számára*, milyen *társadalmi-közösségi közeg* az, ami körbeveszi őt, milyen *társadalmi teret* kínál tagjainak. A másik kérdés, hogy *hogyan helyezkedik el az egyén* (s tegyük itt már hozzá: a *család*) a helyi társadalomban, *milyen tényezők* jelölik ki számára a helyét.

Az első kérdést valójában korábban, (a „Mellékvágányon” könyv előző fejezetében) a társadalmi mozgásterek tárgyalásával megválaszoltam. Megmutattam, mégpedig az egyes településtípusokra vonatkozóan azok sajátosságaival együtt, hogy a különböző feltételek és adottságok hogyan feszítik ki azt a társadalmi teret, amelyben az

egyének megkísérelhetik kialakítani saját aktivitásaikat. Megmutattam, hogy az egyéneknek az egyes élet-szférákban történő választási mezőjét, a lehetségesen választható alternatívákat (alternatíva-hiányokat) éppen a településnek (a település helyi társadalmának) a jellemzői szabják meg. Éppen ennek alapján beszéltem a társadalmi mozgástér szűkösségéről-tágasságáról. És az egyén számára éppen ez az, ami megadja a helyi társadalom *sámára való jelentőségét*.

A második kérdés, az tehát, hogy hogyan helyezkedik el az egyén a helyi társadalomban, a helyi társadalom fentebb leírt szerkezetében, mi határozza meg ezt az elhelyezkedést.

A szociológia a makrostrukturális elemzésekhez használja a *társadalmi pozíció* kategóriát, mégpedig kifejezetten a társadalomszerkezet elemzésének alapkategóriájaként. ANDORKA Rudolf ezt írja: „A **társadalmi szerkezeten** a társadalmon belüli különböző pozíciók közötti viszonyokat értjük. A társadalmi pozíciókat egyes emberek, illetve csoportok foglalják el, tehát a szerkezet konkrétabban a különböző pozíciókat betöltő egyének s csoportok közötti viszonyokat jelenti. Ilyen különböző pozíciók például a vállalatvezetők és a szakképzetlen munkások pozíciói. A közöttük lévő viszony azt jelenti, hogy egyebek között a vállalatvezető utasításokat adhat a munkásoknak, és a vállalatvezetőknek jóval magasabb jövedelme, mint a munkásoknak. – Az amerikai szociológiában ezt némelykor úgy fogalmazzák meg, hogy a társadalmi szerkezeten belül **státuszok** vannak, a státuszok betöltői **szerepek** szerint viselkednek, és ezek a szerepek meghatározott viszonyokat írnak elő az őket betöltők számára. ... Ezek a

meghatározott viszonyok alkotják a társadalmi szerkezetet.²² (Szerző kiemelései) A szociológia komoly kérdése, hogy milyen tényezők határozzák meg ezeket a pozíciókat; ezeket a tényezőket nevezi a társadalomszerkezet *dimenzióinak*. A szociológia, természetesen, minthogy a *társadalomszerkezet* vizsgálatakor makrostrukturális elemzéseket végez, nyilvánvalóan *makrostrukturális jellegű* dimenziókat használ. (Ilyen például a marxi – egydimenziós – osztályelméletben a tulajdonviszony, vagy Ferge Zsuzsa rétegződési modelljében ilyenek – többek között – a munka jellege, a képzettség szintje, stb.)

Értelemszerűnek vélem, hogy az egyén (család) helyi társadalomban való elhelyezkedését is a *helyi szerkezetben betöltött pozícióval* jellemezzük. Ehhez viszont meg kell keresnünk a (helyi) pozíció *dimenzióit*, amelyek nyilvánvalóan csak *helyi viszonyokat* megjelenítő dimenziók lehetnek.²³ Mégpedig olyan dimenziók, amelyek önmagukban is eléggé komplexek és eléggé átfogó jellegűek ahhoz, hogy egyaránt képesek legyenek „felvenni” a formális és az informális struktúra viszony-tartalmait.

Fentebb szó volt arról, hogy az informális (saját) struktúra egyik kulcs-eleme a *befolyás, a befolyással rendelkezés*. Jeleztük azt is, hogy a befolyás többféle dolgon alapulhat. Bontsuk ezt most egy kicsit részletesebben: mi lehet a befolyás alapja, mitől lehet valakinek „szava” a helyi társadalomban?

²² Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába, Osiris Kiadó, Bp. 2001., 152.p.

²³ Az alábbi dimenziórendszert és az azt megjelenítő modellt eddig nem publikáltam, a főiskolai oktatásban évek óta használom.

Rögzítsük mindjárt (s ez éppen a formális és informális struktúrák kapcsolódásának egy fontos eleme és egyben mutatója), hogy a befolyás (az *informális* struktúrában meglévő befolyás!) egyik tényezője az, ha valaki a *formális struktúra döntéshozó* (vagy döntésközeli, vagy döntéselőkészítő; mindenképpen a *formális* döntésekhez való kapcsolatot jelentő) helyzetében van. A befolyás tartalmi alapja itt az, hogy az ilyen helyzetben lévő egyénnek módja van az informális szerkezetben megszületett (tényleges; döntéseméleti kategóriával *reális*) döntést *átvinni* a döntésre jogosult (a *formális* döntést meghozó) formális struktúrába. *Befolyása* annál nagyobb, minél biztosabban, jobb hatásfokkal tudja az átvitelt megvalósítani. (Ezért lehetséges például az, hogy annak a polgármesternek, aki a képviselőtestületben nem tudja érvényesíteni az akaratát, nincs *befolyása*.)

Lehet valakinek befolyása *speciális szaktudás* alapján. Ha valakinek olyan tudás van a birtokában, amire az adott közösségnek *szüksége van*, de csak egyvalakinek, vagy keveseknek van meg, ez befolyásalkotó tényező. Fontos, hogy ez tudás nagyon sokféle lehet, és egyáltalán nem csak könyvből megtanulható tudásokról lehet szó: egy mindenféle gép megjavítására való képesség egy olyan helyi társadalomban, amelyben fontosak a működő gépek (pl. dominánsan intenzív mezőgazdasági kultúrával foglalkozó településen) ez a tudás is befolyás-alkotó.

Alapulhat a befolyás *gazdasági erőn*, gazdasági eszközök feletti rendelkezési lehetőségen. Manapság egy jelentősebb számú embert foglalkoztató üzem vezetője, a pártállami időben a falvakban

jellegzetesen a termelőszövetkezeti vezetőnek lehet ezen az alapon befolyása.

A befolyás alapja lehet a *kapcsolati tőke* is. Ha például valakinek településen kívüli szférákhoz – nagybank, pályázati elosztó szerv, stb. – olyan személyes (rokonságon, barátságon alapuló) és működő kapcsolata van, amely révén előnyöket tud településének biztosítani, ennek révén a *belső szerkezetben* is, esetleg egészen más ügyekben is érvényesíthető befolyása lehet.

De alapulhat a befolyás teljesen *személyes tényezőn*, az *asszertivitáson* is: lehet valaki annyira erős személyiség, hogy ezzel tud befolyást szerezni magának.

A befolyás alapja tehát, látjuk, nagyon sokféle lehet, *megléte* (vagy nem-megléte) mindenképpen *pozícionálja* az embert a helyi társadalom szerkezetében; ezt tekinthetjük tehát a pozíció egyik dimenziójának.

Egy helyi társadalom közegében fontos azonban a *tekintély* is. Ami legegyszerűbben fogalmazva talán csak annyit jelent, hogy milyen az *elismertsége*, a *megbecsültsége* valakinek, mennyire tartják a többiek fontosnak *jelenlétét* a helyi társadalomban.

A tekintély – a *presztizs* – is természetesen sokféle eredetű. Lehet sajátos szellemi teljesítmény, tudás; olyan, ami ugyan közvetlenül semmiesetre sem, közvetve is csak ritkán hoz kézzelfogható hasznot a településnek, de lehet rá büszkének lenni. Valami olyan dolog, ami *hozzájárulhat* a város vagy falu *pozitív imázsához*. Ilyen lehet például egy elismert művész vagy tudós teljesítménye. Az, hogy a településen él és dolgozik egy szélesebb körben is elismert festő, vagy egy speciális szakterület nemzetközi

rangú tudósa, természetesen a település számára közvetlen előnyre nem konvertálható. De lehet rá hivatkozni, lehet a települést bemutató prospektusban idézni, *ottléte* emeli a településnek magának a tekintélyét. Ennek alapján a helyi társadalom belső viszonyaiban is tekintélye, presztízse van.

Eredhet a presztizs (tekintély) *megélt tapasztalatokból*, pontosabban azoknak a *helyi hagyományokban való beépüléséből* is. Főleg falvakban találkozunk azzal, hogy annak az idős embernek, aki „*tudója a régvolt dolgoknak*”, és képes arra is, hogy ezt a tudását átadja, tekintélye van minden más tényezőtől függetlenül.

És persze származik tekintély olyan *személyes tulajdonságokból* is, mint például az *emberség, a moralitás*.

A tekintély, a presztizs, a helyi társadalmak viszonyai között *családokhoz* is kötődhet. Vannak „jobb” és „rosszabb” családok. A „besorolás” alapja olykor magátólértetődő (egy faluban, amelynek megélhetését tipikusan a szőlőművelés jelentette, azokat tekintették „rossz” családoknak, akiknek nem volt szőlőjük), számos esetben azonban valami olyan múltbeli dologhoz kötődik, amelynek (mármint a konkrét múltbeli történésnek) az emléke is rég elveszett, de a *minősítést*, az alacsonyabb vagy magasabb presztizst a család nemzedékeken keresztül hordozza.

Nehezen megragadható tényezők ezek, de az általuk kialakított *presztizs-hierarchia* a helyi társadalmakban kőkemény társadalmi tény. (Elég itt arra utalni, hogy az etnográfia – és a szépirodalom is – számos olyan helyzetet ír le, amelyben például a párválasztást alapvetően meghatározta az egyén vagy család presztízse.)

Mondhatjuk tehát, hogy a helyi társadalmakban a *presztizs szerkezetalakító dimenzió*.

Tegyük még hozzá – bár a mondottak alapján talán magától értetődő –, hogy a presztizs nem feltétlenül jár együtt a befolyással. Lehet valakinek magas presztizse anélkül, hogy ténylegesen befolyása lenne a helyi társadalom életét meghatározó döntésekre. (Az elismert festőre lehet mondani, hogy jól fest, elismerik mindenütt, ezért szeretjük – presztizse van – de abban, hogy hol épüljön járda, ne szóljon bele, „ahhoz nem ért”. Holott lehet, hogy legalább annyira ért hozzá, mint az a „befolyásos ember”, aki egyébként szakmáját tekintve egészen más dolgokhoz ért, de ha egyszer neki van „szava”... Ez azonban már egészen más, e munka keretein messze túlmutató kérdés.)

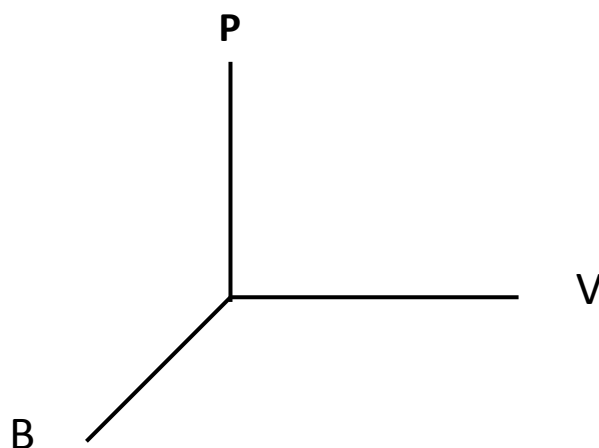
Ugyancsak fontos kérdés egy helyi társadalomban az *anyagi helyzet*. Az emberek, a közvélemény ítélete szerint – és egy helyi társadalomban éppen ez a kulcskérdés – aszerint is besoroltnak, hogy milyen anyagi helyzetben vannak. A „szegény ember” – a közvélekedés szerint – *jelentéktelen tényező*.

Lényeges azonban, hogy ebben a tekintetben nem az *aktuális jövedelmi helyzet*, hanem a felhalmozott, látható anyagiak, a hosszabb időre visszamenő jó anyagi helyzet objektivációja, a *vagyon* a meghatározó. Annak a helyi társadalom által való *tudása*, hogy valakinek van háza, földje, vagy bármi más olyan vagyona, ami *stabil anyagi helyzetet biztosít* számára. S itt a *stabilitás* a lényegi mozzanat: a helyi társadalom számára lényegi kérdés, hogy tagjai mennyire biztonságosan vannak jelen, hogy mennyire lehet számítani jelenlétükre, és persze közreműködésükre: a dolog mélyén az a

feltételezés van, hogy akinek *helyben* van stabilitást adó vagyona, az *érdekelt* települése jólétében, és adott esetben hajlandó tenni is érte.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az egyén (család) helyi társadalomban való elhelyezkedésének (pozíciójának) harmadik dimenziója a *vagyon*. Hozzá kell még tennünk, hogy a vagyon-dimenzió is relatíve független mind befolyástól, mind a presztízstől. A vagyon megléte *önmagában* nem biztosít befolyást, és nem ad presztízst sem.

Úgy látszik, ez a három dimenzió (a befolyás, a presztízs és vagyon) az, ami kijelöli az egyének (családok) helyét (pozícióját) a helyi társadalomban. Érdekes ezt grafikus sémában is megjeleníteni:

A három dimenzió tehát: P presztízs

B befolyás

V vagyon

Mindegyik – elvileg – felvehet bármely értéket 0 és maximum között. Ahol a „0” érték egyszerűen azt jelenti, hogy valakinek egyáltalán nincs presztízse, vagy befolyása, vagy vagyona, a „maximum” érték pedig mindig az *éppen adott helyi társadalomban* meglévő legmagasabb presztízsz, legnagyobb befolyás vagy vagyon. Jelöljük az értéket is, egyszerűség kedvéért most csak a „0”, maximális (jele: max) és a közepes (jele: med, a medián-ból) értékeket használva. Így ilyen *pozíciókat* jelölhetünk:

P0B0V0 vagy PmedBmaxVmed

és így tovább. Az első példa annak a pozícióját jelöli ki, akinek sem presztízse, sem befolyása, sem vagyona nincs, míg a második példa azt a pozíciót, amelynek betöltője közepes mértékű presztízzsel, nagy befolyással és közepes mértékű vagyonnal rendelkezik. Minden egyénhez, családhoz hozzárendelődnek a dimenziók valamilyen értékei, és ezek kijelölik helyét a három dimenzió által kifeszített térben. *Csoportokat*, a helyi társadalom saját-szerkezetének belső csoportalakzatait (a helyi társadalom saját „rétegeit”) nyilván ott találunk, ahol *sűrűsödések* vannak, ahol több ember van hasonló-azonos pozícióban (akiknek a három dimenzióban mért értékei nagyjából hasonlóak). Ennek alapján mondhatjuk például, hogy a fentebb említett „belső kör” tulajdonképpen a *helyi elit*, és nevezhetjük meg, ha szükséges, a többi (helyi) társadalmi csoportokat is. A tényleges szerkezetet azonban – mint jeleztük már – mindig csak egyedileg, egy-egy konkrét helyi társadalom viszonyainak feltárása alapján lehet leírni, mivel, láttuk, mindhárom dimenzió *értéktartománya* relatív, csak az adott településen érvényes. (Valamekkora vagyon egy hátrányos helyzetű településen az *elit*-be

sorol, ugyanez a vagyoni helyzet egy gazdag falu lakóját épphogy csak a közép-helyzetbe hozza.) Ettől (is) nehéz a helyi társadalom kutatás...²⁴

Sötét ablakok Vázlat egy falu helyi társadalmáról – Márokpapi

2016-ban Márokpapin volt a szociotábor. (Mibenlétéről a „Cigányok a falu társadalmában” írás bevezetőjében szóltam.) Itt a táborról szóló beszámolónak a falu helyi társadalmára vonatkozó részeit adom. Pontosabban csak néhány elemét a helyi társadalomnak; azokat és annyit, amit és amennyit egy alig több mint egy hetes időszak alatt meg lehetett tudni róla.

Ebben a táborban kérdőívvel nem dolgoztunk, alapvető munkamódszerünk az interjú és a megfigyelés volt. Értelemszerűen az anyagban az interjú-részletekre építünk; ezeket tipográfiaiailag is elkülöníttem. (Dőlt betűs szedéssel.)

(Amolyan pre-bevezető féle; hangulatjelentés két nap után)

Ballag az ember – mármint a falu-megismerésre törekvő, tehát valaminő *célzattal* ballagó ember – a falu főutcáján (nemigen bóklászhat úgyse össze-vissza: a főutcán kívül talán ha 4 egyéb utca található; hogy mennyi az annyi, erről később még lesz szó), ballag tehát az ember estefelé. Nincs még késő, lefekvés ideje még odébb, de

²⁴ In: Mellékvágányon... 90-112.o.

sötétedik már. Csakhogy, állapítja meg furcsálkodva a ballagó ember, világító ablakszem alig-alig. Többnyire sötétek az ablakok, a házakban-udvarokban életnek más jele se igen láttatik. Hosszú perceken át ballag az ember – nem osonkodva, nem is egyedül, beszélgető társakkal ballag – anélkül, hogy egyetlen szorgos házörző eb is megugatná. Porták sora, ember-mozgás nélkül fény nélkül, kutya nélkül. (Módosítok később. Kutya azért van, ha nem is minden háznál. Ám gyakran hátul az udvarban, kikötve, vagy ott van elkülönített helye. *Van* tehát kutya, de *funkciótlan*: ha nem a kapu közelében van, hogyan őrzi a házat? Vagy éjszakára elengedik? Nem áll, emberünk – könnyed kocsmázás után; van ilyen – éjféltájt is ballagott az úton, s akkor se tapasztalta házörző ebek acsarkodását. Tudjuk éppen, csak mindig orra üt az éppen tapasztalt valóság-szelet, sosem egyértelműek a dolgok. Ezen a kutya-ügyön is még majd gondolkodni kell, tán lesz valami megfajtás is.)

Másnap délelőtt ballag emberünk. Késődélelőtt, így bár már iskolaszünet van, a gyermekcsék is felébredhettek immár. Ám udvaron – vagy árokszálen, vagy bárhol máshol – játszódo gyerek egy se látszik. (Egyébként az udvaron-kertben tevékenykedő felnőtt, öreg is csak ritkán, 1-2 házban.)

A *házak* viszont többnyire épek-szépek. Sokukon látszik a nem régi felújítás, a rendszeres karbantartás félreismerhetetlen nyoma. A kerteken-udvarokon kevésbé: sokuk csak tessék-lássék módon van rendben tartva, de láthatóan nem *használatos élettér*.

Rejtély? Úgy tűnik, első nekifutásban legalábbis, nem túl nehéz a felfejtése. Több helybéli – köztük „hivatalos ember”, önkormányzati képviselő – mondta el: a falunak a statisztika szerint

670 lakosa van, aki ténylegesen itt él, biztosan 400 alatt van. A többi? Az „ukránok”. (Gondolom, zömmel kárpátaljai magyarok.) Szóval, ha nem is *rejtélyes*, azért még eléggé *furcsa* falu ez a Márokpapi. Ennek (is) próbálunk majd utána menni.

Pár szó a faluról

Márokpapi a Beregi-síkságon, Nyíregyházától északkeletre, mintegy 70 km, kistérségi központjáról Vásárosnaménytől tízegynéhány kilométer távolságra található település, meglehetősen közel az ukrán határhoz. Lakói évszázadokon át – hasonlóan a Beregi-síkság sok más településéhez – mezőgazdasággal, ezen belül dominánsan állattartással foglalkoztak.

Jelenlegi lakóinak száma némiképpen problematikus. Nézzük először néhány évtizedre visszamenőleg a hivatalos, népszámlálási adatokat!

Népességszám alakulása (állandó népesség)

Évszám	1980	1990	2001	2011
Népességszám	716	563	488	457

Forrás: Népszámlálás 2011 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye, településsoros adatok.

Határozott, és főként a korábbi évtizedekben eléggé erőteljes csökkenést látunk: 30 év alatt a népesség bő egyharmaddal fogyatkozott meg. Ebben semmi rendkívüli nincs, nagyon hasonló

tendenciákkal lehet találkozni a környező településeken is. Az utána következők azonban elég furcsa adatok:

- hivatalos, földhivatal adata (internetről), évszám nélkül, más adatok alapján becsülhetően 2013-2014 körül 466 fő
- Wikipédia 2015-re 523 fő
- helyi szóbeni közlések (megbízhatóságuk jó: több egybehangzó forrás, közöttük önkormányzati képviselő is) 2016-ra 650-670 fő

Vagyis az utóbbi években meglehetősen jelentős, az eredetinek mintegy felét kitevő népességszám-növekedést látunk. Magyarázat (helyiek szóbeni közlései): az „ukránok”.

Az „ukránokról” (és cigányokról) – jelenség és magyarázatok

Egy megbízható és autentikus vélemény (idézet egy interjú-leírásból; az alany helyben élő tanár, önkormányzati képviselő):

Jelenleg a faluban kb. 670 fő a bejelentett állandó lakos. Ebből azonban csak kb 370 él ténylegesen itt. (Sic! A három és félszáz ténylegesen itt élő más interjúkban is szerepel. Az iménti Népszámlálás adat 2011-re négy és félszázat mond. Gyanús. Lehet – ld. majd későbbiek –, hogy a Népszámlálás már tartalmaz ide bejelentett, de ténylegesen nem itt élőket is?) A többi csaknem mind „ukrán”, akik vagy házat vettek (elég olcsón!), vagy csak bejelentkeztek. Szerinte (az interjú alanya szerint) van olyan ház, ahova 30-an is be vannak jelentve. Ténylegesen itt is lakó „ukrán” 40-50 körül lehet; ők javarészt már beilleszkedtek. Van olyan is, aki már 15-20 éve települt át.

Gondolhatnánk, a falu számára öröndetes ez a folyamat, hiszen a népesség-növekedés megóvja a települést az előregedés-kiürülés rémétől; ha van lakosság, van falu. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Lényegi problémákat jelez az előző interjú-részlet folytatása:

Gond, hogy a bejelentettek közül sokan dolgoznak Németországban. Szlovákiában. Így, bár a munkanélküliek tényleges száma (a falubelieké!) nem csökkent, népességhez viszonyított arányuk azonban igen, így kikerültek a magas munkanélküliséggel sújtott települések közül, ezért kevesebb központi támogatást kapnak, illetve a pályázatoknál is hátrányt jelent, nem kapják a plusz pontokat.

Valóban csak ennyiről van szó? Úgy tűnik, kicsit bonyolultabb a kép. Mindenekelőtt látni kell, hogy a falu *közüvéleményében* elég markánsan jelen van ez a kérdéskör. A 34 interjúból 9-ben szólnak róla, ez önmagában is elég magas arány, de ezen túl az utcai, bolti, kocsmái nem rögzített beszélgetésekben is gyakran előfordult. *Téma*, amiről beszélnek, amiről vélemények vannak, amivel így-úgy a falu vezetésének is foglalkoznia kell, ebben az értelemben mindenképpen *része* a falu *közüéletének*. Mennyire erős befolyásoló tényező, nem tudtuk letapogatni, de hogy jelen van, az biztos. Néhány interjúban csak a tényt rögzítik:

Sok a faluban az üres telek, a lakatlan ház. Ezeket ukránok (ukrajnai magyarok) vásárolják fel.

Meglátásuk szerint a faluba nagyon sok határon túli költözik be, akik nem mind magyar származásúak. Ebből fakad a bizonytalanságuk is.

Természetesen szó esik az interjúkban arról is, hogy mit csinálnak, miből élnek a betelepültek? Ezeket a megfogalmazásokat nyilván nagyon óvatosan, fenntartásokkal kell kezelni, valóság tartalmukat nem volt módunk ellenőrizni. Ám valóság vagy csak vélekedés, bizonyos szempontból mindegy: a falu emberei ezt látják (vélik látni), így épül be a közgondolkodásba olyan *tudati tényként*, ami a betelepülőkhez való viszonyt komoly mértékben motiválja. Néhány ilyen vélemény:

Sok az ukrán házvásárló, az egyik szomszédja is az. Nem is nagyon laknak itt – a szomszédjában például valamiféle műhely működik, a rossz háztartási gépeket idehordják valahonnan, megjavítják, és Vásárosnaményben eladják a piacon.

Nő a falu lakossága, mert jönnek az ukránok, ...Jönnek is, az ottani 20 000 forintos nyugdíj helyett kap 200 ezret. A magyar állam fizeti. Most már itt kéne nekik lakni, de hogy itt vannak, vagy nem, hát ki fogja ellenőrizni. Vannak, akik eljönnek, aznap vissza, jönnek, mennek, vannak, aki ezt sem teszi meg.

...a bejelentettek közül sokan dolgoznak Németországban. Szlovákiában.

(A házat) az első ukrán tulajdonos hagyta itt, hogy lássák, hogy ő itt él, amíg el nem adta egy másik ukrán embernek. Ők azután elmentek dolgozni Hollandiába. Az új tulajdonos sem él itt, de nem is törődik sem a házzal, sem a látszattal.

Alkalmi munkák, jobb nyugdíj (aki felveszi a magyar állampolgárságot, úgy mondják, ottani éveit átszámolják az itteni nyugdíjrendszer szerint), külföldi munka: a magyar lakcím

„ugródeszka” az uniós munkahelyekre. Úgy tűnik, ezek a megoldások nem sok hasznót hoznak a falunak.

Mint ahogy nem sok jót jelentenek a megvett, de nem lakott házak sem. Ezek *működtetésmódjáról* szól egy hosszabb interjú-részlet (amiből egy keveset fentebb idéztem már; talán érdemes így, összefüggésében is megnézni):

A másik oldalon egy elhagyatott, díszes, jobb napokat látott, mályvaszínű háznak a történetét eddig nem mesélte még el senki, csupán annyit tudtam meg, hogy ukránoké. Kiderült, hogy a beszélgetőpartnerem kaszálta a fűvet, ahol most alig látszik ki a fűtől, gaztól az udvar közepén álló autó. A férfi elmondása szerint az első ukrán tulajdonos hagyta itt, hogy lássák, hogy ő itt él, s addig, amíg el nem adta egy másik ukrán embernek, addig a férfi kaszálta a fűvet 15 ezer forintért. Ők azután elmentek dolgozni Hollandiába. Az új tulajdonos sem él itt, de nem is törődik sem a házzal, sem a látszattal, nem kell már kaszálni. A mellette lévő fehérre festett ház is üres, tulajdonosa szintén ukrán, néha, pár havonta ránéz a házra.

Természetesen vannak olyan betelepülők is, akik ténylegesen itt laknak, és többé-kevésbé már beilleszkedtek a falu életébe. Saját és róluk szóló megfogalmazások:

A nagyobbik lányom előttem jött egy évvel ide, Csarodára a családjával, 2 gyerekkel, meg férjével. A lányom zenetanár. Én akkor már nyugdíjas voltam, mert ott nálunk már 56 éves korban megadták. 1996-ban jöttem, és már 75 éves vagyok...Nagyon sok ismerősöm, rokonom átjött, lehet mondani Tiszabecstől Várpalotáig, meg Soprontól Budapestig. - Miért választotta ezt a falut?- Tudja, úgy, hogy közel legyek a hazához, mert honvágyas vagyok, hogy haza

tudjak menni. A mai napig is bennem van a honvágy. Otthon többet nevettem. Mert ugye én nem számítottam, hogy valaha is átjövök. Nekem nem volt rossz ott sem, mert megvoltam minden szomszéddal, 48 szomszéd volt, egy 16 lakásos házban. Hát így kerültem ide.... - Befogadta ez a falu? Hány barátja, ismerőse van? - Kedvesek, kedvesek, nekem nincs panaszom senkire se. Hát, én magam mindenképpen magyarnak érzem. Én mindenkivel jóban vagyok, beszélgetek, tisztelem az embereket, mindenkit. Itt a szomszédban van egy fiatalasszony, a lányaimmal egyidős, vele szoktam sokat beszélni, reggel sokszor együtt kávézunk, nagyon jóban vagyunk. Ha olyan, segít is nekem, ha kell. Nem kérem, de elfogadom, ha felajánlja.

Ez egy csendes falu, béke van, jönnek ukránok mostanában, ... de engem nem zavar... Van két ukrán szomszédom is, de ők már régen itt laknak. Az egyik egy idős férfi, az ki sem mozdul, nem nagyon látjuk, a másik meg vásárolja, meg adja el a házakat az ukránoknak. Eladja, kiadja albérletbe, hirdeti, kereskedik a házakkal. A felesége tanár, a férje meg kecskéekkel foglalkozik, van neki több ezer, juhsajtot csinál, a tejet eladja. ... Ők is régen, vagy 15 éve itt laknak.

Ha nagyon óvatosan is, de a meglehetősen sporadikus információk alapján is meg lehet kísérelni felvázolni, hogy melyek a betelepülés (házvásárlás) *tipikus motívumai*. Vannak családok, akiket egyszerűen az ottaninál jobb élet reménye, a nagyobbnak érzett biztonság, a magyarnak maradás jobb esélye késztet az áttelepülésre. Vannak idősek, akiket a nyugdíjrendszer különbözősége (az itteni nagyobb nyugdíj) vonz ide. Az e két típusba tartozók általában házat vesznek (ebben a faluban is nagyon olcsón lehet kapni), és ténylegesen is itt élnek. Úgy tűnik azonban, hogy ők vannak

kevesebben. A többség, úgy látszik, azok, akik számára az itteni lakóhely (és a magyar állampolgárság) csupán ugródeszka az uniós munkavállaláshoz. Közülük is többen vesznek házat, ám gyakorlatilag nem lakják azt. Minimum-szinten karbantartják, de életterük nem a ház, a falu. Ugródeszka-jellegű nyilván az is, amikor egy portára 30-40-en bejelentkeznek, nekik nyilván semmi valódi közük nincs a falu életéhez. És sajátos „motivációs típus” az is – ámbár ebben a faluban ilyenről nem beszéltek, de közeli településekről jár az ilyen pletyka –, hogy a faluvezetés (a polgármester) „telepít át” „ukránokat” növelendő választóinak számát.

Mindenesetre információink szerint – és megfigyeléseink szerint is: a szomszédok rendre mutatták az „ukrán” tulajdonú házakat – az ide „települtek” nagy többsége ténylegesen nem él a faluban, nem része a falu mindennapjainak, helyi társadalmának. De, mint említettem, a *közgondolkodásban* jelen vannak, és ezzel valamiképpen és valamennyire mégiscsak formálják ezt a falu-életet.

Fel kell tennünk a kérdést: végsőleg jó ez a dolog a falunak, vagy inkább ártalmára van? Azt gondolom, erre *még* egyértelmű választ adni nem lehet. Ha azt vesszük, hogy a lélekszám-növekedés *életképesebbé* teszi a falut, akkor ez nagyon jó. Ha viszont azt látjuk, hogy a növekvő lélekszám ténylegesen nem a „falu népe”, hiszen nem itt élnek és dolgoznak, akkor ez nyilván ront a falu helyzetén. (Ld. pl. az első idézetben szereplő támogatások csökkenése, de negatív tényező a nem lakott porták elhanyagoltsága is.) Az idő dönti el, hogy a házak vevői között lesznek-e olyanok, akik ténylegesen is *megtelepednek* a faluban, és főleg, hogy közöttük lesznek-e fiatalok is. Fordulhat jóra is, rosszra is; meg kellene nézni néhány év múlva...

Itt, az „ukránokról” szóló rész után érdemes szólni a *cigányok* dolgáról is. Már csak azért is, mert ha egyáltalán említődnek cigányok, az említések jó része az „ukránokról” szóló szövegbe ágyazottan jelenik meg. (És szólni kell azért, mert a többi faluban, ahol szociotáborban voltunk, és amelyeknek jelentős része ezen a tájegységen – Bereg-hátság – van, mindenütt jelentős arányú cigánysággal találkoztunk, néznünk kell tehát itt is.)

Önmagában jelentőséggel bírónak vélem azt is, hogy eléggé kevés, mindösszesen 3-4 interjúban jelenik meg egyáltalán cigánykérdés. Nézzük ezeket!

Mikor ide került, a faluban 3 cigány család élt, mind a 3 teljesen beilleszkedett, megbecsült emberek voltak. Az olcsó ház miatt ma a cigányok is vesznek itt házat, de ezek nem illeszkednek be. (Interjú készítő utólagos megjegyzése: több egybehangzó vélemény szerint összesen 3 cigány család települt az utóbbi években a faluba...)

Volt itt is cigány régen is, 3 család, de ők beilleszkedtek. Mentek inkább, kértek, nem loptak. Utána azután volt egy polgármester, az behozott egy családot, és azok után jöttek többen, azóta mindig van egy-kettő, aki csinálja a bajt. Most van már 6-7 család is, de ott még pluszban lakik annak a nagymama is. Van, ahol húszan laknak egy családban.

Ez egy csendes falu, béke van, jönnek ukránok mostanában, van vagy 30 cigány, de engem nem zavar egyik se.

Sok volt állami gondozott vett itt az összegyűjtött pénzéből házat, de nem becsülik meg, széthordják, tüzet raknak a padlóból,

eladják az ajtókat, ablakokat, tönkretesznek mindent, nem lelakják, hanem széthordják, pénzzé tesznek mindent.

Az utolsó részlet nem kimondottan *cigányokról* szól, hanem *állami gondozottakról*, de a benne lévő, általában a cigánysággal kapcsolatos sztereotípiák miatt ide vettem.

Az alapkérdés nyilván az, hogy egyáltalán hány cigány család él a faluban; nos az erre vonatkozó közlések elég ellentmondásosak. Abban mintha egyetértés lenne, hogy van a faluban 3 „törzsökös”, régóta itt élő és teljesen beilleszkedett család. Van, aki 6-7 újonnan érkezett, „bajkeverő” családot említ, van, aki többet. A statisztika 63 „roma nemzetiségűt” mond (Népszámlálás 2011, Sz.-Sz.-B. M. településsoros adatok 4.1.6.1. sz. tábla), ami legalább 10-15 családot jelentene; ennyiről a „legpesszimistább” alanyunk sem beszélt. Saját becsléssel próbálkoztam, az legfeljebb 4-5 cigány családot valószínűsít. A statisztika és a valóság eltérését – figyelembe véve még azt is, hogy a Népszámláláskor ismert módon a cigányok a valóságosnál jóval kevesebben jelölik magukat roma nemzetiségűnek – nem tudom magyarázni. Kevésbé hiszem, hogy elég sokan elköltöztek volna időközben, hiszen kis falvakba inkább beköltözés – mármint cigányok beköltözése – az általánosabb. Ez is egy furcsasága ennek a falunak...

Érdekesebb kérdés, hogy az interjúkban mondott különbségek mivel magyarázhatók.

Kezdjük talán az utolsó idézettel. Írtam, a benn lévő sztereotípiák alapján sorolom a cigányokról szóló megnyilvánulások közé. Mi lehet a magyarázata, hogy ezek itt is megjelennek? Talán arról lehet szó, hogy, mint tudjuk, elég sok házat vettek meg az

„ukránok”, ezek közül jó néhányat nem laknak ténylegesen, és van közöttük több olyan is (egyikről konkrétan szól egy korábban idézett interjú, néhányat magam „szemrevételeztem”), amelyik meglehetősen elhanyagolt állapotban van. Könnyű a széthordást, tönkretételt *rávetíteni* olyanokra – volt állami gondozottak, vagy cigányok, mindegy – akikről az előítéletek úgyis tartalmazzák ezt. Nem kell vizsgálni, belegondolni, ki volna a tényleges tulajdonos, valójában miért romlik a ház, a sztereotípián alapuló ítélet kijelöli a „tettet”.

Ez azonban az interjúban megjelenő létszám-különbségeket még nem magyarázza. Ez ügyben is csak hipotézisünk lehet. Az egyik lehetőség (ami talán a be nem illeszkedésről szóló állításokat magyarázza) a következő. Mindenütt előfordulnak „rendbontók”, és nyilván mindenütt akadnak közöttük cigányok és nem cigányok is. A „rendbontókat” természetesen nem szeretjük. Belátni, hogy „közülünk valók”, eléggé kényelmetlen. Egyszerűbb, a nyilatkozó lelki nyugalmának megőrzése érdekében egyszerűbb *bűnbakot* keresni, és ezt, megint a meglévő sztereotípiák (és az ezekre épülő előítéletek) elővételével, a cigányokban lehet megtalálni. A logikai lánc: *ha* van „rendbontás”, és ezt cigányok követik el, *akkor* nyilvánvalóan *vannak* cigányok. Fordított logika? Persze, hogy az. De, ha kényelmetlen dolog magyarázatára van szükség, elég gyakran elkövetődik...

Lehet, hogy más magyarázat a helytálló. A lényeg azonban az, hogy minden jel szerint ebben a faluban ténylegesen nagyon kevés cigány él. Ami önmagában is furcsasága ennek a falunak, hiszen ebben a térségben általában és tipikusan elég nagy a cigány népesség aránya. A rendelkezésre álló információk alapján erre a furcsaságra

sem tudok magyarázatot...Mindenestre, és talán ez a lényeg, idézek még egyszer egyetértőleg egy korábbi interjú-részletet:

Ez egy csendes falu, béke van, jönnek ukránok mostanában, van vagy 30 cigány, de engem nem zavar egyik se.

Valamennyi a gazdaságról – miből és hogyan élnek a falu emberei?

Egy keveset – néhány interjú-részlet – a *múltról*, a még elég közeli, 20-30 év előtti időkről:

Régen (az interjú más részeiből kiolvashatóan ez a „régén” az 1970-es, 80-as évek) még ment a szarvasmarha tenyésztés, tejgazdálkodás.

Abban az időben még az istállók tele voltak, volt vagy 350 tehén (más forrás szerint kb 400), reggel hajtották ki. Ez még nagyjából a rendszerváltásig így volt. (Más forrás: ebben az időben – 80-as évek!!! – a TSZ-nek /aki nem tudná: a „TSZ” a mezőgazdasági termelő szövetkezet, a „szocialista mezőgazdasági nagyüzem” közkeletű rövidítése/ volt 400 tehene, a magánosoknak 400) „Ebből tanították a gyerekeiket.”

A TSZ-ek idején a környező területek nagyobb kihasználtságnak örvendtek, több embernek volt munkalehetősége, jelentős volt az állatállomány (pl.: 800-900 szarvasmarha, háztájnál ezen felül kb. 400), megoldott volt a feldolgozás (tejüzem, vágóhíd...)

A TSZ dolgairól rövidesen kicsit részletesebben lesz szó. Itt csak arra hívom fel figyelmet, hogy mindhárom, többé-kevésbé általánosnak szánt megfogalmazás a meglehetősen nagymérvű *állat-(szarvasmarha-)tartásról* szól. Ne feledjük, ez a „nagyüzemi gazdálkodás” korszaka, amikor is a magángazdálkodást igyekeztek

beszorítani a „háztáji” keretei közé (amely keretek eleinte nagyon szűkre szabottak voltak, idővel bővültek szépen, de mindvégig megmaradtak eléggé kemény és jól körülhatárolt *kereteknek*). Egybehangzó vélemények szerint nagyjából 400 állatot tartott az akkor a faluban lakó körülbelül 250 család. Ha belegondolunk, hogy a 250 „család” jónéhánya egyedül élő vagy maga-alig-bíró idősekből álló volt, és nyilván volt több olyan család is, amelyiknél nem volt szarvasmarha, akkor biztosra vehetjük, hogy egy-egy állattartó „háztáji” 2-3 jószágot nevelt. Nem kevés! Persze, nem is meglepő. Tudjuk, ez a táj, a Bereg, évszázados hagyománya szerint első soron állattenyésztéssel foglalkozott, táji-természeti adottságai erre predesztináltak. Csak a hagyomány élt – még – tovább. Gyakorlatilag a rendszerváltásig. Akkortól, noha a politika fennen hirdette a kisparaszti tulajdon elsőbbségét a nagyüzemmel szemben, ez a fajta házkörüli állattartás nagyon gyorsan felszámolódott. Miért?

Két interjú-mondat (*A TSZ-ek idején a környező területek nagyobb kihasználtságnak örvendtek...és ...megoldott volt a feldolgozás (tejüzem, vágóhíd...) felsejdi a magyarázatot. A TSZ, ez a sajátos magyar nagyüzemi mezőgazdasági gazdálkodási forma, létrehozta a nagyüzem és a kisüzem („háztáji”) sajátos szimbiózisát. Itt konkrétan úgy, hogy a TSZ legelőt biztosított a háztájiban nevelt marháknak is, és gondoskodott a feldolgozásról-értékesítésről is. A TSZ – politika-vezérelt – szétesése-megszűnése után azok a gazdák (ha és amennyiben egyáltalán gazdálkodó gazdák voltak...), akik tulajdonukba szerezték vagy (nem ritkán kihasználva az új tulajdonosok fizikai és/vagy gazdasági erőtlenségét) bérletbe vették a falu határát, már nem engedték „saját” földjükön legelni a kisemberek*

teheneit. A feldolgozó üzemcskék tönkrementek; legelő és megbízható (biztos) átvevő nélkül meg nem lehet már jószágot tartani. Ma a faluban – a később említendő két nagygazdaságtól eltekintve – háznál összesen 2-3 tehén éldegél. Egy valaha – nem is oly rég – alapvetően állattartással foglalkozó faluban...

Nézzük akkor most kicsit részletesebben, hogyan emlékeznek az itteni emberek a TSZ-re.

Volt Tsz is. Mindenki ott dolgozott, itt üzem, ilyesmi nem volt.

Elégge egyértelmű – más interjúkból is –, hogy ebben a faluban (is) a TSZ volt a legfőbb munkaadó, a legtöbb itt élő ember számára a munkalehetőség. Néha nem valami nagyon jó:

A TSZ-ben dolgozott, aki akart, kapáltak, trágyát terítettek (ez volt a legrosszabb és legutáltabb munka), irányított munka volt, mindenkinek megszabták, mennyit kell dolgoznia (kijelölték a felásandó területet).

Később azonban, és ez nagyon fontos elem, már mást is csinált a TSZ. Itt azt, hogy

...később széket kötöttek háziipari szövetkezetben (megkapták a keretet, erre tették fel a gyékényt, amit előtte szedtek, a kész székeket Szeged mellé vitték el (háztól)).

Megjelent tehát a *melléküzemág*, a TSZ által létrehozott, tulajdonolt és szervezett valamilyen *nem mezőgazdasági* (többnyire kisipari) tevékenységet végző *kisüzem*. Minden valószínűség szerint – más falvakból vannak erre konkrét adataink – az egyik interjúban említett *tejüzem*, *vágóhíd* is ilyen volt. Ahol azok a helybeliek találhattak munkát, akik nem tudtak vagy nem akartak a mezőgazdaságban dolgozni. A TSZ tehát *gazdaságszervező*

tevékenységet is felvett. Ezek azonban tipikusan kicsi, *önmagukban* (a TSZ „védőszárnyai” nélkül) életképtelen valamik voltak. A TSZ szétesésekor értelemszerűen 1-3 éven belül tönkrementek, megszűnvnélük a *munkahelyek* is.

Nem akarom természetesen idealizálni a TSZ-világot. Főleg nem annak kezdeteit. Megszűnt; a kérdés csak az, hogy mi lett helyette? Nézzük a *jelenkori gazdálkodás* dolgait; ezúttal is csak az interjúk alapján, vagyis úgy, ahogyan a faluban élő emberek látják és megélik.

A faluban, úgy tűnik, ma is a megélhetés legfőbb forrása a *mezőgazdaság*. (Természetesen a később tárgyalandó közmunkán és környező városok szűkülő munkahely-kínálata miatt elég kismértékű „bejáráson” túl.) Mégpedig, mint látni fogjuk, alapvetően három formában. Az egyik a kisebb vagy nagyobb volumenű mezőgazdasági *magánvállalkozás*. Ezekre – egyebek között – az a jellemző, hogy *állandó alkalmazottat* vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon kis számban – 2-3 fő – foglalkoztatnak. Részben – a kicsit nagyobbak – jól gépesítettek, részben saját és családi munkaerőt használnak csak. A másik forma az *alkalmi munkavégzés*. Az említett állattartás mellett korábban is jelentős volt a térségben a gyümölcstermesztés (ikonikus jelzők a „szabolcsi alma”, a „szatmári szilva”), ez jelenleg is folyik. (Főleg alma, meggy, szilva.) Elsősorban a gyümölcs szedéséhez van szükség az alkalmi munkásokra; jónéhány helybéli számára ez igen fontos jövedelemforrás. A harmadik forma természetesen a házkörűli, zömmel saját szükségletre történő termelés, kisállat-tartás. Ezt azért említem külön formaként, mert ebben a faluban, úgy tűnik, lényegesen elterjedtebb és nagyobb jelentősége van, mint több más környékbeli

faluban. Noha természetesen itt is csökkent az utóbbi időben (lényegében a rendszerváltás utáni időket említik ez ügyben) ez a fajta tevékenység.

Megjelenik a „több lábon állás” is:

A lányok az önkormányzatnál dolgozik, a fiuk és a vejük pedig a családi gazdaságot igazgatják (a gazdálkodás szinte teljesen gépesített, napszámosaik nincsenek), ahol kalászosokat termesztnek. ... Mivel a TSZ-ből a férj a rendszerváltás előtt néhány évvel már kilépett (GMK-ban dolgozott műszerészként, mint elmondta, hozzá nem értő vezetők alatt), a feleséget pedig az egészségi állapota leromlása miatt leszázalékolták, a kárpótlás során nem kaptak földet. Aki a TSZ-ben maradt, 30 aranykorona földet kapott (errefelé jellemzően 5-6-7 aranykoronás földek vannak), ők arra kényszerültek, hogy vásároljanak. Összesen 40 hektár földet szereztek, leginkább gyepet, mellette valamennyi szántót. Juhokat tartottak, a férj juhász lett, a bányák ellátásába a feleség is besegített. Az utca végében 2 éve épült meg a gát, ami miatt kisajátították annak a területnek egy részét, ahol a juh hodály és a legelő volt, így elmondásuk szerint már nem alkalmas az állattartásra a korábbi módon. A kisajátítással is rosszul jártak, mert a gyepterületért sokkal kevesebbet fizettek, mint a szántóért.

És még egy „több lábon állás”:

A család jelenlegi megélhetését a húszhektárnyi gyümölcsös, és a biztos munkahelyek bevételei biztosítják. Ami nehezíti a megélhetésüket, az útiköltség térítésének hiánya. A háztáji gazdálkodás ma már nem rentábilis a faluban, ezért kevesen teszik.

A házkörüli gazdálkodásról majd kicsit később. Előbb még nézzük meg a nagyobb gazdaságokat!

Édesapja mellett tanult meg a földdel bánni. Ő a téészen dolgozott, ők, a szülei kezdték el, művelték a sajátjukat, barátokét, meg a gyerekekét is. Édesanyja él még, de édesapja meghalt 2011-ben, akkor rászorultak, hogy maguk műveljék meg az örökséget. Vonzalma is volt hozzá, szerette is, értett is hozzá, megtanult mindent az apjától a vetéstől a szántásig, a bálázásig. Gépek is voltak már, traktor, minden, ami kellett. Voltak jó évek az elején, 2-3 milliós éves bevételek, plusz a támogatás, ebből, a szülők saját pénzből, nem hitelből vették a felszerelést. A férfinak saját indulásánál nem kellett hitelt felvennie, mert a társa, barátja, akinek ő is segített előtte, megelőlegezte neki a pénzt egy évre. Ő meg visszafizette. Abból vette meg a testvérek földjét, így 2 holdanként. Most sokkal többbe kerülne, négyszeres áron adták el, most van szerinte az ár a plafonon, ennél már nem lesz több. Van üzleti érzéke, de nem volt ez ingyen, nagyon meg kellett érte dolgozni, nagyon szeret is dolgozni. De most a támogatással is baj van, meg volt az az AKG-és támogatás, az egy plusz volt az állam felől, de már most nem nyerte meg senki, szinte csak a gyümölcsösre nyertek már csak.

Jellegzetes magángazdaság: „Gépek is voltak már, traktor, minden, ami kellett.” De a munkavégzés „családban maradt”: épp akkora lett az üzem, hogy a gazda és családtagjai „maguk műveljék meg”.

Akad azután elég sajátos forma is:

Van itt kinn, ahogy befelé jövünk a 41 útról, ott is van egy 5 hektáros terület, fél hektáros tulajdonosok álltak össze. A téesz

idejében, amíg nem bomlott fel, akkor ott, aki akart ültetni, az ültetett. Visszakérte azt a földet, és a sajátja lett neki. Együtt maradtak, de ott is voltak idősebbek, egyik megvette a másikat, nem sokan maradtak benne, az elején volt vagy 13-15 tulajdonrész, de most már vagy öt emberé az egész. Vásárosnaményban tudják eladni.

A TSZ utóélete...

És persze vannak nagyobb – akár már egyértelműen nagyüzemnek nevezhető – gazdaságok is:

A köztemetővel szembeni telepen egy szomszéd faluban lakó agrármérnökként végzett fiatalembertől tudtunk érdeklődni, a telepről és a táblán hirdetett meggy felvásárlásról is. Mint kiderült egy 3 fős családi vállalkozás keretein belül tevékenykedik a telepen. A volt tsz területének felét vásárolta meg, itt gyümölcs felvásárlással (meggy, alma, szilva és dió) és hús eladásra szánt szarvasmarhákat tart (280 db az átlag állomány), ezeket legelteti a környező területeken és külföldre (Görögország és Törökország) élő súlyban adja el (1300ft/kg). A legelők egy része saját, de olyan is van, amit bérel, ezek közt akad natura 2000-es terület és a tulajdonosnak a megkötések miatt a legeltetésre való bérbeadás a legkézenfekvőbb megoldás. ... Összesen 350 ha-on gazdálkodik, ebben legelő és gyümölcsös is van. A gyümölcs szedéséhez többnyire külföldi (ukrán) munkavállalókat (kb. 50fő) foglalkoztat, akik állítása szerint jobban dolgoznak.

Figyeljünk fel az utolsó mondatra! Számomra itt nem az a lényeg, hogy mi a véleménye a munkaerő minőségéről (könnyen lehet, hogy egyáltalán nem csak erről van szó, hanem az is közrejátszik, hogy az „ukránok” esetleg olcsóbban hajlandók dolgozni, mint a helybeliek), hanem azt tartom fontosnak, hogy itt

működik a *faluban* egy elég jelentős méretű agrár-gazdaság, amelyik a *falu embereinek* nem jelent munkalehetőséget. Ugyanez a helyzet a másik nagygazdasággal is:

Márokpapi határában található állattartó telep és lovarda tulajdonosaival, alkalmazottaival beszélgettünk. Négy generációs családi vállalkozás (három fő), amely három főt (juhász, állatgondozó, gépkezelő) foglalkoztat állandóan. Ezen kívül a munkák függvényében 2-3 idénymunkást. A munkaerő nem a településről való. A tanya vezetését elsősorban egy praxisából visszavonult középkorú doktornő viszi. Édesapja volt egykor a környék állatorvosa. (Beregdaróciak)

A telep egyébként gyönyörű, épületei újak, szépek, korszerű technikával felszereltek (már amennyire korlátozott mértékű szaktudásunkkal meg tudtuk állapítani), vezetése, fejlesztési elképzelései koncepciózusak. Lovardát építettek (épp ottlétünkkor volt nagyjából elkészülőben), lovas oktatást, lovas turizmust terveznek. De ez sem a *falu gazdasága*. Területén van, talán, ha beindul a lovas turizmus, valamennyi új vásárlóerőt is fog jelenteni, de az ott élők számára *munkát, munkalehetőséget* nem jelent, tevékenysége nem szervesül a falu gazdaságába, *külön világ marad*. Mint az előző is.

Említsünk még meg itt egy olyan formációt, ami szintén nem része egyértelműen a falu gazdaságának (általánosabban a falu életének), de olyan jelenleg eléggé kihasználatlannak tűnő *lehetőség*, ami éppen jelenthetne komolyabb pozitívumot is. Ez a valami az Erdei iskola. Mit tudunk meg róla? Ezt:

(Erdi iskola) Telefonon érdeklődtünk a nyíregyházi üzemeltetőnél, aki sajnos a napokban nem járt kint, de egy helyi

hölgnél hagyott kulcsot, akivel felvettük a kapcsolatot és az udvarra beengedett és készségesen végig vezetett. Elmondta, hogy egy régi parasztházat bővítettek ki, ahol a táborozók elszállásolása és oktatása folyik. Az udvaron tűzrakó hely és közösségi terek is találhatók, egy csendes árnyékos környezetben. A néni többször be szokott segíteni a kerti növények gondozásában és hozzánk hasonló érdeklődők esetleg korábban érkező vendégek esetén a bejutásban. Mivel hosszabb beszélgetésre az üzemeltetővel és az épület bejárására nem volt mód, a weboldalon található információkon és a hölgy által elmondottakon kívül nem sikerült többet megtudni.

Az Erdei iskoláról: jó, ha van és működik, hiszen az ott tanuló, táborozó akár 100 fős csoportok a boltok számára is vásárlóerőt jelentenek. (Ottlétünkör sajnos üres, éppen nem volt csoport. Nyáron lesz-e? Nem tudni.)

Tehát: van egy elég jól kiépített, nagyon szép környezetű, nagyjából 100 fő befogadására alkalmas létesítmény. *Üzemeltetője:* nem a falu, nem a faluban élő ember, az elég messzi Nyíregyházán található. *Neki,* úgy látszik, nem igazán fontos érdek a létesítmény kihasználtsága, holott jónéhány hasonló intézményről lehet tudni, hogy jól működnek, év közben is, nyáron is elég jól kihasználtak. Okszerű üzemeltetéssel (a faluban előállított termények a konyhán, néhány embernek munkalehetőség az üzemeltetésben, helyi szakemberek foglalkoztatása a speciális oktató munkában, stb), gondolom én, a *falu számára is hasznos* dolog lehetne. Kár, hogy jelenleg, úgy látszik, nem így van.

És akkor a gazdálkodásról szóló rész bevezetőjében említett harmadik forma, *a házkörüli, zömmel saját szükségletre történő termelés, kisállat-tartás*. Három jellemző interjú-részlet:

Nagyon nagy a kert itt hátul, tavaly az egészet bevetettük, krumplival, mindennel. Az unokámék vállaltak babot, bérbe, megkapták a vetőbabot, és leadták a termést. Nagyon sok munka volt, nem jó a föld, nem érte meg, alig kaptak pénzt érte. Még az idén megpróbálták, több sort ültettek végig a kert hosszában, de az egész kertet már nem vettettük be. Így is van minden, magunknak megterem a káposzta, krumpli, bab, zöldbab, karalábé, zöldség, kapor, tök, minden, ami a konyhába kell. Teszek el lecsót, lekvárt, befőttet, amennyit csak tudok. A lányom veszi olcsón a gyümölcsöt, meg kapnak is a napszámban, ahol dolgozik. A paprikát, paradicsomot megvesszük, mert annyit nem tudunk a kertben termelni, hogy el is tudjunk belőle tenni.

Kérdés: Mekkora kertje van, tart-e állatokat?- Van 9 tyúkom, 1 kakasom. Ott az a középső rész a gazdasági udvar. Ott meg külön egy rész, amit a tyúkoknak kerítettem el, hogy legyen nekik zöldjük. A kertem meg egész arra le, amerre a zöldet látja. 80 méter úgy lefele, a szélességét nem mértem, de nagyon nagy. Használtuk az egészet egy darabig, a lányomékkal, amelyiknek itt tanultak a kislányai. ...Paradicsomot, káposztát termeltünk, ...De aztán abbahagytuk, most csak lekaszáltuk, mert nagyon sok munka volt vele. ... Most egy kis zöldséges kert van csak, amit én csinálok, de krumplim van, saját, meg virágoskert. Azt nagyon szeretem.

Az első pár évben tartottak két disznót is a szárnyasok mellett, ma már nem. ... A házhoz tartozó kertben - egy hold – megtermelnek szinte mindent, amire szükségük van.

Van tehát házkörüli gazdálkodás, de, mindhárom interjú azt mutatja, hogy csökkenő mértékben. Főleg az állattartás – marha, disznó – marad egyre jobban el, „nem éri meg”. (Egy korábbi táborunkban agrár-közgazdász mutatta ki nekem pontos számítással, hogy a sertés és baromfi tartás, még akkor is, ha saját földön maga termeli meg a takarmány nagy részét, többbe kerül, mintha a boltban veszi meg a húst.) Marad tehát a konyhára való zöldség megtermelése, ez azonban – és ez nagyon fontos! – ebben a faluban még elég általános.

Kellene valami összegzése ennek a résznek a gazdaság dolgairól. Jobb lesz azonban „egybelátni” ezeket más tényezőkkel, egyebek között éppen az ez után következő résszel, amelyben a *közérzet, a helyi társadalom* kérdéskörét járjuk kissé körül. Majd a végső összefoglalásban térünk vissza a gazdaság, a megélhetés, a szegénység problémavilágára is.

Az emberek egymásközt – közérzet, vélemények a faluról, a helyi társadalom állapota

Kezdjük az elején! Milyen vélemények hangzottak el közvetlenül a közösségi életre vonatkozóan?

Megkérdeztük, hogy a faluban milyen közösségi élet zajlik, szokott-e nagyobb összefövetel lenni. Elmondásuk szerint régebben gyakran megtartották a nagyobb vallási ünnepeket, külön a katolikus és külön a református gyülekezet.

Azt mondja, „régebben”. Tehát most már nem annyira. Az egyik ok talán éppen a vallásosság általánosabb csökkenő volta is lehet: *’71-ben még zsúfolva volt templom, ma már kevés a hívő, aki el is jár az istentiszteletre.*

Nyilván, ha már istentiszteletre se nagyon járnak el az emberek, akkor a „nagyobb vallási ünnepek” közös ünneplése is elmarad.

De folytassuk az előző idézetet, más dologra is vonatkozóan:

Mára már ez ((mármint a közös ünneplés)) évi egy alkalomra szűkül – augusztus 27-én tartják a falunapot, de az sem olyan, mint régen, és hó végére már nincs is pénzük. Élőzene szokott lenni, fellépőket hívnak, és általában ennyi történik. Mindenki nagyon szegény, kevés az emberek pénze, nincs is nagyon rá igény emiatt.

Ugyanez, kicsit más „hangszerelésben”:

A falu közösségi életével kapcsolatban elmondta, hogy két polgármesterrel ezelőttig még rendeztek, szerveztek eseményeket, aktívabb volt sokkal a közösségi élet, nagyon sajnálja, hogy azóta semmi sincs, pedig ő menne és szívesen táncolna is. Idősek napja szokott csak lenni, egyszer egy évben. Korábban nem volt olyan falunap, ahonnan ő hiányzott volna.

Egy sajátos szempont is felmerül:

Régen folytak a férfiakkal közösen végzett munkák a TSZ-ben. Könnyebb volt a párkeresés is, sőt a Művelődési Házban rendszeresen voltak kulturális rendezvények is. Mára a Művelődési Ház eltűnt. Ezzel eltűnt az utolsó közösségi tér, és a lehetőség újabb kapcsolatok kialakulására.

Igen, a közös munka, mint a társas kapcsolatok (és nem csak a párválasztás!) alakulásának lehetséges színtere. Utalok itt egy korábbi

táborban (Gulács) folytatott beszélgetésre, amelyben egy középkorú férfi mesélte, hogy régebben, a TSZ-időszakban természetes volt a kapcsolatok kialakulása, hiszen munka után együtt indultak haza, alkalmasint még betértek a kocsmára egy fröccsre vagy sörre, volt is miről beszélgetniük. A TSZ (és tegyük hozzá: a melléküzemágak) megszűntével ezek az alkalmak is elmaradtak, mint beszélgető partnerünk fogalmazott, „elvagyunk magunknak”.

És persze, nagyon pontos megfogalmazásban, a *közösségi tér* hiánya... Ugyanez még egyszer:

A lakók között nincs összetartás, mert ahhoz kéne egy olyan közösségi ház, ahol bármikor összegyűlhetnének a lakók.

Vissza még egy kicsit a „falunap”-hoz:

A faluban csak az augusztus 20-i falunap a közösségi esemény, más ünnep nincsen, amire összejönne. Más helyeken szerintük máshogy van, a fiatalok is aktívabban részt vesznek a falu életében, de itt valamiért befelé fordulóbbak az emberek.

Kicsit részletesebben, az okokról is szólva a következő alanyunk:

Itt senki sem fog szervezni semmit sose. Én nem tudom, hogy miért. Nincs rá igény. Itt az emberek bezárkóznak. A falunapon is csak tengés-lengés van. A gyerekeknek van olyankor ugrálóvár, jön népdalkör, általában babgulyást főznek üstben, meg főtt kukoricát. Általában szerintem azért megy fel legtöbb ember, hogy ott egy tál meleg ételt kapjon. De kevesen vannak mindig. Nem érdekli az embereket, igaz, sok az idős. Mindenki megvan a maga kis világában.

Én nem járok innen sehová. Egy évben egyszer-kétszer megyek el a lányomhoz a faluvégre, ha kell orvoshoz, de máskor nem

mozdulok ki az utcából se. ... Itt van a ház előtt egy kispad, jó szomszédok vannak, idős már mindenki, kiülünk, és beszélgetünk, elpanaszoljuk egymásnak a bajunkat, megosztjuk egymással örömeinket, bánatunkat. Ez a szórakozás, meg a tévét nézem, a rádióban meghallgatom a híreket, meg a zenét szeretem.

Talán nem függetlenül az előzőktől alkotnak általánosabb véleményt is a faluról, a falu „légköréről”:

A faluról nincs jó véleménye, de azért szereti. Mindenki egymás háta mögött beszél, és ha valakinek kicsit jobbra fordul, rögtön féltékenykednek.

A faluban szerinte is mindenki megjátssza magát és nem őszinte szemtől szembe, ezt nem szereti, sok ember irigy a másik sikerére. 20-25 éve a faluban mindenki segítette egymást, ma már meg sem állnak, nem is köszönnek egymásnak az emberek.

Megváltozott minden. Régen senki nem azt figyelte, kinek mije van, mit csinál, miből él, dolgozik, vagy nem, ez megváltozott nagyon. Az a baj, hogy most az emberek irigyek a másokra. ... Megváltozott minden, akkor is voltak irigy emberek, de megváltozott a társadalom. Más a lakosság egymáshoz való viszonya, régen mentek egymásnak segíteni, a férfi házépítésekor is jött „az egész falu”. Most is vannak, úgy 6-8 ember, aki úgy összetart, segíti egymást.

Az utolsó mondat azonban arra utal, hogy kisebb közegekben, a szorosabban vett magánszférákban ezért még élnek a közösségi hagyományok, a közösség-csírák is:

Májusfát maguknak állítanak családon belül, ha meg valaki udvarol valakinek, akkor barátokkal együtt. Régi szokás, kevés van, de akad, vagy tíz helyen volt most is. De nem is sok lány van a faluban.

Régen sok tréfás játék volt, megcserélték a kapukat, egyik háztól elvitték a falu másik végére május éjszakáján. Szokás volt a virág, a tulipán leszedése, lelopása, de akkor sok fiatal volt, meg gyerek, vagy harmincan indult útnak a csapat. Volt klubhelyiség, ott lehetett tévézni. Mozi volt, minden, másabb volt. Ilyeneket nyugodtan lehetne. Azt a kevés fiatalot meg kéne fogni, hogy itt maradjon.

Mindkét gyereküknek nagy falusi lakodalmat szerveztek, a lányé a saját kertjükben volt, a fiúé pedig a művházban. A fiú menyasszonya ukrán lány volt, hozzá még át is mentek a határon kikérni a szülőktől, a határon is lebeszélték, a határőrök sorfalat állva fogadták őket.

A fiatalság a kocsmában szokott bulizni, ahol a bolt is van, ilyen születinapos, vagy névnapos bulikat tartanak. Ott akkor bográcsolnak. Hát, úgy össze szoktak jönni a fiatalok, de nincs így semmi szórakozási lehetőség. Így szoktak bulizni, hát valahol muszáj nekik is. Konditerem is van, oda is néha elmennek. Meg szoktak itt lenni a Tisza parton Naménynál, meg Gergelyugornyán szombatonként, nyáron koncertek, oda néha el szoktak menni. ... A nagyobbik fiamék kibérelnek egy faházat vagy 3 napra, és ott pár baráttal összejönnek, és ott elvannak. Elfőzőcskéznek, beszélgetnek, elszórakoznak.

A fiatalokat tehát a „bulizás” még összehozza. Ám vajon ez valódi „közösség-csírát” jelent-e? Nem mernék rá határozott választ adni...

Fontos dolog még a szomszédság, a kölcsönös segítségnyújtások rendszere. Mennyire él ez még a faluban? Néhány vélemény erről is:

Mindketten (házaspárral készült az interjú) kiemelték, hogy régebben a közösség összetartóbb volt, mindenki segített mindenkinek, ez mára megváltozott. A feleség, amikor fiatalasszonyként idekerült, természetes volt számára, hogy neki kellett alkalmazkodni. A szemben lakó asszonnyal alakított ki szinte rokoni kapcsolatot („mintha az anyám lenne”). A szomszédasszonyt, amikor idős korában kórházba került, meglátogatta, ami után az ápolónő elmondta neki, mennyire várta, hogy meglátogassa. ... Ma már nincsenek ilyen kapcsolatok a faluban, nem jellemző, hogy ennyire segítsék egymást.

Azért itt-ott még valamennyire létezik:

Sokszor van, hogyha van felesleges pl. krumplijuk, a szomszédasszonynak pedig tojása, akkor cserélnek.

És a szomszédokról:

A szomszédokkal jó kapcsolataik vannak. Legalábbis a falu azon részén, ahol ők laknak. Meg vannak elégedve a jelenlegi élethelyzetükkel, de szívesebben hagynák el a falut.

Nagyon kevés az effélékről szóló megjegyzés. Tényleg ennyire szűkösek ezek a kapcsolatok, vagy csak nem tartották elég jelentősnek ahhoz, hogy említést tegyenek róla? Én inkább az előzőt valószínűsítem. Ha élők a szomszédsági (net-working; kölcsönös segítségnyújtást is tartalmazó) kapcsolatok, ezek a *mindennapi élet megélése* szempontjából nagyon fontosak, beleépülnek a mindennapokba. Nehezen hihető, hogy amikor életükről, mindennapjaikról, falubeliekkel való viszonyukról (is) kérdezzük őket, akkor éppen erről a viszonyrendről feledkeznének el. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy az egymástól való eltávolodás, az

„elvagyunk magunknak” mentalitás ebben a faluban (is) jelen van, vélhetően erősödő mértékben.

Azért létezik még *rokonsági rendszer* is:

A család egy valóságos dinasztiával rendelkezik a faluban. Dédszülektől egészen a dédunokákig vannak élő képviselőik a faluban. Szoros napi kapcsolatban állnak egymással. Öt házzal rendelkeznek, és terebélyesen helyezkednek el.

Igaz, ilyen kiterjedt és *működő* rokonságról csak ebben az egy esetben beszéltek. Ez esetben is valószínűsíthető, ha általánosabb lenne, ha több ilyen rendszer hálózna be a falut, több ilyenről is beszámoltak volna.

Akkor hát milyen ez a falu? Meg kell kísérelnünk egy összefoglalót adni arról, milyennek láttuk Márokpapit 2016 nyarán.

Sötétek-e az ablakok? – valami összefoglalásféle

Többször mondtam azt, hogy „furcsa falu”. Igen, úgy tűnik, több tekintetben más, mint azok a falvak, melyekben eddig szociotáborokban jártunk (és amelyekben én másutt, szociológusként-szociográfusként eddig megfordultam). Első, felületes ránézésre úgy tűnik, furcsaságát az „ukránok” ottléte és a cigányok ott-nem-léte adja. Azt gondolom azonban, ez nem *lényegi elem*, nem *ok*, inkább csak *tünet*, mélyebben fekvő okok tünete. Miről lehet szó?

Kezdjük az elején, tán éppen azzal, hogy mi *nem* ez a falu. Márokpapi semmiképpen sem „istenhátamögötti” település. Nem zsákfalu, ha nem is főútvonalon, de elég forgalmas közlekedési úton van. (Volt alkalmuk, ha nem is nagyon nagy, de érzékelhető nagyságrendű átmenő kamionforgalmat megtapasztalni.) Nem

általános és súlyos mélyszegénységgel sújtott: a gazdaságról szóló rész arra utal, hogy ha nehézkesen is, többféle jövedelemforrást igénybe véve is, de valahogy mégis *megélnék* az itteniek. (Nem csak *éléldélgélnék*, hanem *megélnék*; érezzük meg a nagy-nagy különbséget.) Nem látszanak túl nagy, ordító különbségek az emberek életlehetőségei között, legalábbis abban az értelemben nem, hogy – láthatóan, interjúkban elmondandóan – nincsenek „nábobok”, és talán nincsenek abszolút nyomorgók sem. Ha erősen korlátozott lehetőségek és keretek között is, nagyjából mindannyian „még megvannak valahogy”.

És akkor mi az *igen*?

Kicsi település (legfeljebb 400 körüli lakos, a szokásos megnevezés szerint *aprófalu*), és, ha nem is „istenhátamögötti”, azért eléggé kiesik az országos fejlődés (ha és amikor és amennyiben van ilyen...) fő áramából. A beregi térség egészében is depressziós jellegű, azon belül ez az aprófalu minden szempontból igazán jelentéktelen. Nemigen kell törődni vele, nem is törődnek. (Ámbár ha „senkit sem hagyunk az út szélén”, akkor falvakat se kellene...) így, nem is érik igazán komolyabb külső hatások.

Az a negatívum is ide tartozik, hogy a 2001-es árvíz, ami sok környékbeli települést nagyon tönkretett, ezt a falut nem nagyon sújtotta. A falu, nagyrészt saját erővel, megvédte magát, ide nem jött be a víz. Ez persze jó. De az már kevésbé, hogy jónéhány környékbeli falu az árvíz után szinte teljesen *újjáépült*: az árvíz-rombolta házaik helyett az állam építtetett újat. (Volt olyan falu, amelyben a házak bő kétharmadát elvitte a víz, itt aztán valóban a *faluk* újjáépüléséről volt szó.) Ebből a sajátos „fejlődésből” Márokpapi teljesen kimaradt. Itt

nem vitte el a víz a házakat, nem kellett romokat dózerolni, újakat építeni, megmaradt, ami volt. Talán éppen ezért (is) lehet „céltelepülése” az „ukránoknak” (jóval inkább, mint pl. a határhoz egyébként közelebbi Gulács), mert itt nem dőltek össze, csak lakatlanná váltak (ld. népesség-fogyás) a régi házak, maradt mit eladni.

Ám épp a falu kicsisége, relatív magára hagyatottsága, fizikális „megmaradottsága” (ld. árvíz) okán mintha több maradt volna meg a hagyományos falusi viszonyrendből, mint másutt. Persze itt is megtörténik az archaikus típusú közösségi hálók megbomlása, töredezetté, szerkezet nélkülivé alakul a helyi társadalom, de mintha a hagyományoknak még nagyobb ereje volna itt. Furcsa (már megint egy furcsaság...) de szerintem jó mutatója (szép szociológiai terminussal *indikátora*) ennek a kutya-ügy. Hogyan gondolom ezt? Hát így:

Említettem a Bevezetésben a kutyaugatás hiányát, mondtam, hogy erre még vissza kell térni. Lehet talán, hogy ez ügyben is arról van szó, mint több másban is. Hogy ugyanis *él még a hagyomány*, de már nem az igazi, már csak félig-meddig kiüresedett forma. *Kell* legyen, a hagyomány szerint *kell legyen* kutya: már hogy nézne ki a porta kutya nélkül. Legyen hát, de ne legyen vele gond, ne ugrálja össze a kis kertecskét, ne kelljen csitítón kimenni miatta, ha nagyon ugat, szóval legyen, de ne legyen vele gond, hát kikötjük az udvar végébe. Van, mert a hagyomány előírja, hogy legyen, de mit kezdeni már nem tudunk vele. A „sötét ablakok” mögött a kertben hátul kikötött kutyák...

Mindent összevetve a tényekből, adatokból, véleményekből építkező szociológus-szociográfus olyasmit kénytelen mondani, hogy *vegetáló, eléggé élettelen, belső fejlődési energiákkal alig rendelkező falu ez*. Talán – szerintem nem talán, biztos; de a rendelkezésre álló adatok alapján nem tudom bizonyítani – az is hozzájárul ehhez, hogy a falunak nincsenek „saját” iskolás gyerekei. (A faluban nem működik általános iskola, az itt működő Wesley-iskola csak középfokon képez.) Az itt lakó iskolás korúak – egyébként sincsenek nagyon sokan: az összesen 70 fő körüli 14 éven aluliaknak legfeljebb kétharmada, 40-45 gyerek – máshová járnak iskolába. Hiányoznak az *iskolai barátságok*, az iskola nyújtotta *közös élmények*, azok az *emberi-társas kötődések*, közösségek és közösség-csírák, amelyek ebben az életkorban tipikusan az iskolában, az iskola révén alakulnak ki, és amelyek, kilépve a gyerek az iskoláskorból, a *falu-közösség* alkotóelemeivé válhatnak. Az iskola hiánya nem csak azt jelenti, hogy máshová kell utazni a tudásért, meg nem is csak azt, hogy kevesebb – tanárok híján – a helyben lévő szellemi potenciál, hanem a *közösségalkotó energiák* jelentős részének hiányát is. Nem pótolja ezt az itt lévő Wesley-iskola, hiszen tanulóinak legnagyobb része más településen él, semmiképpen sem tud részévé válni *ennek* a falunak a helyi társadalmának. Ezt mondja tehát a szociológus.

Ám az egy hetet a faluban töltő, utcáin csavargó, kocsmái jó beszélgetésekben részt vevő, a gazdag néprajzi magán-gyűjteményben (amely egy megszállott ember csodás munkája) gyönyörködő magánember (vagy egyszerűen csak ember...), úgy *érzi*, mert a társadalom-megismerésben a *tudásnak* óriási szerepe van, de a „társadalom-megélésben” az *érzésnek* is meg kell hagyni-adni a maga

helyét, szóval az ember úgy érzi, hogy *szerethető falu ez*. (Ezt nem lehet érvekkel indokolni, valahogy bizonyítani; az érzés már csak ilyen.) Kár lenne érte. Jó lenne, ha megmaradna, és jó lenne, ha ilyen szerethetőnek maradna meg.

Szóval „sötétek az ablakok”? *Most igen*. Hiszen sok a használatlan ház („ukránok”), sok az idős, sokszor egyedülálló ember, aki este már nem gyújt lámpát (és a „nem gyújt lámpát” akár sok mindent magába foglaló metaforának is felfogható). De talán nem végleges ez a mai állapot. Talán világosodhatnak még az ablakok. Ez azonban, tudjuk, nem a falun, nem az ott élő embereken múlik. Ország dolgába ütközünk megint...²⁵

Újra Esztergom

Mondják, a bűnös gyakran visszatér a tett színhelyére. Épp harminc év előtt kezdtünk el (szívemnek kedves csapattal, amelyből sajnos, sajnos többen nem élnek már) egy több kisvárosra kiterjedő helyi társadalom kutatást, enyém lett Esztergom. Visszatértem három évtized után, kicsit kíváncsiskodni megint, persze szociológusszemmel. (Nem tehetvén másként, lévén ez a szakmám.) Vajon olyféle bűn volt-e a korábbi munka, ami a bűnöst visszatérésre készíteti? Nem tisztzem megítélni. Én csak azt tudom, indíttatást éreztem – nem tisztán saját bensőmből eredőt; elmondom mindjárt –

²⁵ In: Élmény és valóságismeret... 171-243.o.

visszatérni újra megérezékelni valamennyit Esztergomból.

Akkori (30 év előtti) munkámból könyv lett. („Esztergom, a szent és gyámoltalan város”; Várostarsadalmak sorozat, 1992) Megjelenéskor nem keltett feltűnést. Megjelent ugyan róla a Népszabadságban egy kritika (dicsérte), de helyben... A Balassi Bálint Társaság szervezett egy könyvbemutatót, kevesebb, mint tíz érdeklődő jelent meg. (Holott a könyv hivatalos lektorai, Pifkó Péter és Ortutay András is helybeliek valának.) Az akkori idegenforgalmi iroda vett át megbízásra 5 vagy 10 példányt, nem tudom, eladta-e. Az biztos, hogy a könyv a város közéletében, a szűken vett értelmiségi közéletben sem, nem vert hullámokat. Ám 2 év előtt valaki észrevette, és írt róla. ("Egy bátor szociológus a gögös és sértődött esztergomiak földjén" címmel; én esztergomi-képeslapok.hu lapon találtam rá 2015.10.05. dátummal.) Úgy tudom, ez hívta fel a könyvre azok figyelmét, akik (a műegyetem Urbanisztika Tanszék munkatársai) az önkormányzat megbízásából kutatást végeznek a város jövőképe kialakításának érdekében. Kézbevették, és ami – számomra – fontosabb, *használták* is a könyvet, meg is kerestek, jókat beszélgettünk, amolyan külső tanácsadóként mondtam el némely dologról a magamét, de természetesen a kutatást ők csinálták, tegyem hozzá, profi módon, kiválóan. Én meg úgy éreztem, megesz a fene (már elnézést, de ez nem racionális megfontolás, ez *érzelem*, amit csak így tudok leírni), ha nem "szagolhatok bele" magam, legalább néhány nap erejéig, megint "szerelmes városom"-ba. (Mert – ez itt a "vallomás" helye – énnekem azóta is /sajnos, csak távoli.../ szerelmem ez a város.)

Eltöltöttem tehát ezt a néhány napot. Csavarogtam (szokásom

szerint) a városban; igyekeztem nyitott szemmel és nyitott szívvel fogni a látható és olykor inkább csak érezhető jelzéseket. És beszélgettem nagyokat, élőkkel és nem élőkkel. (Hogyan lehet nem élőkkel beszélgetni? Hát így: beszélsz olyasvalakivel, kinek volt oly közeli társa, akivel hosszú évek együtt munkálkodása révén jószerint minden gondolatuk közös volt, ám ez a társ már nem él, de beszélgető partnerem mondataiban ott vannak az ő gondolatai is. Volt ilyen, nekem élményadó és szép volt.) E napok lenyomata ez a néhány kósza gondolat.

Kósza gondolatoknak kell neveznem, hiszen nem rendes és tisztességes vizsgálatot végeztem. *Benyomások*at gyűjtöttem, amik nyilván nagyon-nagyon szubjektívek, semmi *bizonyító erejük* (lásd egy szociológiai kutatással szembeni követelmény...) nincs, óriásiakat tévedhetek. Talán így sem érdektelen: ezt bírt meglátni három évtized után egy "szerelmes szociológus" a városról.

Még annyit, mondjuk a bevezetőhöz, hogy nem lesz ez az írás – a módszer és így a rendelkezésre álló információk jellegéből következően nem is lehet – egy valamifajta átfogó kép. *Mozaikdarabkák* csupán, amelyeket, ha van bennük némi megfontolásra érdemes, mások tudhatnak majd egy nagyobb egészbe illeszteni.

Itt van mindjárt egy mozaikkockának a Széchenyi tér dolga. Indításnak egy idézet (említett könyvemben is ott van) egy 1938-ban megjelent megye-történetből (főszerkesztő és a városról szóló rész írója Osváth Andor): „A város főtere, a Széchenyi tér, az 1880-as évek végén még sártenger volt, és az ott felgyülemlett csapadékvíz szárazság idején zöld színűre változva, bizony nem nyújtott épületes

látványt. Te jó ég, hogy miért tűrte ezt a város közönsége?” Egy idő után persze mégse tűrte, valamikor már a 20. században kikövezték rendesen, ahogy kell. Amikor a nyolcvanas évek vége felé ott jártunk, emlékeim szerint az egész teret valamilyen szilárd burkolat fedte (talán kockakő), és igazából jó nagy parkolóként szolgált. Egy idő után, érthetően, ez sem tetszett a város vezetőinek, a kétezres évek elején átépítették.

Valamikor 2006-ban vagy 2007-ben töltöttem megint egy kis időt a városban. (Könyvet írtam két kisváros, Baja és Esztergom társadalomtörténetének összehasonlításáról, „Mellékvágányon” címmel, két részlete szerepel ebben a könyvben is, ahhoz gyűjtöttem kiegészítő anyagot.) *Akkor*, tehát nagyjából egy évtizeddel ezelőtt, ezt írtam a térről (idézet magamtól): „A tér ma a sétálóké, a járműforgalom kitiltva, az egész tér (mondják) olasz kőből készült díszburkolattal van ellátva, egyik végébe a közelmúltban állítottak fel egy többalakos, fehér márvány szökőkutat. Végeztem egy kis megfigyelést. Késő tavaszi, napos-meleg vasárnap délután volt. Fél óra alatt összesen öt család fordult meg, nézelődött, töltött időt a téren, ezek közül három német volt, egy szlovák, egy valamilyen más külföldi. (A nyelvet nem tudtam azonosítani.) *Esztergomiakkal* ezen a délutánon inkább csak az újjáépült híd hídfője mellé települt (sörözővel kiegészített) bazársoron lehetett találkozni.” Érezhető a megfogalmazásból: nagyon nem szerettem *úgy* azt a teret.

Mit láttam most? (Alaposabb, többszöri, többórás megfigyelés alapján írom.) Elkezdett *élni* a tér. Szépen megnőttek, kilombosodtak a fák (sok fa, azt hiszem, platánok), van már árnyék, több „vendéglátóipari egység” is nyílt, bőven van kiülésre, még hozzá nyári

melegben is kellemes, árnyékos kiülésre alkalmas részük, van is vendégük rendesen. Úgy tűnik, helybeliek és turisták egyaránt kezdik *belakni* a teret. És ez jó. De. Megpróbáltam újonnan érkező, várossal ismerkedni akaró ember szemével is nézni a teret, és akkor már elég komoly aggályaim támadtak. Mifélénk?

Leginkább az előbb dícsérően említett fasor *elhelyezkedése*. A tér egyik oldalán húzódik végig, két sorban fák, épp egy jó járdányi távolságban a házaktól. Szép nagy, most már bőven az első emeletekig felnyúló lombozatuk van. És így a házakból – jó részük műemlék vagy műemlék jellegű; mindenképp *városképi jelentőségű* – alig látszik valami. Ha, jobb turistához illően, fotózni akarnám, nem sikerülne: a legtöbb ház esetében nincs olyan pont, ahonnan a falombok mögé bújtatott épületet be lehetne fogni a géppel. A tér másik oldalán – szerintem szintén városképi jelentőségű földszintes házak – egy részig hasonlóan közel elhelyezett új ültetésű fák, ha megnőnek, azt az oldalt se lehet lesz látni. Ennek az oldalnak a további részére felépítettek egy meglehetősen nagy „csarnokot” (a hétvégi „helyi piac” számára; tehát hetenként mindössze néhány óra használatra), ami megint csak elfogja a rálátást a házak egy részére. Holott egy város „megérzékelésében” (turisták számára, de helybelieknek is alapvetően fontos) kulcsszerepe van a *térélménynek*. Márpedig ennek város, még hozzá *történelmi város* esetében meghatározó része az épületek *együttese*. Amit valamiképpen *egybe kell látnom*. Ha csak fák mögé bújva, egyenként, és így a térélmény szempontjából töredékesen láthatom a házakat, elvesz annak a lehetősége.

Még valami. A Városháza előtti részen ott van két jó nagy

füves terület, szökőkúttal. Csakhogy ezek meg vannak emelve: (nem mértem, de) jó félméteres magasságban vannak a térszint felett, teljes magasságig kő oldalfallal kerítve, s azon belül, vagy 10-15 cm-rel a kőpárkány szintje alatt a gyeper. Nem lenne rossz elképzelés, csak az a baj, hogy messzebből nézve, mondjuk a tér közepetájáról, már a fűvet nem láttam, csak a kőfalat (és el nem tudtam képzelni, mi végre van ott). Elég közel kell menni ahhoz, hogy rálásson az ember a fűre is. Megint a *térélmény*: ha a tér közepén állok, és körülnézek, a Városháza felé tekintve csak a szobrot és a kőfalat látom; nekem elég sivárnak tűnt a kép.

És még valami. A téren több olyan ház is van, ami láthatóan használatlan. (Az egyik kétemeletes, műemlék jellegű, ha jól néztem, de a leírások szerint mindenképpen városképi jelentőségű; úgy mondják, több éve áll üresen.) Idézem – mutatis mutandis – az 1938-as megfogalmazást: „miért tűri ezt el a város közönsége?” Egy város főtere akkor él, ha *használják*. Nem csak a házak által körülvelt térséget, a házakat is. Akkor lesz igazán *élő*. Ez még hiányzik. Ennyit most a Széchenyi térről.

Folytatom a csavargást. Merthogy még mindig a *térélményt* keresem; ez az első és legfontosabb alapvetés, amire egy várossal történő ismerkedéskor – vagy újra-ismerkedéskor – szükségem van. (Vélem, nem csak nekem, az ideérkező idegennek is, a helybélinek is.) Keresem, vajon milyen érzések kelnek életre bennem, ballagva kényelmesen, és eközben kísérlem magamba szívni az utca egészének, a kövezetnek, a lámpatesteknek, a fáknak-bokroknak, meg persze, körbe-körbe pillantván egyenként a házaknak is, a *látvány-élményét*. Jó-e nekem ballagdálni lassúdadon ezeken az utcákon, vagy inkább

viszolyogtató, otthonosan érzem-e magamat, *nekem valónak* érzem-e ezt a helyet, vagy inkább idegennek, tőlem (lelkemben) távollevőnek?

Ellentmondásos érzések kelnek-múlnak bennem. Az *összkép* úgy nagyjából rendben van. Nem látok olyast, ami város-szerelmem csorbítaná, sőt inkább számos apróbb-nagyobb jelet, ami erősíti azt. Elsőbben is a házak igen jelentős részének, ha egyenként tekintem őket, állapota.

Sok, nagyon sok, mondhatni *jellegadó nagyságrendűen sok* a szépen, nagyon szépen *megújult* ház. Régi, 18-19. századi vagy 20. század eleji, de mindenképpen *városképi jelentőségű* házak megújulását látom. Olyanokét, amelyek 30 év előtt, de jórészt még tíz év előtt is eléggé pusztulófélben látszottak lenni. Megújultak, mégpedig láthatóan nem *átépítették* őket (a "modernizáció" olykor igen ostoba követelményeinek akarván megfelelni), hanem *helyreállították*, ami bennük-rajtuk érték (és, gondolom csak, *belül*, a mindennapi használat szempontjai szerint, modernizálták, amit kellett).

Kedves példám egy kis földszintes ház, amire épp szállásom ablakából láthattam rá. Régi, 18-19. századi kereskedőház lehetett; forrást nem találtam arról, hogy tényleg kereskedő-ház volt-e valóban, abbéli mivoltát (most láthatóan, lakóház) én a nyílászárók "kiosztása" alapján következtetem. A házat, láthatóan nem túl régen, "rendbe tették"; mutatja ezt többek között az új fedél ("keménycserép", 30 év garanciával...). A fal újra vakolva, újra festve (megőrizve a 19. századi színvilágot), új ablakkeretek. De az ablakok körül megtartották az eredeti fal téglakő keretét. A középén lévő kapu felett ott van a védőoltalmazó szent-szobor helye. Maga a szobor nincs meg, mást, nem

eredetét, gondolom, nem akartak a helyére tenni. De a helyét, gondosan rendbe téve, megőrizték: lehessen látni, *volt* szobor, és az is hozzá tartozott a házhoz. Nem műemlék ház ez, talán nem is különös építészeti érték. De jelen tulajdonosa és használója fontosnak tartja, hogy *ott legyen rajta a múlt*, a történet, a hagyomány, és *úgy akar élni a jelenben* (ld. modern ablakkeret), hogy ez a jelen benne van a múltban, és ezáltal és nyilván a múlt pediglen benne van a jelenben. Igen, a múlt és jelen effajta egybejátszása, ha elegendő nagyságrendben találkozhatni vele, voltaképpen *ez a város életfolyamata*; mondhatjuk úgy is, másfajta fogalomrendszerből véve a kifejezést, hogy *szerves fejlődése*.

Elég sok ilyen házat láttam. Ez azt jelzi nekem, hogy vannak olyan *esztergomiak* (nem véletlenül emeltem ki ezt a szót!), akik számára természetes (a mindennapiságba tartozó tevékenységeket, például házfelújítást is meghatározó) életirányító elv (nem feltétlenül tudatos *elvként*, inkább csak zsigeri attitűdként) ennek az életfolyamatnak, ennek a szerves fejlődésnek a megélés-értvényesítése. Mennyien vannak ők? Elegen-e ahhoz, hogy *jelleghatározó* nagyságrendben legyenek jelen a város életében? Most úgy érzem (*érezem*, hangsúlyozom itt; ámbár érzésemet csavargásaim közötti beszélgetéseim alátámasztani látszanak), hogy nincsenek elegen. De *vannak*, és ők azok, akikre a város jövőjét építeni lehetne és kellene, ha meg tudnánk szólítani őket úgy, hogy amit saját házukban tettek, tegyék a *város* érdekében is.

Ez – az utolsó egy-két mondattól eltekintve – még a szebbik fele a dolognak. Mondtam, hogy a csavargások kiváltotta érzés ellentmondásos. Nézzük akkor a másikat, a csúnyábbik oldalt is. Most,

maradva az előző gondolatmenet keretei között, csak a házakról, épületekről. (E dologban is, jegyzem meg, saját megfigyeléseim mellett helybéli barátaim véleményére is támaszkodom.)

Jónéhány olyan házba, épületbe ütközik bele sétája közben az ember (és *beleütközik*, mert olyan kiemelkedő – térben kiemelkedő fontosságú – helyen vannak, hogy nem lehet nem észrevenni őket), amelyek igencsak kemény ellenérzéseket horgasztnak fel a szemlélőben. (Mármint bennem; mások nyilván ítélnének másként is.) A főtérről szólva említettem az évek óta használatlanul álló, minimum városképi jelentőségű épületet. Van ilyen több is, nem sorolom. Olyan is van, ami bár "rendeltetésszerű használatban" van, de állaga, állapota, enyhén szólva is, nem felel meg a "királyi város" mivoltának. (Egyetlen példa, nem akármilyen, maga a városháza.) És találni (nem egy) olyan hosszú évek óta félromos épületet is ("archetípusa" a fürdőszálló), amelynek jelen állapota (már a járda is életveszély miatt elkerítve) olyan, hogy csak a régi, a főtérre vonatkozó megállapítást tudom ismét idézni: "Te jó ég, hogy miért tűrte ezt a város közönsége?"

És aztán ott a "városközpont". Nem a Széchenyi tér, az új. A "zöld ház" (volt pártház, később művelődési intézmény), meg az "áruház-tömb". (Többen többféleképp nevezték, nem tudom, melyik a "hivatalos", a leginkább elfogadott.) Mondják, a "zöld ház" lebontásáról határozat van, az áruháznak meg az egyik emeletét éppen most vette meg az önkormányzat. Nem ellenőriztem, ezekből mi igaz, mi nem. *Nekem*, Esztergom-szerelmes kívülállónak, odalátogató idegen szemüvegét is olykor felvenni óhajtónak, csak az a lényeg, hogy *egyik sem odavaló*. Mindegyiket, szerintem nincs mese,

dózerolni kéne. Helyükre mit? Nem tudom. A kiépített nagy parkoló pillanatnyilag és látszólag jó, de egy *városközpontban*, azt hiszem, nem *parkolónak* kell lenni. Mi kéne ahhoz, hogy valóban városközpont legyen, tehát valami modernebb *agoraféleség*, amit a város lakói, mint közösségi életük központját használnának, és ami, épp ezért, az odalátogatók számára is vonatkozási pont lehetne? Mi kéne ehhez, milyen építmény, vagy más egyéb? Én nem tudhatom. Talán meg kellene kérdeni az *esztergomiak* (abban az értelemben esztergomiak, akikről a házak kapcsán szoltam) véleményét.

Esztergomiság, múlt-jelen-jövő egybejátszása; mikor s hogyan épülhet ez? Hát például így: (Most *mesélni* fogok, egy igaz, tanulságos, az én ízlésem szerint gyönyörű mesét.)

Volt egyszer egy ember, esztergomi ember, akinek Pifkó Péter volt a becsületes neve. Nemcsak a neve volt becsületes, ő maga is, meg ezen túl okos ember is volt, nagyon okos. (Okkal-alappal mondja ezt a mesélő: ismertem őt, 30 év előtti munkámban dolgoztunk együtt, feleségével /Zachar Annával/ közösen írott tanulmányaira is bizton támaszkodhattam.) Tudósféle ember volt, én azt mondanám, a legjobb fajtából való. Mire mondom ezt? Ő a történelem, a város történelme bűvárlását tekintette magára rótt feladatának, ámde olyan történész volt, akit nem azért érdekel a múlt, hogy aprólékosan dokumentált tanulmányt lehessen írni belőle (egyébiránt ezt is megtette Péter, a szakma szigorú szabályai szerint), hanem azért bogarássza a rég- vagy kevésbé rég-múlt mindenféle történéseit, hogy a *jelen gyökereit* keresse meg. A múltnak ama darabkáit kereste (keresték társával-asszonyával közösen), amelyek segítenek *megérteni a jelent*. (Jegyezzem itt meg, éltek-élnek a városban történészek-

helytörténészek, kiválóak, mások is; nem dolgom itt számba venni őket. Mesém *tanulsága* okán – mert hisz minden mesét, kimondva-kimondatlanul, valami tanulság elmondhatósága érdekében mesél az ember – most csak Péterünkkel foglalkozom.)

Hősünk, nevezett Pifkó Péter, levéltáros is volt, muzeológus is, aztán jónéhány évig – hitem szerint tanítványainak nagy szerencséjére – tanár is. Mondom, tanítványainak szerencséjére, mert a „mese” végkifejletének ismeretében (nem kell előre ugrani az olvasásban! -- elmondom rendjén a dolgot!) joggal vélelmezhetjük, hogy tanárnak sem volt akármilyen. Szakiskolában tanított, tán nem alaptalan feltételezés szerint nem kifejezetten humán beállítottságú gyerekeket. De tudásával, személyiségével, emberi-pedagógiai ethoszával „megfogta” őket, *fontossá vált a számukra*. Úgy vélem – az én olvasatomban arról is szól a mese –, nem csak személyében vált fontossá, ezen túl fontossá tudta tenni azt is, amit tanított. Olyannyira fontossá vált diákjai számára – ez nekem az igazán szép mesei fordulat –, hogy halála után egy érettségiző osztály (az osztály, *mint fiatal állampolgárok közössége!*) javaslatára utcát neveztek el róla.

Pifkó Péter utca. Azok a gyerekek, akik javasolták a névadást, mindiglen tudni fogják, hogy *általuk alakult* valamennyit a város, érezni fogják, hogy *közüik van a városhoz*. Akik így-úgy találkoznak az utcanévvel, ha nem is mindannyian, de biztosan számosan, tudakolni fogják, ki volt a névadó, és meg fogják érezni-érezkelni, hogy a benne lakókból, a benne lakók munkájából épül tovább a város.

Nos, vélem én – meg is fogalmazván immár a mese tovább vivő tanulságát –, így, ilyen elemekből épül/het/ a múltat a jövővel

összekötő jelenben az *esztergomiság*. És megint a kérdés: elég ilyen elem született az elmúlt évtizedekben? Megint csak *érzésem* írhatom: nem, sajnos nem. De – megint csak írni kell azt is, miként a házak dolgainál is lehetségesnek látszott mondani – *vannak* ilyen elemek. Fontos minél markánsabban *felmutatni*, láthatóvá tenni őket, mert a láthatóvá, a *köztudottá* válás hatására az efféle elemek – már csak ilyen a természetük – elkezdenek „osztódással szaporodni”, és ez volna a jó (a városnak, mint olyannak is, a benne élő embereknek is).

Más téma: művészetek, képzőművészet. Régebben büszkébben, most kevesebb elégedettséggel meséltek róla beszélgetőtársaim, hogy van Esztergomban (képző)művészeti „közélet”. Van egyesületféle is, rendeznek közös kiállításokat. Volt, aki most is örömmel és *megelevő* dologként beszélt erről, de volt olyan is, aki úgy véli, a „közélet” némiképp ellaposodott, inkább csak reprezentatív alkalmakra (például a közös kiállítás) korlátozódik. Nem tisztem eldönteni, melyik véleményben van több igazság. És csak két dolgot ajánlok megfontolásra.

Az egyik az, hogy akár így, akár úgy, de *van, egzisztál* helyben működő, a *helyi társadalomban* elfogadottan érvényes művészet. Az alkotóknak, úgy tűnik, *helye van* ebben a helyi társadalomban, van annak olyan *szellemi légköre*, amely elfogadja és befogadja ezt a fajta tevékenységet. Egy korábbi tanulmányomban a *társadalmi mozgásterekről* szólván azt írtam, hogy egy helyi társadalom *minőségének* fontos mutatója az, hogy mennyire fogadja el, értékeli az alkotó tevékenységet. Úgy látom, Esztergomban megvan ez, és fontos eleme (lehet) egy jó minőségű helyi társadalom (újra)épülésének.

A másik megfontolásra ajánlott gondolat egészen más

természetű, általánosabb jellegű. Arról van szó, hogy egy beszélgetésben valaki arról panaszkodott, hogy vannak ugyan a városban egészen jó festők-szobrászok, de nemigen van közöttük országosan ismert, a város tágabb határain kívül is jegyzett művész.

(Mindjárt gondolkodom erről tovább, de előbb azért valamit itt zárójelben – noha egyáltalán nem jelentéktelen dolog; csupán jelen gondolatment szempontjából kívánczik zárójelbe – hozzá kell tenni. Élnek a városban országosan, sőt alkalmasint nemzetközileg is jegyzett művészek. „A probléma – mondja egyik beszélgető társam – nem az ismertségükben, elismertségükben van, ... /hanem/ a felénk irányuló városi mecenatúra hiánya A város nem sztárolja ezeket az embereket.” Biztosan igaza van. Én azonban most folytatom az előbbi gondolatot; talán az idézetek ellenére is megfontolásra érdemes.)

Azt gondolom tehát erről, hogy ez nem feltétlenül baj. A művészetben – persze a tudományban is, az élet egyéb területein is – vannak a kiemelkedően nagyok, a korszakos zsenik. De mellettük, körülöttük ott vannak, ott *kell* legyenek a *kismesterek*. Akik megteremtik azt a közeget, amelyből a „nagyok” kinőhetnek, akik kimunkálják azokat a rész-technikákat, amelyekből azután a nagyok építkezhetnek, akik nélkül a nagyok valójában nem is létezhetnének. Rembrandt mellett ott van a németalföldi kismesterek sokasága, s bár nevük nem olyan ismert, de műveik ott *kell* legyenek ugyanabban a kiállítótérben, mert nélkülük Rembrandt sem értelmezhető. Azt gondolom tehát, ha egy városban adott pillanatban „csak” kismesterek dolgoznak, az nem baj, mert a város szellemi légkörét istenigazából ők határozzák meg, ők fejezik ki. Megkockáztatom még azt is, hogy egy városnak többet ér az, ha számos kismester él és alkot benne, mintha

ilyenek nem volnának, csak egy „nagy”. Mert a kismesterek (jó esetben) *bele tudnak szervülni* a város életébe, a „nagy” viszont távoli-idegen, külső maradna. És persze az is igaz, hogy ha *van* a város művészei között szélesebb elismertséggel rendelkező – és van ilyen, szakértő barátom mondja, nem is egy! –, fontos lenne, hogy a város helyben is „sztárolja” (lásd a fentebbi zárójeles megjegyzésben szereplő idézetet!) őket. Jó volna, nem csak nekik, a városnak is.

Egy mozaikkocka, ezúttal a kultúráról. Elkeveredtem – jóbarátom vezérletével – a *Szentgyörgymezői Olvasókörhöz*. Már csak ránézni is szívet melengető volt, épp most fejeződött be felújítása (belül is), szerintem nagyon szép lett. Külön örömöm volt látni falán Bády István emlék-tábláját; személyes emlék is köt hozzá: 30 év előtti munkám szakmai és emberi értelemben is meghatározó erejű élményt jelentő életút-interjúját (3 vagy 4 egyenként több órás beszélgetés!) készíthettem vele. Azt gondolom, az ilyen emberek emlékének életben tartása nélkülözhetetlen eleme a *genius loci*, „hely szelleme” meglétének.

Ám ami fontosabb az Olvasókör, úgy tűnik nekem, *tartalmaiban* is úgy működik, ahogyan egy ilyen művelődési intézményről a „nagykönyvben” meg vagyon írva. Mint vezetője elmondta nekem, működését egészében az önkormányzat finanszírozza; napjainkban ezért minden tisztelet megilleti (noha ennek, szerintem, természetesnek kellene lennie). Programjai – amennyire a beszélgetésekből és a műsorfüzetből meg tudom ítélni – elegendően színesek és változatosak ahhoz, hogy környezetének *közösségi intézményévé* tudjon lenni. És ez nagyon jó.

Csakhoggy itt megint eszembe villan valami más is. Az Olvasókör, nevében benne van (Szentgyörgymezői) egy *városrész* művelődési intézménye. Programjai, noha van közöttük más városrészekből idevonzó is (például a jazz-klub), mégis alapvetően – és természetesen, helyesen – az ebben a városrészben élők igényeire felelnek (pl. anyajóga, nőklub). És akkor mi van a többi várossal? Van-e más városrészben is hasonló intézmény? (Úgy tudom, nincs.) Van-e igazi *városi* művelődési központ? (Ez is költői kérdés: a volt zsinagógában működő, amennyire rá tudtam látni működésére, nem igazán az.) Holott a művelődési intézmény egyáltalán nem csak szűkebben vett kulturális dolog, lényegét tekintve a *közösség* (a helyi társadalom) *alakulásának* is nélkülözhetetlen színtere. Tudom, vannak a városban egyházak által működtetett közösségek, bennük jó művelődési tartalmakkal is, ezek azonban szintén (nem lokálisan, más elvek mentén, de) *elkülönült csoportok* közösségei, nemigen válhatnak a *város-közösség* alkotó elemeivé. Úgy érzem –megint: *érezem* csak – e téren még volna mit tenni Esztergomban.

Újabb téma, ez is művészet-féleség; egy kicsit távolabbról indítva a gondolatmenetet.

Meglehetősen jó biztonsággal mondható, hogy Esztergom jövőbeli fejlődésének egyik kulcsfontosságú kitörési pontja az idegenforgalom. Rengeteg elemből tevődik ez össze (nem véletlenül tekintik új *szakmának* a szervezését), én itt csak egyetlen, biztosan nem is a legfontosabb részelemről meditálnék. (Azért épp erről, mert ... Írhatnám némi nagyképűséggel, mert ehhez valamennyire értek. Az igazság azonban az, hogy azért épp erről írok, mert a városban csavargászván a mindenféle plakátokat is nézegettem, és azokról ez

jutott eszembe. „A téma az utcán hever”.) Ez pedig a valamiféle idegent vonzó, valamilyen „durranást” jelentő nyári „nagyrendezvény”.

Mire gondolok? Csak két példa. Ott van Debrecen, a Virágkarnevál. Egyetlen nap, (szerintem) nem is túl izgalmas esemény, de minden valamirevaló tévé főidős híradóban tudósít róla, a nyomtatott sajtó nagy részében (a bulvársajtóban képekkel) megjelenik; *benne van a köztudatban*. Amikor éppen nem történik, akkor is jelen van gondolkodásban, hogy igen, Debrecen a Virágkarnevál városa, az érdekes hely lehet, oda el kell menni. A másik példa Zsámbék. Évtizedek alatt olyan *színi eseménnyé* nőtte ki magát, amire odafigyel a (színházi) szakma is, a közönség is. Ez is *benne van a köztudatban*. Írnak-beszélnek róla (nemcsak magukról a produkciókról, az előkészületekről is). Zsámbék „felkerült a térképre”; mármint az ország kulturális térképére. Esztergomban majd két évtizedig létezett a Nemzetközi Gitárfesztivál, évtizedek óta van a (nemzetközi) Fotóbiennále, jó ideje mennek a várjátékok, a plakátok szerint, amennyire azok alapján meg tudom ítélni, jóféle egyéb programok, de azt a *nagy ötletet*, amilyen a Virágkarnevál, vagy a zsámbéki színház-féle, nem látom. Lehet, nincs igazam, de hátha érdemes lenne elgondolkozni rajta.

Még valami az idegenforgalomról. Esztergom legfőbb idegenforgalmi attrakciója jelenleg egyértelműen a Bazilika. Készült is épp ezirányú fejlesztéséről egy nagyon alapos, minden lényeges elemre kitérő tanulmány. (Dr. Bárdos István: Az esztergomi Bazilika turisztikai koncepciója és 2009-2011. évi fejlesztési terve) Úgy tudom, nem kevés eleme meg is valósult. De. (Már megint az a „de”! Csak

nem bírom megállni?) A Bazilika mellett, jószerint egybe épülve azzal, ott található a Vár, mégpedig *látványosságként* is egyre fejlődő mivoltában. És ott van közvetlenül a vár tövében a Balassa Múzeum. De – és ez megint csak a benyomásom – mintha nem lenne igazi *egymásra vonatkozásuk*, mintha külön fejlődési utakon járnának. (Jellemzőnek tartom, hogy a Vármúzeumnak és a Balassa Múzeumnak hosszú ideig más fenntartója és természetesen más vezetője volt.) Holott – bevonva m ég a gondolkodásba más intézményeket, mindenekelőtt a Vízügyi Múzeumot, meg a Keresztény Múzeumot, a Kincstárat, a Babits Emlékházat – ezek *együtt adják ki* Esztergomot, a város történetét, azt a valamit, amitől (ha egyáltalán...) Esztergom „királyi város”-nak nevezhető. Azt gondolnám, ezekből lenne érdemes egy *komplex, integrált idegenforgalmi attrakciót* összeszervezni. Hogyan, nem tudom; nem szakmám. Csak felkínálhatom a gondolatot, esetleges megfontolásra.

Van itt még egy dolog, tán nagyrészt ez is az idegenforgalomhoz tartozik, bár szerintem több is annál. Ez pediglen Párkány, pontosabban Esztergom és Párkány viszonya, kapcsolata, kapcsolatnélkülisége.

Esztergomnak, ha jól tudom, több „testvérvárosa” van. Párkány is az, de kaptam olyan információt, hogy a 8 testvérváros közül a népszerűségi sorrendben Párkány az utolsó. Holott, gondolom én, Esztergom *ikervárosaként* lenne érdemes kezelni. Aminek bőven megvan a történelmi hagyománya: a Monarchia időszakában, és nyilván korábban is, egymást kiegészítő, egymással szoros kapcsolatban álló (gazdasági) fejlődésük volt. Bizonytal nem utolsósorban azért is, mert az érsekség birtokainak jelentős hányada a

túlsáton, Párkány körzetében volt. Trianon ezt a kötődést széttepte, és 1945 után sem tudott újjáépülni. (A „proletár internacionalizmus” nagyobb dicsőségére...) A rendszerváltás után, a híd újjáépülése után nagyon logikusnak tűnne az „iker-fejlődés”.

Beszélgetéseim alapján úgy tűnik nekem, hogy számos, a *mindennapiságot* érintő dologban működnek a kapcsolatok. Átjárnak az emberek innen oda, onnan ide, bevásárolni, enni-inni, van némi kapcsolat a helyi művészek, más foglalkozásbéliiek között is. De mintha *intézményes, közös város-fejlesztésben gondolkodó* kapcsolat nem lenne. Jellemzőnek gondolom – nekem is csak most, csavargásaim-beszélgetéseim után „esett le a tantusz” – azt is, hogy a most folyó, korábban említett kutatás, amely, mint tudjuk, a város jövő-képének megalapozása érdekében indult, Párkányra semmilyen formában nem tér ki. Most úgy látom, az egész kutatást – beleértve a kérdőívezést is, természetesen ottani szakemberek bevonásával – érdemes lett volna a Duna másik oldalára is kiterjeszteni. Szó esett róla egy korábbi beszélgetésben, hogy Esztergomot a „Dunakanyar fővárosává” kellene fejleszteni, beleértve természetesen a visegrádi fejlesztésekkel való összehangolást is. Nem lenne természetesebb – és egyszerűbb, és hatékonyabb – a Párkánnyal történő *közös fejlesztés*? (Az országhatár nem akadály: van példa, tudunk például hasonló helyzetben lévő lengyel-német városok közös fejlesztéséről.) Úgy gondolom, az „iker-várossal” való közös fejlesztés Esztergom nagy *lehetősége*, kár lenne kihagyni. Még egy kihasználatlan lehetőség (ha az, ha nagyjából jól veszem észre). A Suzuki.

Nagy gyár, több ezer munkással (mennyi közülük az esztergomi, nem tudom), sok tucat magasan képzett mérnök-

értelmiségivel (döntő többségük tudomásom szerint nem a városban él). És ez az utóbbi (mármint az, hogy a gyár vezető értelmiségijeinek többsége nem a városban lakik) elég nagy baj, mert azt jelenti, hogy ez a nem akármilyen *szellemi kapacitás* (ami természetesen nem csak műszaki, hanem általánosabb értelmiségi szellemi kapacitást is jelenthetne), bár ott működik a városban, de *nincs jelen a város életében*. A gyár, mint olyan, sincs. Jártam egyszer valahol külföldön egy kisvárosban, ahol volt egy hasonló méretű gyár. Az a város arról a gyárról szólt. Étterem, szálloda, konferencia-teremnek nevezett művelődési intézmény, sporttelep viselte a nevét (és működött nem kis részben a gyár szponzorációjából), rendszeres idegenforgalmi program volt a jól szervezett gyárlátogatás. Ha Esztergomba – mondjuk – Visegrád felől érkezem, hétszám csavaroghatok a városban anélkül, hogy tudomást szereznék a Suzuki ottlétéről. Nem kéne – kellett volna – megfelelő programmal a városba vonzani, odatelepíteni a gyár értelmiségének legalább egy részét, nem lehetne valamiképpen beleintegrálni a város-egészbe a gyárat? Nem tudom a kérdésekre a választ; *nekem* hiány-érzetem van ez ügyben.

Az utóbbi két téma (Párkány, Suzuki) óhatatlanul felveti a *várospolitikai* kérdéskörét. Sikamlós terep ez mostanában mindenfelé, Esztergomban kiváltképp. És ebbe aztán, mondhatni joggal, „kibic” ne szóljon bele. Mégse hagyhatom említetlenül. (Már csak azért se tehetem, mert könyvemben, az 1990-es választások eredményeinek elemzésekor, elég alaposan belementem a kérdéskörbe.)

Egy *elméleti* (politológiai) megfontolással kezdem. Még a '90-es évek elején több írásomban (másokkal is egyetértőleg) írtam arról, hogy a *helyi politikának*, a helyi önkormányzat működésének *helyi*

érdekűnek, a helyi problémáknak a helyi érdekek mentén történő megoldásának kell(ene) lennie. Azt írtam, hogy ha egy önkormányzat működése *pártelvűvé* alakul (olyanná tehát, hogy a képviselők alapvetően a *pártjuk* reprezentánsaként működnek, nem pedig a valamilyen *helyi érdek* megfogalmazójaként), az tragédia az önkormányzat működése szempontjából, lehetetlenné teszi a *helyben fontos* cselekvések megtervezését. Mert a pártok *országos* szerveződések, országosan egységes elvek mentén kell működniük, lényegüknél fogva alkalmatlanok a helyi érdekek becsatornázására. Sajnos, azt kellett látnunk, hogy már a kezdetektől fogva (erről is többen írtunk az idő tájt) a helyi (főleg a városi; a falvakban kicsit másként működött a dolog, de ezt most hagyjuk) önkormányzatokban eluralkodott a *pártelvű működésmód*. A szavazásoknál nem a *tárgyi szakszerűség*, hanem a *párthovatartozás* vezérelte a szavazókat. Így történt Esztergomban is.

És ennek, úgy látom kívülről, szélsőséges példája, „állatorvosi lova” lett az esztergomi 2010-2014 közötti időszak. Mi történt (hangsúlyozom, kívülről nézve)? Volt a városnak előzőleg több cikluson keresztül egy (FIDESZ-es) polgármestere. Jó városvezető volt-e vagy sem, jó ember volt-e vagy sem, nem akarhatom eldönteni; nincs sem elég ismeretem, sem megfelelő kompetenciám a megítéléshez. Az viszont ténykérdés, hogy a 2010-es önkormányzati választáskor az esztergomiak valamekkora többsége úgy vélte, hogy elég volt belőle, váltani kell, és megválasztottak egy független jelöltet. Csakhogy, és ez *politológiai*lag értelmezhetetlen fejlemény, *szociálpszichológiai*lag lehetne fölfejteti, arra meg én nem vállalkozom, csak a tényt rögzíthetem, a volt polgármestert is

megválasztották egyéni körzetben képviselőnek (FIDESZ jelöltként), és olyan képviselő-testületet választottak, amelynek csaknem kizárólag FIDESZ-es tagjai voltak. A volt polgármester lett a (teljes dominanciában lévő!) FIDESZ-frakció vezetője, amely frakció, *pártelv!!!*, mindenben követte a frakció-vezető elgondolásait. Innentől kezdve – személyes sértettségből-e, rosszul értelmezett elvekből kiindulva-e, egyéb okokból-e, ez a dolog lényege szempontjából teljesen mindegy – a képviselő-testület fő törekvése az volt, hogy ellehetetlenítse az új polgármestert. Hogy a város élete és fejlődése szempontjából ez mit jelentett, esztergomiak tudják, nem nekem kell sorolnom. 2014 új választás, új (KDNP-s kötődésű) polgármester, megint FIDESZ-többségű képviselő-testület. Jobban működik-e? Hallottam olyan véleményt, hogy ez se tökéletes felállás. Nem tudom. Majd meglátjuk. (Illetve meglátják és értékelik az esztergomiak.) Csak reménykedem. Reménykedem, leírom miben.

Beszélgettemős-esztergomival, akinek apja-nagyapja is krónikákban említett jeles embere volt a városnak. És beszélgettem „új-esztergomiakkal”, akik alkalmasint már felnőtt korban jöttek ide, de ma már ostorral se lehetne elkergetni őket. Mennek is el persze sokan. De akinek van ... Mije is? Füle a hallásra, szeme a látásra? Inkább *érzéke a megfoghatatlanra*, az marad. Mert megvan a vonzása a városnak, változatlanul, és ez adja a reményt. Holott ma úgy működik, ahogy. (Láttuk, sokban nem tökéletesen.) És mégis. Mi ez a vonzás, mitől van? Most se tudom megfejtetni, mint ahogy nem tudtam harminc év előtt sem. Csak azt tudom, érzem, hogy *van*. „Hűvös, szépasszony-város” írtam akkor; nem adja ki titkát máig sem. De távoli, mindig tovatűnő és mindig újra felbukkanó város-szerelmem

maig is. ...²⁶

IV. rész: társadalomelmélet

*Olykor a szociológus – talán eredeti filozófus-mivoltának reminiscenciájaképp – elrugaszkodik a kemény valóság tények-adatok körül határolta világától, és **elmélkedni** kezd ország-világ általánosabb dolgairól. Leginkább persze a társadalom, meg olykor a történet (társadalomtörténet) dolgairól. Bizonytalanabb ez a terep. Arról, hogy melyek egy helyi társadalom milyenségének indikátorai (mutatói), meg hogy ennek alapján hogyan minősíthetünk egy falut, elég öntudatos magabiztossággal mondhat valamit a szociológus. De hogy mi a helyünk Európában; erről inkább csak dadogó gondolatai lehetnek. De – talán – érdeemesek lehetnek vitatásra, tovább gondolásra. Ilyeneket tettem ebbe a részbe.*

²⁶ In: Esztergom és Vidéke, 2017/4., 39-46.o.

Európai álmom - álmaink Európáról

Európai kultúra - Európai Unió

Mondjuk így: *bevezető*; ámbár több annál, meg más is... A bevett szokások szerint értékelve a dolgokat, súlyos illetlenségekkel kell kezdenem.

Először is illetlenség az embernek önmagától idézni. Mégis ezt teszem, leütni kívánván a magamnak feladott labdát. Vagy teljesíteni a magamra rótt feladatot. A Tekintet 1994/3-4. számában írott tündőzéseimet így fejeztem be.,, ...És most, amikor ezeket a sorokat rovom, éppen folynak a koalíciós tárgyalások az MSZP meg az SZDSZ között. Jutnak-e egymással valamire, nem tudható még, mint ahogy azt sem, hogy ha jutnak, szaktudásaikat *összerakják-e* majd, vagy rossz kompromisszumokkal *korlátozzák egymást?* Pár év múlva, úgy látszik, lesz min tündőzni megint..." Pontatlan jós valék. „Pár év...”? Egy se telt el (írom e sorokat '95 májusában), s van megint (és újra, másként és másról is) tündőzni való.

Aztán meg szokatlan is, s tán illetlen is, hogy az ember, nem lírai költő lévén, s nem is memoárt írván, saját magáról szóljon. Ámde szociológus volnék, s szakmám egyik etikai szabálya szerint illő és helyes, ha az ember manifestálja (Minő szép szó! És itt végtére csak annyit jelent, hogy megmondja, magyarul.), *miféle értékrend* alapján mondja, amit mond.

Általában nem kell erre külön szót vesztegetni. Kiderül úgyis a leírtakból, egyértelműen. Manapság viszont? - Nos, hát itt már valahogy a lényegnél - vagy legalább annak egy részénél tartunk. Mert

ha én most - a címben jelzett, magam választott (vagy Szerkesztő Úr által rám kirótt...) témám szerint - arról szólnék, hogy miért *elkerülhetetlen és jó* számunkra a „csatlakozás Európához”, némely szekértáborokból könnyen megkaphatnám (no persze csak személyiségem elenyésző közéleti súlyát megillető „félvállas” hangerővel) a judeo-plutokrata-bolsevik-nemzetáruló megjelölés-együttest, vagy annak valamely részét. (És persze, ez már kicsit keményebb játék, megkapná ezt a Tekintet is, helyt adván nekem.) Ha viszont úgy tenném fel a kérdést, hogy vajon tényleg oly nagyon keli-e - és lehetséges-e! - minékünk „Európába menni”, akkor meg egy másik szekértábor nacionalista-demagóg stb. címkéit kapnám (s kapná a Tekintet). Megint (még mindig? újra?) *kirekesztő gondolati struktúrákat* érzek, kevés jelét, hogy elkezdenénk végre *együtt* gondolkodni.

Csak úgy, közbevetőleg, adalékként.

Május 15-én volt az ENSZ által meghirdetett Nemzetközi Családnap. Plakátjának jelmondata: „A tolerancia a családban kezdődik”. A minálunk épp aktuális tolerancia-szintet szemlélgetvén, megkérdem halkán: milyen családból jöttek az urak?

Még mindig a közbevetett adalék. Az ugyan aznapi Népszabadságban interjú Kunszabó Ferencsel, a Hunnia főszerkesztőjével. A riporter több felől feszegeti az irányultság, a tolerancia kérdéseit. Az interjú vége: kérdés: „Főszerkesztő úr, milyen lapnak tartja a Hunniát?” Válasz: „Toleráns, kiegyensúlyozott lap vagyunk. ... megértőek vagyunk, és nem vagyunk sem kirekesztők, sem gyűlölködők.”

Kérdés: „Nagyon sok lap elmondhatja ezt magáról. Melyik lap

nem ilyen?"

Válasz: „Például a Népszabadság." Mondja ezt a Népszabadság riporterének. Tetszik ezt érteni? Én nem.

Ha ugyanis például Kunszabó - stb., stb. - mondhatja (erkölcsi alapot érez rá, hogy mondja), hogy ő nem intoleráns és kirekesztő, ha a nyilvánvalóan hataloméhes FIDESZ-vezérkar mondhatja, hogy őket pusztán a polgári-liberális értékek vezérlik, ha Bokros Lajos mondhatja, hogy benne igenis van „szociális érzékenység", akkor én mondhatok a magam értékrendjéről bármit, az olvasó hiszi, ha akarja. A SZAVAK ELVESZTETTÉK ÉRTÉKÜKET. És így persze *értelmüket* is.

És mégis meg kell kísérteni a lehetetlent. Kimondani az értékjelző szavakat, hátha akadnak, akik nem fogják, nem AKARJÁK félreérteni, másra magyarázni.

Tehát.

Ember vagyok, az univerzum összefolyamatai felől tekintve egyede a Föld nevű bolygó élővilága milliónyi fajai egyikének. Sorsom e faj sorsához kötött. *Gondolkodásomban* mindig ebből kell elindulnom. Ámde olyan ember vagyok, akinek megadatott, hogy fajom történetéről, jelen állapotának épp így létéről, lehetséges továbblépési irányairól sok mindent megtudjak-megtanuljak, következőleg elháríthatatlan *feladatom* és kikerülhetetlen *felelősségem*, hogy törődjek azzal, mi történik fajommal.

Európai ember vagyok, az emberfaj összessége felől tekintve ez immár többet jelent, mint pusztán azt, hogy a földgolyó egy topográfiailag meghatározott részén születtem és élek. Jelenti azt is, hogy az eme faj által kiformált *kultúrák* sokasága közül éppen az ú.n.

„európai kultúra" az, amelyben nevelkedtem, amely, akarom, nem akarom, alapvetően befolyásolja gondolkodásomat. Itt már a dolog kissé bonyolultabb, mint előbb, mivel ez az „európai kultúra" önmagában is bizony nagyon sokféle. Meg kell mondanom, hogy *mely értékeit* fogadom én el. Nagyon leegyszerűsítve: azt az Epikurosítól a reneszánsz humanizmuson és rousseau-i felvilágosodáson át Bartókig (s tovább) ívelő értékstruktúrát, amely az *embert*, az önmagával, kisebb-nagyobb közösségeivel és a mindezt körülvevő természettel harmóniában élő embert állítja középpontjába. Vagy, és talán ez a pontosabb, *mindazt a dolgot, történetet, cselekvést, akaratot, gondolatot tartja értéknek, amely ennek a teljességében egyébként soha el nem érhető harmóniának a közelítésére irányul*. És abból következőleg, hogy olyan európai vagyok, akinek megadatott, hogy erről az európai kultúráról sok mindent megtudjak-megtanuljak, megtagadhatatlan feladatom és morális felelősségem, hogy törődjek azzal, mi történik Európában az „európai kultúra" nevében.

Magyar ember vagyok. Európa felől tekintve ez annyit jelent, hogy egy kis, aránylag kevés azonos nyelvet beszélő és azonos nyelvi-nemzeti kultúrát képviselő népcsoportba tartozom. Egy olyan népcsoportba, amelynek kultúrája - nyelve, története, hagyományai - más, mint az európai kultúra bármely másik népcsoportjáé, ugyanakkor kiszakíthatatlan eleme annak (az európai kultúrának). Amelynek, épp történeté és hagyományai okán, jelenbelisége is különbözik minden más népétől. Tehát nem elég, hogy ennek az önmagában is igencsak összetett és bonyolult „magyar értékrendnek" az erőterében kell elhelyeznem magamat (megmondanom, hogy ezen belül én mit tartok gondolkodásom vezérlő értékeinek), hanem azt a

viszonyt is definiálnom kell, ahogyan én a *magyar, az európai és az ember* közötti kapcsolatot tekintem. Megint csak rettentően leegyszerűsítve: a magyarság-értékek közül én azokat fogadom el, amelyek *kívánják és keresik a harmóniát a magyar, az (előző bekezdésben általam elfogadottnak jelzett) európai és az ember (az emberiség, az ember-faj) között*. Magyarságomban, magyar ember voltomban érték tehát számomra mindaz, ami összeköt (ezt itt a *különbözők, a megkülönböztetettek* összekötésének értelmében értem) az európai és az ember-értékekkel, és nem tudok elfogadni semmit, ami *elszakít* (a kirekesztő kizárólagosság értelmében) azoktól. S mert olyan magyar *is* vagyok, akinek megadatott, hogy erről a magyarságról sok mindent megtudjak-megtanuljak, vállalandó feladatom és (számomra) magától értetődő felelősségem, hogy törődjek azzal, mi történik a magyarokkal a magyarság nevében.

(Most megint egy közbevetés: hadd bonyolódjék tovább a dolog. Felhívom rá a figyelmet, hogy „magyarokról, „magyarság”-ról beszéltem, véletlenül sem Magyarországról, holott, ha Európáról szólva a „földgolyó topográfiailag meghatározott részét” említettem, *logikailag* ezúttal is helyénvaló lehetett volna „Európa topográfiailag is meghatározható részéről” szólni. Csakhogy a „magyar”, a „magyarság” korántsem' definiálható földrajzi-topográfiai kategóriákkal. (Nota bene, az „európai kultúra” sem egyértelműen. Mivelhogy kérdés, a régibb időkre nézvést, vajon az ókori Egyiptom, Kisázsia - ld. pl. zsidó kultúra - nem az „európai kultúra” egyik bölcsője-e; az újabb idők kérdése meg, hogy vajon Amerika, Kanada nem tartozik-e ehhez az „európai kultúrához”?) Szóval Magyarország, és „magyar”, „magyarság”. Mindkettő több is, kevesebb is a

másikánál. Miért, s mennyiben, tudjuk. A kérdés csak az, hogy fentebb, amikor ezzel kapcsolatos vezető értékeimet írtam körül, melyikre értettem? Ha jól gondolom és jól értem, amit írtam (helyes, ha néha az ember önmagában is kételkedik...), akkor mindkettőre és egyikre sem. Valahogy így: Ha *állampolgárként* ország-dolgáról gondolkodom, akkor természetesen „magyar” számomra mindaz a sváb, román, zsidó, szlovák, cigány, stb., aki az országhatáron belül él, és *akkor, ebben az összefüggésben* nem gondolkodom az Amerikában, Szlovákiában, Kanadában, Romániában, stb. élő magyarul beszélő emberek nevében. Ha viszont *magyarként*, a magyar kultúra neveltjeként tűnődöm világ-dolgain, *akkor, abban az összefüggésben* országok s országhatárok nem érdekelnek, illetve csak úgy és annyiban, hogy miként és mennyiben befolyásolják ennek a magyar kultúrának a meglétét és megmaradhatóságát. És akkor most, e közbevetés zárlataként, következzen egy, egész mostani tűnődésem *értéktételező megkötetése*: amikor a címben jelzett Európai Unió-dolgokról írok, ezt szigorúan *magyar állampolgárként* teszem. Ország-dolgáról gondolkodom, országhatáron belül maradva, egy olyan országéről, amely földrajzi tekintetben ott van, ahol van, amelynek van egy jól leírható története, amellyel és amelyben történt, ami történt, s amiknek következtében gazdasági-társadalmi-politikai tekintetben ott van, ahol van, s amelyet mindezek következtében nevezünk *magyar-országnak*.)

Tűnődő kifejtés: utunk Európa -ba, -val, -hoz; a rag tetszés szerint választható

Bölcs politikusaink közül többen fennen (s büszkén) állítják, hogy néhány év még, legfeljebb fél évtized, s befogadtatunk az Európai Unióba. Nem kevésbé bölcs közgazdászok közül többen óva intenek: egy frászt fog bennünket befogadni az EU, holott, teszik hozzá sokan, minő jó volna az nekünk. Kinek lesz igaza, kinek nem, majd eldönti a jövő. Megtudja, 'aki megéri. A közös közöttünk az, hogy axiómaként kezelik: nekünk be *kell* (kellene) kerülni ebbe a valamibe. Nekem tűnődő kérdésem inkább az - az „uralkodó eszmék” képviselői szempontjából bizonytalán égetnivaló eretnokség vajon tényleg *ez* kell-e nekünk, vajon tényleg *jó-e* ez nekünk, vajon *lehetséges és érdemes-e* ez nekünk, vajon *ez-e az egyetlen út?*

(Alighogy leírom a kérdést, belemül a félsz: hasonló kérdések okán nem fognak-é bizonyos urakkal egy táborba sorolni. Azt . ugyanis restelleném, s bizony rossz néven is venném. Kikerülhető? Jó lenne. A kérdéseket viszont nem tudom nem feltenni. Majd meglátjuk.)

Mindenekelőtt - ha nem volna az - tegyük egészen pontosá a kérdést. Itt ugyanis *nem* arról a szintén unásig emlegetett dologról van szó, hogy „menjünk (vissza) Európába”, „csatlakozzunk (újra) Európához”. Ez ugyanis az az EU (itt: Erősen Unalmas) kérdés, ami, szerény véleményem szerint, finoman szólva is számárság. Ez a 93.000 négyzetkilométer, geográfiai evidencia, Európában volt, van és lesz. Ez a *magyarság*, számomra, éppily társadalom- és kultúrtörténeti evidencia, az európai kultúrában volt, van és lesz. Alkotórésze annak, enélkül az európai kultúra éppúgy nem lenne az, ami, mint a francia, a görög, az angol, az ír vagy a norvég kultúra nélkül/Es itt nemcsak Janus Pannoniusra, MS mesterre, Bartók Bélára gondolok, hanem arra

is például, hogy a Géza előtti „kalandozó magyarok” éppúgy az európai társadalomfejlődés részei, mint a valamivel későbbi német (francia, stb.) rabló-lovagok. Ezt a fajta kérdésfeltevést tehát jó volna félretenni végre, elfelejteni végleg. (Illetve meghagyni eszme és mentalitás-történeszek terrénumának: fejtsék fel ők annak a titkát, miféle társadalomlélektani neurózisok vezettek oda, hogy komoly, felnőtt és művelt emberek komolyan tudtak rágódni efféle csacszkodáson.)

Az én kérdésem szárazabb s tárgyilagosabb. Adva van az Európai Unió, mint az európai (Európa: itt földrész) országok *egy . részének* nemzetközi szerződések által konstituált együttese. Egy alapvetően *gazdasági indíttatású*, új típusú birodalom-féleség. (Ne feledjük, eredeti neve: EGK, Európai Gazdasági Közösség.) A gazdasági indíttatás kiindulópontja világos: a II. Világháború után kialakuló új (gazdasági) világrendben nyomasztóan túlsúlyossá váló USA-val szemben még fejlettebb nyugat-európai országoknak is csak (gazdasági) együttműködésben mutatkozott némi esélyük. Csak „menet közben” derült ki, hogy komolyabb hatékonysággal a gazdasági együttműködés sem megy valamiféle politikai-társadalmi integráció nélkül. Így van ez akkor is, ha a kezdeményezők némelyikének volt a politikai integrációra is vonatkozó víziója, a politikusok döntő többsége azonban ezt kezdetben nem vette komolyan; hittek abban, hogy *csak* gazdasági együttműködés is lehetséges. (Igazán nem akarok bakafántoskodni, sem nagyképüsködni, inkább csak a magunk számára, jövőbeni tanulságként jegyzem meg, ha ebben a dologban engem - legyen szerényebb: bármiféle e dolgokban járatos társadalomelmélethez, szo-

ciológiához értőt - kérdeznek, ezt előre megmondtam volna. Elég régóta tudható ugyanis, hogy gazdasági, politikai és társadalmi fejlődés hosszabb ideig nem járhatnak külön utakon. *Integrált* gazdaság és *izolált* politikai-társadalmi szerkezet, határok nélküli gazdaságszerveződés és országhatárok közé szorított politikai állam- és társadalomszerkezet huzamosabban nem létezhet együtt.)

Ami a lényeg: ez a társulás - mármint a nyugat-európai országoké - eredetileg a *fejlettebb* gazdasággal bíró országok „közössége” kívánt lenni, éppen az említett „ellensúly-képzés” követelményének következtéseképp. A terjeszkedés, az újabb, gazdaságilag' kevésbé fejlett országok beengedésének-bekebelezésének oka részben *gazdasági szükségesség* volt: az elegendően nagy *méret* (termelőkapacitásban és piacon egyaránt) elengedhetetlen feltétele az ellensúly-képzésnek, másrészt viszont *politikai szükségesség*: Görögországot például eléggé biztonságosan valószínűsíthetően a *birodalomépítés biztonságossága* tette kívánatosszá.

Birodalomról, birodalom-féleségről szólok, már másodszor. Joggal-e? A szó legeredetibb értelmében, mely szerint valamely monarchia *bírja* (Id. bír = rendelkezik valami felett) egy jelentős, alkalmasint nagyon különböző részekből összeszervezett terület feletti hatalmat, természetesen nem. Csakhogy a birodalom, mint társadalomszerveződési alakulat, több ennél. Valamiféle, eredetileg elkülönült egységek feletti alakulat, amely önmagát *virtuális egységnek tételezi* (jelenti ki, fogja fel), elkülönítve-szem beállítva önmagát a nem birodalomtól. (A „barbároktól” vagy akárkiktől; ld. Római Birodalom.) A birodalom egységei, polgárai a birodalmon belül olyan, az egyébként adott korban szokásos állampolgáriakon

túlmenő jogokat élveznek, amelyből a nem-birodalmiak ki vannak rekesztve. (Ld. „római polgár”-jog, vagy a maastrichti egyezmény.) Ha így vesszük, akkor az Európai Unió *társadalomszerveződési logikája* szerint valóban birodalom-féleség, még akkor is, ha felszíni (láthatónak lenni engedett) *politika-szervezési formái* szerint valami nagyon demokratikus, stb. alakulat, még akkor is, ha a megnyilvánulásokban, a kimondott szavakban, nyilatkozatokban, stb.-ben folyton a nyitottságról, effélékről, szóval a *nembirodalomról* van szó. (Egyébiránt az EU-t - itt: Európai Unió - többek között éppen ez, a szavak és a valóság közötti diszkrepancia, teszi EU-vá - itt: Erősen Unalmassá. Mivel ezt a fajta diszkrepanciát volt módom, saját kis hazai társadalmunkban kellően megutálni. - Különben meg az első mondatot a gondolatjeles betűszófeloldások nélkül is meglehetősen érvényesnek tartom. Úgy tűnik, az Európai Unió belső tulajdonsága, hogy saját legbenső érdeklényegét jól hangzó ideológiák hangoztatásával fedje el. Ami egyébként nem különlegesség: minden birodalom-féleség ezt teszi...)

Vissza most már a kiinduló szárazabb s tárgyiasabb kérdésemhez., Adva van tehát az Európai Unió, amely olyan „közösség”, amilyennek fentebb megpróbáltam jellemezni. Megvan a maga saját belső érdekstruktúrája, megvan a maga sajátos belső szerkezete, megvannak a maga így-úgy bejáratott működésmechanizmusai. Az én kérdésem az, hogy *ehhez* a szerveződéshez jó-e, kell-e, lehetséges-e nekünk csatlakozni.

Nagyon nem könnyű egyszerű és egyértelmű választ adni. Mert nézzük csak meg más szemszögből is ezt a valamit. (Az EU-t.) Egészen nyilvánvaló, hogy egyik reprezentánsa - így is mondhatjuk -

az *európai típusú* gazdaság- és társadalomfejlődésnek, amelybe ma már bele kell értenünk lényegében egész Észak Amerikát, Ausztráliát, talán Japánt is, és amely kétségtelenül az ún. „fejlett világ” *domináns alakzata*. Domináns abban az értelemben is, hogy ez a legelterjedtebb, pillanatnyilag az emberiség *jelleg-meghatározó* kultúratípusa, és domináns abban az értelemben is, hogy alapvetően meghatározza („dominálja”) a világ mozgásait.

Erről az európai típusú társadalom- és gazdaságfejlődési irányról nem kevés szakértőnek van meglehetősen rossz véleménye. (Ld. pl. a Római Klub jelentései.) Úgy vélik, hogy ez egy olyan *öngyilkos civilizáció*, amely nem csak önmagát, mint az emberiség egy lehetséges megjelenési formáját veszélyezteti (ami, bár részeseként átélni egy civilizáció pusztulását-leépülését, nem kellemes, de mégsem tragédia; az emberiség, az emberfaj egész jól túlélte az egyiptomi, görög-római, maya, azték, stb. kultúrák megszűntét), hanem mozgástrendje az emberfaj, sőt a földi élet pusztulásával fenyeget. (Ld. „melegház-hatás”, a földi erőforrások - energia, nyersanyagok - olymértvű kiaknázása, amely utódainknak nem hagy már semmit; a bioszféra folyamatos rombolása, stb.) Ha *innen*, tehát az emberiség-értékek felől nézem a dolgot, akkor elég határozottan azt kell mondani, hogy nem, ebből köszönjük szépen, nem kérünk.

De vajon mondhatjuk-e? Mondhatjuk-e abban az értelemben, hogy ennek a „mondásnak” valamekkora súlya, jelentősége lenne a világ folyamatainak befolyásolására? Bármily sajnálatos, be kell látnunk, hogy nem. Ennek a 93.000 négyzetkilométeres kis országnak a szava semeddig sem hallatszik el.

Nem mi határozzuk meg a „világfejlődés” irányait, sőt, igazából

beleszólásunk sincs. *Mozgásterünket nem magunk jelöljük ki.* Lehet, hogy ez rosszul esik nekünk, lehet, hogy sérti hiúságunkat, nemzeti önérzetünket, de sajnos, tudomásul kell vennünk. És még azt sem tehetjük meg, hogy kiszakítva magunkat ebből a világfolyamatból, itt, ezen a 93.000 négyzetkilométeren valami egészen mást csináljunk. Azért sem, mert ezer szállal, gazdaságival, kulturálissal, politikaival össze vagyunk kötve a világ más részeivel (ne feledjük, Európa és az európai kultúra része vagyunk!), és azért sem, mert ezen a bolygón, ebben a bioszférában élünk, minden változás, hatás, bárhol legyen is eredete, bennünket is ér. (pl. Csernobil) Tetszik, nem tetszik, *nekünk kell idomulnunk* a világhoz, mégpedig, nem tehetünk mást, annak *domináns* részéhez. Ha egészen sarkítva fogalmazunk, el kell jutnunk ahhoz a valójában egyáltalán nem szívderítő következtetéshez, hogy olyan kényszerpályán vagyunk, amely legalábbis az emberiségértékek felől tekintve — nemkívánatos irányba vezet. Csapdahelyzet? Az. Kiút? *Teljesen kielégítő* nincs. A rendelkezésünkre álló, mások által megszabott és nagyon korlátozott mozgástérben kell (kellene) a lehetséges *relatív optimumot* megkeresnünk. Lehetséges? Talán igen. Ám mielőtt ennek általam elképzelhetőnek tartott útjairól-módjairól szólnánk, még egy szempontból szemügyre kell vennünk: az Európai Unió hozzánk való viszonyát. (NB! Nem véletlen, hogy így írtam, és nem azt, hogy a mi viszonyunkat az EU-hoz. A viszony ugyanis alapvetően egyoldalúan determinált, és nem mi határozzuk meg. Mi csak tudomásul vehetjük, amit az Unió urai döntenek rólunk, ha nekünk nem tetsző a döntés, még csak duzzogva sarokba sem húzódhatunk, kivonván magunkat az Unió hatásköréből, hiszen, ne feledjük, *kényszerpályán* vagyunk.)

Tehát az Európai Unió viszonya hozzánk.

Ez az ország, Nyugat-Európához képest, immár majd' fél évezrede (úgy nagyjából a török hódoltság eleje óta), *periférián* van. Hogy mit jelent a centrum-periféria viszony, most nem részletezném. Épp elegendő - jelen gondolatmenet szempontjából - annyi, hogy egy ilyen viszony alakulását *törvényszerűen mindig a centrum érdekei határozzák meg*. S akkor a kérdés most ez: az európai centrum-régióknak (ez tulajdonképpen az Unió „kemény mag”-ja, azok az országok, amelyek a „hetek”-nek - a világ hét legfeljettebb, legerősebb gazdasági hatalma - is tagjai) mi az érdeke velünk kapcsolatban? *Érdekről* van szó, jobb, ha félretesszük a vágyakat, illúziókat, morális megfontolásokat. Érdeke-e ennek a régióknak (ezeknek az országoknak, s közvetítésükkel az Európai Uniónak), hogy Magyarországot „beengedje a klubba”? A válasz - sajnálom, illúziókat kergető politikusok és közgazdászok, vagy akárkik, ezt mégis be kell látni - egyértelműen nem. Egyszerű költség-haszon elemzés megmutatja ezt.

Mi volna a *haszna* a centrumnak országunk bevonásából? Piacban s termelőkapacitásban meglehetősen kevés, amit a nekik meglévőhöz mi hozzá tudunk adni. Mondhatni úgy is, „nem tétel”. Megvannak nélkülünk, ahhoz, hogy a fentebb emlegetett „ellensúly-képzést” meg tudják csinálni, nincs szükségük erre a néhányezer négyzetkilométerre, erre a pármillió emberre és arra, amit ez a pármillió ember produkálni képes. Gazdasági haszna tehát tulajdonképpen nem volna. Politikai „hasznuk” sem sok. Nem vagyunk már „legvidámabb barakk”, a szovjet birodalom összeomlásával elvesztettük (részleges, virtuális és potenciális)

„híd főállás”, „összekötőkapocs” stb. szerepünket. Létünk - hogyan létünk - politikai értelemben e centrum számára addig, míg valami őket is fenyegető „balhé” nincs, érdektelen. (Példa, argumentum? Van, bőven. Pol Pót, míg Kambodzsa határain belül tette, *tőlük* nyugodtan írhatta honfitársait. A szerbek is a bosnyákokat és viszont. A szlovákok nyugodtan leszedhetik a magyar helységnevtáblákat, holott a belgák nagyon is jól tudják, miről van szó. Folytassam?) Számukra tehát e pillanatban országunk politikailag is érdektelen, a velünk való foglalkozásból komolyabb politikai haszon sem származik. Ami pedig a társadalmi-kulturális részt illeti, az „európai kultúrának” úgylis része vagyunk. Aktuálisan is: ha van olyan magyar művész, tudós, efféle, akire Európának szüksége van, könnyedén meg tudja szerezni magának. (Akár az embert, akár a produktumát.) Csatlakoztatásunk tehát a jelenlegihez képest plusz haszonnal e téren se járna.

A *költség-oldal* viszont tetemes. Mégpedig, adott esetben, számukra elkerülhetetlen. Az Unió újabb működésmechanizmusa ugyanis olyan, hogy a saját átlagánál fejletlenebb térségeinek (legyen az akár egy egész ország, pl. Portugália, vagy egy-egy országrész, pl. az észak-francia bányavidék) *automatikus*an járnak kiegészítő források. Mi, ez nyilvánvaló, és még elég hosszú ideig így lesz, ezekhez a fejletlenebb térségekhez tartoznánk. 'Ránk tehát *saját* szabályai szerint *kötelezően* költenie kellene az Uniónak, mégpedig nem is keveset. A források természetesen ott is korlátozottak, és jelenleg is épp elég, amire költeniük kell. (Hogy mást ne is említsünk, Németország keleti tartományainak, a volt NDK- nak az integrálása többszörösébe kerti! annak, mint amire számítottak, s még messze nincs kész a dolog.)

A *várható haszon* kevés, vagy semmi, a *biztos költség* meglehetősen sok - melyik az az örült tőkés (és az Európai Unió, efelől nem lehet kétség, tőkés logika szerint működik!), amelyik ilyen cost-benefit viszonyok között „beruház”? A Föld a hátán ilyen még nem hordott. Summa - kellemetlen, de mit tegyünk? *az európai centrumnak nem érdeke az, hogy a periférián lévő országokat (pl. hazánkat) „beemelje”.*

Sőt, megkockáztatom azt a feltevést is, hogy *éppen az az érdeke, hogy periférián tartsa*. Mire -alapozom ezt? Egyszerűen a „dolgoz termésetére”. A centrum-periféria viszony benső lényegéhez tartozik ugyanis, hogy a centrum csak akkor tud centrumként létezni, ha van perifériája. És vigyázat! ez nem fogalmi játék! A centrumnak a perifériánál gyorsabb és erőteljesebb fejlődése akkor és csak akkor mehet végbe, ha globális (országnyi) méretekben is *profitot* termel (többet „vesz ki”, mint amennyit „beadott”), ez pedig csak úgy lehetséges, ha a centrum folyamatosan *forrásokat* von ki a perifériából. (Régebben ezt úgy mondtuk, hogy a centrum kizsákmányolja a perifériát, egyes megátalkodott harmadik világ béli tudósok nem röstellik most se használni ezt a kifejezést, mifelénk mostanság illőbb az elegánsan hangzó *forráskivonást* mondani. Nekem tulajdonképpen mindegy, a lényeg ugyanis ugyanaz.) *A centrumnak tehát létérdeke, hogy legyen perifériája.* Az pedig, hogy egy-egy konkrét esetben egy eredetileg (vagy éppen adott pillanatban) periférián lévő térséget beenged-e, beemel-e önmagába, mindig az éppen adott helyzet diktálta megfontolás eredménye. Ha, mint láttuk, az európai centrumnak jelenleg nem érdeke az országunkkal való bővülés, akkor - logikailag eléggé valószínű - a periférián-tartás az

érdeke. (Mivel a szintén említett sokszálú kapcsolatrendszer miatt a *se ez, se az* helyzet gyakorlatilag lehetetlen.)

Póriasán fogalmazva tegyük hát fel úgy a kérdést, hogy végül is kellünk mi az Európai Uniónak, vagy nem? A válasz, úgy tűnik, kiábrándítóan egyszerű: kellünk, *perifériaként*. És innen érdemes tovább tünődnünk, vajh akkor mit tegyünk? „Kiszállni a buliból”, Láttuk, nem lehet. (Kényszerpálya!) Hamari bebocsáttatást (az ehhez szükséges pénzt, paripát, fegyvert) nem remélhetünk. Pusztán a magunk erejéből akkorát lépni, hogy kíváncsiak legyünk (haszon legyen belőlünk) - erről ugyan eddig nem volt szó, de könnyen belátható - nem tudunk. (Ők ugyanis erősebbek s így gyorsabbak lévén, tartósan előttünk fognak járni.) Akkor hát?

Talán segít, ha *analógiáért* némileg más területhez fordulunk.

Hosszú ideje - *odaát* még régebben - foglalkozunk az országon belüli területi egyenlőtlenségek lehető csökkentése-kiegyenlítése érdekében a térségfejlesztéssel. Eleinte *odaát* is azzal próbálkoztak, hogy okos központokban megtervezték egy-egy elmaradottabb térség fejlesztési irányait, és aztán *odaadták* hozzá a pénzt. (Nálunk ezt nevezték a tervgazdaságon belül „területfejlesztésnek”.). Kiderült, hogy ez a modell nem működik. (Ott se, meg itt se.) És lassan elfogadott (hogy nálunk eddig mennyire, ne firtassuk) egy új „térségfejlesztési filozófia”. A lényege: az első lépés csak az lehet, hogy *maga a térség termeli* ki saját fejlesztési stratégiáját, mert csak az ott élők tudják érvényesen megfogalmazni azt is, hogy mit akarnak, azt is, hogy mire képesek, azt is, hogy mit hajlandók tenni. Ehhez lehet, mert ehhez már érdemes hozzárendelni a fejlesztési forrásokat,

mert ekkor azok már *hatékonyan fognak hasznosulni*.

Analógiásán - mutatis mutandi - tekintsük' úgy, hogy Magyarország Európának egy fejletlen „kistérsége”. Ha mi meg tudjuk fogalmazni, hagyományainkra építve, belső szellemi s egyéb erőforrásainkat számbavéve, mások mintáit nem másolva, de tanulságaikat figyelembe véve, számolva avval is, hogy mi volna jó és kellemes nekünk; ha tehát mindezek alapján meg tudjuk fogalmazni az általunk kívánt saját és sajátos haladási irányunkat (jaj! csak azt ne mondjam már, hogy a „magyar út”-at...), akkor talán van esélyünk. Mert akkor olyan „kínálatot” tudunk felmutatni azoknak (akár az Európai Uniónak is), akik a források felett rendelkeznek, ami *megérheti* nekik az investíciót. De ehhez, hangsúlyozom, olyan *sajátos* teljesítményeket kell felkínálni, ami ott nincs, olyan színeket kell felvinni a palettára, amelyek hozzáadnak a *nekik* már meglévőkhöz, ugyanakkor a szükséges mértékben harmonizálnak is azokkal. Akkor már számukra is *érdemes* lehet foglalkozni ezzel a kis, „perifériás” országgal. (S hogy mi lesz így az „emberiség-értékekkel”? *Mi* kényszerpályán vagyunk. Csak reménykedhetünk a többiek, a nálunk „fejlettebbek” józanságában. És legalább a *saját haladási irányunk* megfogalmazásakor vegyük figyelembe ezt a szempontot is. *Nekünk* most nincs más *reális lehetőségünk*, mint a magunk dolgával foglalkozni.) És ehhez csak az kell, hogy elkezdjünk végre együtt gondolkodni.

Kissé (?) skeptikus zárlat

Elolvasandó újra az előző rész utolsó mondata. Ehhez hozzá idézem (már megint magamtól jelen írás *bevezetőjének* egy mondatát: Megint

(még mindig? újra?) *kirekesztő gondolati struktúrákat* érzek, kevés jelét, hogy elkezdenénk végre *együtt* gondolkodni.

Ezért a cím, hogy ugyanis „Európai álmom - álmunk Európáról”...²⁷

Ember a mindennapokban – egy századvégi (ezredvégi) leltár tételei

(A Tekintet című, sajnos, elég kevesek által ismert folyóirat /”kulturális szemle”/ 99/2-3. számát szentelte annak, hogy egy körkérdés-félére érkezett válaszokat közölje, ahogyan a szerkesztő fogalmazott, „Látomást közelmúltunkról és közeljövőnkéről.” Az e felkérésre készült tanulmányom (címe volt: „Ember, közösség, érték – századvégi leltár”) sűrített, és némely tekintetben tovább gondolt, felfrissített változatát adom itt, amit 2003-ban írtam.

(Bevezetés-féle: a nézőpont s az érvényességi kör behatárolása)

Nagyobb fiammal – ki ma már bőven felnőtt ember – amikor kisfiú volt, gyakran csavarogtunk erdőn-mezőn. Találtunk egyszer, kedves helyünk lett, lankás erdőszélen egy vadlelt. Nem igazi, vastag gerendákból ácsolt építmény volt. Fatörzsnek döntött létra, két vastag oldalágra szegezett deszkák, fennebbeső oldalágra szegezett ülőke,

²⁷ Tekintet, 1995/3-4., 120-134.o.

korlát. Üldögéltünk rajt' gyakran, néztük a lombok közül a rétet. Olykor turisták mentek át, olykor favágók jártak arra, olykor vaddisznó, őz is legelészett. Keveset láttunk a világból; oromra épült büszke kilátóból, furfangosan vadrezervátum itatója mellé építetett megfigyelőből biztosan többet lehet látni. A miénk *az* volt.

Valami ilyenféle helyről nézem én köröttem a világot mostanában. Nem *elefántcsonttoronyból*, nem vagyok kívül- s felülálló, de nem is onnan, ahol igazán „történnék a dolgok”, kicsit kihúzódva – kiszorulva? Ezt se firtatom most –, onnan, ahol a történesek megtörténnék. Nem mondanám, hogy „csendesen szemlélődöm”, nem. Teszem a dolgom, van elég, olykor sokallom is. Csak néha ülök fel (már persze képletesen, amúgy lélek-csavargó módján) – ülünk, párommal, kisebb fiam, most három éves, édesanyjával immár – ama „erdőszéli apró les”-re, s tekintek – tekintünk – széjjel. Innét nem lehet messze látni, és nem lehet sokat. Világnak, országnak visszfényét alig. Csak embereket. Csak az embert. Amint átmegy a réten – vagy átballag, vagy átcammog, vagy átvonszolja magát, vagy üzőtten átrohan; mennyiféle mozgás ugyanegyféle térben! – egyik-egyik megpihen olykor, lerakja terhét kis időre, elemózsiát kerít elő – mennyiféle az is! – eszik, pihen megy tovább. Ezt szemlélni csöndben: beszűkült perspektíva? Ahogy vesszük; ne én ítéljem meg. Mindenesetre *ez* most az enyém (a miénk).

Persze hallom, s értem is a „nagy” fogalmakat: globalizáció, információs társadalom, internet-világ, effélék. Tudom, fontos, létünk-befolyásoló, hogylétünk-meghatározó dolgok ezek, de valamiképp mégis hidegen hagynak. Vagy pontosabban: szemlélésük odabízom

azokra, akiknek kedve orom-kilátó megmászásában telik. Majd elmondják, mit láttak. Vannak, hál' isten, kiknek szavát jó szívvel hihetem. Engem az érint meg, mi van eközben az emberrel? *Hogyan él, mit él meg, hite szerint miért él?*

Mit él – mit él meg/út, stb. – az ember, ha magyar?

Lássuk hát, *hogyan él* az ember, *hogyan élünk mi* itt, ebben a világban-országban, a második évezred utolsó, a harmadik évezred első évtizedében? (Vagyis az 1990-es és a 2000-es években.)

Ha summásan, egy szóval akarok válaszolni, azt mondom: *bizonytalanságban*. Úgy tűnik nekem, a „kisemberek” *aktuális lét-élményének* alapmeghatározója a bizonytalanság. Lesz-e munkám, jövedelmem holnap? Lesz-e, és mennyi nyugdíjam öregkoromra? Tud-e valahogy lakáshoz jutni majd a gyerekem? Tudom-e taníttatni kedve szerinti szakmára a gyerekem? Ki tudom-e holnap is fizetni a villanyt, a fűtést? Ha nem, utcára raknak-e tényleg? - Kérdések, amik attól lesznek a *bizonytalanság* kérdései, hogy az ember úgy érzi, a válasz *nem tőle függ*, még kicsi részben sem.

Nem egyszerűen a befolyásolhatatlan külső erőknek való *kiszolgáltatottság* ez, talán rosszabb, nehezebben viselhető annál. A kiszolgáltatottság annyi: nem vagy ura sorsodnak, mások döntenek felőled, de alkalmasint tudhatod, mikor, miért, hogyan döntenek. Nem bírsz szólni: rossz ez, ne így legyen, nem bírsz tenni, másként legyen, de tudod legalább, hogy *ez* van. Számíthatsz rá, számolhatsz vele, valamiképpen felkészülhetsz rá. A bizonytalanság, amiről én beszélek, más. A lényege: nem tudhatom, hogy holnap ez vagy az miként lesz, *nem sejthető, hogy holnap mint fognak rólam dönten*i. (Kegyetlen

dolog tudni, hogy holnap is fenékbe fognak rúgni, és nem tehetsz ellene semmit /ez a kiszolgáltatottság/, de talán rosszabb, nem tudni, vajon holnap fenékbe rúgnak-e vagy megsimogatnak, esetleg megpofoznak vagy kikötnek.)

Kérdjük meg mindjárt: *mitől* van, s *mióta* van ez a bizonytalanság? Vajon csak ennek a századvégi (ezredvégi) évtizednek volna a terméke, netán többről is szó van? Mit súg, miről mesél a *történelem*?

Hosszú volna az egész folyamatot részleteiben végig szemlélni, nincs itt hozzá elég terem. Csak a leglényegét, jelzések röviden.

Szempontunkból a „kiinduló állapot” a 19. század első fele, amikor még, tulajdonképpen bontatlan teljességben, a *feudális* viszonyok jellemezték a magyar társadalmat. Az emberek élet-élménye ekkor a rendítetlen biztonság-bizonyosság: a paraszté alávetett jobbágy-helyzetének bizonyossága, a nemesség privilégiumainak kérdésatlensége, a kevés polgáré a városok királyi szabadalmas leveleinek védettsége. Ebben a szerkezetben ki-ki lehetett elégedetlen a sorsával, szenvedhetett ilyen-olyan kiszolgáltatottságától (a jobbágy-paraszt a földesúrnak, a nemes az arisztokratának, az meg a királynak, a polgár városának és a királynak kiszolgáltatott), ebben a helyzetben mégis ott volt mindenki viszonyainak a *kiszámítható* biztonsága. Lehetett az ember *elégedetlen* helyzetével és sorsával, de tudhatta és ismerhette *helyét* (abban a) *világban*.

Aztán a 19. század második felében – először az 1848-as forradalom és szabadságharc idején, majd a kiegyezést követő fejlődésben – megbolydult a társadalom. Kapitalizáció, mint a

gazdasági szerkezet átalakulása, s ezzel összefüggésben polgárosodás, mint a társadalom szövetének átformálódása. Az ilyen nagy társadalmi átalakulások korszakában a bizonytalanság időleges eluralkodása törvényszerű: az „új rend” soha sincsen előre készen (az *utópiák*, sajnos, nem segítenek), az új, viszonylag stabil társadalmi-emberi viszonyokat időbe telik kikínlódni.

Csakhogy a *kellő idő*, a szükséges, az átalakulásokat az *ember számára is átélhetővé tevő idő*, a magyar társadalom történetében nem adatott meg. A 19. század utolsó harmadának nagy fejlődését – ami, jegyezzük itt meg csendesen, felvillantotta az „Európához való csatlakozás” esélyét, az európai centrum-fejlődéshez való csatlakozást – megtörte az 1. Világháború és Trianon, a két világháború között – sok, itt nem részletezhető okból – igazából nem tudott folytatódni az a fejlődés, a 2. Világháború után látszott az esélye egy újra-induló polgári fejlődésnek, ezt azonban annullálta a „fordulat éve”, az 1948/49-es bolsevista hatalomátvétel, a Kádár-korszak második felében, úgy a hetvenes évek közepétől, elindult egy furcsa „mintha-polgárosodás”, „mintha-biztonsággal”.

Mintha-polgárosodás: lehetett a *magánszférában* valami polgárosodás-félét megélni (fogyasztási javaknak egy kis felhalmozása, bizonyos korlátok között polgári típusú művelődés-kultúra lehetősége, effélék), de innen kilépni, valamiféle *citoyen* (*állampolgár*) létet kialakítani, azt már nem. A közélet-politika formálása az állampárt elitjének szigorúan őrzött privilégiuma maradt, mindvégig. És ezért „mintha” a biztonság is. A biztonság itt nem *rendszerbeépült*, nem a rendszer lényegéből fakad, hanem a fensőbbség jóindulatán múlik. A mintha-biztonság éppen ez: amit a

pillanatban, az *éppen most*-ban megél az ember, az a biztonság-élmény. De abban a pillanatban is tudja: ez csak a *most*-ra érvényes, a holnap a befolyásolhatatlan és kiszámíthatatlan fensőbbiségek jóindulatától függ. *A most biztonsága mögött mindvégig ott rejlik a holnap lehetséges bizonytalanságának feszültsége.* Ezért nevezem ezt a korszakot a mintha-biztonság korának; talán pontosabb volna a *bizonytalan biztonság* időszakának neveznem.

Ami 1990 után jött? Tán nem csak szójáték, ha azt mondom, ez a *biztos bizonytalanság* kora. Nagy megbolydulás megint, ez azonban nem valami sosemvolt új kialakításának igyekezete, hanem *visszatérés* a polgárosodó-kapitalizálódó társadalomfejlődésnek arra az útjára, amelyről voltaképpen külső erők letérítettek volt. Kérdés persze, és nem csak történelmi, hogy ez a „letérítés” mikor történt? Vannak, akik szerint Trianon térítette le a magyar társadalmat (is) szerves-természetes fejlődésének útjáról, vannak, akik szerint ez a letérítés csak a 2. Világháborúban történt meg, megint mások véleménye szerint a fordulópont 1945 (a „szovjet megszállás” kezdete), és vannak olyanok is, akik szerint az 1948/49-es fordulat volt a határkő. A kérdés azért nem történelmi érdekű csupán, mert a választól függ, hogy ki hová kíván visszanyúlni mintákért, ki honnan kívánja folytatni vagy újrakezdeni. S minthogy a különböző politikai erők különböző válaszokat fogadnak el, attól függően, hogy melyik kerül éppen hatalomra, változik a követendő minta, változik tehát a kívánatos fejlődés forgatókönyve is. Az eddigi csaknem másfél évtizedben *ez bizonytalanság a biztos.*

Végére azt kell mondanunk – ezt „súgja” a történelem – , hogy ebben az országban *a bizonytalanság, mint létélmény, különböző*

alakváltozatokban generációkon át halmozódott, a Kádár-kor ellentmondásos „hullámvölgye” után elemi erővel tör fel újra, és erősödik jelenre-jövőre egyaránt vonatkozó érzületté.

Szemlélődvén ekképp az „erdőszéli apró les”-ről, eljutva eddig a töprengésben, hőköltet párom: beszélsz itten a bizonytalanság-létélményről, jól van. Mit kezdesz ebben az érzelmi leírásban az olykor mégis feltörő fura optimizmussal, *csodavárással*? Csodavárás? Igen az is akad.

A jövő bizonytalan bizonyosság-reménye: csodavárás

Elég lesz, gondolom, ha csak az utóbbi két generáció (olyan nagyjából fél évszázad) főbb csodavárásait, csoda-hiteit sorolom.

Voltak sokan, nagyon sokan, ha újabb időkben többen óhajtanák is eltagadni, bizony, hogy voltak, akik 1945-öt csodaként, a csodák kezdeteként élték át. Az a több, mint félmillió paraszt és népes családjuk bizonyosan, akik végre földet kaptak a talpuk alá. Meg kicsit később az a párszázezer munkás, akiknek munkaadó gyárat államosították, és ettől sorsa jobbra fordultát remélte. Meg az a párezer gondolkodó is – köztük oly nem kis kaliberű elmék, mint Bibó István, Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Veres Péter – akik hitték, humanista értékeik (igazság, emberi élet) valósággá emelkedhetnek immár. Csodavárásuknak, csoda-hitüknek keserves véget vetett az 1948/49-es pártállami szerkezet-alakulás. (Bibó István elhíresült mondása: azt kéri, sírjára írják így, „élt 1945-től 1948-ig”.)

És ’56-ban nem volt-e ott a csodavárás mozzanata is? Hogyne lett volna. Abban a hitben is, hogy most majd mi, egy világhatalom ellenében megmutatjuk, tudunk tiszta világot teremteni, és abban is –a

lánctalpcsörgés napok kezdete után – , hogy a „világ” (nevezetett akkor nevén ENSZ-istennek) majd megment és magához ölel. A *megcsalattatáshoz* ekkor épp nem volt idő: a forradalmat leverték, mielőtt megmutathatta volna, tud-e tisztább világot teremteni, ám a *csalódáshoz*, a csoda elmaradta feletti csalódáshoz lett idő.

1989/90 megint a csodavárás. *Újra* temettük, akit kellett (Nagy Imre), *el*temettük, akit kellett (Kádár János) elhittük, ki lehet törölni elméből, szívből, idegrendszerből mindent, amit jó lenne kitörölni. Mintha kezdődhetne valami sosemvolt, mintha ez volna a megváltó csoda pillanata. Hamar, nagyon hamar eljött a kiábrándulás ideje. Szabadság? Igen. A „kisember” szemszögéből: a pártok értelmetlen és követhetetlen veszekedésének szabadsága, a munkanélküliség szabadsága, a vállalkozás szabadsága annak részére, akinek sok-sok pénze (vagy azzal egyenértékű „kapcsolati tőkéje”, efféléje) van. A „kisember” számára (akinek, egyébként, a sorsa engem egyáltalán érdekel...) hamar kiderült, hogy az ő világában a szabadság igazából a *biztos bizonytalanságot* (ld. fentebb) jelenti.

És napjainkban, ha jóval kevesebb hittel is, de mégis, mégis, többször csalatott, némiképp csökkent reménnyel is, megint: megyünk az Európai Unióba! A „kisember” bizony hajlamos úgy gondolni, ha leszerelik majd a határsorompót, mindjárt úgy fog élni ő is, mint osztrák-német-francia-angol „uniós társai”. Csalódni fog? Ezt állítani nem gondolom könnyelmű jóslásnak.

Csodavárás és bizonytalanság; szememben egy töről fakadó ikertestvérek. A csodát az várja, aki nem bírja *bizonyossággal tervezni* sorsát-jövőjét. A csodát az reméli, akinek érzése az, hogy maga erejéből nem tud másítani. A csodát az várja, aki bizonytalannak,

mégpedig inkább rosszra-hajlóan bizonytalannak látja jövőjét. Kell valami fogódzó, *kell* valami bizonyosság, elképzelt legalább. Aki bizonytalannak, kiszámíthatatlannak látja világát-életét, nem tud mást tenni, csodát remél. A *csodavárás*, egyezünk ebben párommal, nem jövő-hit, nem optimizmus, sőt ellenkezőleg: *a bizonytalanság jövőre kivetített átélése*. Mert a csoda eljövedele, ezt tudata mélyén tudja a csodaváró, teljesen bizonytalan. (Attól *csoda*.)

Mit tud kezdeni ezzel a helyzettel az ember; az az ember, aki *a társadalomtól (is) vár eligazítást* élete dolgaiban?

...és az ember? ...

Szóval mit tud kezdeni ezzel a helyzettel az ember; az az ember, aki *a társadalomtól (is) vár eligazítást* élete dolgaiban? Mutattatnak-e fel ember léptékű, társadalmi természetű „vezérlő csillagok”?

Én úgy látom, az *ember* ebben az országos-világos átrendeződésben *magára lett hagyva*, nem lettek számára felmutatva használható (társadalmi jellegű) vezérlő eszmék.

Mielőtt bárki megszólna, sietve mondom: szándékosan használtam ezt a nem igazán szép nyelvi formát. Mert nem mondhatom, hogy az ember „*magára hagyatott*”, ez a bizonytalan alanyú forma ugyanis teljesen elmosná a *felelősséget*. Azok felelősségét, akik így vagy úgy bűnösök, vagy hibásak abban, hogy az ember *magára* maradt. Nem mondhatom úgy sem, hogy az embert *magára hagyták*, mert ezzel másokra hárítanám a felelősséget, holott... nem mondom úgy sem, hogy *magára hagytuk*, mert ezzel közösséget vállalnék olyanokkal is, akikkel nem szívesen. Valahogy

mégis mondanom kell, mert erős meggyőződése, hogy az ember magára maradottsága nem sorscsapás, nem *egyének* világ-vesztése.

Abban, hogy az emberek (társadalmi értelmű) vezérlő eszmék-elvek nélkül maradtak, vélem igen határozottan, felelőssége van azoknak is, akik a politika területén ténykednek, és felelőségünk van nekünk is, akik valamilyen formában a szellemi élet területén működünk.

A politikai mezőben ténykedők felelőssége ott van, hogy korábbi elveket-értékeket, társadalom-vezérlő eszméket hangos szóval érvénytelennek és károsnak nyilvánítanak, és helyettük csak kevesek számára használhatókat hirdetnek *egyedül érvényesnek*. A szellemi téren működőknek pedig abban van felelőségünk, hogy *nem tudunk, nem tudunk meggyőzően és elfogadhatóan megfogalmazni a változó viszonyok között használható értelmes elveket*.

És persze, hozzájárul ehhez az elbizonytalanodáshoz, de mennyire hozzájárul! az is, hogy nincsenek, vagy erőtlene *közösségeink*. (A közösségek bomlásáról-hiányáról, az újra-alakulások akadályozottságáról külön tanulmányt kellene írni; itt csak utalhatok, többek között, Hankiss Elemér erről szóró írásaira.) Márpedig ha nincsenek vagy bizonytalanok értékeink („vezérlő csillagaink”), ha nincsenek vagy gyengék értékteremtő közösségeink, akkor nem lehet másként, itt vannak velünk a *dehumanizált (humanizálatlan) viszonyok*. Vergődik köztük az ember, bizonytalanságban van és fél: az értékvilág elsivatagosodása szükségképpen a „dzsungel törvényeit” hívja elő. Itt tartunk, a század (ezred) fordulóján.

És a jövő? *Dolgunk van vele*. A trend megrajzolása, a múlt jövőbe vetítése nem valami vigasztaló kép. De talán nem „nemzeti

karakter” a csodavárás, talán nem nemzeti sorscsapás a bizonytalanság. Hátha, hátha kiforrja már végre az idő (és megszenvedett kínjaink talán-tán eszünkbe álló tanulsága) az *akarást*, mégpedig *célszerű, mert lehetségest akaró akarást*. Jövő történetünk, hinni szeretném, nem eleve elrendeltetett. Ha tudnánk tenni végre, valami értelmeset, és együtt...

... Vagyunk párommal „erdőszéli apró les”-ünkön. Foglalatoskodunk: szemlélődünk (amit, s ahogy), tesszük a dolgunk (amint s ahogy tőlünk telik). Fiam, akivel ama igazi vadlesről nézegettük a világot, *emberré*, felnőtt emberré növekedett immár, s van egy kisebb fiunk is, bölcsődés még. Igazán felnőttek ama *jövőben* lesznek. Reménykedünk.

A mi uralkodó elitünk

Az írás „szellemi atyja”, inspirálója

*C. Wright Mills: Az uralkodó elit című
klasszikus könyve.*

*Jó lenne „méltó utód”-nak lenni;
majd meglátjuk...*

Minden társadalomnak megvan a maga „uralkodó elit”-je. Nevezzük azokat így, akik közvetve vagy közvetlenül részt vesznek az adott társadalom irányításában. Akik épp aktuálisan birtokolják a

hatalmat, és akiknek tevékenysége a hatalom megszerzésére vagy befolyásolására irányul. Az „és” nagyon fontos itt: az utóbbiak (a hatalom megszerzésére-befolyásolására törekvők) éppoly integráns részei az uralkodó elitnek, mint az előbbiek (az aktuálisan hatalmat gyakorlók). Szokták őket „politikai osztály”-nak is nevezni; én, alább talán kiderül, miért, inkább a tágabb értelmű „uralkodó elit” kategóriát ajánlom.

Sokan gondolkodtak és írtak arról, hogy miféle összetételű és arculatú rendszerváltás utáni társadalmunk „uralkodó elit”-je. Csak néhány szerző, akiknek gondolatai erősebben hatottak rám (s korántsem teljes felsorolással; nem „céduláztam” komoly kutatóhoz illően, pusztán olvastam): Bóhm Antal, Csányi Vilmos, Csizmadia Ervin, Ferge Zsuzsa, Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Szalai Erzsébet, Szelényi Iván. Úgy érzem azonban, érdemes egy tisztán *kvalitatív jellegű*, csak bizonyos minőségi jellemzőkre figyelő vázlatot megfogalmazni az „uralkodó elit” milyenségéről, és ebből következő működésmódjáról.

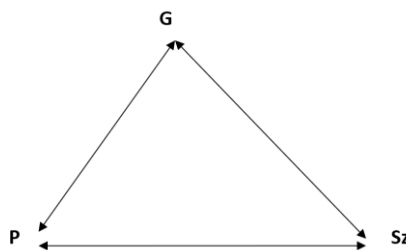
Ám mielőtt a szorosabban vett tárgyra térnénk, szükségesnek gondolom néhány elméleti kiindulópont rögzítését.

Elméleti keretek

1. Jól ismert, de épp fontossága miatt szükségesnek vélem itt is felidézni a Max Webertől származó hatalom-felfogást. Eszerint a hatalom azt jelenti, hogy egyes embernek vagy emberek csoportjának módja és lehetősége van arra, hogy saját érdekét érvényesítse másokkal szemben, és vannak eszközei arra, hogy másokat az ő akaratának megfelelő cselekvésre késztesen. Társadalmi méretben a

hatalom tehát *döntési jogosultságot* (módot és lehetőséget a társadalom életét befolyásoló döntések meghozatalára), és a *döntések megvalósulását biztosító eszközrendszer birtoklását* jelenti. Ennek alapján az „uralkodó elit” tagjai mindazok, akik a társadalom egészének életét befolyásoló döntéseket aktuálisan meghozzák, valamint azok, akik igyekeznek befolyásolni a döntés-mechanizmust, és azok, akik (valamekkora, helyzetükből és tevékenységükből adódó eséllyel) igyekeznek döntéshozó pozícióba kerülni.

2. Egy társadalom alapvető életfolyamata önmaga (lehetőleg bővített) újratermelése; szokták ezt *társadalmi újratermelési folyamatnak* nevezni. Ez tartalmazza természetesen az *anyagi javak termelését* (elosztását, stb.), tartalmazza a *szellemi javak* (tudások, értékek, stb.) *termelését-megőrzését-továbbadását*, és tartalmazza természetesen a *társadalmi tevékenységek megszervezését*. Lehet az ezeket a funkciókat ellátó együtteseket a társadalmi egész *részrendszereinek*, *alrendszereinek* nevezni, használatos az újratermelési folyamat *szférái* megjelölés; a lényeg számomra az, hogy az egész társadalmi újratermelési folyamat három nagy, egymással természetesen szorosan összefüggő, de mégis elég jól elkülöníthető *rész-folyamatból* tevődik össze. Lehet ezt egy eléggé egyszerű sémával modellezni:

Itt G a *gazdasági szféra*, amely tartalmazza mindazokat a tevékenységeket, intézményeket, objektivációkat, amelyek a javak megtermeléséhez, elosztásához szükségesek. Beleértve természetesen a pénzügyi rendszert, szállítást-közlekedést, infrastruktúrát is. Az Sz a *szellemi-kulturális szféra*, az oktatás, a kultúra, a művészetek, a tudomány tartalmaival, intézményeivel és objektivációival. A P a *politikai szféra*, amelynek funkciója a társadalom-élet megszervezése, tehát az együttélést, együttműködést lehetővé tevő szabályok, törvények megalkotása és betartatása, beleértve természetesen a szabályok betartását szükség esetén erőszak-eszközökkel is kikényszerítő intézményeket is. Különösen fontos arra figyelni, hogy a modellben a három szféra között *kétirányú nyilakat* rajzoltunk, ami azt jelzi, hogy a szférák között *kölcsönös determinációs kapcsolat* van. Egyik sem fontosabb a másikinál, egyik sem „meghatározóbb” a másikinál, bármelyik változása szükségszerűen a másik kettő változásával is jár, illetve a társadalom életébe való bármilyen beavatkozás csak a három szféra *együttes* mozdulásával-mozdításával lehetséges.

3. Még egy fontos, alapvetően a döntéselméletből származó elméleti kiindulópontunk a következő. A társadalom működésében a hatalomnak, a hatalmi működésnek három szintje (fázisa) írható le. Az egyik a tulajdonképpeni, a szó szoros értelmében vett *döntéshozatal aktusa*. A másik, ezt megelőző szint (fázis; döntéselméletileg a döntés-előkészítés) a *döntések tartalmának kimunkálása*. A harmadik szint (fázis) értelemszerűen a *döntés végrehajtása (végrehajtatása)*. Mint látjuk, az egész döntési folyamatnak (tehát a hatalom tényleges működésének!) van egy olyan fázisa (szintje), nevezetesen a döntés

tartalmának kimunkálása, amelyben elválaszthatatlanul egybefonódik a politikai és a szellemi (meg persze a gazdasági) szféra: a „tartalomkimunkálás” nyilvánvalóan szellemi tevékenység, mégpedig ugyancsak nyilvánvalóan értékeket, érdekeket, törekvéseket tartalmazó (és ezen belül természetesen gazdasági értékeket és érdekeket is tartalmazó) és „mozgató” szellemi tevékenység. Ennyiben a szellemi szférához tartozik, de, mivel magának a döntéshozatalai aktusnak a közvetlen előkészítése, bizonyos értelemben része is annak, mégis alapvetően *politikai*, a politika szférájába tartozó tevékenységnek kell tekintenünk.

Ezeknek az elméleti megfontolásoknak a figyelembe vételével tegyük fel most már a kérdést: *kié a hatalom, miféle alakzatokat mutat a rendszerváltás utáni társadalmunk „uralkodó elit”-je?*

Akik „felül” vannak: az uralkodó elit.

Gondolhatnánk, s a 2. pontban leírt elméleti megfontolás alapján teljesen logikusan, hogy mindhárom szférának megvan a maga elitje, akik az adott szféra hierarchiájának csúcsain vannak. (Hiszen természetesen mindhárom szféra a fejlettebb, tagoltabb társadalmakban hierarchikusan épül fel: „felül” vannak a gazdaságban a meghatározó jelentőségű nagy gazdasági egységek tulajdonosai-topmenedzserei, a szellemi szférában a legteljesítőképesebb elmék, a politikában az össztársadalmi jelentőségű döntések meghozói.) És, a fenti modell kettős nyilai alapján, logikusan gondolhatnánk azt is, hogy az „uralkodó elit” a *három szféra elitjeinek együttese*.

Úgy látom, hogy elég sajátlagos módon, a rendszerváltás utáni magyar társadalomban ez nem így van. Az „uralkodó elit” csak *kettős tagoltságú*, lényegében csak a gazdasági és politikai szféra

elitjét tartalmazza. A szellemi elit produktumait a döntéselőkészítésben legfeljebb *használja*, mint a *létrehozótól elválasztott* produktumot, anélkül, hogy a létrehozó szellemi elitet hatalomközelbe engedné. Itt nem az a baj, hogy a szellemi elit nincs *döntéshozatali pozícióban*. Erre nincs is szükség, nem ez a funkciója. Dolga az volna, hogy a döntéselőkészítésben, a döntések tartalmának kimunkálásában vegyen részt, ebben azonban a többi résztvevővel (a másik két szféra elitjével) egyenrangú félként. A fenti modell szerint a szellemi szféra funkciója az, hogy „megtermelje” a másik két szféra „szellemi munícióját”, megadja a döntések elméleti hátterét, érvényesítse a társadalmi értékeket, megmutassa a lehetséges alternatívák gyökereit és lehetséges következményeit. Ez jelenti (kellene, hogy jelentse) a szellemi elit „hatalmi részesedését”. A rendszerváltás utáni hatalmi szerkezetből ez a részesedés szinte teljesen hiányzik, a gazdasági és a politikai alrendszerek elitjei jószerint csak a maguk részrendszerének belső logikája mentén gondolkoznak. A politikai elitet dominánsan a puszta hatalommegszerzés és hatalom-megtartás vezérli, a gazdasággal csak annyiban törődik, amennyiben ezekhez szüksége van rá (és persze, amennyire a gazdaság *rákényszeríti* önmagát a politikára), a gazdasági elitet csak a legnyersebben értelmezett haszon érdekli, a politika annyiban, amennyiben ennek érdekében eszközül tudja használni, a szellemi szférát mindkettő legjobb esetben is puszta *eszköznek* tekinti saját partikuláris érdek-érvényesítésében. *Működik* tehát a szellemi elit (általánosabban a szellemi szféra), és „megtermeli” azokat a „termékeket” (tudások, innovációk, műalkotások, stb.), amelyek „megtermelése” elvárható tőle. De nem működnek azok az

érdekérvényesítő, érdekpolarizációs csatornák, amelyek e tudásokat kellő hatékonysággal bekötnék a döntéshozatal folyamatába. (Itt érdekérvényesítés alatt nem a szellemi elit, mint társadalmi csoport érdekeinek érvényesítését értem, hanem azt, hogy a szellemi szférában megtermelt tudások becsatornázása *össztársadalmi érdek*, és ez az, ami sérül.) Úgy látom – részben megelőlegezve később még részletesebben kifejtendőket –, ez a mai magyar politikai szerkezet egyik alapvető *diszfunkcionalitása*. Diszfunkcionalitás, mert a társadalmi újratermelési folyamat alapvető működési elvét, a három szféra (gazdaság, szellemi szféra, politika) *együtt-mozdulását* töri meg. Ezért mondom tehát, hogy az „uralkodó elit” *alaptagoltsága* kettős, gazdasági és politikai elitből tevődik össze. Ezeket érdemes tehát alaposabban szemügyre venni.

A *gazdasági elit*-nek, úgy látszik, két alcsoportja van.

Az egyik a *hazai nagyvállalkozók*. Ők azok, akik a rendszerváltás utáni időkben, nem kis mértékben korábbi materiális és kapcsolati tőkéik felhasználásával, és ugyancsak nem kis mértékben a korai privatizáció, kárpótlások „zavarosaiban halászva” jelentős induló tőkét tudtak összegyűjteni, amit a továbbiakban ügyes (gyakran ügyeskedő) gazdasági tranzakciókkal komoly, esetenként több milliárdos nagyságrendű vagyonná tudtak konvertálni. Jellemzően „újkapitalista” („vadkapitalista”) társadalmi képlet ők. Működésükben a nyers profit-érdek dominál, a tágabb társadalmi összefüggésekre gyakorlatilag érzéketlenek. És ez korántsem csak abban jelentkezik, hogy más társadalmi csoportok (például a szegények) problémavilága kívül marad látókörükön. Hanem abban is, hogy nincs – mert nem tanulhatták, nincsenek erre szocializálva – „országvezetői” kultúrájuk.

Nem ismerik a társadalom, mint komplex egész, működésmechanizmusait, nem ismerik a politika, mint társadalomszervező szféra mozgásrendjét. A politika, a politikai szféra számukra kizárólag *eszköz*, amelyet, ha és amennyire képesek rá, *használnak* nyers profit-érdekeik érvényesítése érdekében. Mégpedig, mivel nincsenek kiépülve a gazdasági érdekek *politizációjának* csatornáit, azok a csatornák, amelyeken át a különböző érdekek bekapcsolódhatnak a politikai döntésselőkészítésbe, a politikai diskurzusba, így ők a politikában, a döntéshozatalban és döntésselőkészítésben, tipikusan *perszonális csatornák* igénybevételével vesznek részt (X vagy Y, döntéshozatali pozícióban lévő politikussal való személyes kapcsolat alapján). Ami természetesen azt is jelenti, hogy az érdekek és törekvések *rejtve maradnak*, a nyilvános ütköztetés, érdekegyeztetés, kompromisszumkeresés – ami a modern, demokratikus politika legbenső alapelve – nem történik meg. Így tovább és tovább erősödik a perszonális kapcsolatok jelentősége, ami magát a gazdasági elitet is elemeire tagolja. Mindenki a maga pecsenyét sütögeti, *egymásra való vonatkozás nélkül*; ez pedig kizárja egy ország-érvényű gazdasági érdek-együttes (ha kedveljük a megfelelő szakkifejezéseket, akkor mondjuk így: egy konzekvens *gazdaságpolitika*) kialakulását. A gazdasági elit tehát *elkülönült és egymásra nem vonatkoztatott érdekek* képviselőinek csoportjából áll, akik nem ismerik és nem tudják kezelni a politika saját belső mozgásrendszerét, akik a politikához mint *külső-idegen eszközhöz* viszonyulnak. Az „uralkodó elit”-hez tartoznak, anélkül azonban, hogy annak többi részével szerves, funkcionális egységet alkotnának.

A gazdasági elit másik alcsoportja a *nemzetközi tőke hazai „letéteményesei”*. A multinacionális – természetesen nem magyarországi székhelyű – cégek itteni részlegeinek vezetői, top-menedzserei, vezető alkalmazottai. *Alkalmazottak*, következésképp magától értetődően az anya-cég érdekeinek képviselői. (Nyilvánvalóan ezen belül, illetve ennek közvetítésével személyes saját-érdekeiket is igyekeznek érvényesíteni.) Ők sem szerves fejlődés eredményeképp lettek azok, akik nem *belenőttek*, inkább, mondjuk talán így *„beleestek”* ebbe a viszonyrendbe. Természetesen nekik is megvolt korábról, nem kis mértékben még a pártállami időből, a *tudás- és kapcsolati tőkéjük*, nem kevesen közülük korábbi állami cégek képviselőjeként kerültek kapcsolatba jelenlegi munkaadójukkal. *Politikai* („országvezetői”) kultúrájuk azonban természetesen nekik sincs; sem módjuk, sem szükségük nem volt rá, hogy megtanulják a tágabb (legszűkebb szakmai területükön túlmutató) összefüggések felismerését, figyelembevételét és kezelését. Ugyanúgy, mint a „hazaiak”, ők is alapvetően *perszonális csatornákon* kísérlik meg (gyanúnk szerint nem kevés sikerrel...) cégük (és személyük) érdekeinek érvényesítését. A korábban mondottak szerint ez a csoport is az „uralkodó elit” része, azonban itt még hozzá kell tennünk, hogy nem csak a politikai elittel, hanem a „hazai” gazdasági elittel sem alkotnak funkcionális egységet, attól is elkülönülten működnek. (Természetesen az érdek-mozgásoknak megfelelően vannak kapcsolódási pontok, de, amennyire kívülről egyáltalán meg lehet ítélni, ezek is alapvetően perszonális jellegűek, tehát nem valamely hazai nagytőkés, *mint ilyen*, kapcsolata egy nemzetközi cég képviselőjével, hanem a *személyek* egymás közötti kapcsolata.) Így

természetes, hogy nemzetközi tőke hazai letéteményesei is, hasonlóképpen a hazai nagytőkésekhez, az itteni politikai szférát *tőlük különböző-elkülönült eszköznek* tekintik, és ilyenként igyekeznek használni.

S most nézzük a kettős tagoltságú „uralkodó elit” másik ágát. A szorosán vette *politikai elit*-nek (a politikai szféra, a politikai alrendszer elitjének), úgy látom, két (illetve három) alcsoportja van. A két (illetve három) úgy jön ki, hogy az első kettőt, amelyek lényegi tartalmaikban nagyon különbözőek, egy sajátos jellemző alapján közös megjelöléssel is lehet illetni. A közös megjelölés alapján *korábbi elit(ek)* „*átmentői*”-ről beszélek, ezen belül lesz szó a *pártállami elit átmentőiről* és az „*archaikus*” *elit-ről*; utóbbiak az 1945 előtti politikai elit „örökösei”. A harmadik alcsoport pedig az *új elit* lesz.

Lássuk ezeket egyenként.

A *pártállami elit* „*átmentői*” egyáltalán nem feltétlenül *személyükben* képviselik a folytonosságot, az „átmentést”. Nem csak és nem is elsősorban azokról van itt szó (bár természetesen vannak ilyenek is), akik már a pártállami politikai szerkezetben is az elithez tartoztak (vagy elit-közeli pozícióban voltak), és a rendszerváltás után meg tudtak maradni a (politikai) elitben. Az „átmentés”, ahogyan én a dolgot látom, alapvetően *tartalmi* kérdés. Pontosabban a politika, a politikai tevékenység *immanens tartalmaira*, magának a politikai tevékenységnek lehetséges (megengedett) módosataira vonatkozó kérdés. Tehát *nem* ideológiai, eszmei tartalmakról van itt szó, hanem arról, hogy – például – mire terjedhet ki a politika illetékességi köre, melyek az elfogadható érdekérvényesítési módok, melyek a

jogosan használható politikai technikák. Talán a legfontosabb jellemző, hogy ez az alcsoport természetes módon fogadja el és alkalmazza a (nevezzük így az egyszerűség kedvéért) *bolsevista hatalomgyakorlási technikákat*. A nem-nyilvános, nem-demokratikus, hierarchikusan centralizált (felülről vezérelt) intézményi struktúrákban gondolkodó, háttér-alkukra épülő politizálást. Nem a pártállam *ideológiáját*, hanem annak *működés módját* „mentik át” (vagy „termelik újra”; mert ez is jelen van). Ez a működés mód (tehát az ezt reprezentáló elit-csoport) tulajdonképpen *ideológia- (eszme-) mentes*. Az érdekmozgásoknak, a pillanatnyi széljárásnak megfelelően bármilyen politikai ideológiát, vagy azok bármilyen vegyülékét hajlandó vallani. Az eszme, az ideológia számukra nem a politikai cselekvés *vezérlő elve*, hanem egyszerűen a *politikai siker eszköze*. Nem ezért politizálnak, hogy valamilyen értéket megvalósítsanak, hogy valamilyen érték-megszabta célt elérjenek, hanem azért „hirdetnek” eszmét, hogy politikai célt érjenek el: hatalomban, vagy hatalom-közeli helyzetben legyenek-maradjanak. Természetes, hogy ez az attitűd jószerint kizárja a *politikai morál* (ami igenis létező dolog: a politikai szféra saját belső norma és szabályrendszere) érvényesülését. --- Fontos még hozzátenni, hogy ez a – véleményem szerint típus-alkotó – attitűd csaknem teljesen *pártfüggetlen*. A „rendszerelváltó” pártok mindegyikében megjelenik kisebb-nagyobb mértékben és időbeni hullámmal. Alapjában – mégiscsak attitűd lévén – *személyfüggő*, és több tényező együttállásán múlik, hogy adott időszakban egy-egy politikai csoportosulásban (pártban) dominánssá, *jellegadóvá* válik. Innen származik az a nehézség is – és ezt a többi alcsoportnál is látni fogjuk – , hogy bármennyire is az „uralkodó elit”

egyik alcsoportjáról van szó, nem köthetjük személyekhez, egyének jól körülhatárolható csoportjához. Az alcsoportnak bizonytalanok, folyékonyak, változóak a határai és személyi összetétele, pártokhoz kötődése. Kétségtelennek csak az látszik, hogy *létezik*, hogy *van* az „uralkodó elit”-nek egy ilyen „átmentő” része.

A második alcsoport az „*archaikus*” *elit*. Az 1945 előtti politikai elit „örökösei”. Esetükben is – sőt náluk még sokkal inkább, mint előbb – a *tartalmi* jellemzők a lényegesebbek. Nyilván, hiszen a jelenleg funkcionáló politikai elitben, az idő eltelte okán, csak extrém kivételként fordulhat elő olyan politikus, aki már az 1945 előtti időben is politikus lett volna. Náluk tehát a személyes kontinuitás gyakorlatilag nem létezik; ezért is nevezem ezt az alcsoportot „örökösök”-nek. Melyek a fő jellemzői ennek az alcsoportnak? A legfontosabb, úgy látom, egy teljességgel *történetietlen* társadalom-szemlélet. Úgy vélik (vagy azt akarják elhíttetni; az őszinteség a mi „uralkodó elit”-ünk politikai moráljában meglehetősen kevésbé van jelen...), hogy az 1945 (kicsit más olvasatban az 1948/49) és 1989/90 között történtek *kitörölhetők* a magyar történelemből, meg nem történtnek tekinthetők. Következésképp, vélik, ott kell folytatni, oda kell visszatérni, ahol 1945-ben (vagy 1948/49-ben) megszakították a társadalomfejlődés folyamata. Holott eléggé könnyen belátható, hogy a társadalomfejlődésben ilyféle „idő-kimaradás” nem létezik. Az emberek éltek, születtek, dolgoztak, szerettek; szükségképpen kialakították az adott viszonyok között lehetséges élet-stratégiáikat, az ehhez szükséges érték- és normarendszerrel. (Apró példa: az állami tulajdonú üzemek munkásainak egyik „morális alapelvévé” vált, hogy „tiéd a gyár – tehát viheted nyugodtan haza a szerszámot”. A

tulajdonhoz való viszony sajátos alakulása. Annak a generációnak a tudatából, amely ebben a rendben szocializálódott, kitörölhető ez az attitűd? Nem könnyen.) Lehet egy társadalomalakulási korszakot nem szeretni, lehet az abban kialakult viszonyokat megváltoztatni akarni, de meg nem történné tenni nem lehet. Az „archaikus” elit, az „örökösök” pedig éppen ezt akarják. Sajátos *történelmi hivatástudattal* akarják újraéleszteni az 1945 előtti társadalom-állapotot, benne az akkori *politikai kultúrát* is. Ez a törekvés többszörösen is inadekvát. Egyrészt a mondottak miatt: nem lehet érvénytelennek tekinteni egy teljes generációnyi időt.

Másrészt inadekvát azért is, mert az 1945 előtti Magyarország társadalmi-politikai-gazdasági rendje a maga korában is elég súlyosan elmaradott volt a korabeli fejlettebb (nyugat-európai és amerikai centrum-országok) társadalmi-politikai-gazdasági viszonyaihoz képest. Az *oda* történő visszatérés (ha lehetséges volna is) még nagyobbá, már-már áthidalhatatlanul szélessé tágítaná a szakadékot hazánk és a centrum-országok között. Miközben a rendszerváltás óta törekszünk a EU-ba. A kétféle törekvés feloldhatatlan distanciája meg sem érinti az „archaikus” elitet. És harmadjára inadekvát ez a törekvés azért is, mert az ország óhatatlanul betagolódott a globalizált gazdaság rendszerébe, a gazdasági elit (annak mindkét része) ebben a nemzetek feletti szerkezetben él és gondolkodik, számára nem lehet adekvát színtér az „archaikus” politika. Az „örökösök” szükségképpen ütköznek a gazdasági elit törekvéseivel, az egymás megértése e két gondolkodási struktúra között gyakorlatilag lehetetlen. Márpedig, ha az „uralkodó elit” két csoportja egyszerűen *nem is érti* egymást, abból

működőképes gyakorlati politika (hatékony, célravezető politikai cselekvés) nem fog kijönni. Ismét egy belső diszfunkcionalitás...

A politikai elit harmadik szegmense az „új-elit”. Ők azok, akik a rendszerváltás után mintegy „berobbantak” a politikába. Elégge vegyes képlet ők. Életkorukat tekintve is: bár többnyire inkább a fiatalabb generációkhoz tartoznak, de vannak közöttük idősebbek is. Társadalmi hovatartozásukat tekintve is: bár többnyire valamilyen értelmiségi közegből indultak, de azon belül is sokfelől, és nem kis számban jöttek más társadalmi csoportokból. Több dolog közös bennük. Az egyik, hogy a korábbi – pártállami – elitnek, sem a gazdaságinak sem a politikainak, nem voltak tagjai. (Elégge sajátos itt, hogy nem kevesen közülük a pártállami időszak *szellemi elitjéhez* tartoztak. Csakhogy a szellemi elit abban a korszakban sem volt az „uralkodó elit” része, az akkori politikai elit is pusztán eszköznek használta a szellemi elitet. Vagyis ők is *kívül voltak* a pártállami „uralkodó elit”-en.) A másik közös jellemző, hogy igen erős *politikai motivációval* rendelkeztek, ami egyébként magában is különböző tartalmú volt. Sokaknál a politikai motiváció *érték-központú* volt, valamilyen általuk fontosnak tartott társadalmi cél elérése érdekében akartak politizálni. Jelentős részüknél azonban a motiváció alapjában *hatalom-központú* volt: nem valamilyen jól definiált célt akartak megvalósítani, pusztán a hatalmat, a döntési jogosultságot akarták megszerezni. (Ez a motiváció is *érthető*, ha bizonyos értelemben nem is elfogadható: a döntési mezőből – hatalomból – kizártak elég természetes törekvése döntés-közelbe jutni; mindegy, hogy miről szól a döntés, csak „hallatni lehessen szavunk”). Fontos itt, hogy az „új-elit”-en belül idővel komoly arány-eltolódás ment végbe: az érték-

központú motivációjuk egyre inkább kikoptak/kikopnak az elitből, és egyre erősebb a hatalom-központú motiváció dominanciája. Egy harmadik közös jellemző *a politikai tudás, a politikai kultúra hiánya*. Ne feledjük, hogy a modern társadalmakban, amelyekben a politika professzionalizálódik, a politikai tevékenység is bizonyos értelemben *szakma*, amelyhez komoly elméleti tudás-együttes, készség-szintű skillek (eszközök, eljárásmodok), komoly tanulási folyamatban elsajátított gyakorlat szükséges. Az „új-elit” tagjainak, természetesen, mivel a pártállami időszakban ki voltak zárva a politikából, ilyen tanulási-gyakorlási folyamatban, *politikai szocializációban* nyilván nem volt részük. Mondhatni, „amatőrként” robbantak bele a politikába. Ennek következménye (különösképpen a, mint mondtam, egyre inkább dominanciába kerülő hatalom-központúaknál) a sokfelől vett, eklektikus halmazban összerakott hatalom-technikák gátlástalan, alapvetően pusztán hatalom-centrikus működtetése. A „*tartalmát vesztett – alkalmasint tartalmát meg sem talált – hatalom*”; nem hatalom valamilyen cél érdekében, hanem csak önmagáért. Amely, és ez még tovább bonyolítja a dolgot, egy saját szakmáját (a politikát) tekintve *műveletlen*, következésképp és ezzel együtt *saját szakmai morálját sem ismerő* hatalmi elit. És róluk szólva is hozzá kell tenni, hogy az „új-elit” is *pártfüggetlen*. Van párt, amelyben valamivel nagyobb arányban találhatók, mint a többiben, van, amelyikben csekélyebb az arányuk, de megtalálhatók mindegyik oldalon, és persze a nem pártokban politizálók között is.

Nem valami csodás kép rajzolódik ki a mi „uralkodó elit”-ünkről. A kérdés, hogy *hogyan működik* ez az elit, *hogyan működik* az országvezető hatalom?

Az „uralkodó elit” működésmódjáról

A gazdasági elitről szólva mondtam, hogy elkülönült, egymásra való vonatkozás nélküli érdeket érvényesítenek. Úgy látszik, nagyjából érvényes ez az egész „uralkodó elit”-re. Nincsenek többé-kevésbé közösen elfogadott *rendező elvek*, nincs többé-kevésbé mindenkire érvényes *politikai morál*, alig vannak az egész politikai szférára érvényes (és elfogadott-betartott) *magatartási normák*, „*játékszabályok*”. Az „uralkodó elit” egyes csoportjai, szegmensei egy *szerkezetelen egymásra vonatkozásban*, egy *rendszeretlen – rendezetlen - rendszerben* léteznek együtt. Ez azt jelenti, hogy a „rendszeretlen rendszer” minden eleme kapcsolatban van (lehet) minden más elemmel, de ezek a kapcsolatok

- jellegük szerint alapvetően perszónálisan vezéreltek;
- állandóan változnak, folyékonyak, nincsenek határozott kikristályodási pontjaik;
- meghatározatlan az irányuk (ki befolyásol kit); és
- mindezek következtében bizonytalan (legalábbis nem látható, rejtett, a kívülálló – tehát a társadalom egésze – számára átláthatatlan) a tartalmuk.

Látnunk kell, hogy a felsorolt működésbeli jellemzők következtében az egész rendszer (szinte) *befolyásolhatatlan*. A politikai szféra, a hatalom feletti társadalmi kontroll alig tud működni, mivel az átláthatatlanság következtében nem lehet kijelölni a befolyásolási pontokat, nemigen lehet felismerni, hogy mikor, melyek azok a hatalmi mozgások, amelyeknek ki kellene alkalmasint váltaniuk a társadalmi kontroll beavatkozását.

Azt kell tehát, mintegy összefoglalásként, mondanunk, hogy a mi „uralkodó elit”-ünk szerkezete és működésmódja *rendszerelvek rendezetlen keveréke*. A benne lévő fő rendszerelvek a bolsevizmus, az arisztokratizmus, a vulgarizált liberalizmus, a polgárias tekintélyelv, utófeudális (dzsentroid jellegű) perszonalizmus. Mindezek azonban, sem külön-külön, sem együttállásokban nem szerveződnek határozott és felismerhető – tehát valamiképpen „kezelhető” – rendszerré. A tényleges működésben a különböző erők, a különböző érdekek, a különböző rendszer-elvek *rendezetlen halmazban* léteznek együtt ((Hankiss Elemér vagy 30 év előtt „rendetlen társadalom”-ról szólt; mintha a rendetlenséget, rendezetlenséget sikerült volna leginkább „megőriznünk” a pártállamból...)). Ez pedig azt fogja jelenteni a napi működésre nézve, hogy a különböző erők hol kioltják, hol felerősítik egymást, hol elmennek egymás mellett, de mindezt (*rendetlenség! rendezetlenség! átláthatatlanság!*) *kiszámíthatatlanul, követhetetlenül*. Hektikus rend és rendszer nélküli történések sorozata – „így élünk Pannóniában”...

P.S. (utóirat) (*de **nem** „vörös farok”*!!!*)

„*Ez hát a sors, és nincs vég semmiben?*” (Vörösmarty)
Többféle forgatókönyv (scenario) gondolható el: a teljes csődtől, káosztól kezdődően valamiféle megváltó csodáig. Ám, úgy hiszem, „*az élet él, és élni akar*”. A társadalomnak, az emberek együtt-élő csoport-alakzatának is van „túlélési ösztöne”. A polgári társadalom kialakulása, az európai típusú társadalom-modell létrejötte, a 17.-18.-19. századokban eltartott egy-két évszázadig. Némi türelemmel kell lennünk a mi társadalmunk alakulásában is. Kiforrhatja magát; adjunk

esélyt egy optimista (történeti távlatokra is figyelve realistán optimista) scenarionak. Mondottam fentebb: *működik* a szellemi szféra. „Megtermelődnék” azok a tudások és értékek, amelyek bázisán renddé rendeződhet a rendetlenség. („Gyönyörű képességünk, a rend...” – József A.) A rend, amit – talán, egyszer, végre – mi, a társadalom tagjai alkotunk magunknak.

**Értelmező megjegyzés ifjabbak (vagy feledékenyebbek) számára: a pártállami időszak értelmiségi szlengjében „vörös fark”-nak nevezték azt a zárlatot, amit alapjában kritikus írás végére függesztett a szerző (vagy szerkesztő...) jelezvén, hogy „egyébként” a szocializmus építése ragyogóan halad, a perspektíva gyönyörű.*

P.S. 2. (második utóirat)

A tanulmányt, s így az első utóiratot is 2011-ben írtam. Most, amikor összeállítom ezt a tanulmánykötetet, 2020-at írunk. Az elmúlt 9 év, némiképp keserű szkepszissel kell megállapítanom, egyáltalán nem a *rendetlenség renddé rendeződéséről* szólt. Vagy ha igen, akkor nem olyan rend felé mozdultunk, ami egyáltalán nem „József Attilai”, nem olyan, amit mi alkottunk volna *nekünk való* rendként. Lesz-e „talán, egyszer, végre”?²⁸

„Megszaladás” és szociológia. Adalékok az evolúciós megszaladási jelenségek lehetséges szociológiai értelmezéséhez

²⁸ Tekintet, 2011/6., 19-33.o.

A 2019-ben Forrai Judit 70. születésnapja tiszteletére rendezett konferencián tartott előadás írásos változata.

Bizonyos értelemben „ikertanulmánya” a kötet következő írásának („Quo vadis emberiség?”; némi kikerülhetetlen tartalmi átfedéssel, és egy-két kölcsönös hivatkozással. De valamiképpen egymásra is épülnek: ez a tanulmány egy korlátozott jelentőségű speciális jelenségről szól majd, a következő, a gondolatmenet fő elemeinek kitágításával, egy nagyon általános problémát érint. Persze, gondolom én, külön-külön is „élvezhetők”...

Első kiinduló pont: megszaladás az evolúcióban

Ez a kiinduló pont tehát maga a *megszaladás* jelensége.

Az *evolúció* meglehetősen bonyolult, sokágú jelenség. Mibenlétét azonban jelen írás gondolatmenetén belül nem szükséges leírni, még jelzés szinten sem; amit itt meg tudnék fogalmazni, közismertnek vehető. Kiemelni csak azt tartom szükségesnek, hogy többnyire *biológiai* fogalomként használják, annak a folyamatnak a leírására, amelynek során fajok kialakulnak-átalakulnak. Ennek során – úgy tudom, ebben a szakértők között egyetértés van – *genetikai változás* is bekövetkezik.

Az evolúciónak természetesen meglehetősen sok összetevő eleme, belső tulajdonsága, része (részterülete) van, ezek egyikét, a „megszaladás”²⁹ jelenségét veszem elő; az idézett könyv alapján.

A dolog lényegét Csányi Vilmos foglalja össze, a kötet első fejezetében, amelynek címe: „Összetett rendszerek szabályozási problémái: megszaladás az evolúciós rendszerben” Így ír: „Kísérletet teszünk arra, hogy néhány társadalmi jelenséget a természetben spontán kialakuló evolúciós rendszerekben megjelenő szabályozási problémák tükrében vizsgáljunk. A társadalom részben maga is spontán kialakuló, evolúciós rendszernek tekinthető, várható tehát, hogy a hasznos analógiákon kívül a kérdés vizsgálatára gyakorlati megoldásokat is kínál majd. ... A komplex rendszereknek nincs széles körben elfogadott meghatározásuk. Általában sok egyszerű komponensből állnak, ... amelyek ... egymással kölcsönhatásban állnak, ... amelyek dinamikája egymástól eltérő, ellentétes is lehet, ... /ez onnan van, hogy/ ... valamilyen térbeni vagy organizációs akadály keletkezik a rendszerben, ... (Lehet, hogy az akadályok működése csupán kaotikus viselkedést eredményez, de megjelenhetnek emergens („kibontakozó”) tulajdonságok és adaptáció is.)”³⁰

Majd a fogalom – a megszaladási jelenség – értelmezési tartományának megfelelő bővítése érdekében behozza a *kultúra* fogalmát, az „A kultúra szabályozása” c. alfejezetben, a

²⁹ Ez a rész csaknem egészében (az utolsó két bekezdés kivételével) a **Fékevesztett evolúció** Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban (szerk.: Csányi Vilmos és Miklósi Ádám); Typotex Kiadó, 2010 könyv alapján készült.

³⁰ I.m. 11.o.

következésképpen: „... kultúrának tekintjük egy társadalom valamennyi komponensét, az embereket, a háziállatokat, a termesztett növényeket, az előállított tárgyakat, valamint valamennyi viselkedésformát, ... és idesoroljuk a kultúrához tartozó populáció teljes memóriakészletét is. ... /Ezek tehát szerintem – B.P. – az *objektivációk* és a *tudati alakzatok*./ ... A kultúrákban is megjelennek a komponensek dinamikáját korlátozó akadályok, kialakulnak a szabályozó rendszerek. ... A kérdést bonyolítja, hogy a spontán kialakuló szabályozás mellett már az ősi kultúrákban is megjelenik a szabályozásnak egy evolúciósan új formája, a tudatos beavatkozás. ... Vagyis a kultúrákban, mint komplex rendszerekben nemcsak a természetes szelekció alakítja a stabilitást, hanem az egyéni szabálykövetés tudatos alkalmazása is.”³¹

A defíció most már: „A ’megszaladás’ biológiai, evolúciós jelenség, *akkor fordul elő, ha valamilyen szelekciós hatás egy tulajdonságot optimális paraméterein túl, minden korlát nélkül változtat, növel, ...*A megszaladási jelenség időnként egy faj kihalásához is vezethet.”³² (Kiemelés tőlem B.P.) Egy példa – több helyen olvastam – a *pávakakas farka*. Amelynek gyönyörű színes tollazata csak arra való, hogy elbódítsa a nőnemű pávát. Minél színesebb, feltűnőbb a tollazat, annál nagyobb a siker valószínűsége, és így azután az egyre gyönyörűbb farkok genetikailag is továbbörökítődik. A *megszaladás* ez esetben azt jelenti, hogy a farkok növekedése már eléri azt a szintet, ahol az állatot mozgásában is akadályozza. (A páva szerencséje, hogy nincs olyan predátor, amely a

³¹ I.m. 13.o.

³² I.m. 14.o.

gyengébb mozgású pávákat irtaná, így a „nagyfarkú” faj fenn tud maradni; be tud állni egy relatív evolúciós egyensúly.)

Egy további fejezetben (Mikósi Ádám: Megszaladási jelenségek a biológiai evolúcióban) szerző jelzi a jelenség időbeniségét: „... a megszaladási jelenségek időben három szakasszal jellemezhetők. A kezdeti szakasz részben véletlenül múlik, ... A második szakasz a hordozó arányának növekedéséhez kapcsolódik („megszaladás”). Végül a harmadik szakaszban a megszaladás által megfuttatott jelleg egyensúlyba kerül a természetes szelekció folyamatával, illetve, *ha ez nem jön létre, elképzelhető a populáció kihalása.*”³³ (Kiemelés tlem B.P.)

Ugyancsak ő (Mikósi Ádám: Megszaladási jelenségek a biológiai evolúcióban c. tanulmányban) tesz különbséget az elsődleges és másodlagos megszaladási jelenségek között: „... érdemes megkülönböztetni a döntően genetikai, illetve a kulturális-technikai mechanizmusok révén megvalósuló megszaladási jelenségeket. Elsődleges megszaladási jelenségekről beszélhetünk, ... ha ... köthető közvetlen biológiai jelenségekhez, ... és az átadásban is döntő szerepe van az öröklött mechanizmusoknak. ... a másodlagos/akban/ ... fontos szerepet játszanak a tanulási és kulturális mechanizmusok, ... az utóbbiak emberspecifikusak, ...”³⁴ A könyv további tanulmányaiban különböző (újabb) megszaladási jelenségről írnak. Ezek közül egyet majd – az ünnepet Forrai Juditét – mintegy példaként alaposabban is bemutatok majd.

³³ I.m. 27.o.

³⁴ I.m. 50.o.

És van egy zárófejezet arról, hogy mi várható: Miklósi Ádám: „Kitekintés a jövőbe”. Felteszi a kérdést: vajon megállíthatók-e – különböző fertőző betegségekhez hasonlóan – a megszaladási jelenségek? (Mivel tulajdonképpen azok is, mint pl. a középkori pestis-járványok, megszaladási jelenségek voltak.) Alapvető dolog, mondja, a jelenségek mechanizmusának megismerése.³⁵ De ennek alapján is „... igazából csak globális, és ’kultúra feletti’ szabályozóktól várható a megszaladási jelenségek megállítása, ezek kialakulása azonban hosszú, többgenerációs folyamat, tehát ma nincs más, amit tehetnénk, mint a ’kis lépések politikája’.”³⁶

Második kiinduló pont: társadalom és kultúra

Másik kiinduló pont tehát – közeledve a szociológiához; bár még nem odaérve – a *társadalom*, amelyről itt elég annyit elmondani, hogy az ember szükségképpen valamilyen közösségben (társadalomban) él, ez embervoltának nélkülözhetetlen feltétele. És ez – mármint a társadalom, a közösség – „... maga is spontán kialakuló evolúciós rendszernek tekinthető...”³⁷

Azt gondolom, hogy az iménti állítás mindkét eleme további bizonyítást nem igénylő evidencia. A *közösségiség, a közösségben való létezés* mind a faj kialakulásának, mind az egyedfejlődésnek alapfeltétele. A legelső „emberi tett”, a *szerszámkészítés* eleve csak közösségi produktum lehet (ahhoz, hogy szerszám készülhessen, generációk sokasága tapasztalatainak kell egymásra halmozódni), és

³⁵ Ld. i.m. 161-162.o.

³⁶ Ld. i.m. 166-168.o.

³⁷ Csányi Vilmos: i.m. 11.o.

az egyén csak közösségben válhat *emberré* (specifikus emberi tulajdonságait – például a szerszámkészítés és a beszéd – csak közösség közvetítésével fejlesztheti ki). És az is természetes, hogy ha a közösségiségi *fajspecifikus tulajdonság*, akkor ennek az evolúcióban kellett kialakulnia.

Csakhogy az evolúció eme folyamatának van egy komoly bonyolító tényezője. A közösségiségi kialakulásának, az állati csapatlétől való elkülönződésének természetesen megvannak a biológiai alapjai.³⁸ De maga a folyamat – az emberréválás és az emberfaj tovább fejlődése – már nem (vagy nem tisztán, vagy csak részlegesen; efelől vita van) *biológiai* (következően genetikailag is rögzülő) evolúciós természetű. Belép, mint Csányi nyomán korábban jeleztük, egy teljesen új, minden eddigi evolúciós folyamathoz képest *minőségileg új* tényező, a **kultúra**. (Ami, csak a biztonság kedvéért jegyezzük itt meg, természetesen szintén, a közösségiségihez hasonlóan, *faj-specifikus*. Elég jó biztonsággal kijelenthetjük, hogy *nincs kultúra ember nélkül, és nincs ember kultúra nélkül*.)

És itt óhatatlanul felmerül a kérdés: mondjuk meg pontosabban, tulajdonképpen *mi a kultúra*?

Ezt bizony nem könnyű megmondani. Különböző tudományok különböző szakirodalmaiban rengeteg különböző definíciót találunk; fentebb idéztem Csányi Vilmosét. (Egyszer, vagy 40 éve, egy szorgalmas kultúra-kutató megszámolta őket. Akkor közel 200-at talált, azóta ez a szám, csak saját ezirányú olvasmányaimat véve figyelembe, nem kevéssal növekedett.) A dologgal legalaposabban

³⁸ Részletesen ld Csányi Vilmos: *Íme, az ember*; Libri kiadó 2015; különösen 3. fejezet, 53-101.o.

foglalkozó magyar tudós, Vitányi Iván így ír: „A kultúra az ember viszonya az objektivációkhoz, vagyis az ’emberi műhöz’, az ember által teremtett, megformált világhoz.” Érdekes egy kicsit tovább is idézni Vitányit, csak látszólag szól másról: „A civilizáció az objektivációk összessége, amelyeket az ember alkotott, és ami az emberi tevékenység és az emberi közösségek alapjául szolgál. ... /Ezen túl/ ... A kultúrának pedig nyilvánvalóan három ágazata van: az anyagi, a társadalmi (plusz esetleg különválasztva a politikai) és a szellemi kultúra.”³⁹

Veszem magamnak a bátorságot, hogy – nem kis mértékben Vitányira alapozva, de azért kicsit ki is bővítve, le is egyszerűsítve – használjak ebben az írásban egy saját (200 + X-edik...) meghatározást:

A kultúra minden olyan

- ***gondolati és kommunikatív struktúra*** (ez a mentális elem);
- ***tárgy*** (ezek az objektivációk, a szerszámok, fogyasztási és
- ***kultikus tárgyak, építmények, stb.)***;
- ***eljárásmód*** (a technológia, beleértve akár a társas kapcsolatok „technológiáját” is);
- ***norma és szabály*** (a magatartásformák szabályozása),
amit az ember (emberi társadalom) alakít ki (hoz létre, alkot meg, kreál) azért, hogy létezni (emberi társadalomként létezni) tudjon.

³⁹ Vitányi Iván: A civilizáció és a kultúra paradigmái; in: Magyar Tudomány 2002/6.

Hangsúlyozok néhány, a továbbiakhoz számomra különösen fontos olyan elemet, amiben ez a meghatározás több – vagy csak kifejtettebb – mint a Vitányi féle „három ágazat”. Ilyen elem a „szellemi kultúrán” belül a *kommunikáció* kiemelése. Itt az a tulajdonképpen magától-értetődőség a fontos, hogy az *emberi* kommunikáció korántsem csupán a *beszéd*, hogy kommunikálni lehet mimézissel, utánzással, egyéb módokon is. Az emberreválás kezdeteinél is természetesen jelen kellett lenniük az emberre jellemző kommunikációs formáknak (valahogy a *másiknak* tudomására kellett hozni, hogyan kell szakócat készíteni). Ez pedig azt jelenti, hogy a legkezdetibb humán formákban jelen volt valamilyen szinten a (szellemi) kultúra is.

Egy másik fontos elem az, hogy a „társadalmi ágazat”-on belül kiemelten hangsúlyozni kell a *normák és szabályok* kialakulását. Amelyek az emberi együttélés formarendjét alakítják, és amelyek az emberfaj *belső fejlődésében* (ha „fejlődés”, többek szerint legfeljebb *változás*) meglehetősen változékonyságot mutatnak. Egyes konkrét (történeti) társadalom-alakulatokat talán éppen a normák és szabályok különbözősége különböztet meg egymástól. (Például a „fejvadász” polinéz törzset a csak halász rokonaiktól, vagy egy „iszlám állam”-ot egy „keresztény állam”-tól)

És akkor most kanyarodjunk vissza eme második kiindulópont elejéhez, nevezetesen oda, hogy a társadalom, a közösség – „... maga is spontán kialakuló evolúciós rendszernek tekinthető...” Ha ezt elfogadjuk (és miért ne tennénk?), akkor egészen magától értetődőnek látszik, hogy a társadalom ama lényegi tulajdonsága, amit kultúrának nevezünk, maga is része az evolúciónak. Minthogy a kultúra az

emberfaj egyik legfontosabb *faj-specifikus* tulajdonsága, annak (a kultúrának) kialakulása, változása az ember evolúciójának (egyik) specifikuma; ez a **kulturális evolúció**. Meg kell néznünk alaposabban, mi is ez?

A kulturális evolúció

Ez se valami nagyon egyértelmű kategória. Definíciója, mibenléte, és főleg működési mechanizmusai felől többféle felfogás létezik.⁴⁰ Mi az, ami mégis, a különböző elméletek hasonló-azonos elemei alapján bizonyosnak látszik?

Mindenekelőtt természetesen az, hogy *van*, hogy létezik olyan kultúra-alakulás, ami evolúciónak tekinthető. Amire érvényesek az evolúció általános ismérvei. Vagyis az, hogy a közösség (bizonyos egyedei) az (esetleg változó) környezeti feltételekhez alkalmazkodnak, és a hasznosnak bizonyuló adaptív tulajdonságok generációról generációra továbbadódnak (a biológiai evolúcióban genetikusan öröklődnek, a kulturálisban más módon – ld majd alább – adódnak át), és természetesen az e tulajdonsággal nem rendelkezők kiszelektálódnak. A kérdés most már az, hogy mindez, ha nem biológiai mechanizmusokkal, akkor *hogyan történik*?

Az alapkérdés nyilvánvalóan a *mentális elemek*, szorosabban a *gondolati struktúrák* továbbadása. Azért ez az alapkérdés, mert a kultúra összes többi eleme ezekre épül rá. Bármilyen objektiváció

⁴⁰ A különböző elméletek jó és elemző összefoglalását találtam két tanulmányban. Ezek: KREKÓ Kata: A humán kulturális evolúció teoretikus és elméleti modelljei (PhD disszertáció, Pécs, 2012), és MUND Katalin: A kulturális evolúció újabb elméletei a hagyományok tükrében (interneten, ELTE, pontosabb hely és évszám nélkül)

(„tárgyalkotás”) csak úgy jöhet létre, ha *előzetesen elgondoljuk* a tárgyat. Csak ekkor lehet hatékonyan célszerű, tehát hasznos a tevékenység. Ugyanez érvényes az eljárásmodra (technológiára) is. Nem elég tudni, hogy milyen szakócat akarok készíteni, tudnom kell, meg kell tudnom tervezni azt is, hová, milyen sorrendben, mekkorát kell ütnöm. A norma és szabály csak akkor lesz működőképes, ha az adott közösség tagjai valamilyen szinten és valamilyen formában ismerik azt. (Azt, hogy a sámán „varázsitala” csak a sámáné, soha senki ki nem mondja, mégse jut eszébe a törzs egy tagjának se, hogy megigya azt.) Adva vannak tehát a gondolati struktúrák (struktúra-elemek), amelyeket, minthogy ez az evolúció lényege, tovább kell adni. Ennek a mechanizmusa tehát a kérdés lényege.

A különböző elméletek, úgy tűnik számomra, abban az alapvetően lényeges kérdésben egyetértenek, hogy a kulturális evolúcióban valamilyen tág értelemben vett *tudások*, nevezhetjük ezeket úgy is, hogy *rögzült mentális tartalmak* továbbadása történik meg. (Egyes elméletek ezeket, illetve a tudás-tartalmak valamilyen egységét *mém*-eknek nevezik.) Mégpedig, és ebben is egyetértés látszik lenni, ezt nehéz volna másként elgondolni, mint hogy a tudások átadása valamilyen – szintén tág értelemben vett – *tanulással-tanítással* történhet. (Ezt lehet akár „agyból agy” átadásnak is nevezni, ha „agy” alatt nem pusztán a sejtek sokaságából felépülő szervet, hanem a mentális tartalmak hordozóját értjük.)

Az elméletek elég sokféle *tudásátadási technikát* írnak le. Csak néhány ezek közül: mimikri, utánzás, helytelen cselekvés büntetése, kognitív (végső fokon verbális) tudás-átadás. Vannak, akik ezeket *fejlődési sorba* rendezik, mondván, hogy a korai homoféléknél

(pl. *Homo habilis*) csak „primitív” technikák fordulnak elő, a sor végén a „legfejlettebb” kognitív technikákkal a *sapiens* áll. Mások úgy vélik – én is inkább efelé hajlok –, hogy különböző technikák egyidejűleg, párhuzamosan fordulhatnak elő. (A „legfejlettebb” kognitív technikákkal élő modern ember szocializációjában is fontos mechanizmusnak tekintjük az *utánzást*, a *mintakövetést*.)

De van egy közös lényegi elem is: olyan tudásokat adnak tovább, amelyek alapja nincs jelen az *egyéni tapasztalatban*, amelyeket az egyén a *közösségtől* kap meg, és (a közösség tagja lévén) *elfogad, átvesz, és használ*, mint olyan eszközt, amellyel saját maga és a közösség számára hasznos cselekvéseket képes végbe vinni. (Ezeket nevezi Csányi „hiedelmek”-nek.) A tudás, amely jellegénél fogva („agyban” lévő dolog) az *egyén* „tulajdonsága”, eredetében is *közösségi* jellegű (csak a közösség termelheti ki és adhatja tovább), és hasznossága is csak közösségi relációban lehet releváns. Ebből továbbá az is következik, hogy bármilyen tartalom (tudás) csak akkor adódik tovább (örökítődik), ha az adott közösség (általánosabban: az emberfaj) számára hasznos, az adaptációt elősegítő jellegű. Ha nem ilyen, nem hasznos, akkor a tudás elvész, kitörlődik, elfelejtődik; ez a kulturális evolúcióban a *szelekció*.

És itt egy lényegi különbséget látok a biológiai evolúció szelekciójától. Abban ugyanis a kevésbé életképes *egyedek* tűnnek el, genetikus kódjaikat nem tudván örökíteni. A kulturális evolúcióban azonban másként megy a dolog. Tudjuk, a tudásokat a maguk konkrétságában mindig egyének hordozzák; ha objektiválunk (leírunk) is valamit, a könyv csak akkor „működik”, ha valaki, egy ember, elolvassa, magáévá teszi és használja az így megszerzett tudást. De a

kulturális evolúcióban a kevésbé hasznos tudást hordozó *egyének* nem feltétlenül szelektálódnak ki. Minél differenciáltabbak a tudás-átadás technikái, annál kevésbé. A tudás ugyanis (ellentétben a genetikus kóddal) az egyén élete során is változtatható, tudás-elemek akár cserélhetőek is, új tudás-elemek építhetők be. *Nem az egyének, hanem a tudások (tudás-elemek) szelektálódnak.* És ezen a ponton megint „belép” a közösség, a társadalom. Mert ez a fajta szelekció sem az egyén ügye. A közösség, a társadalom szükségletei döntik el, hogy adott tudásra (tudás-elemre) szükség van-e vagy sem. Amire nincs, az nem adódik tovább, vagy adott esetben a társadalom (pontosabban annak erre „feljogosított”, kellő hatalommal rendelkező része) *nem engedi* tovább adódni. (A rézkor meg a vaskor embere már nem tudja, hogyan kell szakócsát készíteni; az egyiptomi paraszt nem tudhatja, hogyan lehet a Nílus áradása időpontját előre jelezni.) A közösség, vagy annak egy meghatározó része persze időnként ebben is téved; lásd Giordano Bruno megégetése. Ez azonban más ügy, ez az emberi butaság – amely, mint tudjuk, végtelen... – kultúrtörténetéhez tartozik.

Mindez szép, de mi köze van az evolúciós megszaladás jelenségéhez? Szerintem akad.

Megszaladás a kulturális evolúcióban; itt még először elméletileg

A legtisztább arisztotelészi következtetéssel kijelenthető: **ha** az evolúció egyik lehetséges jelensége a megszaladás, **és** a kulturális evolúció evolúciós jelenség, **akkor** a kulturális evolúcióban is megjelenhet a megszaladás. Ami tehát – általában is, ez esetben is – azt jelenti, hogy egy alapján (kiindulópontjában) hasznos

„tulajdonság” „... optimális paraméterein túl ...” növekszik (Csányi). A kérdés itt az, hogy mikor, hogyan s miért fordul ez elő a kulturális evolúcióban?

Szó volt róla, hogy maga a kultúra faj-specifikus (emberi) tulajdonság. Említettük azt is, hogy az ember, ez is faj-specifikus és nélkülözhetetlen tulajdonsága, közösségi-társadalmi lény. Az evolúció pedig, tudjuk, mindig a *környezethez való adaptációt* jelent. Az ember számára a társadalom, a közösség nagy jelentőségű, a természetivel egyenlő fontosságú (sőt egy idő után talán annál jóval meghatározóbb jelentőségű) társadalmi-közösségi közeget, *társadalmi környezetet* jelent. Az embernek így mindenkor társadalmi környezetéhez is *adaptálnia* kell. Ennek az adaptációnak a formái, mechanizmusai, lefolyása, jellege jelentik, mint fentebb láttuk, a *kulturális evolúciót*. Vagyis mivel kultúrát csak emberi közösség (társadalom) tud létrehozni, kimondható, hogy *a kulturális evolúció az emberi társadalom (közösség) ügye*. Tehát kiindulópontjában is, „lefutásában” is, ezen belül egy adott jelenség megszaladásának kialakulásában is befolyásolják (meghatározzák) *társadalmi tényezőket*, az adott társadalom (közösség) belső sajátosságai.

Most már csak a kérdés, hogy hogyan, milyen konkrét okokból és milyen mechanizmusok közvetítésével indul be, esetleg teljesedik ki valamilyen kimenet irányában egy-egy megszaladási folyamat. Nyilván, minthogy a kultúra sokrétű, sokágú dolog (ld. kultúra-definíció!), más-más kulturális területen másként és másként; sokféleképpen; alapvetően az adott kultúra-terület tartalmainak megfelelő tartalmakkal és formákban. Nem vállalkozhatom itt arra, hogy ezekről átfogó áttekintést adjak. (Sem terem, sem kompetenciám

nem elég ehhez.) Írásom gondolatmentének további része szempontjából elég lesz, ha egy lehetséges „menetrendet” vázolok fel.

A kultúra fentebb leírt elemei között fontos szerepüként említődtek a *normák és szabályok*. Természetesen ezek is a kulturális evolúcióban alakulnak ki, és funkciójuk az, hogy – általában – a *társadalom-élethez való adaptációt* teszik lehetővé, konkrétan az egyén számára pedig az, hogy képesek legyenek az adott társadalom tevékenység- és viszonyrendjébe beilleszkedni. A normák és szabályok megléte, *működőképessége* (társadalmi elfogadottsága, érvényessége) teszi lehetővé, hogy egy közösség *olyan*ként (közösségként) létezni és működni tudjon.

Előfordul azonban – nem is ritkán, és olykor, nagy társadalmi átalakulások korszakaiban törvényszerűen –, hogy a normák és szabályok a *változások következtében* nem működnek úgy (olyan hatékonysággal vagy abban a formarendben), ahogyan kialakulásukkor. Ez végsőleg abból fakad, hogy *megváltozik a társadalmi környezet*, és természetesen ez alkalmasint *újra-adaptációt* követel meg. De előfordulhat az is, hogy egy meghatározott (most már nem érvényes) normarenddel „szabályozott” jelenség nem tűnik el, nem változik meg, hanem, mint medréből kiáradó folyó, túllép eredeti határain, *megszalad*. Talán, általánosan és elvileg, két *alapesetet* lehet elérni.

Az egyik az, hogy valamiért, de fontos hozzá tenni, hogy mindig valami *speciális társadalmi hatás* következtében, „felborulnak”, érvénytelenné válnak a normák, szabályok. (Jellegzetes – bár nagyon szélsőséges – példa az embercsoportok, népek közötti konfliktus. Ahol maga konfliktus alapvetően *társadalmi* ügy. Az egyik

következmény az emberi élet tisztelet normájának /a „ne ölj” normának/ az érvénytelenedése, amit alkalmasint nem csak az ellenséges katonák, hanem minden a másik néphez tartozó egyén megölésének követelménye – engedélyezése – vált fel, miközben, „úgy általában”, marad a „ne ölj” érvényessége is.) Ilyenkor beáll (a részleges vagy teljes) *anómiás* (Durkheim), „normátlanság” állapot. (Részleges, ha csak egy vagy néhány tevékenységterület szabályzására terjed ki, teljes, ha egy közösség egész értékrendszere bomlik meg.) Az anómiás állapotnak pedig két „kifutása” lehet. Vagy *elbizonytalanodást* okoz; az ember nem tudja, mi a jó, mi a rossz, mit szabad, kell és mit nem szabad tenni. (Ez különböző devianciákhoz, öngyilkossághoz vezethet.) Vagy, és ez az anómia másik „kimenetele”, az adott tevékenység-terület, amelynek a szabályzása meggyengült, *túlburjánzik, megszalad*. Mert a szabályzás természetesen mindig *korlátot* is jelent, annak ledőlése pedig (mint a folyó áradása esetén a gátszakadás) az adott terület „optimális paraméterein túli növekedését” hozhatja magával.

A másik alapeset a következő. Létrejöhét egy olyan környezeti (esetünkben, amikor a kulturális evolúció megszaladásának mechanizmusait keressük), *társadalom-környezeti* változás, amely feltétlenül új adaptációt igényel. Beáll az *adaptációs kényszer*. Ez természetesen igen erős adaptációs *motivációt* vált ki. (A motiváció alapvetően lélektani kategória, mégis joggal használható itt, mert nem felejtendő, hogy amiről itt szó van, az *kulturális* – agyakban is végbemenő – folyamat.) Előfordulhat, hogy van olyan „jelenség” (tevékenységi terület), amely alkalmasnak látszik arra, hogy valamilyen módosulással meg tudja valósítani az új körülményekhez

való új adaptációt. És ezen belül előfordulhat az is, hogy a *motiváció túl erős lesz*, az adaptációs folyamat nem áll meg az „optimális paraméter” szintjén, hanem túllép azon, *megszalad*. (Jellegzetesen ilyennek tartom a *technika* alakulását, amely a kapitalizmus kialakulásakor kapott egy adaptációs kényszert, és kapott egy épp az új társadalmi viszonyrend jellegéből adódó rendkívül erős motivációt, és igencsak megszaladt. ---- Ennek a részleteiről szól az ezt követő „Quo vadis emberiség” című technika-történeti tanulmányom.)

De, és ezt nagyon fontos hangsúlyozni, mindkét itt leírt változat csak *lehetőség*. Az, hogy egy-egy ilyen potencialitás megvalósul-e, manifesztálódik-e, vagyis, hogy adott esetben konkrétan mi történik (hogyan megy tovább az evolúció), az már mindig az éppen aktuális „*társadalom-állapot*” kérdése. Közelebről az a kérdés, hogy éppen milyenek az adott társadalom *belső viszonyai*. És innentől kezdve az, hogy egy kulturális evolúciós jelenség bekövetkezik-e, mikor, hogyan és pontosan miért következik be, már eminensen *(történet)szociológiai* kérdés. Egy ilyennel nézünk szembe a következőkben.

Megszaladás a kulturális evolúcióban; egy konkrét példa

Példánk alapja természetesen – minthogy az írás F.J. tiszteletére készült – az ünnepelt egy tanulmánya:

Forrai Judit: A prostitúció mint megszaladási jelenség⁴¹

A tanulmány – értelemszerűen – általánosabb fogalmi keretből indít. Szól az *emberi párválasztás stratégiái*-ről, ezen belül a rövid- és

⁴¹ In: **Fékevesztett evolúció** Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban (szerk.: Csányi Vilmos és Miklósi Ádám) Typotex kiadó, 2010, 87-116.o.

hosszútávú kapcsolatok jelentőségének alakulásáról. („Rövid távú kapcsolat” alatt itt leginkább az alkalmi szexuális aktus értendő.) Itt szól arról is, hogy „Míg a férfiak esetében a rövid távú párválasztásnak világos evolúciós előnyei lehetnek, addig sokkal nehezebb értelmezni, ha a nők választják ugyanezt a stratégiát. ... számos kultúrában szokás, hogy a nők ajándékot kapnak a szexuális aktust követően. A szexuális viselkedés e formáját sokszor prostitúcióként határozzák meg, és a jelenség jól ismert az egész világon. Burley és Symanski (1981) adatai szerint nincs a Földön olyan szélesebb értelemben vett kultúra, ahol a prostitúció ne lenne ismert.”⁴²

Ehhez azonban hozzá tartozik az is, hogy melyek „...*az emberi szexuális viselkedés fajspecifikus jellemzői.*” (Ez a tanulmány egyik alfejezetének címe.) Az egyik ilyen az, hogy az embernél határozottan elválik a szex utódnemző és örömszerző funkciója abban az értelemben, hogy az utóbbi önállósul. (Annyit tennék hozzá, hogy már némely majomfajnál is megfigyelhető a pusztán stresszoldó funkciójú szex, ami talán azt jelentheti, hogy az említett funkció-önállósulásnak már a főemlősöknél megvan a biológiai evolúciós alapja, előképe.) Még talán azt is hozzá lehet fűzni, hogy ez az „önállósulás” azt is jelentheti, hogy a szex, miután levált az utódnemzés funkcióról, az „örömszerzésen” túl *más funkciót* is felvehet, jelesül – dominánsan a nők esetében – *megélhetési eszköz* funkciót; és ez a prostitúció.

Aminek egyébként a korai társadalmakban *pozitív funkciója* is lehetett, a közösség számára *hasznos* dolog volt. „A köznyelvben

⁴² I.m. 89.o.

sokszor 'ősi' foglalkozásként leírt 'prostitúció' evolúciós értelemben egyáltalán nem tekinthető negatív jelenségnek, hiszen végső soron a közösség szempontjából is előnyös lehetett.”⁴³ Például azért, mert egyes embercsoportokban „... a többnejűség miatt számos férfi partner nélkül maradt.”⁴⁴, és a szexualitás hiánya miatti stresszt – ami akár agresszióhoz is vezethet – a prostitúció oldotta fel. Szerző már itt, ebben a részben – némiképp előre tételezve a később részletesebben is kifejtetteket – értelmezi a megszaladást: „Jelen kérdéskörben a megszaladási jelenséget úgy lehetne értelmezni, hogy az evolúciósan kialakult női rövid távú párválasztási stratégiára ráépül egy kulturálisan támogatott intézményrendszer, amely biológiai értelemben a férfiak örömszerzésére (és az ezzel részben összefüggő stresszoldásra) irányuló preferenciájára alapul.”⁴⁵ Itt azt tartom még kiemelendőnek, hogy mindez alapján a *kulturális evolúció* kérdésköréhez tartozik.

A továbbiakban Forrai bemutatja a *házasság intézményének*, valamint a *házasságon kívüli férfi-nő kapcsolatoknak* a történetét. (Ezek is alfejezetek.)

Majd – és gondolatmentünk számára ez a lényeg – a következő alfejezet „*A prostitúció története az európai társadalmak szemszögéből*”⁴⁶. Az alapvető szemléleti keret a következő: „A prostitúció intézménye szinte egyidejű a házasság kialakulásával, nem lehet külön tárgyalni, együtt alkotják az egységes egészet, ... de mindkét oldala a szexus által nyeri el létjogosultságát. Azonban a

⁴³ I.m. 92.o.

⁴⁴ U.o.

⁴⁵ U.o.

⁴⁶ Ld. 97.o.

prostitúciót és a házasságot *nem szabad pusztán gazdasági társulásnak, árucserének minősíteni, hanem egyszerre van jelen a társadalmi, erkölcsi, politikai nyomás*, melyeket a szexus szentesít.”⁴⁷ (Kiemelés tőlem B.P.) Egy idő után azonban „A prostitúció viszont ’áru’ jellege miatt egyre nagyobb méreteket öltött, nagyipari szintre emelkedett, elszakadt a házasság egységétől.”⁴⁸ Úgy vélem – a szövegösszefüggés, valamint a következő alfejezet címe is erre indít – ez már a „modern idők” fejleménye; ide majd vissza kell térnünk.

Előbb azonban közbevetőleg ki kell térni egy *tudomány-etikai* kérdésre. Azt gondolom, eléggé egyértelmű, hogy az előbb jelezett alfejezetben szerző nagyon határozottan behozza az általánosabb *társadalmi* magyarázó elveket. Tanulmánya bevezető mondatai előre vetítik ezt. Így ír: „A szexológia az emberi szexualitás tudományos kutatása. Valójában a terület számtalan tudomány érintkezési pontja. Az orvostudomány, szociológia, pszichológia, etnoszexológia, nemi szerep tudománya (*gender study*), nőtudomány (*women study*), neveléstudomány s mindezen kutatások összessége együttesen magyarázza a szexológia fogalmát.”⁴⁹ Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy a konkrét elemzésben is előkerül a társadalmi tényező. Ezt csak azért kellett megjegyezni, hogy jelezzem, tudom, hogy a *megszaladási jelenségek és a szociológia kapcsolatát* nem én „találtam fel”. Amit én – reményeim szerint – hozzátenni tudok a dologhoz, nem több, mint hogy *kiemelem, manifestté teszem* az összefüggést, és egyben itt-ott

⁴⁷ I.m 98.o.

⁴⁸ I.m. 99.o.

⁴⁹ I.m. 87.o.

kitágítom-részletezem az olykor inkább csak jelzett összefüggéseket. (Épp ezért kezdtem írásom alcímét, úgy hogy *adalékok*)

Vissza a Forrai-tanulmányhoz!

A következő alfejezet címe: „*A prostitúció modern történelmi kezdetei: a városiasodás*”⁵⁰ Itt, úgy látom, egyértelműen az újkori – mondjuk ki itt: a *kapitalizmus-kori*; ennek pontosabb jelentésére majd vissza kell térnünk – városfejlődésre gondol. („A piacgazdaság kialakítja az urbanizációt, az áruk cseréjének általánosabb koncentrációját, ...”⁵¹) Ha így érti az urbanizációt, és ehhez köti a prostitúció megszaladását, akkor ez rendben van. De talán félreértésre adhat okot az alfejezet nyitó mondata: „A prostitúció mindig a városokban alakult ki.”⁵² A „szent prostitúció” (ami valamely istenség – istennő – kultuszában jelenhetett meg) telephelye nem feltétlenül volt városhoz kötött. A prostitúció *megszaladása* azonban egyértelműen köthető a modernkori városokhoz. Ennek – majd később részletezendő – értelmezéséhez érdemes nagyon röviden jelezni a *városfunkciók* átalakulását.

Városokat, mégpedig nagyon nagy városokat bőven találunk a korábbi (kapitalizmus előtti) időkben és nagyon más társadalmi-történelmi környezetben is. Gondoljunk csak az ókori Rómára, vagy arra, hogy az (európai) középkornak nevezett időben Kínában volt az akkori világ legnagyobb, több százezer lakosú városa. A *városfunkciók* azonban, úgy látom, alapvetően eltértek az újkori alakulásokétól. A korai városok – talán furcsa első hallásra – a

⁵⁰ I.m. 99.o.

⁵¹ U.o.

⁵² U.o.

társadalom-élet számára alapvetően *kiegészítő* funkciót töltöttek be. Hatalmi-politikai, katonai, vallási, kereskedelmi, kézműves ipari központ szerepük volt. Ezeknek a társadalmaknak azonban az *alaptevékenysége*, ami létük alapjait biztosította, a *mezőgazdaság* volt, annak természetes „telephelye” pedig a *falu*. Nem téveszthet meg bennünket az, hogy a mainstream történetírás a városok (mint az államok, birodalmak megjelenítői) történetével foglalkozik. A társadalom valódi történései, *mélymozgásai* a lét alapzatát megtermelő mezőgazdaságban, a parasztság falvaiban történültek meg. A kapitalizmus ezt a funkciórendszert szervezi át. Az ipari forradalom, az ipari technika, mivel csak *nagy termelő rendszerekben*, gyárakban tud működni, és ennek következtében *nagyszámú ember* (a munkások) *egy idejű egy helyen* való jelenlétét követeli meg, *áthelyezi* a társadalom *alaptevékenységét*, a *tőkés ipari termelést* a városokba. Innentől kezdve a városok már nem „kiegészítő”, hanem a társadalmi tevékenységek lényegét jelentő *alapfunkciót* töltenek be. Ez a funkcióváltás – rövidesen látni fogjuk, milyen közvetítő mechanizmusok révén – indítja be a prostitúció megszabadását is. Megint vissza a kiinduló pontot jelenő tanulmányhoz.

A városoknak a folyamatbeli szerepéről Forrai ezt írja: „A városi prostitúció hatványozott növekedésének fő oka, hogy míg egyrészt a város – a koncentrált áru- és munkaerőpiac miatt – látszólag létbiztonságot ígért... , a valóságban a munkaerőkereslet nem emelkedett olyan mértékben, mint a munkaerő kínálata. Így a nők egy része ... /már csak azért is, teszem én hozzá, mert a meglévő munkahelyek nagy része férfiakat igényelt/ a szexiparban talált helyet

magának.”⁵³ És ez – mint a következő alfejezet részletezi – elvezetett „A 19. századi tömeges prostitúció kialakulásához.”⁵⁴

Nem mellékes kérdés, hogy ez az az időszak, amikor a „társadalom” (képviselőiben az állam) *rendezni*, a társadalom *normál működésmódjába* beilleszteni próbálja a prostitúciót: Pesten például fővárosi „...rendelkezés szerint a bordély az egyetlen működési hely a kéjelgésre.”⁵⁵; és természetesen szabályozzák az „alkalmazottak” számát is. (Ámbár, noha mondandónk szempontjából nem ez a lényeg, azért megjegyezzük, hogy mint a hasonló esetekben általában történni szokott, a valóságos működés ezt a rendelkezést is „ledobta magáról”. Korabeli szakértői becslések szerint „... átlagosan 1 bejelentett legális prostituáltra kb.10 ún. ’titkos’ prostituált jutott.”⁵⁶) A lényeg mégis az, hogy a társadalom megkísérli a maga (tőkés) keretei közé beilleszteni, a maga (piaci) logikája szerint működtetni ezt a tevékenységet, a prostitúciót is. A bordély sajátos *szolgáltató üzem*, ahol szabott árért, szabott körülmények között meghatározott szolgáltatást nyújtanak. (Akár egy borbély-műhelyben. Csak egy betű a különbség...) A bordély itt úgy jelenik meg, mint az *áruviszony* nyerssé, kendőzetlenné „tisztított”, és ezáltal legalizált változata. (Ami – mármint a tevékenység nyers áruviszonnyá formálódása – nem kivételes, nem prostitúció-specifikus dolog. A tőkés viszonyrendben például a *szellemi tevékenységek* /tudomány, művészet/ is áruvá válnak; nyilván az se véletlen, hogy a modern időkben az aggódó

⁵³ I.m. 100.o.

⁵⁴ I.m.101.o.

⁵⁵ I.m. 101.o.

⁵⁶ I.m. 101-102.o.

széplelkek olykor a művészek-művészet „prostitualizálódásáról” beszélnek.)

A tanulmány további részeiben Forrai bemutatja a *globalizáció* hatásait, a magyarországi helyzetet, és lehetséges „kezelési stratégiákat”. E kérdések nem tartoznak jelen gondolatmenet keretei közé, nem tartom szükségesnek foglalkozni velük. A lényeg számomra, hogy miként definiálja szerző „*A szexipar, mint megszaladási jelenség*”-et.⁵⁷ Ekképpen (megerősítve azt, amit fentebb mondtunk): „Látható, hogy a prostitúció nem új típusú társadalmi jelenség, de szerkezete, mennyisége ... az utóbbi száz-százötven évben alaposan megváltozott ... A prostitúció mint intézmény ... nagyipari jelleget kezdett öltetni, ...”⁵⁸ És ehhez még hozzátesz (az „*Összefoglalás*”-ban) egy nagyon fontos elemet: „A folyamat azonban kitapintható biológiai mechanizmusokon alapul, melyek a *társadalmi környezet megváltozása miatt szaladtak meg, hiszen megszűntek a korábbi korlátozó tényezők.*”⁵⁹ (Kiemelés tőlem B. P.) Vagyis pontosan az történt, amit e tanulmány előző fejezetében (*Megszaladás a kulturális evolúcióban; itt még először elméletileg*) leírtunk: a szabályozók, korlátozó tényezők (normák és magatartási szabályok) érvénytelenedése, az *anómia* állapota, a korlátok („gátak”) leomlása. Talán érdemes – mintegy befejezésként, egyben pontosítva-kifejtve azt is, hogy szerintem mi köze a szociológiának az evolúcióhoz – emez anómiás társadalom-állapot kialakulásának részletezőbb társadalom-történeti rajzát felvázolni.

⁵⁷ I.m. 109.o.

⁵⁸ U.o.

⁵⁹ i.m. 114.o.

Európában – pontosabban annak nyugati felében, Angliában, Franciaországban, a Németalföldön – valamikor a 15-16. században kezdődik, és a 18-19. században kiteljesedik egy nagy társadalmi-gazdasági-kulturális változás. Létrejön egy új valami, amit a szakirodalomban hol (új) társadalmi-gazdasági alakulatnak, hol (új) társadalmi formációnak, hol egyszerűen csak (új) történelmi korszaknak, hol a társadalmi integráció (új) formájának neveznek. A legegyszerűbb, ha mindent összefoglalóan nevén nevezzük a gyereket: a (szintén sokak által használt kategóriával) *kapitalizmusnak* mondjuk. Ez természetesen egy komplex, a társadalmi lét minden területére kiterjedő rendszer, de néhány lényegi elemét, attól függően, hogy honnan szemléljük a dolgot, le lehet írni el lehet különíteni.

Ha a *termelési technika* felől nézzük, akkor az *ipari forradalom* koraként azonosíthatjuk. Ha a *gazdasági viszonyok formarendje* felől nézzük, akkor *a piacgazdaság és az árúviszonyok abszolút dominanciába kerülését* regisztrálhatjuk. Ha a munkavégzés, a *termelés eszközeinek emberi viszonyokba ágyazottságát* nézzük, akkor az *eszköztulajdonlás végletes polarizációja* tűnik elénk. (A polarizáció azért végletes, mert míg a feudalizmus parasztja, ha a föld nem is volt övé, a termeléshez szükséges szerszámoknak tulajdonosa volt, addig a kapitalizmusban már a tőkés *minden* – objektívációkban megjelenő – eszköznek abszolút és korlátozatlan tulajdonosa, vele szembe a munkás teljesen „eszköznélküli”, csak a munkaerejében meglévő *potencialitást* tudja áruként felkínálni.) Ha továbbá a dolgot az *egyén-közösség viszony* felől nézzük, akkor az *individualizmus dominanciáját* fogjuk látni. (Az individualizáció első megjelenési formáit már a görögöknél látjuk, de az „egyén leszakadása a közösség

köldökszínórjáról” /ez Marx érzékletes kifejezése/ csak a kapitalizmusban teljesedik ki. A *személyiség kultusza* – amikor például a szellemi termék is áruvá válik – csak a kapitalizmusban jön létre. Anonymus még névtelen akart maradni, M. S. mester elégnek tartotta képét e kezdőbetűkkel „aláírni”). Ha végül ezt az egész dolgot a társadalom *politikai megszerveződése* felől nézzük, akkor egy önmagában is többtényezős alakulást látunk: kialakul az ***állam, mint elkülönült közhatalom***, megfogalmazódik ***az emberi egyenlőség, az állampolgárok jogegyenlősége***, és végbemegy a ***szekularizáció***, a társadalmi mozgások társadalom-feletti tényezőkkel való magyarázatának elvetése. (Nincsenek többé isten-császárok, a főhatalmat – például király, más nevű monarcha, egyéb diktátor – már nem tekintjük „istentől elrendeltnek”). Mindennek egyik fontos eredménye az *egyén magára maradása*, társadalmi kötelékeinek elszakadozása-elbizonytalanodása, a (társadalmi) értékek és normák kiüresedése. (Hankiss Elemér: az „üres individualizáció”, Csányi Vilmos: az „egyszemélyes közösség” létrejötte.)

Ez az a társadalom-állapot, amely egyszerre táptalaja és előhívója a prostitúció megszaladásának (is). („Is”, mondom, mert természetesen ez a társadalom-állapot több más, a kulturális evolúcióban jelen lévő jelenségnek a megszaladását is előidézi;

például – hogy csak a többször idézett könyv⁶⁰ más tanulmányait említsem – a droghasználat /addiktológiai zavarok/, a szépségideálok, testképzavarok /eredmény: anorexia és bulémia/ megszaladása, gyakoriságának „optimális határokon túli” /Csányi/ megnövekedése.) *Táptalaja* mondom, mert ez a társadalom-állapot

⁶⁰ A „Fékevesztett evolúció”

adja meg azokat a lehetőségeket, hozza létre azokat a körülményeket és viszonyokat, amelyek bázisán végbe *tudnak* menni ezek a folyamatok, és *előhívója*, mondom, mert ez a társadalom-állapot termeli ki azokat a *szükségeket* (és hogy vélt vagy valós-e ez a szükséglet, az teljesen mindegy), amelyeket ezek a „megszaladt” dolgok tudnak kielégíteni. (A „modern”, kapitalista, „városias” társadalom szükségképpen megjelenő növekvő mérvű stresszeinek oldása szexszel, droggal, esetleg agresszióval; az utóbbi megszaladását nem tudom, elemezték-e már, erős sejtésem, hogy kimutatható...) Ha igaz, hogy a társadalom-állapotnak ilyen jelentősége van, akkor teljesen nyilvánvaló – térek vissza írásom fő mondanivalójához –, hogy a folyamatok részletező elemzésében dolga van a szociológiának (is).

Még annyit. - Mindvégig arról volt szó, hogy a prostitúció (és néhány más említett jelenség) megszaladása a *kulturális evolúció* ügye. Alátámasztja ezt Csányi Vilmos véleménye (máskor is találkozni ezzel), miszerint az ember biológiai evolúciója lezárult. Ezt írja: „... a földi evolúció szintjei: 1. molekuláris, 2. sejtszintű, 2.a neurális, 3. organizmikus 3.a. kulturális, 4. ökológiai 4.a. technikai... Jelenleg három olyan szint van, amelyeknek a további eseményekben jelentős szerepe lehet. Ezek az ökológiai, a kulturális és a technikai evolúció szintjei. *Az alsóbb szinteken az evolúció lényegében befejeződött.*”⁶¹ (Kiemelés tőlem B. P.) A kiváló tudósna kijáró megkülönböztetett tisztelem ellenére is azt kell mondanom, nem biztos, hogy így van. Úgy látom, hogy a *kulturális* evolúciónak

⁶¹ Csányi Vilmos: Az evolúció általános elmélete, Akadémiai Kiadó, 1979; 127. és 131.o.

vannak olyan elemei, amelyek *biológiai* (evolúciós jellegű) változásokat is előidézhettek. Kézenfekvő példának tűnik az *akceleráció* jelensége: a változó életmód, életstílus, egészségügy stb. hatására korábbra helyeződik a pubertáskor, megnő az átlagos testmagasság. Megkockáztatok még egy olyan feltevést is – bár ez már messze kompetenciámon túlnyúló, bizonyos értelemben „sikamlós” terep –, hogy a *sapiens agyának* olyanná alakulásában, amely már alkalmas az absztrakcióra, az elvont gondolkodásra, a tagolt beszédre, szerepe lehetett egy olyan kulturális evolúciós fázisnak, amikor a körülmények alakulása (a *sapiens* éppen kezdi „meghódítani” a Föld egészét; ez olyan 50 000 éve lehetett) kiváltotta, megkövetelte ezt a fejlődést. Harari a kognitív forradalmat „véletlen mutációk” megjelenéséhez köti.⁶² Talán nem így van. Talán a *sapiens*-agy kialakulását éppen a kulturális evolúció váltotta ki.

Nagyon más vizekre evezünk. Térjünk vissza témánkhoz, és mintegy zárlatként, gondoljuk meg, hogy mi következhet az elmondottakból.

Nyilván sok minden. Egy lehetséges következmény ez lehet: láttuk, hogy a megszaladás „... biológiai, evolúciós jelenség, akkor fordul elő, ha valamilyen szelekciós hatás egy tulajdonságot optimális paraméterein túl, minden korlát nélkül változtat, növel. ... *A megszaladási jelenség időnként egy faj kihalásához is vezethet.*” (Kiemelés tőlem B. P.) Elvezethetnek-e ide a kulturális megszaladási jelenségek? Természetesen igen. Ha a szülőképes korú nők többsége prostituálttá válik... Ha a kemény drogok használata „minden korlát nélkül”, a társadalom-tagok többségét elérve növekszik... Ha az ipari

⁶² Ld. Yuval Noah Harari: *Sapiens*, Animus Kiadó, Bp. 2015; 32.o.

technika „optimális paraméterein” túl növekedve felemészti a Föld erőforrásait...; ld. következő tanulmány.

Mit tehetünk? Talán sokat, talán semmit; mindenestre az biztos, hogy csak akkor léphetünk ki a lefelé vezető spirálból, ha a Homo *sapiens* (a *gondolkodó* ember) hajlandó lesz használni az *eszét*.

Quo vadis sapiens? (Hová még emberiség?)

Aggódó laikus kérdések klímaváltozásról,
környezetszennyezésről, erőforrásainkról és az evolúcióról

(Amolyan mottó-féle:)

Emitt a gépek s számok titkai!

De akik a ruhát elszaggaták

Hogy majd belőle csínos könyv legyen,

Számon kívül maradtak: Ixion

Bőszült vihartól űzött kerekén

Örvény nyomorban, vég nélkül kerengők.

(Vörösmarty: Gondolatok a könyvtárban)

Szubjektív előhang

A klímaváltozás kutatása igen komoly tudományos kérdés. A környezetszennyezés kutatása éppoly komoly tudományos kérdés. Az erőforrásainkkal (energiahordozók, nyersanyagok) való gazdálkodás úgyszintén többféle tudomány tárgya. Az evolúcióelmélet, azon belül az emberiség evolúciója az előzőektől eltérő jellegű, de nem kevésbé tudományos kérdés.

Nem vagyok szakembere sem a klímaváltozásnak, sem a környezetszennyezésnek, sem a forrás-gazdálkodásnak (és ami ezzel szorosan összefügg, a közgazdaságtannak sem), és természetesen az evolúcióelméletnek sem. A naív laikus naív felelőtlenségével (pusztán társadalmi felelősségével...) kontárkodom bele a komoly tudomány(ok) dolgaiba.

Mentségem: igazából csak *kérdéseket* akarnék feltenni. Igaz, ez az írás *logikai szerkezetét* és megfogalmazásmódját illetően *állításokat* fog tartalmazni; ez azonban csak technikai egyszerűsítés. Nekem így a legegyszerűbb leírni azt, amikről igazában kérdezni akarok. Melyek ezek? Kezdem ezzel: az emberiség fejlődésében – már persze, ha ezt az egész folyamatot, az emberréválástól napjainkig, *fejlődésnek* tekintjük; ebben kétségeim vannak – tehát eme folyamat utóbbi néhány száz évében nekilódult a technika (és a vele kapcsolatos tudomány) fejlődése. Mégpedig úgy, hogy egyre gyorsuló ütemben egyre nagyobb bajokat okoz. (Ld. írásom címe!) A kérdések: miért van ez így? Mi az oka? Van-e köze az ember, mint faj evolúciójához?

Kérem tehát a tisztelt olvasót – már persze amennyiben megtisztel azzal, hogy ezek után is tovább olvassa a következőket –, hogy minden állításom mögé tegyen kérdőjelet. Vajon jól értettem-e a hivatkozott gondolatokat (hiszen laikus voltom miatt minden ponton mások gondolataiból indulok ki)? Vajon logikailag helyes következtetéseket vontam-e le a hivatkozott gondolatokból? Vajon nem tágítottam-e a megengedhetőn túl következtetéseim értelmezési tartományát? Vajon mindezek következtében van-e megfontolásaimban megfontolásra érdemes elem? És persze – megelőlegezván itt szkeptikus végkövetkeztetésemhez fűződő aggódó sóhajomat – őszintén örülnék, ha bebizonyosodna: tévedek.

Első gondolatmenet: a technika fejlődésének természetrajza (és a „tudományos forradalom”)

Harari⁶³ koncepciója szerint az emberiség fejlődésében három nagy forradalom ment végbe: a kognitív, a mezőgazdasági és a tudományos. Majd – érintőleg – az első kettőről is szó lesz, alaposabban csak a harmadikat (és „kapcsolt részeit”) veszem szemügyre kissé.

Mindenekelőtt némi fogalom-tisztázás. (Pontosabban csak annak rögzítése, hogy jelen írásban én mit értek az adott fogalmak alatt.)

Alapvető – nyilván, mert erről szól majd ez a történet – a *technika* fogalma. Rengeteg különböző megfogalmazással lehet találkozni: minden valamirevaló lexikon, technikával foglalkozó könyv vagy tanulmány ad egy meghatározást, amelyek sokban hasonlítanak egymáshoz. Nekem, első nekifutásra, a Révai Nagy Lexikon meghatározása tetszik, mert a technika *célját, funkcióját* is jelzi: „A technikai tevékenység céljai: 1. a természettől nyújtott s az ember számára értékesíthető nyersanyagok előállítása; 2. ezeknek a nyersanyagoknak földolgozása a használat vagy művészet vagy mindkettő számára; 3. bármilyen épületek és közlekedést szolgáló eszközök és építmények elkészítése. A cél elérésére legtöbbször különleges eljárások és gépek szükségesek.” A lényeg itt – szerintem – egyrészt a *használat*, amibe beleértem a művészetben való „használatot” is, másrészt a *különleges eljárások és gépek*, ami azt jelzi, hogy az eszközök (szerszámok és eljárások) részei a technikának.

Mielőtt kicsit pontosítanék, hozzá kell tennem, hogy igen gyakran párosítják a technika fogalmát a *tudomány* „ikerfogalmával”.

⁶³ Harari, Y. N.: Sapiens – Az emberiség rövid története; Anonimus Kiadó, 2015

Harari például könyvében „Tudományos forradalom”-ról ír⁶⁴, a kifejtésben azonban rengeteg technikai dologról (pl. gőzgép) is szót ejt. Ugyanakkor azonban határozott és éles különbséget tesz az általam „ikerfogalmaknak” nevezettek között: „A tudás és a technika között kialakult kapcsolat /az újabb korban, az utóbbi 500 évben – B.P./ olyan szoros, hogy manapság az emberek hajlamosak összetéveszteni a kettőt. ... Valójában a tudomány és technika kapcsolata nagyon is új keletű. 1500 előtt a tudomány és technika két teljesen különböző dolog volt.”⁶⁵ De ezzel szögesen eltérő véleménnyel is lehet találkozni: egy magyar szerző így ír: „Azonos-e a tudomány és a technika? E kérdést lehetőleg gyorsan el kellene felejtetni, ...a tudomány és a technika művelése összefüggő emberi vállalkozás.”⁶⁶ Magam fejére kell hagytatkoznom, megpróbálom – némiképp leegyszerűsítve a dolgot – a kettőt egymással való kapcsolatukban tekinteni. Eszerint a tudomány alapvető célja a *megismerés*. A technikával szoros kapcsolatban álló természettudományok esetében a természeti jelenségek és folyamatok megismerése, megértése. A technika alapvető célja *gyakorlati*: olyan eszközök és eljárások kialakítása, amelyek használata révén *emberi szükségletek elégíthetők ki*. (Első fokon természetesen a primér szükségletek – ld. Maslow féle szükségleti hierarchia – de a magasabb rendű szükségletek – az említett épületek, művészet – kielégítésének is megvan a technikai feltételrendszere.) A tudomány és a technika

⁶⁴ Ld. Harari: Sapiens, 225-369.o.

⁶⁵ Harari: Sapiens, 238.o.

⁶⁶ Dr. Farkas János: A technika szociológiai fogalma, 1. o. internetről: http://www.titoktan.hu/_raktar/_e_vilagi_gondolatok/FarkasJtechnika.htm

viszonyát a lehető legszorosabb egymásra utaltság jellemzi: működőképes technika csak jó (valós, helytálló) ismeretek alapján alkotható meg, a megismerés viszont a megfelelő technika nélkül lehetetlen. (A mikroszkóp komoly fizikai – optikai – ismeretek alapján konstruálható meg, a bacilusok felfedezése mikroszkóp nélkül nem megy.)

Ebben az értelemben tehát az emberiség történetében technikáról azóta beszélhetünk, amióta az ember (vagy előember; ez itt teljesen mindegy) elkezdett *szerszámot készíteni*. Olyan tárgyat *készíteni* (mondhatjuk akár, mai szóhasználattal, „gyártás”-nak is), amely nem közvetlenül fogyasztásra (közvetlen szükséglet-kielégítésre) szolgál, hanem *eszköze* valamilyen szükséglet-kielégítésének. (A *pattintott, tehát „gyártott”* kőkest nem megeszik, hanem az elejtett vad megnyúzására használják.) Egy technikátörténettel foglalkozó tanulmány ezt így fogalmazza meg: „Az eszközzel elérünk valamit, a szerszámmal mesterségesen létrehozuk az eszközt.”⁶⁷ A technika így jelenlegi antropológiai és régészeti ismereteink szerint már a *Homo habilis*-nál, mintegy másfél, két millió éve megjelent.

A szakértők még vitatkoznak rajta, hogy vajon a *Homo habilis*, az „ügyes ember” a *sapiens* egyenes ági őse-e, esetleg a *Homo erectus* közvetítésével, vagy egy elődeinkkel párhuzamosan létezett másik faj. A kérdés gondolatmentünk szempontjából teljesen lényegtelen.

⁶⁷ Fejezetek a tudomány és technika történetéből, 2.o. (Internetről; <http://viszavzsodor.blogspot.com/2016/06/fejezetek-tudomany-es-technika.html>)

Ugyanis bennünket itt csak az érdekel, hogy ebben a bizonyos másfél, kétmillió évvel ezelőtti korban *élt* olyan ember(előd), aki már szerszámot készített. A szakirodalomban eléggé elterjed az a megnevezés is, hogy ezt köeszköz készítő tevékenységet „olduvai ipar”-nak nevezik. (Arról a szakadékról elnevezve, ahol az eszközöket megtalálták.) Sőt, találtam olyan megfogalmazást is, amelyik egyenesen „olduvai kultúra”-ról beszél; ezt még előveszem később a kultúra evolúciójáról szólva.

Gondoljuk meg a fentiekhez, hogy a kő kés elkészítéséhez egy csomó *tudásra, ismeretre* volt szükség. Tudni kellett, milyen kő alkalmas erre a célra, tudni kellett, mivel és hogyan kell megütni ahhoz, hogy megfelelő formájú legyen. (Kőfaragó munkás mondta egyszer nekem: „Uram, higgye el, nagy *tudomány* az, hogyan kell megütni a követ, hogy jó legyen.”) Vagyis megjelenik itt már a tudomány /elő/ formája is.

Innentől kezdve kell tehát áttekinteni – nagy vonalakban, nagyon-nagyon elnagyoltan csak – a *technika fejlődését*. Én ezt a történetet (majd kiderül a tartalmi kifejtésből, hogy milyen megfontolásból) három nagy szakaszra bontom. Az első (a megnevezés eléggé esetleges; most nem tudok jobbat) az *archaikus technika-fejlődés* kora, ami nagyjából minimum másfél-két millió évig tartott; a második kor elejéig. A második a *neolit forradalmat* követő kor, ez úgy tízezer évvel ezelőtt kezdődött, ezt nevezem a *mezőgazdasági technikai fejlődés* korának. A harmadik a *(tudományos) ipari forradalmat* követő kor, ami attól függően, hogy mitől számítjuk a kezdetét (erről ld. később) nagyjából az i.u. 15. (vagy 18.) századtól tart napjainkig. Ezt az *ipari technika fejlődése*

korának lehet nevezni. (Természetesen a megnevezések az adott kor *domináns* tartalmára vonatkoznak, nyilván a mezőgazdasági technika korában is vannak ipari jellegű tevékenységek, az ipari technika korában meg mezőgazdaságiak. Ezek azonban alárendeltek, nem *jellemmeghatározók*, ezért a kor megnevezésében el lehet tőlük tekinteni.)

Nézzük meg röviden, hogy melyek az egyes korszakok technika-fejlődésének fő jellemzői!

Az *archaikus korszak* leglényegesebb elemei talán a következők. Először is ismételni kell, hogy ez (emberiség-történeti mércével mérve) nagyon hosszú időszak, másfél-két millió év. Ebben az egész időszakban a technika még csak az *elsajátítás* eszköze. Eszköz arra, hogy a *természetben talált* dolgokat (vadon élő állatok, vadon termő növények) „magáévá tegye”. Amiben ez az elsajátítás különbözik az állattétől, az éppen a technika: az, hogy szerszámainak segítségével kisebb-nagyobb mértékben *átalakítja*, a maga szükségletkielégítése számára alkalmasabbá teszi a természetben talált dolgokat. Az elejtett állatot megnyúzza, feldarabolja, a gyümölcsöket összegyűjti, esetleg már meg is aszalja. És közben fejleszti a szerszámokat is: kőbaltát készít, megkonstruálja (nem véletlenül használom ezt a szót, a konstrukciós készség fontos *emberi* jellemző!) a hajító-dárdát. És nagyon fontos *technikai* újítás a *tűz-használat*. (Kezdetét különböző szakemberek különböző idősakra teszik, ami teljesen bizonyos, hogy úgy 300 000 évvel ezelőtt – tehát még a *Homo erectus* korában – már használták.) Mert a tűz nem csak meleget és fényt ad – ez se lényegtelen! – de ezen túl lehetővé teszi az élelem *átalakítását* (sütés-főzés), ami lényegesen jobb táplálkozást jelent. És:

a sütés-főzés megkívánja (kiváltja, új szükségleteket teremtve) az ahhoz szükséges *eszközök* (főzőedény, víztároló-vízhordó edény, stb.) megkonstruálását is.

Alapvetően fontos azonban, hogy ebben az egész időszakban elvi lényegét tekintve még megvan az *ökoszisztéma egyensúlyi állapota*. Az ember, noha szerszámaival hatékonyabban és valamelyest átalakítva, de mindvégig csak *elsajátítja* a természetben tőle függetlenül is meglévő dolgokat. A vadász csak a vadon, az embertől független létezésben élő vadakat ejti el, a gyűjtögető csak a vadon termő növényeket szedi össze. Az ember csak azt és annyit tehet magáévá, ami és amennyi a közvetlen természeti környezetében *adva van*. Ha elfogy egy területen az élelem, ezt – kénytelen-kelletlen – tudomásul veszi, és *reagál* rá. Mégpedig vagy úgy, hogy *alkalmazkodik* (változtat addigi szokásain, technikáján, mást kezd el enni, másfajta eszközt készít), vagy úgy, hogy *éhenhal* (csoportja elpusztul), vagy úgy, hogy *elváándorol*, vagy esetleg úgy, hogy *agyonveri a szomszéd csoport tagjait*. Bármelyik eset fordul is elő, az ökoszisztéma egyensúlya nem sérül; a normál ökoszisztémát „nem érdekli” az, hogy egy-egy nem igazán lényeges elemével mi történik. És ez a működésmód, ez a – mondhatjuk talán így – *természeti feltételekbe ágyazott* technika fennmarad egészen a következő korszak kezdetéig.

Ami tehát a *neolit (mezőgazdasági) forradalommal* veszi kezdetét. (A két megjelölés, „neolit” és „mezőgazdasági”, mindegyike megjelenik a szakirodalomban. Talán, ha jó figyeltem meg, az elsőt inkább a történészek használják, a másodikat az emberi tevékenységgel, gazdasággal foglalkozók. És nem választok közülük,

legbiztosabb, ha mindkettőt használom.) Mi itt a lényeg, mi az előző korszakhoz képest a *technika vonatkozásában* a minőségi különbség?

Ezt jó biztonsággal ki lehet jelenten: az alap a *termelés* megjelenése. Ami azt jelenti, hogy az ember már nem csak *elsajátítja* (eszközei segítségével) a természetben *adott* dolgokat, hanem *megváltoztatja* azokat: sosemvolt „természeti” objektivációkat hoz létre (konstruál). A *termesztett* búza nem azonos vadon tenyésztő elődeivel, a *tenyésztett* állat nem azonos azzal a vadállattal, amelyből kitenyésztették. Ez már *emberalkotta természet*, filozófiai szak kifejezéssel objektiváció, amelyben az ember konstrukciós tevékenysége jelenik meg. És így, ez véleményem szerint kulcsfontosságú mozzanat, az ember *beavatkozik* a természeti folyamatokba, *beavatkozik az ökoszisztémába is*. Átalakítja, módosítja saját természeti környezetét, saját létének természeti feltételeit. (Egyes vélemények szerint ez az igazi „ősbűn”. Ádám és Éva a Paradicsomban *elsajátították*, ami adva volt számukra, aztán ettek a tudás fájáról, megszerezték a „tudást”, ami a technikának is alapja, ki is üzettek az Édenkertből, és nekiláthattak „orcájuk verítékével” *megtermelni* a szükségést.)

Ami ebben a korszakban a technikát illeti, nyilvánvalóan erőteljesen fejlődtek (kifejlődtek) az alapvető *termelési eljárások*: a növénytermesztés és az állattenyésztés *termelési technikái*. És természetesen jelentősen fejlődtek a *termeléshez* szükséges eszközöket előállító ipari jellegű tevékenységek (technikák). (Eke, szállító- és tároló eszközök, stb.) Szorosan ehhez kapcsolódik – mert ez a fajta eszközfejlődés teremti meg az eziránti szükségletet – az *új, a természetben nem megtalálható* (legalábbis az ember számára

felhasználható formában nem megtalálható) *anyagok* előállítása. A fémek, amelyeket az ércből (vagy eleinte a vasat talán meteoritokból) ki kell olvasztani, az *égetett* agyag (edény és téglá), a *szövött* textilíá, ami a ruházkozásban váltja fel (egészíti ki) az állatbőröket. És persze, bár ez már kulturális kérdés, amiről kicsit részletesebben később lesz szó, a meglévő új anyagok és technikák létrehozzák (lehetővé teszik) a *nem primer szükségleteket*, nevezetesen a művészi és luxus szükségleteket kielégítő újfajta fogyasztási javak kialakulását is. (Dísz-kerámia, szobrok, különleges ruházat, fémből készült ékszerek, stb.) És még: a *letelepedés*, ami a mezőgazdasági forradalom egész tevékenység-jellegének következménye és egyben feltétele, megteremti az *építés technikáját*. Először csak a barlang-pótló kunyhóét, aztán jön (lásd újfajta fogyasztási javak, luxus) a vár meg a palota is.

Ezek az ipari jellegű tevékenységek azonban ekkor még, ezt hozzá kell tenni, lényegében *alárendelt* (a domináns tevékenységeknek alárendelt) jellegűek. Lényegében három típusba sorolhatók. Először is vannak a mezőgazdasági termelés eszközeit előállító iparok. Másodjára ott van a „katonai ipar”, a hadviseléshez szükséges eszközök (fegyverek, harci szekerek, stb.) készítése. Ez egyértelműen a *letelepedés* szükséglete: a területális védelem követeli meg; az alapvető mezőgazdasági tevékenység védelme. Harmadszor megjelenik a mezőgazdasági termelés *többletének* (amit a társadalmi viszonyok itt nem elemezhető változásának következtében már valamilyen uralkodó réteg sajátít el) a *hivalkodó (luxus) fogyasztásba transzponálása*.

Maga az egész termelés azonban gyakorlatilag az egész korszakban végig *domináns jellegét* tekintve *elvileg megújuló (vagy megújulható) forrás-használat*. Talán (ha nem nagyon erőszakolt ez a kifejezés) *cirkuláris jellegű* erőforrás-használatnak nevezném. Alapképlet: szántok, elvetem a búzát, megnő, learatom, a mag egy részét elteszem, következő évben újra elvetem, ugyanúgy és ugyanolyan búza lesz belőle. Igaz, már itt is akad *elvétel* is: az ércből kiolvasztott réz már sohasem kerül vissza a természetbe, de ebben a korszakban ez még, mint mondtuk, teljesen alárendelt mozzanat. Mint ahogy az ebben a korban már szintén megjelenő erdőirtás (és karsztosodás) is, mert *elvileg* lehetséges a kivágott fa helyett újat ültetni. (Bár a „körforgás” üteme, időigénye némileg hosszabb, mint a búza esetében, amit a kor emberének nem volt kedve kivárni, vagy inkább nem is gondolt rá, ez azonban sem az elvi lehetőséget nem cáfolja, sem nem teszi nem alárendelt mozzanattá a dolgot.)

A cirkuláris jellegű forrás-használat továbbá, és ez szerintem nagyon-nagyon fontos, *még nem borítja fel alapjában az ökoszisztéma egyensúlyát*. „Megbillenti” kicsit (ld. erdőirtás), de az objektivációk döntő többsége még „természeti jellegű”. A búzamaggal történő *termelő tevékenység* eredménye (az objektiváció) maga is búza; növényből növény. Az állattenyésztés tevékenységeinek eredménye hasonlóképpen újracsak állat. És ezek, növénytermesztés és állattenyésztés ennek a korszaknak az *abszolút domináns, jellegmeghatározó* tevékenységei.

Még valami tegyük hozzá az e korban használt *energiafajták minéműségéről*. Az előző – archaikus – korban gyakorlatilag kizárólag *biológiai* (emberi, igen kis mértékben állati) energia használódott.

Megjelent ugyan nagyon kis mértékben a *hőenergia* használata (főzés, melegedés), de ez még nem *technikai* használat, az eszközkészítésben nem játszik szerepet. A neolit forradalom utáni korszakban, egészen az ipari forradalomig, az energiahasználat csak kevésbé változik. A *termelési folyamatban* változatlanul domináns a biológiai energia használata, annyi különbséggel, hogy az emberi rovására fokozatosan nő az állati. Jelen van és növekszik, bár a biológiaihoz képest még mindig szinte elhanyagolható nagyságrendben (csak *nagyságrendben* elhanyagolható, *fontossága* jóval nagyobb!) a hőenergia. (Fém munkák, keramika.) A korszak második felében (történetileg inkább csak már a középkorban) növekszik meg jelentősebben a *természeti energiaforrások* (víz és szél) használata. A hőenergia, mondtuk, nagyságrendileg nem jelentős, a víz és a szél egyértelműen *megújuló* energiaforrások. Vagyis ebben az egész korszakban az energia-használat sem töri meg az *alapvetően cirkuláris jellegű* forráshasználatot, és így nem töri meg az ökoszisztéma relatív (és elvi) egyensúlyát sem. (És ezt nem kérdőjelezi meg az, hogy az ember már ebben a korban is képes volt visszafordíthatatlan, vagy alig visszafordítható károkat okozni; ld erdőirtások okozta karsztosodás. De tudomásul kell vennünk – idézek egy francia aforizmaszerzőt – „A világon minden dolognak van határa, csak az emberi butaságnak nincs.”)

Ennyit tehát a mezőgazdasági technika korszakának technikai fejlődéséről.

A harmadik korszak a *tudományos-ipari forradalommal* veszi kezdetét.

Jeleztem, szakértők között vita van arról, hová datáljuk ezt a kezdetet. Csak röviden, mert nem tartom lényeges érintőnek. Egyesek szerint már a 15-16. században: csillagászat fejlődése (távcsőhasználat és heliocentrikus világkép), „felfedezések kora” és ezzel kapcsolatban a hajózás, térképészet fejlődése, vízenergia használata már nem csak malmokban, szélmalmok elterjedése, stb. Mások ezeket a fejleményeket csak előképeknek tartják, és az „igazi” technikai forradalom kezdetét a 18. századra, a – közkeletű megítélés szerint – angol ipari forradalomra teszik. Az alább jelzendő alapjellegzetességek kezdettől való megléte miatt ezt az egész nagyjából 500-600 éves időszakot én egyben, az ipari technikai fejlődés korának kezelem.

A korszak technika-fejődésének én négy (tartalmi) jegyét vélem leírhatónak. Ezek a következők:

Az első az *energia-használat változása*. Pontosabban a régebbiek jelentőségének megnövekedésén túl teljen új energiatípusok, energia-források használatba vétele. A régebbiek jelentőség-növekedése: a víz- és szél-energia igazi, mondjuk robbanásszerű jelentőség-növekedése az *elektromos áram* ipari hasznosítása következtében történik meg. Vízerőművekkel, később már szél-erőművekkel is termelik az áramot. Ezek azonban változatlanul *megújuló energiaforrások*, tehát használatuk, mint korábban, cirkuláris jellegű. Az energia-használat *minőségi változását* jelenti viszont a *hőenergia* ugrásszerűen megnövekedése, és formáit tekintve is alapvetően megváltozó használata: óriásira nő a fém-megmunkálás hőszükséglete, megjelenik a gőzgép, ami természetesen szintén hőenergiát hasznosít, megjelennek a szénalapú áramtermelő

hőerőművek, és végül megjelennek a belsőégésű motorok (autó!), amelyek, nevük is mutatja, szintén végső soron hőenergiával működnek. A *minőségi változás* az, hogy azok az energiahordozók, amelyekből a hőt nyerik, már *nem megújuló* források. A szén, az olaj évmilliókkal ezelőtt, elég korai földtörténeti időszakokban jöttek létre. *Vannak, de meglétük* elvileg is *korlátozott*. Ezeket, szükségképpen, csak *fogyasztjuk*. Márpedig ez azt is jelenti, hogy előbb-utóbb *elfogynak*. (Most úgy tűnik, a jelenleg becsülhető készleteket és a felhasználás – fogyasztás – jelenlegi ütemét véve figyelembe, hogy történelmileg belátható, és történelmileg nagyon rövid idő múlva nem lesznek.)

Tegyük ehhez hozzá, mert logikailag szorosan ide tartozik, hogy ebben a korszakban radikálisan megváltozik az anyag- (nyersanyag-)használat is. Láttuk, hogy már az előző korszakban is megjelent a nem megújuló anyaghasználat (pl. fémek), ez azonban akkor még, jeleztem, *nagyságrendjében* (volumenében) a gazdaság (a termelő tevékenységek) egészéhez képest töredék-rész, az alapvető tevékenységeknek (földművelés, állattenyésztés) csak *kiegészítő eleme*. Az ipari technika fejlődése ezt változtatja meg. Leglátványosabban a *vas* példája mutatja. Korábban a mezőgazdasági termeléshez szükséges egyszerű kézieszközök, valamint fegyverek készítésére használták, az ipari technika alapvető nyersanyagává emeli; a gépek (meg sok minden más, pl. a modern vasúti közlekedés iszonyú mennyiséget igénylő sínjei) vasból készülnek. És persze egyéb fémek használata is, csak két példa: az elektromosság terjedő használata a réz (vezetékek!), az elektronika fejlődése meg a szilícium

(a chipek alapanyaga!) felhasználását, kitermelését növeli meg radikálisan.

Az energia- és anyag-használat változása az *erőforrás-használat alapjellegét változtatja meg*. A korábbi cirkuláris jellegű használat helyébe a *lineáris-elragadó* használat lép. Lineáris, mert *egyirányú* a folyamat, és elragadó, mert *elvesz* a meglévőből úgy, hogy a pótlásnak elvi lehetősége sincs meg. Mondhatjuk tehát, hogy az ipari technika fejlődése által létrehozott állapotnak első alapvető jellegzetessége a *lineáris-elragadó* erőforrás-használat.

A második jellemző a *termelési rendszer* átalakulása. A korábbi időszakban a termelés lényegében elszigetelt, vagy csak *egymás mellettiségben* végzett tevékenységekből állt össze. A földműves rabszolga vagy jobbágy dominánsan egyedül végezte munkáját, vagy, ha például nagy szőlőbirtokon a szüretkor egyidejűleg sok ember dolgozott egyszerre, akkor is mindegyik *ugyanazt* csinálta, egymás mellett. A kézműves iparos természetesen maga dolgozott, legfeljebb segédekkel alkalmazott. Igaz, már a rómaiaknál is voltak manufaktúrák, amelyekben (például) több tucat rabszolga egy nagy helyiségben készítette a szabvány formájú amforákat, de itt is csak egymás mellett: mindegyik egy-egy amforát készített, ugyanúgy. A ipari technika létrehozza a *termelési rendszereket*, a *zárt rendszerbe szervezett termelést*. A (modern) manufaktúrát, majd az ebből kinövő gyárat. Ennek a fajta termelés-szervezésnek az a lényege, hogy nem egymás *melletti*, hanem *egymásra vonatkoztatott* tevékenységekből tevődik össze, olyanokból amelyekben egyik ember munkája kiegészíti a másikat, a termék csak az egymást kiegészítő tevékenységek eredményeképp jöhet létre. (A munkamegosztás

rendszerbe szervezése.) Rögvest mondok példát is erre folyamatra, előbb azonban még egy fontos *társadalmi hatást* is jelzek.

Az újípusú termelési rendszerek kialakulása magával hozza a munka (a tevékenység) *elembertelenedését* (filozófusok által kedvelt szakkifejezéssel *elidegenedését*). Az *emberi* tevékenység egyik alapvető lényegi vonása az, hogy *céltételező* jellegű. Az ember tudja, hogy mi az a cél, amit el akar érni, legegyszerűbben (technikai tevékenységet véve) mi az a tárgy, termék, amit létre akar hozni. A (modern) termelési rendszerekben a munkát végzőnek azt sem kell feltétlenül tudni, hogy mi lesz a végtermék, az oda vezető úthoz (a szükséges rész-tevékenységekhez) pedig semmi köze, azt mások jelölik ki. Céltételező és hozzá vezető algoritmust megtervező *gondolati munkára*, tehát a szorosán vett *emberi* tevékenységre ebben a rendszerben nincs szükség, nem lehetséges. A kettőt – a termelési rendszer kialakulását és az elembertelenedést – együtt egy nagyon triviális példán szemléltetem.

Példám a négykerekű közlekedési eszköz (készítésének) története. Az ősz a lóvontatta kocsi, a szekér. Ezt a *szekérgyártó* iparos készítette (finomabb munkákhoz olykor „bedolgozókat”, mint bognár /kerékgyártó/, lakatos /fém alkatrészek/ is foglalkoztatva). Nagyjából a 19. század elején megjelenik a vállalkozó által működtetett *szekérgyártó manufaktúra*. Ebben már munkamegosztás: egy-egy munkás csak egy-egy alkatrészt készít. De az adott alkatrészt még változatlan technológiával, például a löcsöt kézzel faragva ki. A négykerekű jármű készítésének következő lépése már nem a lóvontatta szekér, hanem a belsőégésű motorral hajtott autó. Ezt már – az egésznek és alkatrészeinek bonyolultságánál, valamint a vas

főelemek nehéz megmunkálhatóságánál fogva – már eleve csak szervezett gyárban lehet előállítani. És a szerkezet kényesebb volta miatt már az alkatrészeket is csak géppel lehet megcsinálni. Az ember tehát a gép kezelőjévé („kiszolgálójává”) válik. Aztán jön (20. század) a futószalag; nem részletezem. És végül (végül?) a robotizált termelés; ma már, 21. század, technikailag lehetséges olyan tisztán robotokból álló gyártósort kialakítani, amelynél az emberi közreműködés már csak robotok programozására korlátozódik. Az elembertelenedés végpontja: az ember gyakorlatilag kiesik a termelés folyamatából. Nagy termelési rendszerek kialakulása és ebből következő elembertelenedés – ez tehát az ipari technikai fejlődés második tartalmi jegye.

Tegyük ehhez még hozzá, hogy éppen a termelési rendszerek kialakulása más – nem ipari – területen is alapvető változást hoz. Említettem, hogy természetesen ebben a korszakban is jelen van a mezőgazdaság. Csakhogy annak *szerkezeti alapjellege* megváltozik. Megjelenik, és lassan dominánssá válik az *iparszerűen szervezett* (nagyüzemi) mezőgazdaság. Ami így teljesen beilleszkedik a domináns ipari technikai fejlődésbe.

A harmadik a *tudás-felhasználás* változása. Itt két dolgot tartok fontosnak. Az egyik eléggé magátólértetődő: a robbanásszerűen fejlődő technika egyre több tudást kell, hogy használjon. Elkezd *megkeresni* a számára szükséges tudásokat. A hajósok, amikor fontossá kezd válni a hosszútávú, földrészek közötti kereskedelem, a csillagászat felé fordulnak, a legújabb (csillagászati) *megismerések* alapján alakítva ki fejlődő tájékozódási eszközeiket. Aztán, és ez lesz a másik dolog, egy idő után már nem találják meg eleve adottan a

szükséges ismereteket, ekkor a technika – bizonyos értelemben és némi közvetítéssel – *megrendelőként* lép fel. Hogyan?

Észre kell venni, hogy a „*tudástermelésnek*” több *szintje* van. Az első, a fogalmi rendszert tekintve legáltalánosabb szint a *tudomány*. Amely, mint korábban szó volt róla, alapjában és lényege szerint a *megismerésre* törekszik, eközben, ez lényegéből következik, van egy saját belső *önfejlődése*: a már megszerzett ismeret gyakran mintegy kikényszeríti a továbblépést új ismeretek, új megismerés felé. Eközben „nem törődik” az ismeretek felhasználhatóságával; nem ez a dolga, nem ez a funkciója. A tudástermelés másik végpontja a szigorúan praktikus tudás létrehozása, mondjuk talán legegyszerűbben úgy, hogy egy *konkrét termék megtervezése*. A kettő között a közvetítés több fokozata lehetséges, a lényeg az, hogy a tudomány eredményei között meg kell keresni azokat az elemeket, amelyek megfelelő „átfordítás” után termék-tervezés alapjául szolgálhatnak. Az újabb szóhasználatban ezt a „közvetítést” szokták *innovációnak* nevezni. (Ami természetesen, ha nem is nevezték így, nagyon-nagyon régen meglévő dolog; újabbkori példával amikor az elektromágnesesség felfedezése alapján megtervezik a dinamót.) A technika a „tudástermelésen” belül közvetlenül nem a tudománnyal, hanem az innovációval szemben lép fel megrendelőként. „Sok árut akarok gyorsan és biztonságosan szállítani, a lovas szekér lassú, bizonytalan; találjatok ki valamit” - mondják a technika emberei. És akkor jön az, hogy valakik *gondolati úton konstruálnak sosemvolt tárgyat*, ez is „tudástermelés”. És megtervezik a mozdonyt. Figyeljünk jól! A mozdonyt nem azért találták ki, mert valakinek az volt a fixa ideája, hogy kellene a már a görögök által is ismert gőzenergiával

kezdeni valamit, hanem azért, mert *szükség volt rá*. Mert a technika (a termelés) fejlődése *kikövetelte* (megrendelte) a szállítás forradalmasítását. Így a technika a tudomány (innováció, vagy más, egyáltalán a *tudástermelés*) alakulásának az eredeti, lényegében *felhasználó szerepből* annak – a tudományfejlődésnek, a tudástermelésnek – „*aktív aktorává*” vált.

A negyedik jellemző jegy a *fogyasztási struktúra* átalakulása. Ez egyfelől azt jelenti, hogy részben az egyre gyorsuló urbanizáció (városias életformák alakulása), részben az újfajta termelési eljárások eredményeképp újfajta szükségletek és merőben új típusú fogyasztási javak (pl. elektromos szerkezetek, konfekció-ruházat) jelennek meg. Másfelől, és valószínűleg ez a fontosabb, megjelenik a „*termelésvezérelt fogyasztás*”. Chomsky egyesén a „fogyasztók gyártásáról” beszél.⁶⁸ Mit jelent ez? Azt, hogy a termelés nem (csak) *terméket* termel már, hanem a *termék iránti szükségletet* is. Ez a tőkés termelés logikája: a megtermelt terméket el kell adni, a profit érdekében többet kell termelni (erről a kérdésről rövidesen többet is fogok mondani), a több terméket is el kell adni. A „szükséglet-termelés” igen sikeres eszköze a reklám, a marketing. Van olyan becslés, amely szerint minden terméknek, amit megveszek, minimum harmad-fele nem olyan holmi, amire valóban szükségem van, hanem olyasmi, amiről a reklám (marketing) elhitette velem, hogy azt meg *kell* vennem. (Komoly szakértők szerint a mai mobiltelefon gyártás

⁶⁸ Noam Chomsky: *Rekviem az amerikai álomért A vagyon és a hatalom koncentrációjának tíz alapelve*, Napvilág Kiadó, 2018; 127.o.

úgy működik, hogy a készüléket nagyjából egy év használat után fizikai vagy erkölcsi kopás miatt ki *kell* cserélni.)

Itt, mintegy a technika-fejlődés ama bizonyos harmadik korszakának összefoglaló következményeképp, két dolgot kell erős hangsúllyal leírni.

Az egyik az, hogy ez a „fejlődés” (nagyon nem véletlenül használtam az idézőjelet!) *alapvetően megbontja az ökoszisztéma egyensúlyát*. A lineáris-elragadó jellegű anyag- és energia-használat *elvileg is* megváltoztatja az ember-környezet viszonyt. Az első – archaikus – korszakban még teljesen egyértelműen *része* az ember a környezetének. A második – mezőgazdasági – korszakban még mindig dominánsan elsajátítja-felhasználja az *adott* lehetőségeket, magát a környezeti feltételrendszert csak kis mértékben módosítja. (Az egyiptomi földművelés a Nílus áradására épül, mégpedig *az ember által nem befolyásolt áradására*, és csak annak *felhasználását* teszi hatékonyabbá a csatorna- és gát-rendszerrel.) Ezek a beavatkozások még nem *borítják fel* az ökoszisztéma-egyensúlyt, ámbár annak – az egyensúly-felbomlásnak – az *előfeltételét* a technika akkori fejlődése már létrehozza. (Például az ember ebben az időszakban dolgozza ki a nyersanyagok – pl. a fémek – *elragadó* jellegű használatának módját, ami azután majd a következő korszakban válik *jellegadó* nagyságrendűvé és fontosságúvá.) A harmadik – ipari technika – korszakban az ember elkezd *átalakítani saját természeti környezetét*, és visszafordíthatatlan (tehát lineáris, már nem cirkuláris), és a természeti folyamatokat gyakran súlyosan károsító jellegű változtatásokat hajt végre. (A Nílus áradását „szabályozó” asszuáni gát felépítése, a klíma-egyensúlyt jelentős

mértékben biztosító esőerdők irtása.) A jelszó: „az ember uralkodik a természet felett”. Ez az egész folyamat az ökoszisztéma egyensúlyának a *teljes felborulását* jelenti. Ez az egyik dolog, ami az ipari technikai fejlődés által létrehozott helyzet *minőségi újdonsága*.

A másik erős hangsúlyt igénylő dolog részben már kivezet a technika világából, de itt is szólni kell róla. Ez pedig az, hogy az ipari technikai fejlődés radikálisan – mondhatni, ebben is *forradalmi jelleggel* – átalakítja a *társadalmi viszonyokat* is. (Pontosabban, mint efféle esetekben mindig, óvakodnunk kell az egyirányú ok-okozati viszony tételezésétől. A társadalmi viszonyok változása egyfelől *következménye* a technika – a termelés – változásának, másfelől *oka* is annak. Jobb, ha úgy mondjuk, hogy *együtt járnak*.) A társadalmi viszonyok változásának lényege, hogy kialakul egy új társadalom-szerveződési alakzat: a *kapitalizmus*.

Itt megint egy *fogalomértelmező* közbevetést kell tenni. A „kapitalizmus” kifejezést a szakirodalom rengeteg különböző jelentésben használja. Nem itt van a helye annak, hogy filológiai fejtegetésekbe bonyolódjunk. Elég annak jelzése, hogy egyik végleten a szót tisztán nyelvi-mentális alakzatként, valamilyen *ideológiaként* használják és értelmezik, a másik végleten meg tisztán és kizárólag, mint a *gazdaság-szervezés* egy formájának jelzéseként. Nem tehetek itt se mást, mint rögzítem, ebben az írásban én mit értek a kapitalizmus fogalom alatt.

A lényeg: a kapitalizmus komplex, a társadalmi élet egészét és minden jelentősebb részét átfogó társadalmi – gazdaságot, politikát, szellemi-kulturális szférát átható – viszonyrendszer. Definíció-szerűen: *a kapitalizmus olyan társadalmi-gazdasági forma és*

viszonyrend, amely a tőke- és áru-viszonyra épül. Ahol a tőkeviszony azt jelenti, hogy a termelés domináns formája a *tőkés termelés*. Ennek lényege: a tőkés (eredetileg pénztulajdonos) biztosítja termelés *feltételeit* (gyár; épületek, munkaeszközök, anyagok), és a munkás működteti azokat. Az áruviszony lényege pedig: a termék, áruként, a *piacra* kerül. A kifejlett kapitalizmusban – ennek meglétét időben különböző országokban különböző időpontra, nagyjából a 18-19. századra tehetjük – lényegében *minden* fogyasztásra alkalmas dolog, beleértve például a műalkotásokat, végtére a tudást is, áruként, a piacon cserél gazdát. A műalkotást is adják-veszik, a tudásért tandíjat fizetnek. Az áruk, a fogyasztási javak a fogyasztóhoz a *piac közvetítésével* jutnak el.

Ez tehát a kapitalizmus. Az a társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyrend, ami az ipari technikai (tudományos) forradalommal együtt kialakul. És amelynek sok egyéb tartalmi sajátossága mellett (amelyekről itt nem szólok) van egy olyan mentális-kulturális-ideológiai összetevője, ami gondolatmenetem főárama szempontjából kitüntetett jelentőségű.

A tőkés termelés egyik *lényegi*, benső, a dolog lényegéből következő tulajdonsága a *bővített újratermelés követelménye*. Harari ezt így fogalmazza meg: „A kapitalista tan első és legszentebb parancsolata így szól: 'A termelés hasznát a termelés további növelésébe kell fektetni'”⁶⁹ Hosszabb távon *tőkésként* csak az maradhat fenn, aki a profit egy részét nem fogyasztja el és nem halmozza fel, hanem a termelés bővítésére (mennyiségi vagy minőségi

⁶⁹ Harari: Sapiens, 282.o.

fejlesztésére) fordítja. A *piaci verseny* kényszeríti erre. Ha nem teszi, piaci verseny-ellenfelei (akik természetesen fejlesztenek) elveszik piacát, tönkremegy. A növekedés-követelmény tehát a tőkés gazdaság egyik *alapértéke*. És ez törvényszerűen *áttevődik* a gazdaságon kívüli szférákra is. (Törvényszerűen, mondom, hisz tudjuk, a társadalom létszférái megbonthatatlan *kölcsönkapcsolatban* állnak egymással.) És így kialakul, mint a kapitalizmus egészének egyik alapértéke: a *növekedés mítosza*. Eszerint a társadalomban az a „legfőbb jó”, az az egyik alapvető *értékmérő*, a fejlettség-fejlődés mértéke, ha növekedik. (Látjuk, a modern társadalmakban a *fejlettség* mérőszáma, illetve annak növekedése a GDP. Ha nagy és növekedik, akkor minden rendben van, ha nem, akkor baj van.)

Csak közbevetőleg jegyzem meg, mert egyáltalán nem tartozik szorosabban jelen gondolamenethez, de nem állhatom meg, hogy ne jelezzem a növekedés-mítosz egy sajátos kiágazását. Az európai típusú modern társadalmak egyik ideológiai alapvetése, hogy az a jó, az a kívánatos, hogy növekedjék az adott ország népessége. Ez egyértelműen a modern – a kapitalizmussal együtt kialakuló – *nemzetállamok* ideológiája: a saját-nemzet erejét az adja, ha mi vagyunk többen, ha egyre többen vagyunk. Ez az alapja, végső fokon tehát a kapitalizmus növekedés-mítosza, minden oly pusztító hatású nacionalizmusnak.

A növekedés-mítoszhoz még csak annyit kell hozzátenni, hogy ez az *emberi „fejlődés”*, a Homo sapiens működésmódjának rettenetes, és a jelenlegi globalizációs trendek alapján alig kikerülhető *önpusztító csapdája*. Mert nem nehéz belátni, – józan ésszel, racionális gondolkodással – hogy *a növekedés elvileg sem lehet*

korlátlan. A lineáris-elragadó jellegű mozgásrend óhatatlanul az „elragadott” javak elfogyásához vezet. Mondják, mire a szén és olaj elfogy, majd jön az atomenergia. Az uránérc mennyisége is véges. Akkor majd jön a fúziós energia. Az annak alapját képező hidrogén mennyisége is véges. Majd jönnek a „megújulók”. A szélenergia hasznosításhoz szép nagy lapátkerekek kellenek, amik viszont vasból (vagy műanyagból, ami szintén nyersanyagokból, nem a semmiből lesz) készülnek, és a vas (műanyag) mennyisége is véges. Benne vagyunk, jelenleg ez létünk alapja, egy növekedés-mítoszra épülő mozgásrendben, amiről tudjuk, hogy korlátozott. Ki tudunk keveredni ebből a csapdából? Növekedés-mítosz; ez már eminensen *kulturális kérdés*. Így hát röviden ki kell térnünk a *kulturális evolúció* kérdéskörére.

Második (közbenső) gondolatmenet az emberi gondolkodás kifejlődéséről (Hararinál: Kognitív forradalom⁷⁰)

Azért csak „közbenső”, mert nem tartozik szorosan jelen gondolatmenet(ek) fő tárgyához. De mégis szükség van rá, ha csak nagyon érintőlegesen is, mert a *gondolkodás a kultúra, a kulturális evolúció* alapja, ebben az értelemben természetesen alapja és feltétele a tudomány-technika fejlődésének is.

Csányi Vilmos alapvető fontosságúnak tartja a *hiedelmek* megjelenését. A hiedelem: „Hiedelmen értünk minden olyan gondolati konstrukciót, amely az ember elméjében a külső vagy belső világról

⁷⁰ Ld. Harari: Sapiens

kialakul.”⁷¹ A lényeg: a dolog mindig valami konkrét tapasztalatból indul ki. Ezt – gyakran így-úgy rövidített formában – *kommunikáljuk*, ez az *emberi* rész. Amit a dologról "tudunk", gondolunk, azt *elhisszük*, a másokról átvett – kommunikált – gondolatokat valóságnak tartjuk. (Merthogy magunk mindent nem tapasztalhatunk meg; az emberi közösség lényege éppen az, hogy meg tudjuk osztani a tapasztalatainkat.) Az így létrejött gondolat tulajdonképpen a hiedelem.

Ugyanakkor ezzel együtt Csányi kulcsfontosságúnak tekinti az ember – csak rá jellemző, az állatvilágban nem található – *konstrukciós képességét-készségét*. A konstrukció: „Konstrukciónak általában valamilyen tárgyat értünk a mindennapokban, de konstrukció egy vállalat szervezeti felépítése, és persze minden elbeszél, leírt történet is.”⁷² Az ember modellezi a környezetét, végső soron egy modell a nyelv is, annál azonban eljutunk az absztrakcióhoz. Az emberi elme képes az absztrakciókat is konstrukció tárgyául használni, így képes olyan konstrukciókra is, amelyeknek nincs meg a megfelelője a tárgyi világban.⁷³

A konstrukció tehát olyan gondolat vagy tárgy megalkotása, ami vagy egyáltalán nem létezik (mesék, mítoszok), vagy (valamilyen tárgy) a természetben nem található, emberi készítmény. (Szokásos filozófiai megnevezéssel *objektíváció*.) A lényeg itt az, hogy az adott tárgy képe – mivel a természetben nem található, tehát nem

⁷¹ Csányi Vilmos: *Ime, az ember* A humánetológus szemével; Libri, 2015, 43.o.

⁷² I.m. 187.o.

⁷³ ld. i.m. 187-222.o.

származhat közvetlen érzékelésből – *gondolati konstrukció*. Egy tárgy, pontosabban egy valamire (bármire: termelésre, gyönyörködtetésre, imádatra) használható tárgy *csak* úgy készülhet el, ha a készítő, tudván, mire akarja használni, *megtervezi azt*, létét *gondolatilag anticipálja* (előre-tételezi). Ez a (tervező) tevékenység *nem közvetlenül fogyasztásra* irányul, hanem egy későbbi fogyasztás *előfeltételét* jelenti; mintegy közvetítőként lép be az ember és a természet közé. És ez mindenképpen valamilyen *fogalmi gondolkodást* (vagy legalábbis legprimitívebb formájában is annak – a fogalmi gondolkodásnak – közvetlen előzményét, genetikai alapzatát) jelenti. Csányi Vilmos írja az eszközhasználatról és szerszámkészítésről: fogságban élő majmokat meg lehet tanítani arra, hogy kőből szerszámnak alkalmas szilánkot törjenek le. De „... a majmok csak egyetlen szilánkot hajlandóak letörni, míg az olduvai ipar /2-1,5 millió évvel ezelőtt/ ... gondos ütésekkel sok szilánkot hasítottak le... *Ilyen teljesítményhez feltétlenül szükséges az, hogy a készítő előre elképzelje a végterméket, ...*”⁷⁴ (Az én kiemelésem – B.P.)

Tudjuk, hogy *szerszámot*, tehát valami munkavégzésre alkalmas eszközt, először a *Homo habilis* készített, úgy másfél, két millió évvel ezelőtt: *pattintott* kőeszközöket „gyártott”. A követ *megmunkálta*, hogy olyan – előre elgondolt!!! – eszközt készítsen, amellyel majd az élelmet könnyebben tudja megszerezni-feldolgozni. Tehát agyában ott kellett legyen a majdani zsákmány képze, és közvetlen tevékenysége előtt ott kellett legyen a *megmunkált szerszám*

⁷⁴ Csányi Vilmos: Az emberi természet; Vince Kiadó, 1999, 99.o.

gondolati konstrukciója is, aminek alapján azután elkészül az objektiváció, a tárgyi konstrukció, a konstruált tárgy.

Többen, Harari is, részben Csányi is az *emberi gondolkodás* megjelenését a *beszéd* kialakulásához kötik. Mondván, hogy az teszi lehetővé nem csak a közvetlen kommunikációt, hanem a tudások-tapasztalatok *átadását*, generációk közötti közvetítését is. Harari így ír: "Nyelvünk valóban egyedi vonása ... az információközlés olyan dolgokról, amelyek nem is léteznek. Tudomásunk szerint csak az ember képes olyasmiről beszélni, amit nem látott, érintett vagy szagolt." (34-35.o.)⁷⁵ Azt gondolom, hogy nem csak a *beszéddel* képes az ember kommunikálni (másik ember tudomására hozni) olyan dolgokat, „amit nem látott, érintett vagy szagolt.” A tapasztalat-átadásra bőven a beszéd megjelenése előtt már a *Homo habilis* is képes volt; ezt bizonyítja az is, hogy a technika (a köeszköz készítésének technikája) képes volt generációk sokaságának egymásra épülő tapasztalatai alapján tovább fejlődni, hogy végül eljusson a csiszolt kőkorszak „csúcstechnológiájához”.

Ha ez így igaz – márpedig ezt kivételesen elég magabiztossággal igaznak tartom –, akkor az *emberi gondolkodás* (csíráinak) megjelenése jóval korábbi, és nem a *beszédhez*, hanem a *technika* (használati tárgyak konstrukciója) megjelenéséhez köthető (és persze a társas együttélés, a „közösségiség” formarendjének alakulásához; ezt azonban itt nincs tér mégoly röviden érinteni sem). És éppen ezért ehhez köthető a *kultúra* (vagy legalábbis kultúra-előzmény) megjelenése is. (Anélkül, hogy itt is fogalom-tisztázásba belemennék, csak jelzem, hogy a filozófiai-antropológiai értelemben

⁷⁵ Harari: *Sapiens*; 34-35.o.

vett kultúra mindazon *emberi objektivációknak* összessége, amelyeket társas mivoltában, közösségiségében az ember létrehoz. Beletartoznak tárgyak, eljárások, szokások, normák, hiedelmek, közösségen belüli viszonyformák.) Ahogyan Csányi Vilmos megfogalmazza: „Az emberi kultúrák lényegében a szociális vonzódás, a kommunikációs kényszer és a tárgyszeretet által folyamatosan működtetett funkcionális szabályrendszerek.”⁷⁶ Ennek értelmében a valamilyen szintű szervezettségű csoportban élő, szerszámkészítő Homo habilisnél is joggal beszélünk (elő)kultúráról; talán nem véletlen – utaltam rá korábban – hogy olykor „olduvai kultúráról” beszélnek. Márpedig amint megjelenik (bármily kezdetleges, „elő” formában is a kultúra, elkezdődik – mint az evolúció *nem* biológiai ága, sajátosan az *emberi* evolúció formája – a *kulturális evolúció*. Amelynek, ez gondolatmenetem e részének a lényege, integráns eleme a technika fejlődése. Ez a technika-fejlődés természetesen akkor és csak akkor válhat tartós elemmé, ha pozitív hatású a faj fennmaradása és szaporodása számára. Hogy a pozitív hatás miként fordulhat át ellenkezőjére, arról a következő „gondolatmentben” lesz szó.

Ezért volt szükséges ez a „közbevetés”. Hogy megmutassuk: az *emberi fejlődés* folyamatában, az *emberréválásban* a kezdet kezdetétől jelen van a technika, mint a kultúra egyik alapeleme, az nem csak a „tudományos forradalomban” játszik meghatározó szerepet. Igaz, fejlődése – a technikáé – sok tízezer-százezer, alkalmasint millió évig nagyon lassú. (Még a neolit forradalom után többezer évvel is a mezőgazdasági termelés is alig fejlődő formákban zajlott.) A

⁷⁶ Csányi Vilmos: Az emberi természet, 247.o.

látványos, ugrásszerű technika-fejlődés valóban csak nagyjából a 15-16. századtól kezdődően történik, amikor az első megfontolásban leírt minőségi változás bekövetkezik. Csak arra akartam felhívni a figyelmet, hogy ezt a „ugrást” egy nagyon lassú, nagyon-nagyon hosszú, de szakadatlan fejlődés előzte meg. Ennyiben a technika fejlődése nem újdonság (mint pl. Harari gondolja), hanem az *emberi evolúció* egyik kezdetől jelenlévő összetevő eleme.

És akkor jöhet a *harmadik gondolatmenet*; amit azonban itt nem kell részleteznünk, mert az *evolúciós megszaladás* jelenségéről szól, amit az előző írásban („Megszaladás” és szociológia) írtunk le.

A kérdés csak az, hogy mi köze a megszaladásnak a technikához?

Csak annyi, hogy megítélésem szerint *az ipari technika, ez a „technikai világ” egyértelműen sajátos megszaladási jelenség*. Mire alapozom ezt?

Az első gondolatmenetben vázoltam a technika fejlődését. Az első – archaikusnak nevezett – korszakban teljes mértékben, a másodikban – mezőgazdasági – pedig még mindig dominánsan „rendjén való”, evolúciós értelemben pozitív, az emberfaj megmaradását és fejlődését egyértelműen előmozdító jellegű a technika. A harmadik korszakban – tudományos-technikai forradalmat követő ipari technika-fejlődés – alapvetően változik a helyzet. A technika robbanásszerűen gyors fejlődése, mégpedig a *lineáris-elragadó jellegű* fejlődése (növekedés-mítosz!) elkezd visszavonhatatlanul rongálni (ld. energia- és anyaghasználat leírt sajátosságai) a természeti-környezeti *létfeltételeket*. Felborul az ökoszisztéma egyensúlya, és így a „megfuttatott jelleg /nem tud/

egyensúlyba kerül/ni/ a természetes szelekció folyamatával.” (Miklósi Ádám fentebb idézett megfogalmazásának némi kibővítése.)

Arról van tehát szó, hogy, úgy tűnik, az ipari technikai fejlődés „begyűjtja” a technika (nagyjából két millió éve tartó!) lassú evolúciós fejlődésének *megszaladását*. Ami *gyorsuló ütemben* éli fel – ld. lineáris-elragadó forrás-használat, annak is megszaladása – a meg nem újuló és véges mennyiségű erőforrásokat. A következmény? Eről kell még szólni a következő gondolatmenetben.

Negyedik gondolatmenet: konklúzió; mi következik az elmondottakból?

Próbáljunk szigorúan a *logika* szabályai szerint eljutni a következtetéshez!

Az előző három részben megkíséreltük az egész gondolatmenet szempontjából alapvetően lényegesnek tartott elemek vázlatos leírását. Ezekből adódnak a *premisszáink* (a kiinduló pontok). Megkísérlem nagyon röviden összefoglalni őket.

Premissza 1. : A technika (kapcsolódóan a „tudomány”, a tudás és annak átadása) kezdettől fogva jelen van az emberi faj kialakulásában. Fejlődésének első két korszakában beilleszkedik az ökoszisztémába, így *egyensúlyi fejlődésnek* tekinthetjük. A harmadik korszakban az egyensúly megbomlik; ld. még Premissza 2.

Premissza 2. A technika evolúciós fejlődése (alapvetően a kulturális evolúció része) hosszú ideig (az első korszakban egyértelműen, a másodikban is még dominánsan) lassú, és tempójánál, valamint jellegénél (cirkuláris jellegű forrás-felhasználás) éppen az emberi társadalom fennmaradásához szükséges nagyságrendű és

jellegű. A harmadik korszakban azonban *elkezdődik a lineáris-elragadó jellegű forrás-használat*, és egyben kialakul az az elv, hogy „az ember uralkodjon a természet felett” (a növekedés mítoszának ez is a következménye), és ezért megborul az egyensúly.

Premissza 3. A harmadik korszakban a technika evolúciója *megszalad*: „... vagyis egy tulajdonságot optimális paraméterein túl, minden korlát nélkül változtat, növel,...” (Csányi) Ez a tulajdonság tehát a technika fejlődése, amely itt, ebben az időszakban „fékevesztett” (ld. idézett könyv címe) lesz. Ehhez, kiegészítőleg, vegyük még hozzá a populáció megszaladását, a népességgrobbanást, ami (lásd növekedés-mítosz, azon belül a nemzet népességszaporodásának értéke) jelenleg szintén megállíthatatlannak tűnik.

Konklúzió: Az evolúciós folyamat akkor normális, ha „... az evolúció szintje: a szintek evolúciója addig tart, amíg egy egységes replikatív rendszer alakul ki, ez az *evolúciós egyensúly* állapota”.⁷⁷ És „ha ez nem jön létre, /illetve, teszm hozzá, talán jogosan, ha az egyensúly megbomlik/ akkor elképzelhető a populáció kihalása. **És éppen ez lehet a mondottak alapján a technika (és a populáció) megszaladásának végső következménye.** (Tegyük – csak így, zárójelben – hozzá, hogy ez, mármint egy faj kipusztulása, evolúcióelméleti nézőpontból egyáltalán nem kivételes: rengeteg evolúciós „zsákutca” létezett, amikor is kialakult egy új faj, létezett hosszabb-rövidebb ideig – Csányi szerint egy faj átlagos élettartama 8-12 millió év – aztán ezért vagy azért kiderült, hogy mégsem

⁷⁷ Csányi Vilmos: Az evolúció általános elmélete; Akadémiai Kiadó, 1979, 127.o.

életképes – vagy csak a változó feltételekhez már nem tud alkalmazkodni –, és kipusztult. Az is lehet, hogy a *Homo sapiens*, mint faj, és ezt éppen a technika megszaladása mutatja meg, ilyen evolúciós zsákutca.

És akkor kikerülhetetlen a nagy kérdés: tehetünk-e valamit, mit tehetünk e végső következmény elkerülése érdekében? Miklósi Ádám ezt írja (idéztem, most megismétlem): „...igazából csak globális, és ’kultúra feletti’ szabályozóktól várható a megszaladási jelenségek megállítása, ezek kialakulása azonban hosszú, többgenerációs folyamat, tehát ma nincs más, amit tehetnénk, mint a ’kis lépések politikája’.” Nem tudom, mert nem ír róla, hogy mik lehetnének ezek a „kis lépések”. Megpróbálok néhány, általam nélkülözhetetlennek gondolt „nagy lépést” megfogalmazni. (Nyilván nem az összeset; nem vállalkozhatom átfogó „emberiség-mentő program” kidolgozására. Csak a – szerintem – legfontosabbakat jelzem.) Ezek:

1. A növekedés mítoszának megtörése, az állandó növekedés mielőbbi leállítása. (Megkötések: a./ A „mielőbbi” voltaképpen azt jelenti, hogy csak akkor és úgy, hogy minden ma élő embernek ki legyenek elégítve 21. századi szinten a primer szükségletei. b./ A „fenntartható fejlődés” szlogenjét el kell felejteni. Egy fejlődés akkor „fenntartható”, ha nem éli fel forrásait. Meg kell találnunk a – földi viszonyaink közötti – *fenntartható létezés* formáit. Fontos itt, hogy „földi viszonyaink közötti”. Vannak elképzelések – komolyan veendő tudósok részéről is – amelyek szerint az emberiség fennmaradását a más bolygókra település, vagy azok benépesítése jelenti. Ebben nem tudok hinni. Jelenlegi, és a belátható jövőben rendelkezésünkre álló technikával többszáz (vagy akár csak tucatnyi)

fényévnnyire lévő bolygókat nem tudunk elérni úgy, hogy *kellő számosságú* embert eljuttassunk.)

2. A népességnövekedés leállítása. Szakértők szerint a Földnek van egy eléggé korlátozott eltartó képessége; a jelenlegi 7,5 milliárd ember ennek vagy a határán van, talán már túl is haladta; lényegesen többet biztosan nem bír el.

3. A technikai fejlődés *irányának* (célkitűzéseinek) „átállítása”. A jelenlegi irány: fogyasztás-növelés és fogyasztás-formálás a növelés érdekében. A szükséges irány: fogyasztás „szintentartása” (külön nagy kérdés, mi lehet ez a fenntartható szint), és ezzel együtt és ennek érdekében a fogyasztás „normalizálása”; a felesleges fogyasztások, a hivalkodó fogyasztások leépítése.

Elképzelhető egy ennyire radikális változás-sor elindítása? Igen, *elképzelhető*. De, hogy *megvalósítható-e*? Hogy *hajlandó-e* az ember, a Homo sapiens, előszedni a józan eszét? Ebben már kétségem van. (Idéztem korábban egy aforizmat: „A világon minden dolognak van határa, csak az emberi butaságnak nincs.”)

Én azért, bölcsebbet nem tehetvén, *reménykedem*. Mert:

Szubjektív zárlat (nagyon szubjektív)

Valahol a Budai hegyekben, volt egy öreg erdő (akkor még volt; vajon ma is megvan még?) eldugott sarkában volt egy kis (általában) ember nem járta tisztás. Kiskölyök koromban nagyapám egyszer-ször, kis kirándulásképp, elvitt oda. Leheveredtünk a zöld fűre, csak néztük a felhők játékát, elvoltunk nyugodtan-csendben. Nagyapám, csak hogy tudjam-megérezzem, miről van szó, mesélt a

bokrokról, fákról, madárhangokról, bogarak zümmögéséről, mókusról, őzről.

Amikor fiam kiskölyök volt, egyszer-egyszer, kis kirándulásképp, elvittem oda, arra az ember nem járta tisztásra. Leheveredtünk a zöld fűre, csak néztük a felhők játékát, elvoltunk nyugodtan-csendben. Én, csak hogy a kölyök tudja-megérezze, miről van szó, meséltem a bokrokról, fákról, madárhangokról, bogarak zümmögéséről, mókusról, őzről.

Nagyon akarnám, hogy majd ha fiamnak kiskölyke lesz (remélem, lesz), kiviszi, kiviheti még őt, a kiskölyköt oda, arra az ember nem járta tisztásra. Majd leheverednek a zöld fűre (hinni akarom, lesz még zöld fű), csak nézik majd a felhők játékát, ellesznek nyugodtan-csendben. Fiam, csak hogy a kölyök tudja-megérezze, miről van szó, mesélni fog (jó lenne bízhatnom benne, lesz még miről) a bokrokról, fákról, madárhangokról, bogarak zümmögéséről, mókusról, őzről.

A *racionalitás* olykor bizony szkepszishez vezet. Én azért *reménykedem*...

És akkor végülis mit tegyünk, mit TEHETÜNK mi, világdöntésekbe beleszólni nem nagyon tudó „kisemberek” most és itt? Vélem, nem lehet másként, az egyetlen EMBERI (mert emberhez méltó) magatartás az, hogy mindennapjainkban tesszük a ráncszabott dolgokat, legyen az gépszerelés, gyógyítás vagy tanítás, tesszük becsülettel és tőlünk telhetően jól, úgy MINTHA volna hosszútávú jövője az emberiségnek. Hátha összeadódik belőle valami...

Utóirat

Már majdnem kész voltam ezzel írással, amikor megjelent Marosán György cikke.⁷⁸ A szerző fizikus-filozófus, egyetemi tanár, szakkönyvek szerzője; gondolom, szakembernek tekinthető; jogos komolyan ráfigyelni. Írása olvastán úgy éreztem, megerősít: tán mégsem egészen istentől (tudománytól) elrugaszkodott agyrém az, ahogyan én látom a dolgokat. Tán magam mentségéül is ide iktatom hát cikkének (idézetekkel történő) kivonatát.

„A világ multipoláris és decentralizált lett, egyes részei – az országok és létszférák – egymástól elválaszthatatlanná váltak, az államok és az egyének megkérdőjelezhetetlennek vélt szuverenitása megszűnőben van. A világ egy olyan zenekarra hasonlít, amelyben sok a zenész, senki nem figyel a másakra, mindenki a maga nótáját fújja, és sehol egy mindenki által elfogadott karmester.

.....

A Föld – gazdaságostul, nemzetállamostul és környezetestül – globális 'közlegelővé' vált. A közlegelő egykor a falu melletti rétet jelölte, ahova a gazdák a teheneiket hajtották ki. A közösség jóléte a közlegelő állapotától, az pedig a lelegelhető fű mennyisége és a legelésző tehének száma közötti kényes egyensúlytól függött. Ha az egyensúly megbomlott – mert túl sok állatot hajtottak a legelőre – bekövetkezett a 'közlegelő tragédiája'.

.....

A kutatók alig két hónapja tárták a világ elé: közlegelővé vált bolygónk kritikus ponthoz érkezett. Ha az önmagukat mindenki más elé helyező nemzetek az emberiség közös érdekét figyelmen kívül

⁷⁸ Marosán György: A globális Rubik-kocka; Népszava Szép Szó melléklet, 2019. 01. 26. 2-3.o.

hagyják, és nem veszik figyelembe a jövő nemzedékek szempontjait, katasztrófa következhet be.

.....

A XXI. századba átlépve azonban a világ komplex és kaotikus lett. Mivel a folyamatok áttekinthetlenné váltak, az addig bevált modellek rendre 'megbicsaklottak'. Tanácsaikat követve nemhogy helyreállt volna, inkább megzavarodott a világ kényes egyensúlya: ... Míg a szakemberek világlátásának 'vakfoltjai' régebben nem okoztak látványos problémát, napjainkban egyre több nem várt mellékhatással, az eredeti szándékot az ellentétére fordító következménnyel szembesülünk.

.....

...Ezért megkerülhetetlen a tudósok – végső figyelmeztetésnek szánt – felhívása: *alig másfél évtized áll rendelkezésre a környezeti katasztrófa elkerülésére.* (Az én kiemelésem B.P.)

.....

...Akár jó hírnek is tekinthető: egy hatékony stratégia megalkotásához nem a tudósok szakértelme a 'szűk keresztmetszet'. Viszonylag rövid idő alatt létrehozhatók azok a komplex modellek, amelyek segíthetnek elkerülni a 'globális közlegelőt' fenyegető veszélyeket. ... Ám ha megszületnek is ezek a komplex modellek, a politikusok nehezen vehetők rá használatukra.

A modellek ugyanis – a világ bonyolultsága miatt – többnyire a hétköznapi logikával ellentétes következtetéseket sugallnak. A politikusok ebből azt olvassák ki: a tudósok ajánlásait követve csökkennek újraválasztásai esélyeik.

.....

Az emberiség mai állapota tehát azt vetíti előre: világunk sodródni fog. ... A következmény: a megbomlott egyensúly helyreállítás – ha sikerül – a *szükségesnél tovább* tart, ... (Az én kiemelésem B.P.)

Jogos a kérdés: miért nem kínálok optimistább képet? ... Megpróbálok ... realista lenni. Abban bízom, hogy a tudósok viszonylag gyorsan elénk tárják a globális Rubik-kocka megoldását. Azt azonban, hogy a világ vezető hatalmai hajlandók és képesek lesznek-e helyreállítani a globális Rubik-kocka harmóniáját – megtalálni és megvalósítani a legkevésbé fájdalmas, de mégis működőképes megoldást –, csak remélni merem.”

Tehát neki is csak a *reményre* futja...

A tanulmány a Bukovics István 60. születésnapján rendezett konferencián tartott előadás írásos változata. (Megjelenés alatt)

V. rész: műhely

Pár éve létrejött memoárom, önéletírásom „Mesélek magamról” munka-címmel. (Javított – szűkített és szerkesztett – változata meg is jelent 2018-ban a Wesley János Kiadónál, „Megéltem nyolc évtizedet” címen.) Mesém persze alapvetően arról szól, ami történt velem, meg ahogyan átéltem a

történeteket. De írás közben előkerültek „meta-problémák” is, olyan mögöttes dolgok, amik magára a megírásra vonatkoznak. Többek között az emlékezés sajátosságairól, az érzések szavakba foglalásának nehézségeiről, a leírás dilemmáiról és azon belül például arról, mit és mennyit írhatok le másokról. A **kimondhatóság** problémái: sokszor másokat is érinthet mondanivalónk. Szociológiában nem ritka: ha interjúval dolgoztunk, az alany esetleges megnevezése érinti őt, de az is előfordul – főleg helyi társadalomkutatásban –, hogy az interjú alany másról is beszél. (Például szidja a polgármestert, vagy dicséri a papot.) Mennyit szabad a szövegünkben benne hagyni ezekből, mikortól kell – így szoktuk mondani – „anonimizálni” az elmondottakat? De probléma lehet a **megírhatóság** is: kellően egyértelműek-e a használni kívánt fogalmak, megtaláljuk-e a megfelelő mondat-szerkezetet, stb. Meditációk tehát az emlékirás **ismeretelméleti** (gnoszeológiai) és **morális** (etikai) problémáiról.

Elég sok efféle gondom volt könyvem írása közben; „közbevetéseként” fogalmaztam meg őket. Ezekből a meditációkból gyűjtöttem össze egy csokorra valót. Ami így persze nem logikusan végiggondolt egyívű tanulmány, csak egymáshoz hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódó töprengések. Tán nem érdektelen így sem.

És még egy megjegyzés. Már eme „gyűjtemény” összeállítása után került kezembe Heller Ágnes könyve, „Az önéletrajzi emlékezés filozófiája” címen. Megriadtam: ha ezt már Heller Ágnes megírta, mit akarhatok én? Elolvastam,

*megnyugodtam. (Kissé.) Mert a dolog nem ugyanarról szól. Heller az **emlékezés** sajátosságairól ír, én a **megírás** (vagy leírás) problémáiról. Talán amit én teszek, egyfajta konkretizációja annak, amiről Heller filozófiai elméletet ír. Mindenesetre az érdeklődő olvasónak is melegen figyelmébe ajánlom Heller könyvét.*

Az emlékirás dilemmái

– avagy miért *kell* mégis csinálni azt, ami *lehetetlen*

Kell csinálni az emlékirást, mert vénülvén eljő az ideje a *számvetésnek*, amivel tartozom első soron magamnak, de tán másoknak is, mindenekelőtt fiaimnak: joguk van tudni, ki volt és miként élt apjuk. És majdhogynem *lehetetlen* a számvető emlékezés, mert ... erről szól ez az írás.

Egy változat az emlékirás „műfajáról”: a „mesélés”

(Így kezdtem el azt a memoárt:)

Mire megvénülünk.

Lopom Jókai egy regényének címét felütésnek.

Vajon a „mire megvénülünk” felütés elég „ütős” ahhoz, hogy kíváncsivá tegye az olvasót?

Aztán, megvénültem-e már? Korom szerint, 78 éves lévén (annyi voltam, amikor elkezdtem a „mesélést”), vénembernek számíthatok. De valójában mégsem igaz. Hiszen nem szabad megvénülnöm, mivel 15 éves a fiam, valahogy még föl kell nevelnem. És nem tudok, nem akarok megvénülni, mert a főiskolán ahol tanítok, olyan órákat tartok, amiknek egy részéről azt mondják a hallgatók, hogy jó volt. Tehát tudok még valamit adni. Akkor megvénültem már? Igen is meg nem is. De ha abból indulok ki, hogy korom szerint vén vagyok, hát akkor itt az ideje, hogy mérleget csináljak az életemről. De *tudok-e* mérleget csinálni? Tudok-e mérleget csinálni, van-e elég erőm és információm ahhoz, hogy mérleget csináljak? *Információm?* Igen. Mert kérdés, hogy mire emlékszem az életemből és mire nem?

Nagyon sok mindenre emlékszem, de nagyon sok mindenre nem. Erről majd később lesz még szó.

Végülis úgy döntöttem, hogy *mesélek*. Mesélek az életemről.

Most itt ülök, kezemben egy diktafonnal. És elkezdem.

Megéltem 78 évet (eddig). Egy világháborúval benne, egy forradalommal benne, egy úgynevezett rendszerváltozással benne, végig csináltam sok mindent, voltam minisztráns, harangozó, voltam úttörő, csapattanácselnök, voltam DISZ-tag, iskolai DISZ-titkár, sok minden voltam. Erről mindről mesélni kell. Igen, mert az, amit megéltem, abban benne van a történelem, benne vannak a társadalmi változások, benne vagyok én, én, aki valahogy megéltem mindezt, ahogy valahogy lereagáltam mindezt, ahogy bennem valahogy mindez lecsapódott. Lehet, hogy ez tán mások számára is érdekes lehet. Rajta hát!

Pár mondat a mese természetrajzáról

Megkísérlem elmesélni magamat, igen, *magamat elmesélni*. Nem feltétlenül *magamról*, mert ha *magamról* mesélek, az azt jelenti, hogy valakiről valaki mesél. Ha *magamról* mesélnék, azt jelentené, hogy *én mesélek énrólam; kettészakadt én*. És tényleg ez van; ez itt van bennünk és bennem is. Kívülről is nézem magamat, meg megpróbálom belülről megérteni magamat. És nem tudom, lehetséges-e magamat úgy elmesélni, hogy csak *én* legyek benne. Ne legyen ez a kettőzött én. Hogy én legyek az, aki mesél, és nem mást, magamat mesélem, csak magamat, aminek én gondolom magamat. Persze, hogy csak azt mondhatom, aminek én gondolom magamat, hiszen hogy más mit gondol rólam, az egy másik dolog. Azt ők mondják el, ha akarják, ha tudják, ha merik. Nekem azzal, hogy mások mit gondolnak rólam,

most ebben a pillanatban nincs közöm. Én csak azt akarom elmondani, hogy én mit gondolok magamról. Tehát: *magamat mesélem*. Mondom, amire emlékezni *tudok* és amire emlékezni *merek*. Mert korlátozott és korlátolt az emlékezet, ezt tudomásul kell venni.

A memoár az *emlékezés* műfaja. Akkor hát nézzünk meg egy adalékot az emlékezet *lélek-működéséről*!

Hogyan (is) működik az emlékezet, és még az emlékek érvényességéről.

Gyerekkoromban – 1940-es évek eleje, olyan 3-6 éves kor között – Székesfehérváron éltünk, apám a Magyar Nemzeti Bank fiókfőnöke volt, Ehhez a státuszhoz természetesen személyzet is tartozott. Volt mellettünk (hárman voltunk testvérek) egy gyereklány, Anni. Sváb lány volt, és egyebek között azt is utasításba kapta, hogy velünk csak németül beszélhet. Így én gyakorlatilag egyszerre tanultam meg németül és magyarul. És nagyon szerettem Annit. '44-ben el *kellett* mennie tőlünk. Én nagyon sírtam akkor, és attól kezdve *nem voltam hajlandó megszólalni németül*. Anyám-apám sokszor próbálták (mindketten perfekt beszélték a nyelvet), én nem és nem és nem; mai napig sem.

Azt gondolom, hogy ez a történet Annin kívül nem csak róla szól. Arról szól, hogy az én belső működésmódom az valamiképpen úgy dolgozik, hogy egy erős negatív élmény nagyon sok mindent leblokkol és visszafojt. Lehet, hogy ez freudi alapon könnyen *magyarázható* az elfojtások természetrajzával, de ez az *én élményem*. S Freud vagy nem Freud, az az én élményem, hogy vannak emlékeim, vagy élmény morzsáim vagy olyan emlékeim, ahol nem konkrét

esetre, nem konkrét arcra, nem konkrét történésre emlékszem, hanem csak egy érzésre, egy benyomásra, és ezek az emlékek, ezek az *érzések*, ezek a *benyomások*, ha negatívak, akkor leblokkolják a *történetekre* való emlékezést. A történetekre? Nemcsak a történetekre. Mondtam, hogy Annit én nagyon szerettem. És nyilván több éven keresztül volt velem, mellettem, hiszen másképp nem tudtam volna németül megtanulni tőle. De az arcára, a hajára, semmire nem emlékszem. Nem emlékszem, hogy hogyan nézett ki. Nem emlékszem, hogy mennyi idős volt. Nem emlékszem, hogy milyen ruhákat hordott. Nem emlékszem semmi konkrétumra. Nem emlékszem arra, hogy hogyan játszott vagy mit játszott vagy mit csinált velem. Csak arra emlékszem, hogy Anni *volt*, Anni nekem nagyon fontos volt, *elszakították tőlem*, és *innen* kezdve minden *vele kapcsolatos konkrét emlék* is *eltörlődött*, lefojtódott. Ezzel azóta sem tudok mit kezdeni, mint ahogy azzal sem, hogy ez a furcsa részleges amnézia máskor, más személyekkel, más esetek kapcsán is így működik.

Egy másik adalék, ugyanerről.

Életem első nagy – három és fél évig tartó – szerelme Panni volt. Akivel kapcsolatunk megszakadása – ő szakított – nekem nagyon fájdalmas élmény volt, olyannyira, hogy utána évekig nem tudtam újabb viszonyba belemenni. És *emlékképe*, meg az *érzés emléke* évtizedekig bennem élt. S mindig megképzett előttem egy arc, egy alak, nagyon világos, pontos, tiszta vonalakkal. Egészen addig, míg egyszer, már nagyon-nagyon sokkal az elválásunk után, évtizedekkel később a kezembe került egy fotóalbum, ami rólunk szólt. Amibe a róla vagy kettőnkéről készült képek voltak összegyűjtve. S ez az album

az elválásunk óta nem volt a kezemben. Abban az értelemben nem volt a kezemben, hogy nem néztem bele, nem lapoztam bele. Vittem magammal mindig a többi fotóalbum között, tudtam, hogy ott van, rendben van, megvan, de nem néztem bele; nyilván nem véletlenül hagytam nyitatlanul. S, mondom, egyszer, tíz-tizenkét évvel ezelőtt, tehát már több mint harminc-negyven évvel a kapcsolat elmúltja után, egyszer megint a kezembe került az album és akkor, ki tudja, miért, belelapoztam. S ott volt az első oldalon mindjárt egy portré róla, amit *én készítettem*, egy jó fénykép. És döbbenetes volt, hogy erről *nem az az arc* nézett vissza rám, mint ami az *emlékeimben élt*. Persze, ismerős volt az arc, és abban a pillanatban, amint a fényképre ránéztem, tudtam, hogy igen persze ő az. De az *emlékeimben nem az az arc élt*. Nem tudom megmagyarázni, hogy miben különbözött, de más volt. (Az *emlék-arcot* azóta soha nem tudom felidézni...) Az *emlék átszínezte az arcot. Nem törölte, átszínezte*. Anni arcát törölte. Panni arcát nem törölte, hanem átalakította. Miért? Mert nagyon fontos volt nekem, és valamiért (az elválás módja miatt? – valószínűleg azért) az eredetit törölni akarta. Éppúgy, mint Annit. Az elválásunk módja olyan volt, olyan élmény volt, ami az előzőket éppúgy, mint Anni esetén, törölni akarta. És konstruált helyette egy másikat. Szébbet nem. Csak másmilyet. Mert *valamilyenre, egy konkrét arcra* mindenképpen szüksége volt az emlékezésnek. Nagyon furcsa volt ez. Nagyon furcsa volt, s azóta, ha rágondolok, most már megint csak az eredeti, a fényképen látott arc elevenedik meg előttem. Előhívta a fénykép az igazi arcot. S azóta az van bennem. Ugyanolyan erősen, intenzíven és követelően, ha tetszik, mint a konstruált arc. Az van bennem. Megint valóságossá lett? Talán igen.

Így (is) működik az emlékezet. Töröl, alakít? Persze.

Gondoljunk csak bele! Ha egy sok év előtti történet – emlékeimből – felidézek, soha nem azt idézem fel, ami *volt*, ami *történt*, hanem mindig csak azt, ahogyan *most* gondolok rá. És itt fontos azt is hangsúlyozni, hogy *most hogyan gondolom*. Mert ahogyan most visszatekintve felidézek dolgokat, nyilvánvalóan ez a visszatekintés egy meghatározott állapotból, egy meghatározott helyzetből való visszatekintés. Valahová eljutottam. Kialakult a világgal, a környezetemmel, a társadalommal valamilyen viszonyom, s teljesen természetesnek tartom, hogy amikor nekilátok felidézni az utat; az én utamat, ami ide elvezetett, akkor maga ez a nézőpont, ahonnan most nézem, már befolyásolja azt, ahogyan megpróbálom értelmezni azokat a dolgokat, amik történtek velem, vagy amiket csináltam. Sőt biztos, hogy nem csak az *értelmezést* befolyásolja a mostani álláspontom, nézőpontom, helyzetem. Biztos, hogy befolyásolja azt is, hogy *mire emlékszem vissza*. Mi az, ami felidéződik? Igen, az emlékezet, az emlékezet itt is, mint annyi más dologban működik valahogy, működik úgy, hogy megőriz, felidézhetővé tesz dolgokat, s vannak dolgok, amiket töröl. Valószínűleg azokat a dolgokat törli, amik ma, mai gondolkodásom szempontjából kínosak lennének, negatív színben tüntetnének föl. De hát nem tudunk vele mit kezdeni, mert az emlékezet ebben az értelemben nem befolyásolható. Van, amit megőriz, van, amit töröl. Felidézni csak azt tudom, amit megőrzött. Nem tudok a törléssel mit kezdeni, mert hiszen *nem tudom, hogy mit törölt*. Pedig lehet, hogy fontos dolgokat is törölt. Ezzel a bizonytalansággal bizony együtt kell élni, s amikor mesélek, akkor ebben ott van ez a bizonytalanság. Egyet

merhetek, vagy próbálhatok meg, legalábbis a magam számára hangsúlyosan lerögzíteni. Hogy szándékosan nem hallgatok el semmit. Ami az emlékezetben előjön, azt megpróbálom elmondani, elmesélni, talán értelmezni is egy kicsit, ami nem jön elő az emlékezetből, azzal nem tudok mit kezdeni.

Közben aztán más dilemma is adódik:

Meditáció a mesélés nehézségeiről

Nem könnyű mesélni. Illetve nem könnyű mesélni akkor, ha nem ül velem szemben senki, akinek mesélnék. Akinek az arca, a szeme villanása visszajelezné, hogy érdekes-e amit mondok, érthető-e a mese amit mondok, akinek a kérdéséből talán továbbindulhatna a mese. Amikor kézzel írtam, akkor ott volt előttem a papír, kezemben a toll. Írtam a betűt, az rögtön megjelent a papíron, s akkor volt valami, *tőlem már* tárgyasultan *elvált* valami, amivel mégis valami *kapcsolatom* volt. Ott volt a betű, amit el lehetett olvasni. Ott volt a szó, ami jelentett valamit, s ha újraolvastam két sorral följebb, akkor jelzett nekem, valami más volt már, ami nem én vagyok egészen, de mégis én, mert az én gondolatom van ott, de mégis más is volt már, mert le volt már írva, de jelzett, jelzett nekem, s kialakult egy kapcsolat köztünk. A papír, a toll és köztem. Még amikor a számítógépen írtam, akkor is. Ott is, ott van a kapcsolat a számítógép és köztem. Leütöm a klaviatúrán a betűket, megjelenik a képernyőn a szó, és amikor megjelent a képernyőn a szó, a mondat, és természetesen ott van a számítógép memóriájában ez a szó, ez a mondat, onnantól kezdve ez már nem én vagyok, az már tőlem elkülönбözödött, kellően filozófikusan mondvá, objektiválódott, és velem, mint tőlem különböző dolog, valamilyen kapcsolatban van. Én

valamilyen kapcsolatba kerülök a géppel és a gépbe írt szöveggel, és mégis *velem, külsőként önmagammal*. A megkettőzött én!

Most, amikor csak egy magnetofon van a kezemben, és csak elképzelek legfeljebb valakit, aki hallgat, nincs kapcsolat. Magam vagyok. Nincs kapcsolat, mert a diktafon nem jelez vissza. Persze vissza lehet majd hallgatni, de most, amikor éppen mondom, nem látszik rajta, nem érződik rajta, hogy valami történt rajta, benne, a készülékben. Nehéz. Nehéz mesélni, ha nincs kinek mesélni.

Nincs kinek mesélni? Így van? Vagy mégse egészen? Nézzük máshonnan!

Az író, regényíró, történetíró ül papírával szemben és ír. És tudja, hogy most ő csak a papírjának ír. Csak a papírával van kapcsolatban, de bízik abban, hogy majd valaki egyszer elolvassa. A *mesélő* a dolog lényegénél fogva mindig *valakinek* mesél. A mese, ami az előszóban történő mesélést illeti, mindig *egy mesélő és a mesét hallgatók viszonyában jön létre*, alakul formálódik. A mese eredetileg az *előszó* műfaja, mégpedig az *itt és most* elhangzó előszóé. *Mesélni* nem lehet másként, csak ha *valakinek* mesélek. Főleg ha az életemről vagy a saját történeteimről van szó. Hogyan lehet átugrani ezt az árkot, ezt a feszültséget hogyan lehet feloldani? Nem tudom De meg kell próbálnom, mert nincs, akinek meséljek, de mégis fontosnak tartom, hogy meséljek. Kicsit magamért is. Magamért, hogy kimondjam magamból, és persze remélem azért azt is, hogy valahol valamikor valaki másnak is mondani fog valamit ez a mese. A fiaimnak talán? Vagy tán másnak is? Nem tudom, de úgy érzem, hogy mesélnem *kell* és meg kell próbálnom magam elé képzelni valakit,

akinek mesélek, mert másként nem lehet mesélni, és mert mást nem tudok, csak mesélni.

A mesélés értelméről, fontosságáról

A Tao azt tanítja, hogy keresd meg a saját utadat. A *saját* utadat. Ne törődj mással, ne akarj mástól tanácsot kapni, és ne akarj másról példát venni. *A saját utadat keresd.* Mekkora út, mennyire fontos, mennyire különbözik másoktól? Ne kérdezd. Csak a saját utadat keresd. Lehet, hogy ez az én mesém, amit most megpróbálok elmesélni, az is mond valaki számára valamit? Nem tudom. De nem szabad ezen gondolkozni. Nem szabad ezzel kínlódni. Nem az a dolgom, hogy azt méricskéljem, vajon fontos-e mások számára is, amit elmondok, vajon tudok-e olyasmit mondani, amit más még nem mondott el, vajon értelme van-e annak, hogy mesélek, nem szabad ezen gondolkozni. Az én dolgom azt hiszem, most csak az, hogy meséljek. Nekem nincs dolgom azzal, hogy mi lesz ezekkel a mesékkel. Nekem csak azzal van dolgom, hogy elmeséljem őket, hogy rendbe tegyem magamat, ha tudom, és amennyire tudom. S a többi nem az én dolgom.

Valamennyi a mesélésről, a mesélés lélektanáról.

A kiinduló pontom az volt, hogy mesélni *kell*. Kell, ámbár nincs semmi külső kényszer. Nincs szerződése, meg sem ígértem senkinek, hogy megcsinálom ezeket a meséket. Nem is nagyon tud róla azon kívül, aki leírta, senki, hogy csinálom. És mégis azt mondom, hogy kell. Mert van egy belső kényszer arra, hogy meséljek, a számvetés kényszere. A magammal történő számvetés kényszere. És

ott van a belső kényszernek a másik fele: hogy mások számára, elsősorban természetesen a fiaim számára valamit tudassak arról, hogy ki vagyok én, hogy ki voltam én. *Hogy nekik valamilyen értelemben legyenek gyökereik. Hogy ők legalább ebben a vonatkozásban ne maradjanak gyökértelenek úgy, mint ahogy én gyökértelen maradtam abban az értelemben is, hogy apám, anyám, nagyanyám nagyon-nagyon keveset meséltek nekem önmagukról, a gyerekkorukról, az életükről. Ami keveset tudok róluk, az nagyon kevés ahhoz, hogy valóban gyökereknek lehessen tekinteni. Azért kell tehát mesélnem, hogy a fiaimnak, ha egyáltalán valaha valamikor fontos lesz számukra, hogy honnan jönnek, milyen gyökerekből táplálkoznak azok az életerők, amik táplálják vagy táplálták, vagy elindították őket az úton, az életük útján. Ez a kettős belső kényszer az, ami rákényszerít arra, hogy meséljek. Amiért azt mondom, hogy mesélnem kell. Miközben időnként egyáltalán nem könnyű, mert ahhoz, hogy meséljek, ahhoz idő is kell, meg nagyjából megfelelő környezet is. De nemcsak ez korlátoz. Az is korlátoz a mesében, hogy a meséhez egy valamilyen lelkiállapotban kell lenni. Valami rákészülésben, valami belső nyitottságban, magamra való nyitottságban, és ez nem mindig van jelen, nem mindig áll elő.*

Most éppen mintha lenne egy olyan állapotom, hogy tudok mesélni. Kinézek a fenyőfára az ablakon. Arra a fenyőfára, ami a szomszéd kertben áll, ami tehát ebben az értelemben nem az enyém, semmi közöm hozzá. De abban az értelemben viszont az enyém, hogy minden nap, ha kinézek az ablakon, látom. És látom az ágán a madarat is időnként. Enyémmé lett. De, és erre ma figyeltem föl, enyém a kukacvirág is. Van egy erkélyünk, egy pici erkélyünk. És annak az

egyik oldalán van egy virágosláda. Még tavaly elültettem benne kukacvirágot. Elég szépen megnőtt, megvolt. Aztán ősszel elhervadt, elszáradt, úgy gondoltam, hogy ennyi volt. És idén tavasszal kinőtt, mert ez egy évelő növény mégiscsak. Kinőtt, s én elkezdtem öntözni szorgosan, s a nyár közepén virágba borult. Apró kis virágok, színes virágok, nekem nagyon tetszenek. Még most is, bár már hervadóban, de megvannak a virágok. S most, amikor a fenyőfámra néztem ki, ott láttam a szemem sarkában ezeket a virágokat is, a kukacvirágot. És ez már az enyém. Mert én ültettem tavaly. Én locsolgattam idén, én nevelgettem. Ez már az enyém. Akkor mégiscsak van valami itt, ami az enyém. Van. És valószínűleg az, hogy van valami, ami az enyém, ami hozzám tartozik, ez segít abban, hogy tudjak mesélni. Segít abban, hogy össze tudjam szedni a gondolataimat, segít abban, hogy fel tudjak, fel merjek, fel bírjak idézni olyan korábban volt dolgokat, amik fájnak, amik nehezen felidézhetők, amikkel nehezen tudok belül boldogulni. Lehet, hogy a kukacvirágnak olyan ereje van, ami megmozdítja az embert? Belül megmozdítja az embert? Vagy inkább a kukacvirágnak *az a tulajdonsága*, hogy *az enyém*, az mozdítja meg? Talán az utóbbi. Mindenesetre megmozdítja. Mindenesetre lehetővé teszi, belül lehetővé teszi nekem, hogy meséljek tovább.

Meditáció a magammal való szembenézésről (meg a fenyőfákról) ((Az előző folytatása))

Ülök a dívány sarkában, most magam vagyok szemben magammal. Ami ugyebár lehetetlen. Hiszen ha szemben ülnék magammal, akkor ketten lennénk. És én csak egy vagyok. Mégis szokták mondogatni, hogy az embernek időnként szembe kell nézni

önmagával. Hogy lehet szembenézni önmagammal, ha egyedül vagyok? Mindenesetre az ember, ha magában van, akkor megpróbálhat magáról gondolkozni, és hátha ez vezet valamire. Kellő bizonytalansággal persze, mert hiszen minden szemlélés, akármit nézek, valamiképpen befolyásolt minden eddigi tudásomtól, élményemtől. Nem tudok teljesen elfogulatlanul, tisztán, tárgyiasan ránézni egy fenyőfára sem, még kevésbé egy tollra vagy effélére, mindig bennem van az, hogy eddig mit láttam. Ha egy fenyőfát nézek, sok ezer fenyőfa, amit valaha életemben láttam, visszaköszön. És befolyásolja azt, hogy most milyennek látom. Ha szép a rügye, akkor arra gondolok, hogy máskor milyen rügyeket láttam, azokkal összehasonlítva tartom szépnek, fejlettnak, vagy nem szépnek, nem fejlettnak. *Bármit tekintek tehát, mindig ott vannak benne az összes előző tapasztalataim*, s ezek befolyásolják azt is, hogy akkor, abban a pillanatban éppen mit látok, hogyan látok, mit veszek észre, mit nem veszek észre.

Így van ez akkor is, hogyha magammal nézek szembe. Nem tudok teljesen tárgyilagosan szemlélődni akkor sem, ha magamat szemlélem. Elfogult leszek magammal szemben. Ez természetes. Említettem már, most újra mondom, akkor hát *nem* arról lesz szó ebben a memoárban, hogy *milyen voltam*, hanem arról lesz szó, hogy *milyennek látom most magamat*. Mire *merek*, mire *tudok* most emlékezni. Korlát ez? Hát persze, hogy az. Az emberi emlékezet, az emberi gondolkodás, az emberi személyiség korlátja. Nem tudom kiküszöbölni, legfeljebb tudomásul venni. És akkor ne keressünk az elmondandók mögött igazságot, valóságot, ne keressünk mögötte valami *tárgyilagos elbeszélést*, vegyük úgy, hogy *én, most, így látom*.

Például a fenyőt, ami az ablakunk előtt van. Mielőtt elkezdtem ezt a mesét, kinéztem az ablakon, a szemben lévő kertben ott van egy gyönyörű hatalmas fenyőfa, pontosabban kettő. Isten igazából semmi közöm hozzájuk, sem abban az értelemben, hogy nem a mi kertünkben állnak, kerítés választ el tőlük, sem abban az értelemben, hogy én ültettem volna őket vagy valami közöm lenne ahhoz, hogy vannak. És mégis ezek a fenyők számomra fontosak, talán mert szépek. Ha kinézek az ablakon, ezeket látom. S látom, hogy most tavasszal kezdenek kibújni az ágak végén a kis rügyecskék, amelyekből újabb ágak lesznek majd, amelyek az értő szemnek pontosan megmutatják, hogy mennyi idős az adott fenyő, ágak, amelyekre majd madarak ülhetnek rá csivitelni; ilyenek is vannak persze a szomszéd fenyőfán, most is ott ül egy harkály, billegtetí a farkát...Dehogy harkály! Szarka. Billegtetí a farkát. Sokszor-sokszor látom ezt a szarkát is. Valahol itt fészkel a közelben. Ez is hozzám tartozik már egy kicsit. S nézem ezt a fenyőt, öreg jószág lehet, sok tízéves talán? S arra gondolok, hogy vajon mekkora lehet az a fenyő, amit én ültettem el.

Mert harminc évvel ezelőtt – igen, most már harminc éve ennek, Tahitótfaluban a telkünkön elültettem egy fenyőt. A Balaton-felvidékről hoztam, közönséges erdei fenyő, nagyon szépen megfogant, megfogott, és elkezdett nőni-növekedni. A végén már – mármint hogy annak az időszaknak a végén, amíg miénk volt a telek – olyan jó három méteres lehetett és nagyon szépen növekedett tovább. Vajon most mekkora lehet? Mekkora lehet az a fenyő, amit én ültettem el, amihez nekem közöm volt? Amely fenyő a létét, pontosabban az *ottlétét*, hiszen a *létét* annak köszönheti, hogy valahol

a Balaton-felvidéken egyszer elhullott egy mag, s abból kinőtt egy kicsi kis fenyőpalánta, amit olyan harminc-negyvencentis korában, talán két éves, ha lehetett, gondosan körül ástam, hátizsákba tettem földlabdával együtt és elhoztam Tahitótfaluba, szóval létét a Balaton-felvidéknek köszönheti. De az *ottlétét*, meg azt, hogy aztán megnövekedhetett, azt már nekem köszönhetette. Hiszen ha száraz volt, akkor öntöztem, mellőle a gyomokat, amik esetleg veszélyeztették volna, kikapáltam, kiszedtem. És most már tőlem teljesen függetlenül létezik, ha létezik. Ezt sem tudhatom. Elültettem egy fát, gondoztam, ameddig módom volt rá, hogy gondozzam, aztán elkerültem onnan, s elkerült tőlem az a fa. Mekkora lehet? Vajon ülnek-e az ágán most is madarak? Ennyi marad belőlünk? Ha marad. Vagy ennyi marad utánunk, ha marad?

Ennyit a fenyőfáról.

Vagy ez már nem is csak a fenyőfáról szól?...

Talán; gondolkozzunk el rajta....

Most lépek tovább, egészen másfelé. Vagy mégsem annyira más irány ez? Meglátjuk.

*Meditáció az **egy ember** élete „múltjának kutjáról”*

Megint ülök a dívány sarkában, s mögöttem, bár az ablakkal tőlem elválasztva, de mégiscsak ott van a már többször emlegetett fenyőfa. Fenyőfám. Mily groteszk is ez a birtokos személyrag megjelölés. Fenyőfámnak mondom, holott nem az enyém. Nem az enyém kétszeresen is, hisz nem én ültettem, és nem is az én általam lakott ház udvarán áll. Tehát mindenképpen tulajdonjogilag, akárhogyan tekintjük, másé. S mégis azt mondom, fenyőfám. Az enyém. Mert

valahányszor eljövök errefelé, a szoba másik feléből, kitekintek az ablakon, s látom a fenyőfát, s magamévá teszem. A látványt. S ezáltal, hogy a látványt magamévá tettem, valami sajátos módon enyém lesz ez a fenyőfa.

Mi az enyém, és mi a másé? Az-e az enyém, amit tulajdonjogilag enyémnek tekint a jog s a törvény? Nem fontosabb-e, hogy ha rátekintek, magamévá teszem. S ez által az enyém lesz. Ott van tehát a fenyőfa, mögöttem, az én fenyőfám, nem tudom, hogy meddig az enyém, ameddig itt lakom, s hogy meddig lakom itt azt sem tudom, de most ott van, és most az enyém, és ez valamiképpen nyilván meghatározza gondolkodásomat is. Azt is, hogy miként gondolkozom a lakásomról, a helyről, ahol élek, mert hiszen ott van a fenyőfám, ami egy gyönyörű, hatalmas jószág, s függetlenül attól, hogy tulajdonilag enyém vagy sem, napi életemnek részévé lesz. Megint kérdések, amelyekre nem tudom a választ.

Vagy nem is akarom keresni a választ, hiszen nem feltétlenül az a dolgom, hogy válaszokat keressek. Az a dolgom, hogy kérdéseket tegyek fel, az a dolgom, hogy a kérdések segítségével magamat próbáljam megérteni. Azt, hogy nekem milyen a viszonyom, a kapcsolatom a fenyőfával, a meleggel, napfénnel, a kutyával, aki itt liheg a lábam mellett, mert valamiképpen ezek a fontosak. Ezek azok, amik meghatározzák, befolyásolják az életemet.

Mostanában újra olvasom Thomas Mann: József és testvérei című regényét. Ezzel a mondattal kezdődik: „Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?” S majd ezt követően hosszú-hosszú oldalakon keresztül elmélkedik a múltról, arról, hogy a múlt hogyan épül be a jelenbe. Hogy minden, ami

megtörtént – valóságosan vagy a mítoszokban, ez szerintem teljesen mindegy –, hogy ami megtörtént, az ismétlődik, újra alkotódik a jelenben a múlt, egybecseng, egybefolyik jelen és múlt. A társadalom, egy törzs, egy embercsoport a maga múltját keresi s megfogalmazza regékben, mítoszokban, más társadalmak, más törzsek, más emberek regéiben, mítoszaiban, múltjában keresve a párhuzamokat. Keresve? Nem keresve, természetes módon ott lévén ezek a párhuzamok. Ott vannak ezekben a különböző regékben, mítoszokban. S ezekből épül fel egy emberi társadalom emlékezete. Az a valami, amit akár kollektív emlékezetnek is nevezhetünk.

De vajon nem hasonlóképpen működik-e az egyén, az egyéni ember emlékezete? Az, amit én ma gondolok, a múltamról, a saját múltamról, amit megéltem, ami az én életidőmben történt, vajon az, amit én erről most gondolok, mennyire azonos, vagy mennyire nem azonos, mennyire hasonlít vagy nem hasonlít arra, amit akkor gondoltam a dolgokról, amikor éppen történtek? Vajon a történületek ideje és egymásutánja nem arról szól-e, hogy a saját életemben is, a saját múltamban is a megtörténteket, az egyszer valaha régen megtörténteket átszínezi, átfesti a későbbi történet, amit később megéltem. Nem arról van-e szó, hogy amikor egy korábbi, régmúlt, a saját életemben régmúlt kapcsolatról gondolkozom, akkor rávetítem későbbi hasonló kapcsolataim történéseit. Nem arról van-e szó, ahogy amikor most arról gondolkozom, hogy tíz, húsz, negyven, ötven évvel ezelőtt mi történt velem, akkor valójában nem tudom azt elmesélni, hogy *mi történt* velem, csak azt tudom elmesélni, hogy *most mit gondolok arról*, hogy mi történt velem? Biztos, hogy ez ugyanaz? Lehet, hogy, azt kell *biztosra* mondanom, hogy *nem ugyanaz*. Amit

ma gondolok *korábbi* önmagamról, abban benne van az, hogy *ma* mit gondolok önmagamról. Amit ma gondolok arról, hogy mit miért és hogyan tettem vagy nem tettem tíz, húsz, negyven, ötven évvel ezelőtt, az *nem az, amit tényleg tettem*, hanem az, hogy amivé lettem, ez az ember, ez a valaki, ez a személyiség, aki ma vagyok, *hogyan gondolkodik arról*, aki tíz, húsz, ötven évvel ezelőtt voltam. Lehetséges-e tehát valóságos emlékezés? Lehetséges-e tehát régen múlt, saját életemben régen múlt dolgok biztonságos felidézése?

És itt nemcsak arról van szó, hogy az emlékezet torzít. Hanem arról van szó, hogy közben, az elmúlt tíz, húsz, ötven év alatt *én változtam* sokat. *Bennem* történt sok minden. Persze annak hatására, azzal együtt, hogy *velem* történt sok minden. De bennem is történt sok minden. Más értékek szerint gondolkozom, bizonyos értelemben, mint tíz, húsz, ötven évvel ezelőtt. Vannak persze az értékeknek azonosságai. Van, ami állandóan ott volt, legalábbis reményeim szerint mindig, a gondolkodásomban, bizonyos alapvető dolgok, de sok és nagyon sok más dologról másként gondolkozom, mint tíz, húsz, ötven évvel ezelőtt. És akkor vajon ez a másként gondolkodás nem befolyásolja-e az emlékezést, a történésekre való emlékezést? Biztosan. Biztosan befolyásolja. Amikor tehát most a múltamról, valamikor volt magamról mesélek, akkor egyszerre ott van az a fajta emlékezés, hogy megkísérlem felidézni, emlékeimből előhívni azt az embert, aki valaha voltam, de már maga a felidézés folyamata is befolyásolódik azzal, aki ma vagyok. Mennyire hiteles tehát az, amit a múltamról elmondok? Mennyire biztos? Semennyire.

Ahogy elkezdtem ezeket a meséket mondani, sokszor voltam úgy, hogy elmondtam valami történést, s aztán másnap vagy

harmadnap újragondolva, újrachallgatva rá kellett jönnöm, hogy nem pontosan úgy történt, mert magam mentéséért, azért, hogy valamiképpen harmóniában legyen az ötven évvel ezelőtti énem a jelenlegivel, átszínezem a múlt történéseit is.

Mit tehetünk? A magunk élete is, a magunk múltja is bizonyos értelemben mélységes mély. *A magunk múltjának kútját is* „Ne mondjuk inkább feneketlennek?” Olyannak, aminek nem tudunk elérni a fenekére, vagyis nem tudunk valami biztosat arról, hogy milyen mély és mi van ott lent a mélységben? Éltem az életemet, nevezhetjük ezt az *én életidőmnek*. Ez önmagában sem olyan egyszerű dolog: mi benne a lényeges – tehát elmesélendő – történés, és mi a felejthető, a lényegtelen; nem könnyű eldönteni. De még bonyolultabbá teszi a dolgot, hogy nem vagyok egyedül. Bár „külön világot alkotok magam”, mégis tudni kell, hogy „hiába fürösztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat”. Tehát az idő, az én időm, egy dolog. De azok, akikkel kapcsolatba kerültem, barátaim, szerelmeim, mások, nekik is megvan a *maguk ideje*. *S vajon ez a kétfajta idő; az én időm s az ő idejük egyformán múlik-e?* Hogy amikor én arról beszélek, hogy egyikkel, másikkal, harmadikkal, holtakkal vagy nem holtakkal, akik elő- elősorakoznak a múltból, hogy róluk, amikor elmesélek ezt vagy azt, az én időm szerint mesélvén el ezt, vajon az ő idejük ugyanezt jelenti-e? Amikor én azt mondom egy valaha volt barátomról, hogy barátom volt, aztán elmúlt, egyszerűen csak elmúlt ez a barátság, ez az *én időm* szerinti megfogalmazás. Az én időmben ez történt. *Ez volt az én időm tartalma*. Vajon az övé, azonos-e? Hasonlít-e? A barátságunk idejét ő is barátságunk idejének érzékelt-e, érzékeli-e, ha emlékszik, ha

visszagondol, vajon ő is barátságnak gondolja-e? S az elmúlást, a barátság elmúlását, vajon ő is, hozzám hasonlóan csak egy eltűnésnek, elhomályosulásnak érzékeli-e, vagy netán ő árulásnak érzi? A barátságunk elárulásának? Az ő ideje szempontjából ez fontos kitüntetett pillanat-e? Nem tudhatom, mert ez sohase beszélhető meg, hiszen elmúlt ez a barátság. Elmúlt ez a kapcsolat, elmúlt ez a viszony. Talán már nem is él, akiről szó lehetne. Nem lehet *összehangolni* az időinket. Mindenkinek megvan a maga életideje. A maga életének a ritmusa, a tartalma annak, amit megél, s ez a tartalom persze mindig sokféle egyszerre. Hiszen abban az időben, amikorról egy barátságról beszélek vagy barátságról gondolkozom, egyidejűen nekem is nagyon sokféle más dolgom is volt a saját időmben, a saját életemben. Más barátság, más kapcsolat, szerelem, akármi, nemcsak ő volt jelen. Honnan tudhatnám hát, hogy neki mit jelentett, az ő ideje szempontjából mit jelentett az az idő, amit velem töltött? Tartalmas volt, fontos volt? A maga szempontjából őt építő idő volt? Vagy csak egyszerűen elmúlt számára? Egy nem fontos történés volt? Nem tudhatom. És innentől kezdve azt se tudhatom, hogy végső fokon és végtére, nekem mennyire volt fontos ez az idő. Az az idő, amit az ő barátságában töltöttem. Vagy szerelmében, vagy más kapcsolatunkban; itt most teljesen mindegy, hogy miféle viszonyról volt szó. Az *időértékelésnek* a különbözősége mindre egyformán érvényes. Melyik tartalma tehát az időnek, ami *elmesélendően* lényeges? Eldönthetetlen.

És mégis, nem tehetek mást, meg kell próbálnom mondani a dolgokat, mesélni a magam ideje szerint, ahogyan én megéltem, nincs más megoldás. Nem tudok kilépni önmagamból, nem tudok átlépni

másokba, nem tudom átélni a más idejét, csak a magam szempontjából tudom nézni a dolgokat. S a *magam szempontjából* ez most éppen azt jelenti, hogy abból a szempontból, abból a pozícióból, abból a helyzetből, abból az állapotból, amiben *ma vagyok*. Ha ez így van, akkor ez legalább rész szerint felment az alól a felelősség alól, ami azokkal szemben áll fent, akikről beszélek. Hiszen az, amit én elmondok, az az én igazságom. Ha én igazságnak gondolom. Néha ez is kérdéses. De mindenképpen az enyém. És csak az enyém. S neki is, akiről beszélek, adott esetben, megvan a maga igazsága. Amit ő megélt, ahogyan ő megélt azt, amit együtt megéltünk, ahogyan ő feldolgozta és felfogta azt, ahogyan, amit együtt megéltünk. Hogy eltér-e az ő igazsága az én igazságomtól, persze kérdés. De nem fontos kérdés. Mert mind a kettő valamiképpen igazság. Az enyém azért, mert én így éltem meg, és így rakódott le bennem mindaz, ami történt, az övé azért, mert ő valamiképpen megélt és benne valamiképpen lerakódott az, ami történt. Hogy mi a tulajdonképpeni igazság, hogy mi történt valójában? Lehet, hogy eldönthetetlen. Eldönthetetlen, mert hiszen különböző emberek vagyunk, akik ugyanazt a dolgot, ugyanazt a történéssort másként éljük meg, másként hat ránk, múltunkból s egyebekből következően másként hat ránk, és innentől kezdve azokban a dolgokban, hogy én szerettem, nem szerettem, elhagytam, nem hagytam el, ő hagyott el, én hagytam el, ezekben a dolgokban nincs abszolút igazság. Én, nem tehetek mást, mondom a magamét.

Még egy meditáció a „múltak kútja” kimeríthetetlen
elmondhatatlanságáról

Megint Thomas Mannt veszem elő. „Mélységes mély a múltnak kútja.” Thomas Mann is jól tudja, hogy a múlt csak az emlékezet, az elbeszélés szempontjából tűnik feneketlennek, a valóságos időben nyilvánvalóan nem feneketlen, vagyis végtelen, hanem nagyon is véges idő történéseiről van szó. Ámde a feneketlen múlt mégis feneketlen kút. Mert az emlékezet, és így az elbeszélés sem képes a feledés homályába tűnt történések mindegyikéről, amelyek azonban lehet, hogy lényegesek volnának a megértéshez, nem képes mindezekről számot adni. Így ír. Idézem hosszan: „Mert éppen ekkor történik az, hogy minél mélyebben fürkészhünk, minél mélyebbre hatolunk és tapogatózunk a múlt alvilágába, az emberinek, történetének, művelődésének kezdeti alapjai tökéletesen megmérhetetlennek bizonyulnak, s mérőnünk előtt bármily kalandos távolságokba gombolyítjuk alá zsinegét, mindig újra és tovább húzódnak vissza a feneketlenségbe. Találón mondhatjuk itt, hogy újra és tovább, mert kutató buzgalmunkkal a kikutathatatlan incselkedő játékot űz. Látszatmegállókat és úti célokat kínál, melyek mögött, amint elértük őket, újabb múltszakaszok tárulnak föl.” Így van ez, azt gondolom, az egyetlen ember emlékeiről beszámoló elbeszélővel is. Elmondhatatlanul sok a történet, a feledés is működik, s mint tudjuk, korántsem csak a nem fontosakat törli. Sőt. Az egyes ember élete is éppoly mélységes mély, vagy ha nem is oly mély, ha mélységnek az időt, a történések idejét tekintjük, de éppúgy kimeríthetetlen. Akarod elmesélni? Nem lehet. Ha mindent elmondanál, ami történt veled és benned, az elmondás ideje még az is lehet, hogy több volna, vagy ugyanannyi; mindenesetre alig kevesebb,

mint a történetek ideje. Mondhatnók, vannak történet nélküli idők is, például amikor alszol. De az álmok, vajon nem tartoznak-e a történetek közé? Nem rólad szólnak-e? S milyen nehéz elmesélni az álmokat, mennyi rengeteg szó kell ahhoz. Hiú vágy volna hát, ha meggondolatlanul az időben telő történetek és azok elmondására szükséges szavak elmondása idejének sajátlagosságainak figyelmen kívül hagyásával egy élet teljes történetét akarnád elmesélni. Nem lehetséges. Mélységes mély a múltnak kútja, és mélységes mély az egyes ember életének kútja is, legalábbis abban az értelemben, hogy kimeríthetetlen, kimerhetetlen kút. Nem tehetünk mást, mozaikokat gyűjtögetünk össze. Tudván, a szinte végtelenül sok apró kocka elenyésző töredékét tudjuk emlékezetünk, egyébként is tudjuk, sokokból hiányos, feneketlen kútjából elmondó mesénk napvilágába emelni. Légy szerény! Mondom magamnak. Elégedj meg a mozaikkal, amelyek gyakran bizony inkább csak törmelékek. És mutasd meg, vagy talán olykor némelyiket mutasd fel. Mint áldozati ajándékot mutatott fel a sámán vagy a főpap az isten ünnepén, tartsd a megismerő fény felé, és bízzál, reménykedj a felmutatottat megnéző megbocsátó megértésében. Aki, a megnéző, talán majd helyére is teszi a törmelék mozaikdarabként, vagy, ez már az ő dolga, feleslegesként félredobja. Az én dolgom nem lehet más és több, mint a meg- vagy felmutatás.

A „Mesélek magamról” egyik része az „Asszonyok, lányok, szerelmek I.” alcímet kapta. Ennek „bevezetése” az itt következő töprengés, ami – úgy mellesleg – az érzések megfogalmazhatatlanságáról is szól, meg arról, hogy mit szabad elmondanom róluk. .

Napok óta készülődöm már arra, hogy elkezdjem ezt a mesét. Nem most kezdtem a „készülődést”. Hosszú-hosszú, évekre visszanyúló története van annak, hogy gondolkodom, megpróbálom magamat megfejteni, milyen is a viszonyom, milyen *volt* a viszonyom asszonyokhoz, lányokhoz, szerelmekhez. Nagyon, nagyon fontosak voltak nekem. Készülődtem hát, és próbáltam mondatokat keresni. Mondatokat, szavakat, és ha mondatokat, szavakat, akkor *fogalmakat*. Holott, ha valamihez, ehhez, az asszonyokhoz, nőkhöz, szerelemhez való viszonyról nagyon nehéz fogalmakban beszélni. Ahogy készülődtem, talán nemcsak most, hanem évekkal, évtizeddel ezelőtt is, amikor erről gondolkoztam és megpróbáltam sokszor, sokszor végiggondolni, hogy hogyan is voltam én ezekkel a kapcsolatokkal, hogyan voltam bennük, s hogyan hatottak rám, soha nem szavakban, fogalmakban gondolkoztam. Képek villantak elém. Hol homályos, hol kristálytiszták képek. Képek villantak, mondom, mert csak egy-egy felfelbukkanó kép, egy-egy emléktöredék jutott el a megformálódásig. Képek, emléktöredékek és érzések, hangulatok emléke. Érzéseké, hangulatoké, képeké. És mindezeknek az *emléke* csupán. Hiszen *nem éltem újra* az érzéseket és hangulatokat, *nem élhettem újra*: most, 78 éves koromban nem tudok úgy érezni, és nem tudom azt a hangulatot átélni, amit húsz, harminc, negyven évvel ezelőtt éreztem. Emlékszem a képre, a hangulatra, érzésre, és meg kell próbálnom ezeknek az emlékeknek, a képeknek, hangulatoknak, érzéseknek az emlékét szavakban megformálni.

Önmagában is egy kép, egy hangulat szavakban való megformálása pokolian nehéz. Hiszen egy más természetű közegbe kell átemelni a dolgokat. Az érzelem az érzelem. Fogalmakkal nem

megragadható igazából. Meg lehet próbálni szavakba önteni, meg lehet próbálni érzékeltetni mással, hogy mi volt ez az érzés, mi volt ez a hangulat. De ez már mindenképpen egy *tükröződés*. Egy *fordítás*. *Lefordítom* az érzést a fogalmak világára, más természetű világba. A fogalmak mindig általánosak, ridegek, szerkesztettek, és mindig *más által megfogalmazott, más által kikristályosított szerkezetek*. Más által persze, mert hiszen nyelvben beszélek, magyarul. A magyar nyelvet évszázadok fejlődése alakította olyanná, amilyenné. Ezrek és százezrek gondolati munkája van benne, hogy egy fogalom valamilyen tartalmat nyerjen. És a nyelv mindig *absztrakció*, mindig valami elvont, elvonatkoztatás. Az érzés pedig, a hangulat, az mindig *a pillanathoz kötött*. Mindig egy pillanatnak van érzelmi töltete, mindig *egy pillanatnak van valóságos jelenléte*, a fogalom az mindig valami *nem valóságos*. Az érzés egyszeri és egyedi. Hogyan lehet ezt a fordítást, ezt az egyik, mondjuk úgy, létminőségből egy másik létminőségbe, az érzelmi létminőségből a fogalmak, az absztrakciók létminőségébe való átfordítást megtenni? Iszonyú nehéz. Iszonyú nehéz főleg akkor, ha a *saját érzésemről* van szó. Amiről *én* tudom, hogy micsoda. És azt akarom, azért fogalmazom meg, hogy *más* is tudja. De vajon, aki azt a mondatot olvassa vagy hallgatja, abban, aki azokat a fogalmakat megérti, átgondolja, vajon ugyanaz az érzés jelenik-e meg, amit én éreztem? Azt hiszem, sohasem. Hiszen ugyanazon a fogalmon mindannyian egy picit mást értünk, mindannyian másfajta jelentéstartománnyal használjuk azt. Lefordítjuk önmagunkra. Akkor hát átadhatatlan az érzés? Megfogalmazhatatlan? Igen. Átadhatatlan és megfogalmazhatatlan. Csak jelzésekre van módunk.

Ezzel kínlódom napok óta. Hogy ezeket a jelzéseket hogyan lehet formába önteni.

És akkor ott van, második csavarnak, hogy nem a *pillanatnyi* érzésemet akarom fogalmazni, hanem az érzés, a hangulat *emlékét*. Az érzés, a hangulat, ami *volt, megvolt*, valamikor, egy adott pillanatban. Húsz, harminc, ötven évvel ezelőtt. Amikor most erre a valaha voltra visszaemlékszem, természetesen nem ugyanazt érzem. Az *érzés emléke* van bennem. És ebben az emlékből benne van az én azóta megélt életem, *módosítja ezt az érzés-emléket*, hiszen ezeknek az érzéseknek, hangulatoknak, szerelmeknek az életemben is volt egy utóélete. Beteljesült vagy nem teljesült be, így lett vége vagy úgy lett vége, ami már eleve módosította az érzésre való emlékezést. És most, amikor sok év vagy évtized után megint visszaemlékszem ezekre az érzésekre és hangulatokra, még inkább torzulnak. Igazából persze nem tudom, hogy ez *torzulás-e? Átértékelődnek vagy átszíneződnek* mindazzal, amit azóta megéltem. *Torzulás ez?* Vagy talán gazdagodó módosulás? Ki tudja?...Többszörös tükröződés, többszörös torzítási lehetőség. S mégis meg kell próbálni. Meg *kell*, mert az asszonyok, lányok, szerelmek, voltak volt azok valóságosak vagy csak elképzelték, mindenképpen az életemnek egy nagyon-nagyon fontos részét alkották. S tulajdonképpen alkotják ma is.

Készülődtem tehát, kerestem a szavakat, mondatokat, amelyekkel valahogy mégis meg lehet közelíteni ezeket az emlékeket, képeket, érzéseket, hangulatokat. Nem tudom, hogy megtaláltam-e a szükséges mondatokat. Egyáltalán nem vagyok benne biztos.

És még egy kemény, *morális* dilemma.

Borzasztó nehéz a nőkről, az asszonyokról, a szerelmekről mesélni, és nemcsak azért nehéz, mert nagyon bennem vannak, nagyon mélyen bennem vannak, nagyon mélyről kell tehát felhozni és formába önteni, a szavak formájába önteni azt, amit szóformába önteni lehetetlen, nemcsak ezért nehéz. Hanem azért is, mert nekem alig vannak halottaim. Akikről én mesélek, akik hol homályos, hol éles képekben előttem elvonulnak, akik hol homályos, hol egy-egy éles pillanatkép rögzültségében megjelennek előttem, egy-egy helyzetben, egy-egy szituációban, ők, azt hiszem, többségükben, élnek.

Élnek, élik a maguk immár tőlem teljesen független életét, vannak más kapcsolataik, férjük, szerelmük, akárkik, gyerekeik, *mit mondhatok el róluk?* Mit mondhatok el róluk úgy, hogy ne sértsem, ne bántsam őket? Hogy ne sértsem, bántsam, vagy ne tegyem félreérhetővé életüknek azt a pillanatát, szakaszát, amikor velem voltak, velem kapcsolatban voltak. Mit mondhatok el úgy, hogy az, akivel valaha kapcsolatban voltam, nyugodtan és lelkiismeret-furdalás nélkül odatehesse gyerekei elé azt a képet, amit én megfestek vagy leírok róla. Iszonyúan nehéz. Mert el kell mondanom sok mindent, amiről tudom, hogy nem lenne jó nekik, ha ezt más is hallaná, olvasná vagy tudna róla. Mert tudom, hogy nekik is, mint mindenkinek a világon, vannak titkaik, amiket meg kell őrizni. Amiket nem lehet, nem szabad kiadni. Talán önmaga előtt sem, de mások előtt bizonyosan nem akarnák föltárni ezeket a titkokat. És lehet, nem tudhatom, ezek közé a titkok közé valamiért – és fogalmam sem lehet róla, hogy miért – oda tartozik-e a velem való kapcsolatuk, vagy annak egy része is. És akkor hogy jövök hozzá én, hogy egy akár csak

apró kis lebbenésükről is elmondjak valamit, felszínre hozzam azt a titkot, amit ők nem akarnának felszínre hozni? De ha én *magamat* meg akarom érteni, ha én *magamat meg akarom mutatni*, ha én meg akarom érteni, hogy én miért olyan vagyok, amilyen vagyok, ha meg akarom mutatni, hogy hogyan lettem olyanná, amilyené lettem, akkor *nem lehet* nem beszélni róluk, és arról a *hatásról*, amit rám tettek. Hogyan lehet megoldani azt, hogy elmondjak mindent, ami fontos ahhoz, hogy *én* milyen vagyok, ami fontos ahhoz, hogy *engem* megértsen (én, *magamat*) és megértessem, hogy lehet mindezt elmondani úgy, hogy közben őket ne bántsam? Nem tudom, hogy fog-e sikerülni, ezt nem tudom. De valamit meg kell próbálni, mert mondtam, az életemnek nagyon nagy részben meghatározója az, hogy hogyan voltam nőkkel, asszonyokkal, lányokkal, szerelemmel, szexualitással, ez hozzám tartozik, és nagyon erősen hozzám tartozik, talán erősebben, mint másnál.

Végtére is mi az, ami elmondható?

Megint és újra elfog a bizonytalanság afelől mi az, ami elmondható, és mi az, aminek végképp és véglegesen titoknak, a lét titkának, a lélek titkának kell maradnia? A belső cenzor ágaskodván újra szerepre tör, követeli a maga helyét a gondolkodás és mesemondás folyamatában.

Kimondható-e, amit mondani szándékozom, *mások* miatt? A *másik* miatt, akivel kapcsolatba kerültem, és akiről olykor és ebben a mesében szinte mindig másról is szól a mondat. Jogom van-e *magamat* keresvén, *magamat* akarván megmutatni, másokról elmondani azt, amit ők talán nem akarnának elmondani? Ha nem

mondom, magam megmutatását csorbítom, netán lehetetlenné teszem. Ha mondom, bántom őket, vagy ami rosszabb; befolyásolom az ő másokkal való kapcsolatukat. Tehát beleavatkozom az életükbe. Valamiképp minden szóval, minden mondattal, amit másokról elmondunk, leírunk, beavatkozás az életükbe, és mégis, ezek a szavak, mondatok, ha magamról mesélek, megkerülhetetlenek, hiszen életem meghatározó részét, ha nem az egészét, a másokhoz való viszonyaim teszik ki. És így minden magamról mondott szó másokról is szól. Egyszóval minden ilyen szó beavatkozás az életükbe. A kérdés tehát végsőleg az: van-e jogom azzal, hogy mesélek róla, beleavatkozni másnak a saját, tán némely részében titoknak tartani akart életébe? Nincs jó válasz. Sőt egyáltalán nincs válasz.

Mondhatni, gyáván kibújok a válasz alól, és nem tehetvén mást, ezt teszem. Azzal, hogy reményeim szerint ízlésem és tapintatom majd eltűrhető kordában tart. Eltűrhetően nekem még éppen elég teret biztosítván mesém engem mutató dolgainak elmondásához, és eltűrhetően másoknak, épp csak annyira beavatkozva életükbe, ami még elviselhető. Gyenge és bizonytalan kibúvó, tudom. Mi lenne gyengébb s bizonytalanabb, mint ízlésre és tapintatra hivatkozni? Az ízlések tudjuk különbözők, a tapintatnak miféle mércéje lehet? Mégsem tehetek mást. A kérdésekkel másként nem tudok mit kezdeni. Nem szándékom bántani mást se, magamat se persze, csak szeretnék megérteni. Szándékom szerint annyit és csak annyit akarnék elmesélni, amire, ítéletem szerint feltétlenül szükség van.

Most valóban valami egészen másról:

Meditáció az írásba foglalás sajátosságairól

Nagyon nehezen tudom folytatni most a mesét. (A „most” persze megint több év előtti időpont.) Miért? Elmondom.

Mesém első része leíratott. (Illetve, legyünk pontosak, egy nagyon kedves hölgy, neve ne maradjon említetlen: Urbán Beatrix írta számítógépbe az eddigieket. Ezt, és a továbbiakat egy nem kevésbé kedves kolléganőm: Pócsikné Bornai Kamilla írta le. Köszönöm itt is nekik!) Ez mindjárt, fontoljuk meg, kettős jelentésű történet. Az egyik voltaképp számomra igen kevésbé átlátott, és ezért nekem igen kis jelentőségű történet annyi, hogy mesém ily módon átadatott az elektronikus, virtuális örökkévalóságnak. Mondják ugyanis a hozzáértők, hogy amit egyszer e-mailben elküldtek, és hozzám a szöveg így jutott el, az valahol, ki tudja hol, valami rejtélyes, mármint számomra rejtélyes szerveren ott marad. Nem törlődik le, hozzáértő hacker, ha nincs jobb dolga, bármikor előszedheti. Mondom: ez engem kevésbé érdekel, meglehetősen biztos lévén abban, hogy nem akad hacker, aki épp erre kíváncsi. Mert annyi fontosabb meghackelni való van. A másik jelentés annál fontosabb.

Mit jelent ugyanis az a megjelölés: leíratott? Nem kevesebbet, minthogy a szöveg, mesém szövege átkerült egy *más létminőségbe*. Az *élő szóból*, amit csak a diktafon őriz, az *írott formában objektivált* minőségbe. Igaz, állandó létszerűségében még mindig a *digitális* formában van, egy számítógép memóriájában és pen-drive-on, de innen egyetlen kattintással előttem van a monitoron írott betűk formájában, bármikor kinyomtathatóan. A mese, ámbár a maga mese minőségében, de objektiválódott. Objektumként, tárgyként létezik, tőlem, a mesélőtől immár elkülönbözödve éli a maga életét.

Én természetesen még mindig dönthetek úgy, hogy letörlöm, ámbar szakértők szerint tökéletes törlés nemigen van. Bele is javíthatok, hozzáírhatok. Szóval bánhatok úgy vele, mint egy tulajdonomban lévő, és nekem kiszolgáltató tárgy. De már nem *magamon* dolgozom, hanem egy *tőlem különböző* tárgyon. A leírás aktusával véglegesen és végletesen megváltozott az én viszonyom a meséhez. Ha már láttam leírva, amit elmeséltem, elmeséltem *magamban*, *magamnak* a diktafonba, onnantól kezdve *másként fogok mesélni*. Ha igyekszem is eltekinteni tőle, mégis, önkéntelenül, még hozzá kiküszöbölhetetlen önkéntelenséggel, ott lesz előttem annak a képe, hogyan fog kinézni ez leírva. Jobb lesz ettől a mesélt, az elmondott szöveg? Rosszabb lesz? Nem tudom. Valamennyire más lesz. Hogy mennyire más, azt sem tudom.

És még valami, ez talán nekem minden bizonnyal a legfontosabb. Olvasom a leírt szöveget. Természetesen működésbe lép az *ítélőerő*. Természetesen, mondom, hisz szakmámból – itt hozzáteszem, mert fontos: szakmaimból, lévén magyar szakot végezve kiképzett irodalmár is lennék – szóval szakmaimból következően rászoktam, hogy minden elem került szöveget kritikusan tekintsek tartalmilag és megformáltságát tekintve is. Igaz-e, hihető-e a szöveg? (Legalábbis a saját belsőlogikája szerint.) Megformáltságát tekintve pedig azt nézhetem, pontos-e, érthető-e, valamilyen nagyon általános elvont értelemben szép-e. Ha szépség alatt az arányok megfelelőségét, a megválasztott szavak kifejezőerejét, a gondolatok érzékelhető ritmusát értem. Olvasom tehát meséim betűk álruhájába öltöztetett szövegét. És csalódom némiképp.

A tartalom nagyjából az, amit elmondani szándékoztam, eltekintve természetesen attól a sajnos megszüntethetetlen különbségből fakadó eltéréstől, hogy ugyanis a szó fogalom mivoltából származó lényegi sajátlagossága folytán mindig csak korlátozottan, jó esetben közelítőleg tartalmazza és közvetíti az érzelmeket, ami a magamról mesélés belső törvényszerűsége következtében mindig kíséri, olykor megalapozza az éppen elmesélt tartalmat. Ettől eltekintve tehát a leírt szöveg tartalmával nagyjából elégedett lehetek, azt hiszem. Ámbár persze ebben is bizonytalan vagyok. Vajon a leírt tartalom valójában az-e, amit el akartam mesélni? Nem lehetséges-e, hogy csak én, aki meséltem, látom bele a szövegbe ezeket a tartalmakat? És más, aki netán és hiú reményeim szerint olvassa, egészen más, vagy éppen semmilyen tartalmat nem tud felfedezni? Ezt sem tudhatom, de ezzel nem kell foglalkoznom. A megformálás módja az, ami valamifajta csalódást okoz.

Amikor mondtam, még amikor visszahallgattam is, szebbnek, esztétikai értelemben is megformáltabbnak tűnt a szöveg. Talán azért is igyekszem mentálisan kötelező önvédelemből értékesebbnek feltüntetni magam, mert ahogyan mondtam a mesét, abban – színészszerű – benne van az érzelem. Talán az is, ahogyan egy színész el tud adni egy gyengébb szöveget is. Ám bizonyos nem ez a lényeg. A lényeg, ahogy ezt én most látom, megint kettős természetű. Az egyik felével könnyen végezhetnénk. Immáron a leírt szöveg kritikus megtekintése után végképp be kell látnom, amit eddig is nagyjából pontosan tudtam, hogy írói tehetségem meglehetősen korlátozott. Olvashatsz figyelemmel és tanulságkereséssel akármennyi Thomas Mannt, Déryt, attól még nem leszel jó író. Erről ennyit. A másik rész

kissé bonyolultabb, és talán általánosabban is megfontolásra érdemes. Mintha az ember, aki épp dolgozik valamin, s e szempontból mindegy, hogy épp mesél-e, ír-e, vagy asztalt készít, képet fest, a *tökéletesség*, vagy legyünk szerényebbek, a *jó minőség* igényével teszi azt. S amíg formálódik keze alatt az anyag – szó, vagy fa, vagy festék, mindegy – addig dolgozni csak úgy tud, ha hisz abban, erős hittel, hogy *jó* az, amit csinál. Csak ha elkészült és szemügyre veszi, és van benne elegendő ítélő erő, veszi észbe, szavai nem mindig szépek, hogy az asztal lába kicsit ferde lett. Vajon törvényszerű ez? Talán. Én mindenesetre így jártam.

Újabb közbenső meditáció a leírásról

Mert innentől kezdve más okból is nehezzé válik a mese. Egészen addig, míg csak ebben a szerkezetben volt jelen, amíg csak az én hangomon volt jelen, addig, még egyszer mondom, csak az enyém volt, titok volt, és addig, amíg ez így volt, addig csinálni *gyönyörűség* volt. Mert úgy érezhettem, hogy mondom, mondom, mondom különösebb megfontolás és felelősség nélkül mondom, jól esett mondani, olyankor mondtam, amikor éppen hangulatom volt hozzá. Attól a pillanattól kezdve, hogy megláttam leírva, hogy ott van, most már a számítógépben írásos formában, részben kinyomtatva és papíron, innentől kezdve valamiképpen úgy érzem, hogy *feladat* lett. Feladat, amit teljesítenem kell. Ez valami egészen más, mint egyszerűen csak mesélni. De mégis folytatnom kell a meséket. Folytatnom *kell*, mert az, amivel elkezdtem, amiről a legelején

beszéltem, az, hogy számot kell adni önmagamról, számot kell vetni önmagammal, ez változatlanul érvényes. Ha feladat, akkor legyen feladat. Amit teljesítenem kell. Innentől kezdve így is folytatnom kell a meséket.

*És akkor a végső (gnoszeológiai /ismeretelméleti/ és morális) kérdés: mi az, amit el **kell** és **lehet** mondani; **mi a fontos és mi nem?***

Villannak még emlékmorzsák, és nem tudom eldönteni, vajon rögzítésük szükséges-e. Kell-e ahhoz, hogy én jobban megértsem magamat, és más, aki olvassa – ha lesz, aki olvassa – jobban megértse engem. Ha úgy vélekedem, és miért ne vélekednék úgy, hiszen minden okos megfontolás efelé a vélekedés felé taszítja a gondolkodásom, hogy minden történés, a legkisebb is, az is például, hogy hogyan köszönt vagy nem köszönt a boltban a pénztáros, formál engem valamicskét, alakít rajtam egy hangyányit, belém épül. Minden apró történés egy kicsi *mozaikkocka*, része annak az *egésznek*, ami vagyok. Már amennyiben és amilyen mértékben a szó igazi értelmében egésznek tekinthető az, ami vagyok. Bizonyos értelemben igen, mivel vagyok. Mindenképpen a világ egy jól elkülönült, és elég pontosan, legalábbis külsőleg elég pontosan definiálható része. És ebben az értelemben mások, nemigen tehetvén mást, egy bizonyos egésznek tekintenek. De lényegi, tartalmi értelemben bizonyosan nem vagyok egész, már csak azért sem, mert az egész mivolt valami *teljességet*, valami *befejezettséget* jelent. És én, amíg sejtjeim életjelenségeket mutatnak, és amíg többé-kevésbé ép elmével veszem tudomásul az engem érő hatásokat, és reagálok, kívül-belül reagálok azokra, addig szükségképpen változom, tehát nem lehetek befejezett

és egész. A kérdés tehát úgy módosul, vajon annak a félig-meddig kész valaminek, ami most vagyok, a megértéséhez szükségesek-e az emléknyom-villanások. Ha igen, melyik igen, melyik mellőzhető? Vagyis mi lehet a mérce a lényeges-lényegtelen kérdésének eldöntésében. Mélységes sajnálatomra be kell látnom, hogy nem tudok ilyen mércét.

Mert vajon az a majd' ötven évvel ezelőtti szilveszteri történet, amikor még Mosonmagyaróváron egy baráti társaságban mulatozva vártuk az új évet, közben persze táncoltunk is, és a tánc közben egy számomra sem ellenszenves asszony, aki egyébként épp akkor volt válófélben, félre nem érthető jelzésértékűen hozzám simult, és én e simulást jólesően elfogadtam, miközben feleségem a másik szobában másokkal trécselt, vajon ez a mikrotörténet, időtartamát tekintve legfeljebb fél perc, és folytatás nélküli, lényeges-e vagy sem? Igen, mert eléggé pontos jele asszonyokhoz való viszonyomnak. De nem, mert ahhoz a képhez, ami erről a dologról meséimből kiderült, igazán új vonást nem tesz hozzá. A *teljes* képhez hozzátartoznék, a *lényeghez*, személyiségem, ember mivoltom lényegéhez nem feltétlenül. De ha nem feltétlenül, akkor lehet, hogy mégis. Végére megint odajutok, hogy nem tudok dönteni.

Persze valamelyest fölment a *teljesség lehetetlenségének* tudata. Egy emberélet teljességének elmesélése – erről már gondolkodtam és meséltem egyszer – tán tovább is tartana, mint maga az élet. Az előbb említett mikrotörténet valós ideje is jóval rövidebb volt, mint amennyi ideig tartott az elmesélése. Ha a teljesség lehetetlen, akkor szükségképpen szelektálni kell, már csak a mesélés megkerülhetetlen időkorlátai, és persze a szelekció – lásd: felejtés –

részben önkéntelen korlátai miatt is bizonyára a felejtés, elfojtások martaléka lesz nagyon sok lényeges dolog is. Amikor tehát tudatosan szelektálok, és eldöntöm, hogy miről mesélek és miről nem, akkor nem tudhatom, a valóban lényeges vonások közül mi került a képbe, és mi nem. Könnyen lehet, hogy a képet jelentősen módosító történelemek is – a felejtés mechanizmusának köszönhetően – hiányoznak. Úgy tűnik, a mese érvényességének ez az emlékezetműködés benne rejlő sajátosságaiból adódó bizonytalansága kiküszöbölhetetlen. Ezt is tudomásul kell venni. Akkor hát elégedjek meg annyival, amennyit elmeséltem? Abban az értelemben igen, hogy most, legalábbis egyelőre, ezt hangsúlyoznom kell, hogy egyelőre, hiszen ha adatik még néhány évem a tovább változásra, tovább-útkeresésre, később is lesz még mit, és kell még mit elmesélnem. Egyelőre tehát abbahagyom a mesélést. De hogy elégedett vagyok-e tartalmilag? Nos, ebben kétségem van. Elmondtam, elmeséltem annyit, amiből úgy véltem, túrhetően nyomon követhető az út, a belső út is, amit megtettem. És ami olyanná tett, amilyennek ma vélem látni magamat. Jól-e? Követhetően-e? Netán tanulságokkal is szolgálhatóan-e? Nem tisztem ítélni efelől. És nem mondom azt sem, hogy várom az esetleges olvasó ítéletét. Nem. Most úgy érzem, az már kívül van rajtam. Én elmondtam, amit vélek, hogy mondanom kellett. Ennyi.

Részletek a „Mesélek magamról” munkacímű kéziratból,
és a „Megéltem nyolc évtizedet” (Wesley J. Kiadó, 2018)
könyvből.

VI rész: Appendix; ...valami más...

*Az „Oldalnézetből” végére is odaillesztettem Appendixet, egy „valami más”-t. A „Bunkóság természetrajza” címen egy önirónikus indíttatású szociológia-paródiát. A mostani „valami más” egészen más: nem tudományos, inkább – tán túlzott magabizással mondom – irodalmi igényű **tanmese** (vagy mikro-regény). Kérem a (fejlettebb esztétikai érzékű) olvasó bocsánatát...*

Sára és Ezékiel (Tanmese, avagy mikro-regény)

Sára holdtöltekor veszítette el a szüzességét.

Józsi, aki a történésnek aktív résztvevője volt, semmit sem törődött ezzel. Mármint azzal, hogy a hold éppen kerek-e, vagy netalán sarló alakú. Egyáltalán nem foglalkozott a holddal. (Ami egyébként mélyebb érzelmektől mentes lelkivilágára vet /hold/fényt, hisz a holdfény, érző lelkek egybehangzó véleménye szerint, oly romantikus...)

Sára egy csipkebokor tövében veszítette el a szüzességét.

Józsi számára, aki, mint tudjuk, a történésnek aktív résztvevője volt, a csipkebokor már nem volt mellékes körülmény. Ő ugyanis már jó előre kinézett e célra, mármint a történés megtörténésének céljára, egy kellemesnek tűnő szénakazlat. Sára azonban határozottan kijelentette, hogy vagy csipkebokor tövében, vagy sehol. Miután Józsiiban ekkor már erős volt a gerjedelem a történésre, hajlandó volt bemászni a csipkebokor tövébe. (Tanuságot téve ezzel bizonyos mérvű kompromisszumkészségéről; ennek azonban a továbbiak szempontjából semmi jelentősége nincs.)

(Mint ahogy az sem tartozik a történet fő szálához, de azért megemlítjük, mert Józsi ódzkodását igazolja /vissza/. Kicsi baj lett ugyanis, mert a történés közben, mivel Józsi a dolog természeténél fogva erőst izgett-mozgott, a csipkebokor tüskéi rendesen megkaristolták hátát és hátuljának alsóbb felét. Ezzel viszont Sára nem törődött semmit, sőt, mert egyébként is elég huncut jószág volt,

észelve Józsi balesetét, kuncogott kicsit magában, és mondta is, szintén csak úgy magában: „Úgy kell neki...”)

Sára egy nyári éj holdtöltéjekor veszítette el a szüzességét, akkor, amikor a hold arany sugarai szinte lángra lobbantották a csipkebokor fényes leveleit. (Ne akadjunk fel azon, hogy a hold *arany* sugarairól szólunk, miközben költők és írók sokasága mindét *ezüst* holdsugarat emlegetnek. Sára aranynak tekintette a sugarakat, és a történet szempontjából csak ennek van jelentősége.)

Józsit, a történés aktív résztvevőjét, természetesen ez efféle költői mellékkörülmények végképpen nem érdekelték, számára a nyári éj csak annyiban bírt jelentőséggel, hogy nem fázott a ... nem fáztak a karcolt testrészei.

Holdtölte, csipkebokor, nyárej; ugyan mi végre? mi jelentése lehet eme körülményeknek?

Sára előző év Luca-nap éjjelén álmot látott. Álmában nyári éjjel, holdtöltekor, égő csipkebokor tövében férfi angyal látogatta meg, megfogant, és csoda-gyermekeknek adott életet. Arról nem szólt az álom, hogy vajon miben állhat majd a gyermek „csoda”-sága, de Sárában ott volt a meghatározhatatlan bizonyosság a gyermek majdani különlegességét illetően. Sára sokat töprengett álma értelmén. Hallott ugyan valamit (olykor-olykor eljárt a templomba) a Kisjézus születésének körülményeiről, de semmiképp se vetemedett oly elbizakodottságra, hogy magát ennyire kiválasztottnak vélje. De mégis, valamit csak jelent az álom! Végül ide jutott: „Ha holdtöltekor, csipkebokor tövében, nyári éjjel történik, ami történik, akkor a gyermek valamiképpen biztosan különleges lesz.” S mivel vágyott különleges gyermek anyjává lenni, gondoskodott róla, hogy a

kíváncsi időpontban és helyszínen történjék meg, aminek az álom beteljesüléséhez meg kell történnie. (Azt ugyanis, parasztlány lévén, álmát józan racionalitással úgy fordította le, hogy a történésnek fizikálisan is meg kell történnie, az álombéli angyal valami férfi képében kell, hogy jelen legyen.) Sára tehát kitudta, hogy valamely szomszéd faluban épp egy nyári holdtöltekor van nagy bál, és úgy gondolta, ott kell összejönnie a férfi-angyallal.

Józsi, ez világos, igazából véletlen tényező. Ő egy harmadik faluból jött a bálba. Körbenézett ott, erősítette is lelkét némi sörrel és pálinkával, táncolt ezzel-azzal, Sárával is. Sárával többször. Úgy találta, jó volna nem csak táncoltatni, hanem megszeretgetni is. Egyértelmű ajánlatot tett. Sára ezt álom-megvalósító jelnek tekintette, és a már említett feltétellel (csipkebokor!) vonakodás nélkül elfogadta. Így azután megtörtént, ami történt. Sára reggel hazament falujába, a történetekről persze senkinek sem szólt, kilenc hónap múltán pedig megszülte gyermekét, akit Ezékielnek nevezett el. (A teljesség kedvéért azért mondjuk meg, hogy azon reggelen Józsi is hazament saját falujába, részben kellemes emlékként /csak részben! emlékeztetek a csipkebokorra!/ megőrizte Sárát, de soha többé nem találkozott vele és nem is tudott róla semmit; teljességgel kilépett a történetből.)

Sára tehát megszülte Ezékielt. Miért épp így nevezte el? Nehéz megmondani. Különlegesnek hitte gyermekét, különleges nevet kívánt adni neki. Valamikor egyszer, ritka templomlátogatásai egyikén, említett a pap egy Ezékiel prófétát. Sára a prófétákat (akikről egyébként nagyon kevés fogalma volt, hogy kifélék-mifélék

pontosabban) elég különlegesnek vélte, adta tehát ezt a nevet fiának (Mivel, nem mondtam még, fiút szült.)

(Némely bakafántos olvasó megróhat itt, mondván, illenék Sáráról magáról is elmondani egy s mást; ha már címadója történetünknek. Bizonyára igazuk is van, ha rendes „makro-regényben” gondolkozunk. Itt azonban, egy mikro-regényben, éppen elég ennyi: Sára dolgos parasztlány volt, nem túl szép, nem túl okos, de nem is csúnya, és nem is buta. Magában élt – miért, miért nem, mindegy – , dolgozott annyit és úgy, hogy ha nem is úri módon, de tisztességgel el bírta látni Ezékielt, és nevelgette, ahogyan tőle tellett.)

Ezékiel tehát megszületett, s ami több, életben is maradt (egyébként miért is ne? Sára is, Józsi is ép, egészséges felmenők voltak), szépen cseperedni is kezdett, ahogy kell. Megtanult hasra fordulni, felülni, járni, beszélni, egy idő után megtanult bilibe kakilni is. (Ez utóbbi fontos mozzanat! Egy bölcс barátom – sajnos, csak volt, mert már holt – , Zám Tibor vonatkozó mélybölcс röpkéje szerint ugyanis „az ember szabadsága akkor szűnik meg, amikor bilire szoktatják, mert onnantól kezdve már szarni se akkor szarik, amikor akar”.)

Ezékielt (ez is fontos) Sára már kicsike korától olykor elvitte a templomba. A gyerek komolyabban még szót sem értett, de a gyertyák lobogása, a pap különös-szép ruhája, a szertartások ünnepélyessége szájtátó figyelemre indította őt. Később, már nagyobbacska is szívesen eljárt az istenházába, bámulta odaadón az ott történeteket, noha, ezt valljuk meg, meglehetőс keveset értett azokból. Ezékiel ugyanis, el kell árulni már itt, mondhatni finoman, nem volt egy észlány.

Egyébként a szűkebben vett mindennapi dolgokon túli tudások iránti képességessége – pontosabban e nembeli képességességének bizonyos mérvű korlátozottsága – az iskolában is hamar kiderült. Ezékiel jóindulatú és szorgalmas kisfiú volt. (Eme tulajdonságait nyilván egyik részben Sárától és Józsitól örökölte, másik rész szerint meg Sára kedves nevelésének köszönhetette.) Igyekezett tehát megfelelni türelmes tanító nénije kívánalmainak. Megtanult – kissé girbe-gurbán, olykori betűkihagyásokkal, de végülis elolvashatóan – írni, megtanulta – igaz, csak negyedikes korára – a szorzótáblát, megtanult – igaz, csak olyan 11-12 éves korára – olvasni is valamennyire. (A türelmes tanító néni, aki büszke volt pszichológiai műveltségére, megértően vette tudomásul mindezt, mivel, mint bizalmas ismerősének elmondotta egyszer, Ezékiel IQ-ját olyan 90 körüli becsülte.)

Szóval úgy, ahogy, azért iskolázódott Ezékiel.

Sára is megértően vette tudomásul gyermeke iskolai pályafutásának illetén alakulását. Mélyen hitte, hívő bizonyossággal, hogy Ezékiel különleges, legfeljebb, gondolta ő, nem az iskolai dolgokban különleges. Hogy akkor miben? Sára úgy vélte, nem dolga ezen töprengeni. Nem is töprengett. Bölcsen – öntudatlanul számos modern lélektani irányzattal egybehangzóan – azt gondolta, majd megmutatja magát a gyerek különössége, ha eljő az ideje.

Ezékiel tehát nőtt, növekedett, járt iskolába, ahogy kell, megtanult, amennyit tudott. Úgy egyébként elég magánakvaló fiúcska volt. Ritkán és keveset játszott a többi fiúkkal, nemigen vett részt bandázásaikban, erdőjárásaikban, verekedéseikben. Inkább otthon tett-vett, faragott magának bábokat, azokkal játszott a sárban, homokban.

Gyakran, ha jó idő volt, csak kifeküdt hanyatt a kertjük végén kezdődő rét fűvén, bámulta a felhők járását, madarak röptét, minden különösebb gondolat nélkül. És, persze, el-eljárt a templomba, hasonlóképp gondolattalan belefeledkezéssel bámulta az ott történőket (minthogy változatlanul keveset értett belőlük), de valahogy mégis úgy érezte, valami köze van a misztériumokhoz.

Csendesen teltek az évek. Ezékiel végülis eljutott (a türelmes tanító néni, és a szintén türelmes – a 90 körüli IQ-t megértő és toleráló – tanár bácsik és nénik hathatós segédelmével) iskolái végéhez. (Mármint befejezte az általánost; számára nyilvánvalóan ez volt az iskolai pályafutás vége.) És most mi legyen?

Sára a végbizonyítvány átvételének napján ünnepi ebédet főzött. Úgy találta, megérdemli fia az ünneplést. Megették – kettesben – a csirkelevest, a rántott húst meg a túrós és almás-mákos rétest. Sára, a különleges alkalomra való különleges tekintettel engedélyezte magának egy pohár, fiának fél pohár (mégiscsak kiskorú...) bor elfogyasztását is. Ezt követően komoly beszélgetésbe kezdtek: és most mi legyen? Hogyan tovább, Ezékiel?

Sára alkalmasnak tartotta az alkalmat, és egyben szükségesnek is ítélte, hogy szóljon immár fiának álmáról, hogy jelezze immár valamiképpen Ezékielnek, hogy ő (Ezékiel) valamiképpen különleges ember. (A részleteket csak részletekben említette. Jelesül a holdtöltét, a csipkebokrot igen, Józsiáról azonban nem szólt, személyét említésre nem méltó mellékkörülménynek tekintette.) Ezékiel némiképp meglepődve hallgatta az álom történetét (mondhatjuk pontosabban úgy is, hogy bambán bámult anyjára), s kérdése volt, miszerint miben volna ő különleges? Sára hümmögött egyet, majd még egyet, s

bevallotta, hogy neki erről bizony halvány fogalma sincs, de hogy Ezékiel különleges ember, az biztos. Ezékiel ezen mélyen elgondolkozott (már amilyen mélységű elgondolkozásra ismert képességei képessé tették), azután így szólt: „A fene se érti ezt, édesanyám!” Sára csak megvonta vállát, jelezvén, nincs mondandója erről több. Ezékiel is megvonta vállát, jelezvén, ő aztán még kevésbé tud bármit is mondani (vagy gondolni) a dologról. Ebben maradtak. Viszont valamire csak jutniuk kellett ama tárgyban, hogy akkor most már mit is csináljon Ezékiel másnap. (Meg harmadnap, meg azután, meg úgy egyáltalán.)

Sára, nem akarván semmilyen irányban befolyásolni a dolgok természetes menetét (tudjuk, úgy vélte, majd csak kiderül előbb-utóbb...), úgy találta, legjobb lesz, ha Ezékiel otthon marad, ellátja a ház körüli teendőket, foglalkozik a disznóval (talán akkor kettőt-hármat is tarthatnak az eddigi egyhez képest), foglalkozik csirkékkel, kacsákkal, kiskerttel, ami pénz meg föltétlenül kell azt ő (Sára) meghez. A többi majd kiderül. Ez a terv Ezékielnek is megfelelt. Ebben maradtak.

Éltek hát, éldegéltek szép csendben, békességben. Ahogy az idő telt, a dolgok (az idő!) rendje szerint Ezékiel legénnyé serdült. Amint ebből következően legénnytoll pehelyzett állán, elgondolkodott. Tudván tudta nyilván, a falubeli legények, szokásosan, az állon jelentkező pelyheket rögvest beretvéval támadják, legfeljebb a bajuszt hagyják megnövekedni. Ezékielnek viszont olyan homályos érzése kerekedett, hogy ha ő egyszer különleges ember, akkor ez – mivel úgyse tudja egyébként, miben áll különlegessége – látszódjék legalább valamiben. Hagyta hát megnőni szakállát. A falubeliek kicsinyként

hibbantnak vélték emiatt, de hát ennyi eltérés még éppen belefér a falu normarendjébe...

Ám ez a szakáll-dolog mégsem maradt mellékes jelenség. Felélénkítette Ezékiel azirányú töprengését (már amennyire a fejében időnként motoszkáló gondolat-töredékeket egyáltalán töprengésnek lehet nevezni...), hogy ugyanis tényleg, miben áll az ő anyja által megálmodott különlegessége? Sokáig semmi eredményre nem jutott.

Egyszer aztán mi történt? Elment, mint máskor is, a templomba, bámészkodni kissé. A pap épp nagy haraggal prédikált valami falubeli szörnyű, istentelen erkölcstelenség ellen. (Mi volt a szörnyűség, mi nem, történetünk szempontjából érdektelen, tárgyi tartalmát egyébként se értette Ezékiel.) A pap, nagyindulatú dörgedelme közben, emlegette többször is, argumentum ad hominem-ként, a nagytekintélyű Ezékiel prófétát. Megütötte szó Ezékiel (hősünk) fülét. Nicsak! Valami próféta, nagy ember, akire a pap is tisztelettel hivatkozik, ugyanolyan nevű, mint ő? Vagy – mert tudjuk, jóindulatú, szerény legény volt – őt hívják úgy, mint a prófétát? Lehet, hogy ez a rejtély (különlegessége rejtélyének!) a kulcsa?

Anyját, Sárát nem kérdezte, immár nem kívánta beavatni, úgy vélte, ez már teljesen az ő dolga, neki magának kell a végére járnia. (Talán, ha beavatja anyját, és Sára elmondja neki, amit feledékenysége folytán, vagy nem tartva fontosnak, nem mondott el ama beszélgetéskor, nevezetesen, hogy hogyan kapta a gyermek nevét, vagyishogy ez a név tulajdonképpen teljesen véletlen dolog, nos, ez esetben talán az egész történet másként alakul. Ámde a „mi lett volna, ha...” kérdésnek, tudjuk, se nagyban, se kicsiben nincs értelme. Maradjunk hát a történetnél, ahogyan megtörtént.)

Ezékiel tehát maga kezdett a dolognak végére járni. Gondolatmenete logikus volt. (Mert, ha nem is volt nagyképességű, azért ostoba sem volt.) Eképpen gondolkodott: templom, pap, emlegetve Ezékiel prófétát; nos, akkor ennek a Bibliához van köze. Az meg van otthon. Ezékiel így, egy délelőtt, amikor Sára nem volt otthon, előszedte a polcról a Bibliát, leporolta (nem sűrűn olvasták egyébként, inkább csak úgy volt), kiült vele a verandára, és tanulmányozni kezdte. Olvasni, ha, mint tudjuk, nem is túlságosan jól, de tudott, így hamar rátalált *Ezékiel próféta könyvé*-re. Na, gondolta Ezékiel (hősünk), ez megvan. Lássuk hát!

Olvasni kezdte. Nehezen ment, nemigen értette. Az eleje mindjárt: a próféta Ezékiel első látomása, mindenféle négyarcú, négyszárnyú lényekről, akik kerek zsámolyokon négyfelé közlekednek; hát, ebből egy kukkot se értett Ezékiel (a mi hősünk). Mindegy, gondolta, s olvasott tovább. Kicsit később, de még mindig a próféta könyvének elején, talált aztán olyasmit is, amit megértett. (Vagy érteni vélte; azonban, mint tudjuk, az egyén számára ez teljesen mindegy, mert amit csak *vél* érteni, arról is úgy gondolja, hogy érti, bizony, csak kívülről nézve van különbség az *igazi értés* és a *vélte értés* között.) Egy-két passzusra különösen felfigyelt, mert úgy találta (úgy vélte; ld előbb!), hogy azok adják meg számára különösségének kulcsát. Ezeket olvasta:

Az ÚR szól Ezékielhez: „A makacs és konok szívű fiakhoz küldelek...Akár hallgatnak rá, akár nem törődnek vele, hiszen engedetlen nép ez, de meg fogják tudni, hogy próféta volt közöttük.” ...Ez egy dolog, amit mondott az Úr, igyekezett jól megjegyezni Ezékiel (a mi hősünk). De még olvasta ezt is:

„Te pedig, emberfia, hallgasd meg, amit mondok neked! ...Nyisd ki a szád, és add meg, amit adok neked!” Ezt is jól megjegyezte. Mire ide jutott, bele is fáradt az olvasásba, meg gondolta, neki elég eligazítás ez is, úgyhogy visszatette a Bibliát a helyére.

Mi történt tulajdonképpen ekkor? Ezékiel *ráismerni* vált különlegességének mibenlétére, valahogy ekképp gondolván el a dolgot: „*Ha* álomjósolta módon különleges vagyok, és engemet is Ezékielnek hívnak, *akkor* különlegességem abban nyilvánul, hogy nekem is prófétálnom kell, inteni undokságokban fetrengő népemet a jobbulásra.” Jó, jó, de mit kellene mondani, miféle bűnöket kellene ostorozni éppen most? ez itt a következő kérdés hősünk (Ezékiel) számára. Ezékiel (a bibliai próféta), ennyit még ki tudott bogozni a Biblia olvastán, a zsidókat ostorozta mindenféle bűnökért és undokságokért. Neki tehát a saját népét kell megszólítania, vagyis – eddig terjedt Ezékiel látóhatára – falujának embereit. Őnekik kell hát prófétálni, de mi légyen az a bűn és undokság, amit ostorozzon? (Mint tudjuk, eléggé magánakvaló ifjú volt, nemigen ismerte tehát faluja embereinek cselekvéseit, se a jót, se a rosszat.)

A véletlen (bizony, a véletlen gyakran beteszi a lábát életünk szabályos folyásába, kimozdítván azt természetes menetéből, vagy legalábbis sajátlagos irányt adva történeteinknek), szóval a véletlen megjelent egy, a szomszédban hangosra állított rádió képében. Valami tudományos műsor töredékei jutottak így Ezékiel fülébe. Fogyasztási szokásokról szólottak tudós emberek, asszonyok. Ezékiel agybéli receptoraihoz az egészből annyi jutott el, hogy régebben a magyar emberek inkább bort ittak, a sörivás szokása csak újabban, a bölcs

szakértő szerint külföldi, idegen mintákra terjedt el. (Pont így mondta-e a szakértő, vagy sem, igaz-e mindez vagy sem, ne firtassuk, történetünk szempontjából teljességgel lényegtelen. Ezékiel így értette, és számunkra csak ez a fontos.) Amit hallott (vagy hallani vélte; már megint a *vélt*...), Ezékiel fejében így állt össze: aki magyar, bort iszik, aki nem bort iszik, vagy nem magyar, vagy nem jó magyar. Nosza! Nem jó magyar? Romlott erkölcsű! S Ezékiel úgy találta, meglegelte, mit is kell prófétálnia.

Szombat este felhúzta csizmáját, vállára kanyarított egy pokrócot (gondolván, prófétáláshoz inkább illik, mint egy közönséges kabát), és ment a kocsmába.

Amidőn odaért, látva látta, hogy ott időznek számosan a falu férfiai közül, és isznak is rendesen; isznak sokan pálinkát, sokan sört, sokan sört pálinkával (vagy pálinkát sörrel, ahogy tetszik), és néhányan, kevesen, persze bort is. Számbavette mindezt szigorúan Ezékiel (körbejárva az asztalok között, ezzel azonban senki sem törődött), azután az egyik sarokban felugrott egy asztal tetejére, és ekképpen rivallt az ottlévőkre (igyekezőn persze a bibliai olvasmányából ellesett prófétai stílt alkalmazni szavai megformálásában):

„Mit tesztek, mit cselekedtek elfajzott utódai hős elődöknek? Sört isztok, meg pálinkát, undokságot téve ezzel, mert tudnotok kellene elmétekben és érzetek szívetekben a vér és a nemzet parancsát: magyar ember bort iszik! Hát magyarok vagytok ti egyáltalán? Térjete meg ősétek megszentelt szokásaihoz, öntsétek asztal alá a sört meg a pálinkát, és igyatok bort mindannyian, ahogyan jó magyar emberekhez illik!”

Ilyeténképp prófétált Ezékiel (a mi hősrünk!!!). (Mondotta nyilván hosszasan, ismételvén többször a fő tételeket, a lényeg azonban nem változván, a továbbiak pontosabb felidézésétől bízást eltekinthetünk.)

A kocsmá tisztes alkoholistából álló törzsközönsége (kiknek nyilván megvoltak egyebek mellett a maguk ivási szokásai is, melyeket – nyilván – helyesnek véltek) tátott szájjal (és csorgó nyállal; de ez inkább csak a részegségtől volt) hallgatta Ezékielt. Összenéztek, és sanda pillantásokkal (szemkontaktus! nonverbális kommunikáció!) kérdezték egymást: most megverjük jól ezt a félkegyelműt, vagy mi legyen? Egyikük, a legtekintélyesebb részeg (tekintélyét az adta, hogy csak igen tekintélyes mennyiségű pálinkától lett részeg) összerántotta bozontos szemöldökét, jelezvén, bízzatok csak rám. A pult felé dőlt, bort vett, Ezékielnek adta, mondván: „Igyál! Bor!” Ezékiel mit tehetett? Megitta. Ha már a borról prófétált...(A prófétaságért néha áldozatot is kell hozni!) A többi tisztes kocsmá-polgár, mintakövető magatartást tanusítván, a legtekintélyesebbhez hasonló módon cselekedett. Vitték a borokat Ezékielnek, és röhögték, hogy egyre nehezebben issza. De itta, becsülettel (Hiába no, a prófétaságért bizony sok és nagy áldozatot kell hozni...)

Addig-addig itta – prófétai becsületből – a borokat Ezékiel, mígnem végül gyarló szervezete, mely egyébként sem volt borivásra felkészítve (lásd rendszeres edzés...), megsokallotta a dolgot. Még, lélekben büszke alázattal, felidézett magában egy valaha hallott krisztusi mondatot (nyilván nem pontosan, csak így): „Uram, a lélek kész, de a test erőtlen”, azután békés extázisban lehunyta szemét,

miután elfeküdt prófétálásának asztalán. Másként jelezve állapotát, mondhatjuk nyugodtan, hogy berúgott, mint a szamár. Miután így már csendben volt, a kocsma tisztos törzsközönsége a továbbiakban nem törődött vele.

Amikor a kocsmáros zárni készült termeit, feltűnt neki valami képbe nem illő hortyogvány a sarokasztalon. Mi tudjuk, Ezékiel volt az. A kocsmáros – közkeletű nevén a Részegek Ura – tisztelettel felkérte legtörzsebb törzsvendégeit, működnie közre az ügy megoldásában. Imígyen szólott hozzájuk: „Hé barmok! Górrjátok a francba ezt a barmot, barmoljátok meg!” (Az idézet, megvalljuk, nem teljesen pontos, a Részegek Ura, maga is meglehetősen részeg, szövegében némiképpen más, ámde hasonló hangzású szokat mondott; a kényesebb ízlésű olvasók kedvéért kényeskedő stilizálásra kényszerültem.) A törzsrészegek, nem kívánván elveszíteni uruk jóindulatát (és gyakorta szükségessé váló hitel-képességüket), kezénél-lábánál megragadták a hortyogvánnyá alakult Ezékielt, és prófétaságára való tekintet nélküli durvasággal vitték. Kifelé. Az árok felé. Belehajították. Ezékiel az árok fenekére vackolódott, és békességesen tovább aludt. Ámde szemerkélni kezdett az eső, és – ez is előfordul olykor – a legtekintélyesebb részeg lelkében megmozdult valami megmagyarázhatatlan bizsergés, a szánsalom csírája. Sőt, ez a csíra ki is hajtott nyomban, ily szókra indítván a legtekintélyesebbet: „Vigyük már haza ezt a barmot, barmoljátok meg!” (Stilizálás-kényszer, mint fentebb...)

Fogták, vitték. Időnként cibálták, dobták. Néha földre esett, olykor fejre esett, ám Ezékiel csak aludt, aludt, aludt, semmiképp se érzékelte prófétához oly méltatlan helyzetét. Hazaérték, Sára és

Ezékiel házához. A cipelők lehelyezték őt (Ezékielt), pontosabban oda pottyantották házuknak küszöbjére, és beszóltak anyjának (Sárának) ilyképpen: „Hé, Sára! Meghoytuk neked a Magyar Prófétát!” Majd ők – a törzsrészegek – is hazamentek (pontosabban hazatántorogtak). Ám vitték magukkal az éjszaka emlékeként a megtalált (ragadvány)nevet, és ennek utána Ezékielt inkább csak úgy emlegették, nem minden gúnyolódó felhang nélkül, hogy Magyar Próféta. Sára pedig, felriadva a kiáltásra, kiment, valahogy ágyba vitte fiát, borogatta homlokát hideg vízzel (így tanulta anyjától), másnap káposztalevest főzött neki másnaposság ellen (ezt is anyjától tanulta így), és engedte tovább folyni életüket, ahogy addig. Ámbár, ezt tegyük hozzá, amikor falubéli mendemondákból pontosabb tudomást szerzett a kocsában történteokról, némileg megviseltnek kezdte érezni lelkét.

Mi történt ezeknek utána? Sok minden, amit nem kell itt részletesebben elmondanunk. Ezékiel ugyanis, továbbra is hittet és meggyőződéssel érezvén próféteását (emlékezett rá: „Akár hallgatnak rá, akár nem törődnek vele...”), nem tágított, újra s újra megkísérlette a próféteálást. Elment megint a kocsmába, a történet lefolyása és eredménye kísértetiesen hasonló lett az előző alkalomhoz. Elment egy bálba, ott egy kissé más témakört pendített meg („miért táncoltok mindenféle ugrabugrát, jó magyar ember csárdást jár”), az eredmény lényegét tekintve ugyanaz lett, mint a kocsmában. (Csak itt nem leittatták, hanem megverték, és úgy vitték haza jóindulatra tért verők segedelmével.) Volt még jó pár hasonló kísérlete, az eredmény mindig azonos maradt. (Ezért nem szükséges mindegyiket részletesen elmondanunk...)

Sára eközben, ez talán érthető, egyre megviseltebbnek érezte lelkét. Az ő különleges fiának különlegessége abban állna, hogy rendre úgy szállítják őt haza, és teszik magatehetetlen állapotában a küszöbre? Emésztette magán ezen igen erősen, olyannyira, hogy végül teljesen elemésztődött. Mondhatnánk úgy is, belehalt a bánatba. Végakarata annyi volt, hogy temessék a temető kerítése mellé, sírjára ültessenek (Lehetőleg holdtöltés éjszakán tegyék!) egy csipkebokrot. Ezékiel, felfogva anyja kívánságának szívbeli lényegét, teljesítette azt.

És most mit tegyen? Megint, a maga módján, töprengésre adta a fejét. Megint a véletlen: ugyanúgy a szomszéd felhangosított rádiója, ezúttal kultúrtörténeti műsor, a buddhizmusról. Megint meghallott valamit. Ezúttal azt, hogy Buddha leült egy nagy fa tövébe, meditált, s egy idő után megvilágosodott, miközben – így gondolta a műsor nagytudású szakértő tudósa – a környékeliek táplálták őt, vittek neki élelmet, ezt, azt, amint az általában a remetékkel kapcsolatban szokása a környékelieknek. Ezékiel megint *ráismert*: ezt kell tennie! (ha már Sára úgyis meghalt, és nincs, aki pénzt hozzon a házhoz.)

Ezékiel tehát kiment a falui melletti kiserdőbe, keresett egy nagy fát, leült alá, és várta a megvilágosodást. Meg a környékeliek – esetében a falubeliek – tisztelettel nyújtott tápláló adományait. (Mert megvilágosodni vélt /vélt!/ a tekintetben, hogy ezt is mondotta Ezékielnek /a prófétának/ az ÚR: „Edd meg, amit adok neked!” Ezékiel /hősrünk/ ezt úgy fordította le magának, hogy az ÚR majd a falubeliek közvetítésével ellátja őt élelemmel.) Várta tehát a megvilágosodást és az élelmet. Az előbbi – a megvilágosodást – türelmesen várta, történetünk tartamában türelemmel a végkifejletig. A végkifejletig! Ami így jött el: az utóbbit – a környékeliek

adományait – ugyanis hiába várta, nem akart érkezni. A falubeliek – mily megátalkodott tiszteletlenség! – semmit sem törődtek vele, ha ott ül, hát ott ül. (Mert azért látták néha, mikor az erdőbe mentek fát lopni.) Ezékiel meditált és várt, majd várt és meditált, később megint meditált és várt, az idő múlása egy idő múltán már fel sem tűnt neki, így aztán addig meditált és várt, míg egy sötét, holdtalan éjszakán csendben éhen halt.

Jelentősebb tudományos kutatások

(szociológia témakörökből) és más szakmai munkák.

1968-ban – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete megbízásából – ifjúsági brigádok körében végeztem vizsgálatot, 6 budapesti nagyüzemben. (A kutatási beszámolót az Intézet igazgatója titkosította; saját példányom sincs.)

1971-72-ben (Kolosi Tamással) a fiatal munkások munkahelyi beilleszkedését és munkával való azonosulását vizsgáltuk, országos reprezentatív mintán.

1973-74-ben (Solymosi Zsuzsával és Kérész Gyulánéval) orvosvizsgálatot végeztünk, országos mintán.

1976-79 között (kandidátusi disszertációm alapjaként) Baja helyi társadalmát vizsgáltam, ezen belül a város értelmiségének szerkezetváltozását.

1986-tól (Böhm Antallal, Hidy Péterrel és Pál Lászlóval közösen) négy város (Kaposvár, Esztergom, Pápa, Orosháza) helyi társadalmát vizsgáltuk.

1991 és 1995 között több kistérség-fejlesztési akció-kutatásban vettem részt. (Zala megyében Túrje és környéke, Berettyóújfalú és környéke, Hatvan város, Pásztó és vonzáskörzete, Tiszazug térsége) Ezekben részben a helyzetfeltáró elemzésekben dolgoztam (Pásztó térségében a munkát irányítottam és az összefoglaló tanulmányt én írtam), részben a program-indító tréningek facilitátora voltam, és néhány esetben részt vettem project-tervezésben is.

1992-ben (Nyári Lászlóval) 5 megyében vizsgáltuk a falusi cigány családok életkörülményeit, ezt a kutatást 1998-ban és 2007-ben (Kevy Beával és Nyári Lászlóval; kiterjesztett tematikával: megélhetési stratégiák, valamint az előítéletek és a cigányok és nem cigányok közötti viszonyok elemzésével) megismételtük.

1993 és 1995 között tagja voltam a KTM PHARE iroda mellett működő szakmai bizottságnak, amely a PHARE kistérségi fejlesztési programjait bírálta el. E munka kapcsán 1995-ben részt vettem egy, a PHARE iroda által szervezett 10 napos francia-belga tanulmányúton, melyen a fogadó országok kistérségi fejlesztési programjait tanulmányoztuk.

1994-ben a Tiszazug térségében (Tiszasas községben) vizsgáltam a helyi társadalom alakulását a változott feltételek között. A kutatás egyik fő kérdése az volt, hogy a korábbi munkahelyeik elvesztése után, a még rendezetlen földbirtokviszonyok között az ott élő emberek hogyan képesek alkalmazkodni, milyen új megélhetési stratégiákat tudnak kidolgozni.

1996-ban a Tiszazug térségében vizsgáltuk az agrárértelmiség helyzetét: a nagyüzemi gazdálkodás felbomlása után hogyan tud hasznosulni szaktudásuk.

1998-ban Salgótarján város önkormányzata megrendelésére szociális térkép készítést, valamint családvizsgálatot irányítottam, és a zárótanulmányokat írtam.

2001-ben részt vettem a Bene Béla által irányított, a helyi érték-kataszter felállításának és elektronikus rögzítésének módszerének kidolgozására vonatkozó akciókutatásban Visegrád és Nagymaros minta-térségekben.

2002-ben Cegléd város önkormányzata megrendelésére szociális térkép készítést irányítottam, és a zárótanulmányt írtam.

2000 és 2004 között, majd 2010-től évente a Főiskola hallgatói számára szociotáborokat vezetek, ezek tapasztalatait („mini szociográfiák”) tanulmányokban írtam meg, (Ld. publikációk)

Fontosabb publikációk

(Könyvek, önálló kiadványok)

Szabadság és engedelmesség (Zrínyi Kiadó, 1966, 55 p.)

A munkásfiatalok munkával való azonosulása és munkahelyi beilleszkedése (Kolosi Tamással; Országos Pályaválasztási Tanácsadó Intézet sokszorosított kiadványa, 1975, 298 p.)

Helyzetkép 1977. Szociológiai felmérés az olvasótáborokról (Havas Katalinnal és Somorjai Ildikóval; KMK kiadása, 1978, 11 p.)

Azon túl ott a tág világ (Varga Csabával; Magvető Kiadó /Gyorsuló Idő sorozat/, 1979, 7.-113. p.)

Várostan falu. Szociográfia Fülöpszállásról (szerzőtársakkal; Kecskemét, Forrás könyvek, 1980, 31.-40. és 97.-129. p.)

Orvosok Magyarországon (Kérész Gyulánéval és Solymosi Zsuzsával; Akadémiai Kiadó, 1981, 216 p.)

Tanulmányok a kapitalizmuskori Magyarországról I.-III. (MM VTI és ELTE BTK Szociológiai Intézet közös kiadványai, 1985, 1986, 1987, 28 p., 55 p. 92 p.)

A vidékiség tünetei. Tanulmányok a kisvárosról és a kisvárosi értelmiségről (Békéscsaba, 1989, 97 p.)

Értelmiség egy kisvárosban (Akadémiai Kiadó, 1990, 315 p.)

ESZTERGOM A szent és gyámoltalan város (MTA Politikai Tudományok Intézete kiadása, 1993, 127 p.)

Cigánycsaládok vizsgálata (Népjóléti Minisztérium, 1993, 90 p.)

Oldalnézetből. Esszék és tanulmányok 1988-1994 (VITA kiadó, 1995, 174 p.)

Művelődési házak kofamérlegen (Új Mandátum, 1997, 48 p.)

Családszociológia (jegyzet) (Eredetileg a Népjóléti Képzési Központ sokszorosított kiadványa, 1999, 202 p., majd a WJLF kiadása, 2001.)

A terület és településfejlesztés társadalmi összefüggésrendszere (Bokor Bélával és Tóth Józseffel; JPTE FEEFI kiadása, Pécs, 1999, 55-71., 79-95., 167-199., 23-229. és 255-273.p.)

Szociális térkép. Salgótarján város családjainak szociális helyzete (Népjóléti Képzési Központ sokszorosított kiadványa, 1999, 66 p.)

Családok a városban. A családok belső viszonyai és kapcsolatai Salgótarjánban (NKK sokszorosított kiadványa, 1999, 82 p.)

„...szülötte földünkön helyünk legyen” Cigányok: élethelyzet, viszony a többiekhez, előítéletek (Kevy Beával; AGROINFORM kiadó, 2000, 135 p.)

Szociális térkép. Cegléd város családjainak szociális helyzete (Cegléd Város Önkormányzatának sokszorosított kiadványa, 2002, 86 p.)

Itthon vagyunk? Falusi cigányok: élethelyzet, előítéletek, rasszizmus (Kevy Beával), Wesley János kiadó, 2016, 137 p.

Mellékvágányon. Két kisváros – Baja és Esztergom – társadalomtörténetének összehasonlító elemzése; elektronikus könyvtárban; terjedeleme 70.000 szó

Megéltem nyolc évtizedet - Némiképp rendhagyó memoár-féleség, amelyben megkísérlem elmesélni, hogy miféle történések között és miféle történések hatására alakultam olyanná, amilyen lettem, és közben természetesen az élet (meg ami szorosan hozzá tartozik: a halál) némely dolgairól is elgondolkodom, Wesley János Kiadó 2018

Ezt láttuk falun...- Főiskolások szociotáborai – élmény és valóságismeret; elektronikus könyvtárban, terjedeleme 74.000 szó)

Még mindig oldalnézetből (jelen könyv)

<p>Életrajz</p> <p>Bánlaky Pál szociológus, főiskolai tanár (Született:1937. Székesfehérvár)</p> <p>Szülővárosában 1945-ig – majd két év Gyöngyös, aztán Nagykanizsa – 1950-ig – 12 év Budapest, az egyetem elvégzése után 7 év Sopron és Mosonmagyaróvár. Ezek azért fontos életrajzi elemek, mert magyarázzák, hogy miért lett egyik kutatási területe a kisvárosok helyi társadalma: kutatói hitvallása ugyanis, hogy „ő személyes élmények nélkül nemigen tud egy témával foglalkozni”.</p> <p>Család: két házasság, két gyermek.</p> <p>Iskolák:</p> <p>(1957-1962) ELTE BTK magyar-filozófia szak, bölcsészdoktor 1967, kandidátus (szociológia), személyközpontú (PCA) terapeuta és tréner;</p> <p>(1963-1966) – diplomát szerzett, az amerikai pszichológiai társaságnál.</p> <p>Munkák, munkahelyek:</p> <p>(1962-63) főiskolai tanársegéd majd adjunktus (Mosonmagyaróvár, Agrártudományi Főiskola),</p> <p>(1963-69), egyetemi adjunktus (később címzetes egyetemi docens, ELTE BTK Szociológia Tanszék),</p> <p>(1979-89) intézetigazgató (Művelődési Minisztérium Vezetőképző és Továbbképző Intézete),</p> <p>(1989-91) igazgatói tanácsadó a jogutód Kulturinnov Vállalatnál főosztályvezető helyettes (Népjóléti Minisztérium Család- Gyermek- és Ifjúságpolitikai Főosztály,</p> <p>(1991-94) tudományos tanácsadó,</p> <p>(1994-97) Népjóléti Képzési Központ szakvezető főiskolai tanár,</p> <p>(2000-2018) Wesley János Lelkészképző Főiskola Szociális Munka Szak</p> <p>2018- Wesley János Főiskola óraadó tanára</p>	<p>A tanulmánykötetről</p> <p>Szerző a kötet előszavában a címet így indokolja:</p> <p>Több mint két évtizede (1995-ben) jelent meg egy kis tanulmánykötetem „Oldalnézetből” címmel. Akkor a címet így indokoltam:</p> <p>Nézem az engem körülvevő világot. Se nem felülről, se nem alulról, középről tán? Vélem, ez se pontos. Nem magam fölé és magam alá próbálok tekinteni. Az egészet próbálok felmérni egy-egy pillantásra, kicsit kívülről, kicsit belülről, amúgy oldalnézetben.</p> <p>Egy-egy pillantásra, mondom. Pillantásra csak, ami nem alapos elemzés, nem adatolt szaktudomány, csak jelzése annak, hogy én – állampolgár, szociológus, a társadalmi munkamegosztásban mindvégig valahol felül-középen elhelyezkedő értelmiségi – hogyan látom az országnak állapotját, kicsit felülről, kicsit alulról, kicsit kívülről, kicsit belülről. kicsit tanult társadalomtudósként, kicsit naív álmodozóként.</p> <p>Szóval érző gondolkodó, hangulatokat is megélt s rögzítő, ezt-azt észrevevő (és biztosan sokkal több mindent észre nem vevő) emberként, amúgy oldalnézetből. Ma sem tudok okosabbat. „Még mindig oldalnézetből” szemlélem világunkat.</p>
---	---